

ISSN 2076-1333

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

# ЧАСОПИС

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

**ВИПУСК 6 (1)**

Харків  
2009

УДК 911.3:[09,30,33]

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією, і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 6 від 29.05.2009 р.

**Редакційна колегія:** Олійник Я.Б. – д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України – шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. – д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. – д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. – д.геогр.н., доцент (Харків), Немець К.А. – д.геогр.н., професор (Харків), Решетов І.К. – д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. – д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. – д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. – д.техн.н., професор (Харків), Шаблій О.І. – д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. – д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського географічного товариства (Київ), Кандиба Ю.І. – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства – технічний секретар (Харків).

**Міжнародна рада редакційної колегії:** Євдокімов М.Ю. – д.геогр.н., професор (м. Смоленськ, Росія), Корнілов А.Г. – д.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Петін О.М. – к.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Станайтіс С. – доктор географії, доцент (м. Вільнюс, Литва).

**Адреса редакційної колегії:** Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274; e-mail: ggfeconom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005 р.

© Харківський національний університет  
імені В.Н. Каразіна,  
оформлення, 2009

## З М І С Т

## Горизонти науки

|                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко</i><br>ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА Й ПРИРОДИ: ГУМАНІТАРНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ..... | 5  |
| <i>Костянтин Нємець, Людмила Нємець, Олексій Нємець</i><br>ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ .....       | 20 |
| <i>Ігор Смирнов</i><br>ГЕОГРАФІЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД .....                                               | 32 |
| <i>Микола Барановський</i><br>КОМПЛЕКСНА ТИПОЛОГІЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ .....                                                     | 40 |
| <i>Дар'я Мальчикова</i><br>СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ .....                                              | 49 |
| <i>Володимир Грицевич</i><br>СИСТЕМА ІЄРАРХІЧНИХ ФОРМ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ .....              | 55 |
| <i>Ігор Пилипенко</i><br>СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІЧНІ РИСИ ПЕРИФЕРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ГЕОПРОСТОРУ .....                       | 61 |
| <i>Михайло Логвин</i><br>САКРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ ....                                           | 65 |
| <i>Людмила Даценко</i><br>КОМП'ЮТЕРНА КАРТОГРАФІЯ ЯК НАПРЯМОК ВИЩОЇ КАРТОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ .....                                          | 71 |

## Наукові повідомлення

|                                                                                                                                                                                     |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Ярослав Олійник, Олена Кононенко, Анатолій Мельничук</i><br>РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА РІВНЕМ ПРИРОДНО-ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ                                                 | 76  |
| <i>Анатолій Корнус</i><br>СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ .....                                                                               | 84  |
| <i>Людмила Нємець, Наталія Моштаківа</i><br>ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ВПЛИВУ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ КОМПЛЕКСУ КУЛЬТУРИ .....    | 91  |
| <i>Анатолій Корнус, Олеся Корнус</i><br>ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ .....                                             | 98  |
| <i>Надежда Чугунова, Татьяна Полякова</i><br>СУЩЕСТВУЮЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПУТИ РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ И ЭКИСТИКИ БЕЛГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ .....                                                 | 106 |
| <i>Ігор Смирнов</i><br>ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ЛОГІСТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОПЕРАЦІЇ «OVERLORD» .....                                                                                         | 112 |
| <i>Олександр Гладкий</i><br>РИНКОВІ МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ МОНОЦЕНТРИЧНИХ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ .....                                           | 119 |
| <i>Людмила Нємець, Катерина Сєгіда, Максим Пересічанський, Володимир Рєдін</i><br>СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ..... | 128 |
| <i>Юлія Заволока</i><br>МОЛОДІЖНИЙ РИНОК ПРАЦІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ) .....                                                                            | 133 |
| <i>Юрій Кобченко, Дмитро Загній</i><br>ПРИНЦИПИ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ .....                                                                              | 137 |

|                                                                                                                                                |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Володимир Тишковець, Володимир Опара</i><br>СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МОНІТОРИНГУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ .....                                             | 142 |
| <i>Володимир Редін, Іван Решетов, Ірина Гльчишина</i><br>КУРОРТИ ЯК РИНОК ЛІКУВАННЯ ТА ВІДПОЧИНКУ .....                                        | 145 |
| <i>Людмила Немець, Костянтин Немець, Людмила Ключко</i><br>ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) ..... | 151 |

### Дослідження молодих науковців

|                                                                                                                                                                                      |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Валентина Олійник</i><br>РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ .....                                                                                | 158 |
| <i>Андрій Козловець, Катерина Сегіда, Юрій Кандиба</i><br>ПОРІВНЯННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ..... | 164 |
| <i>Павло Вірченко</i><br>СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ОСВІТНЮ СФЕРУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ .....                                                    | 171 |
| <i>Христина Подвірна</i><br>ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ОБЛАСНОГО РЕГІОНУ ТА ЇХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПОЄДНАНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) .....                   | 179 |
| <i>Сергій Ярмоменко</i><br>ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ В ГАЗОТРАНСПОРТНІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПИ .....                                                                              | 184 |
| <i>Аршавір Саркісов</i><br>ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РІЗНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АПК ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ .....                                                                           | 188 |
| <i>Ірина Скриль</i><br>ФУНКЦІЇ ТУРИЗМУ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР .....                                                                                                                       | 193 |
| <i>Варвара Жемерова</i><br>СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ .....                                                                     | 196 |
| <i>Віталій Бережний</i><br>СТРУКТУРНИЙ КАРКАС ФЛЮВІАЛЬНОГО РЕЛЬЄФУ ЯК ПРОСТОРОВА ОСНОВА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ .....                                         | 201 |
| <i>Ганна Кулєшова</i><br>АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОРЕГІОНІВ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ .....                                   | 205 |

### Постаті

|                                                                                               |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Степан Іщук, Олексій Федюк</i><br>ОЛЕКСІЙ ДІБРОВА – ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ .....                 | 211 |
| <b>Наші автори</b> .....                                                                      | 216 |
| <b>Вимоги до матеріалів, що подаються до «Часопису соціально-економічної географії»</b> ..... | 218 |

# Горизонти науки

УДК 911.3

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

## ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА Й ПРИРОДИ: ГУМАНІТАРНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті показано вплив географічного середовища на розвиток суспільства, проілюстровано в історико-географічному контексті роль природних умов у розвитку продуктивних сил суспільства, розкрито аспекти взаємодії людини і природи, охарактеризовано види природокористування, визначено підходи у взаємовідносинах людини і природи, проведено порівняльну характеристику біосфери і антропосфери, показано вплив Космосу на процеси життя на Землі.

Ключові слова: географічне середовище, суспільство, природокористування, біосфера, антропосфера, екосфера.

**Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОБЩЕСТВА И ПРИРОДЫ: ГУМАНИТАРНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.** В статье показано влияние географической среды на развитие общества, проиллюстрирована в историко-географическом контексте роль природных условий в развитии производительных сил общества, раскрыты аспекты взаимодействия человека и природы, охарактеризованы виды природопользования, определены подходы во взаимоотношениях человека и природы, проведена сравнительная характеристика биосферы и антропосферы, показано влияние Космоса на процессы жизни на Земле.

Ключевые слова: географическая среда, общество, природопользование, биосфера, антропосфера, экосфера.

**Yaroslav Oliynyk, Anatoliy Stepanenko. GEOGRAPHICAL BASES OF CO-OPERATION OF SOCIETY AND NATURE: HUMANITARIAN-GEOGRAPHICAL ASPECT.** In the article influence of geographical environment on development of society is shown. The aspects of co-operation of humanity and nature are exposed. The types of nature-use are described. The approaches in co-operation of humanity and nature are certain. The comparative description of biosphere and antroposphere is conducted. Influence of Space on the processes of life on the Earth is shown.

Keywords: geographical environment, society, nature-use, biosphere, antroposphere, ekosphere.

**Природа і географічне середовище в розвитку суспільства.** Природа – це весь реально існуючий матеріальний світ, це матерія в усіх її формах, видах і проявах. Тому немає й не може бути нічого, що не входило б у поняття природи в цьому широкому філософському розумінні.

У процесі неперервного руху й розвитку природи на Землі з'явилася людина. Оволодівши процесом праці, люди вступали між собою у виробничі відносини й тим самим створили людське суспільство.

Коли ми говоримо про взаємодію суспільства й природи, то вживаємо термін "природа" у вузькому розумінні слова, як синонім поняття "географічне середовище", бо та частина природи, з якою взаємодіє суспільство, і становить географічне середовище.

Природа, що оточує людське суспільство, видозмінена багатьма поколіннями людей внаслідок тривалого впливу на неї. Оскільки характер взаємодії природи й су-

спільства змінюється з розвитком техніки, то історично змінюється й природа навколо людини.

Географічне середовище з прогресом людини трансформується в середовище навколишнє, що є сукупністю всіх матеріальних тіл, сил і явищ природи, які оточують людину. Це – сукупність абіотичних, біотичних і соціальних середовищ, які разом впливають на людину та її господарство. Навколишнє середовище не тотожне навколишньому природному середовищу – воно вбирає його.

Природа розвивається за своїми законами, а людське суспільство – за своїми. Взаємозв'язки та взаємодія між ними здійснюються завдяки:

1) пізнанню людьми законів природи й використанню їх у своїх інтересах;

2) активному пристосуванню людьми своєї господарської діяльності до природних умов для найповнішого й найдоцільнішого їх використання [5, с.51].

Перше називається *впливом суспільства на природу*, друге – *впливом природи на суспільство*. Обидва процеси тісно взаємозв'язані – адже люди, активно пристосовуючи свою господарську діяльність до наявних природних умов, зазвичай змінюють ці умови відповідно до своїх потреб. Але такі зміни відбуваються не всупереч діям законів природи, а тільки на базі цих законів.

Останні існують незалежно від волі людей; їх не можна створити або змінити. Не розуміючи або не використовуючи законів природи, люди можуть негативно впливати на географічне середовище. Пізнавши закони природи й уміло використовуючи їх, люди здатні вносити позитивні зміни в географічне середовище (підвищення родючості ґрунтів, створення лісових насаджень і т. ін.).

З розвитком суспільства, з прогресом техніки люди збагнули закони природи й навчилися, спираючись на їхню дію, використовувати течії рік, теплову енергію вугілля й нафти для виробництва електроенергії, вирощувати високі врожаї сільськогосподарських культур, проникли в космос.

Засвоївши той чи інший закон природи, люди стають її володарями не в тому розумінні, що вони можуть змінювати природу, як їм заманеться, а лише в тому, що, знаючи закон, який керує тим чи іншим процесом, люди мають можливість свідомо позитивно впливати на саморозвиток природи, спрямовувати його у бажаному для себе напрямі. Цей вплив не такий простий. Так, ми добре розуміємо шкідливі наслідки забруднення річок, але продовжуємо їх забруднювати. Ми усвідомили шкоду від забруднення атмосфери, а труби тисяч і тисяч заводів продовжують викидати в атмосферу шкідливі домішки. Це значить, що процес виробництва, підпорядкований задоволенню потреб людства, не може бути припиненим через екологічні фактори без шкоди для всього людства. Тобто економічні умови виробництва на даному етапі розвитку не дають змогу сповна вирішити проблему екологізації виробництва. Тому потрібне не тільки пізнання законів, а й створення адекватних економічних і соціальних умов для свідомого їх використання.

У всіх випадках і завжди природа роз-

вивається за власними законами, а діяльність людини на конкретних територіях сповільнює або прискорює природні процеси. Приміром, надмірний випас худоби на пісках веде до порушення ґрунтового покриву. Сутність дії людини на природу полягає у впливі на конструктивні або організаційні зв'язки, специфічні для кожної матеріальної системи, при збереженні загальних законів природи. Вплив людини на географічне середовище необхідно здійснювати так, аби не допустити змін, що можуть виявитися згубними для самого існування людей.

Закони суспільства ніколи й ні за яких умов не можуть діяти у природі. Приміром, люди в процесі своєї діяльності можуть зменшити кількість кисню в атмосфері й збільшити вміст вуглекислого газу. Але процеси, що відбуваються при цьому в атмосфері, розвиватимуться під дією законів природи та зміни клімату.

З розвитком людського суспільства розширюється його географічне середовище. Це розширення відбувається як ушир, так і вглиб, коли люди переселяються на нові землі, які до цього ніколи не були заселені. Але таке розширення географічного середовища має порівняно обмежений характер. Сучасні дані показують, що навіть у неогені, тобто на найранніших стадіях свого розвитку, людське суспільство було розселене приблизно на тих самих територіях, що й тепер.

У своїх дослідженнях М.І.Вавілов установив центри походження культурних рослин – ті терени, де люди вперше ввели рільництво й відібрали з дикорослих предків оброблювані культурні рослини. З'ясувалося, що наші віддалені предки проживали й уперше ставали землеробами переважно на тих самих територіях, на яких і досі проживає майже 80% людства.

Розміщення тих чи інших підприємств відбувається з урахуванням економічної оцінки природних ресурсів, котрі виводяться з обороту (землі, риби, яка зникає з річок, тощо). При цьому вважається, що продукція, яку виробляє певний промисловий об'єкт, компенсує втрати природних ресурсів. Це вульгарно-економічний підхід – адже, незалежно від вартості, замінити рибу ін-

шою промисловою продукцією неможливо, як і вода не може замінити повітря.

**Географічне середовище і суспільство.** Вплив географічного середовища на розвиток суспільства має історичний характер і змінюється з розвитком останнього. На ранніх етапах розвитку людина володіла примітивними знаряддями праці, виготовленими з каменя, кісток, деревини. Первісні людські громади існували тільки за рахунок того, що вони здобували в лісах, оскільки ще не навчились обробляти землю й використовувати природні копалини.

Первісний лад існував, скажімо, в Австралії до її колонізації і був досліджений уже в сучасну епоху. Люди там жили дикими рослинами. Велике значення мало мисливство, менше – рибальство. Англійські дослідники називають від 69 до 239 видів дикорослих рослин, що їх споживали аборигени.

В умовах Австралії господарство мало переважно збиральний характер. Такий тип господарства зберігався не одне тисячоліття й не еволюціонував. Тут ми спостерігаємо приклад того, як сприятливі природні умови гальмували розвиток суспільства: цілорічна тепла погода не зумовлювала необхідності вдосконалення житла й одєжі; достатня кількість харчових ресурсів та об'єктів для мисливства (кенгуру) не стимулювали зародження рільництва. Неприятливі умови в природі Австралії також гальмували розвиток суспільства: в дикій фауні не було тварин, приручення яких мало б господарське значення, тому й не виникло тваринництво.

Отже, природні умови можуть як прискорювати розвиток суспільства, так і гальмувати його.

За первісного ладу людина цілковито залежала від географічного середовища й здатна була тільки на пасивне пристосування до природних умов. У первісному суспільстві географічне середовище затримувало, гальмувало розвиток суспільства не лише в Австралії, а й в Америці. Це пояснюється головним чином тим, що й у фауні Америки не знайшлося тварин, придатних для перетворення на робочу худобу. Порівняно слабосильна лама не змінювала цього принципового положення. Інша річ – Європа, Азія, Африка. Тут людина знайшла у фауні коня,

бика, буйвола, верблюда й перетворила їх на свійських тварин. Застосування тяглової сили цих тварин для обробки землі та можливість використання їх для масових сухохідльних перевезень на відносно великі відстані сприяли швидкому розвитку продуктивних сил суспільства.

Дикі предки сучасних культурних рослин були й у Старому Світі, і в Новому; первісне рільництво виникло там і там. Але можливість застосування до нього тяглових зусиль тварин спонукала вдосконалювати знаряддя обробки землі (соха, плуг, боро на замість палиці, лопати) й супроводжувалася значно швидшими темпами розвитку суспільства.

Вже у рабовласницькому суспільстві людина не тільки пристосовувалася до природи, а й активно використовувала її для своїх цілей: змінювала мікроклімат (зрощення, насадження), рельєф (орання, розбивання легких ґрунтів великим випасом), гідрографію (штучні водоймища, канали), рослинність (введення в культуру, штучний відбір), тваринний світ (одомашнення, штучний відбір). Обсяг природних ресурсів, що втягувалися в обмін речовин між природою й суспільством, збільшився, почалося використання корисних копалин.

Роль географічного середовища в розвитку суспільства посилювалася в тому розумінні, що людина дедалі ширше використовувала у своїх інтересах природні ресурси. Але з розвитком техніки зменшувалася залежність суспільства від природи. Людина перестала бути беззахисною істотою, абсолютно залежною від дії стихійних сил.

З розвитком виробництва суспільство використовує чимраз ширше коло природних ресурсів. Відтак поглиблюється й посилюється обмін речовин між суспільством і природою; розширюється сфера впливу природи на різноманітні аспекти виробничої діяльності суспільства, хоча залежність його від стихійних сил природи послаблюється з пізнанням законів природи й підвищенням здатності використовувати їх у своїх інтересах.

**Взаємозв'язок суспільства й природи.** Суспільство являє собою органічну цілісність або систему з певними якісними ознаками, які виділяють його з навколиш-

нього середовища. У той же час між суспільством і природою існують нерозривні зв'язки.

Це, по-перше, *генетичні зв'язки*, тобто зв'язки по походженню, тому що виникнення суспільства відбувалося на природній основі як подальше вдосконалювання високорозвинених живих істот (приматів) і як продовження еволюції живої природи.

По-друге, це *структурні зв'язки*, тому що суспільство може існувати тільки в певних природних умовах, воно включено в різні природні системи (Галактику, Сонячну систему, біосферу, біогеоценози й т.п.) і займає в них певне місце.

Нарешті, по-третє це *функціональні зв'язки*, які реалізуються в процесі взаємодії суспільства й природи. Ця взаємодія містить у собі обмін речовиною, енергією й інформацією.

З одного боку, будь-яке суспільство, щоб нормально існувати й функціонувати, повинно мати можливість використовувати природні ресурси й природні багатства, освоювати різні джерела енергії, пізнавати властивості й закономірності природних сил, явищ, процесів. З іншої ж сторони, суспільство також "віддає" природі різні речовини (наприклад, відходи виробництва й споживання), частину виробленої ним енергії, а також інформацію, наприклад, змінюючи й упорядковуючи у відповідності зі своїми знаннями або уявленнями про красу навколишніх предметів і явищ.

У процесі взаємодії суспільство й природа постійно впливають один на одного. Але ступінь того взаємовпливу не є незмінним. У процесі історичного розвитку в результаті розширення знань і вдосконалення способів і засобів людської діяльності вплив суспільства на природу ставав у все більше вагомим і помітним. Цей вплив має свої особливості. Насамперед він, як правило, здійснюється з метою поліпшення умов людського життя й задоволення різних потреб. Крім того він може здійснюватися не тільки стихійно, але й свідомо, планомірно. Головним способом свідомого, цілеспрямованого впливу суспільства на природу з метою задоволення його потреб є трудова, виробнича діяльність. По своєму змісту й

формам виробнича діяльність розділяється на ряд видів. Це:

*природоприсвоююча* діяльність, що була переважаючою на ранніх етапах розвитку суспільства й зводилася до того, що люди брали в готовому виді із природи те, що було їм необхідно для задоволення елементарних життєвих потреб (їжу, одяг, матеріал для спорудження примітивного житла або ж знарядь праці й самооборони);

*природоприспособлююча* діяльність, спрямована на те, щоб краще пристосуватися до змін, що проходили в природі в різні пори року або в різні історичні періоди (наприклад льодовиковий), а також до умов життя в різних кліматичних зонах (наприклад в умовах Півночі);

*природовідтворююча* діяльність (насамперед сільськогосподарська – землеробство, рослинництво, тваринництво), у процесі якої люди відтворювали необхідні їм природні умови й засоби свого існування (родючість ґрунтів, їстівні рослини, свійських тварин й т.п.);

*природоперетворююча* діяльність (ремісництво, селекціонування, промислове виробництво), що давала можливість, використовуючи "матеріали" природи (дикі рослини й тварин, корисні копалини й т.п.), змінювати їхні властивості або перетворювати їх у предмети, необхідні для задоволення людських потреб;

*природоосвоююча* діяльність, наприклад використання нових видів рослин і тварин, природних речовин і сил, осушення боліт і зрошення пустель, освоєння нових земель, земних надр, океанських глибин і, нарешті, космічного простору;

*природоохоронна* діяльність, спрямована на охорону й збереження рослинного й тваринного світів, заповідних лісів, водойм, ландшафтів і т.п., що зараз придбало особливе значення у зв'язку із загостренням екологічних проблем. Останні ж, як відомо, виникли в результаті шкідливих для природи й самої людини наслідків людської діяльності, хижацького й нерозумного відношення до неї з боку суспільства;

*природотворча* діяльність, що включає в себе, наприклад, створення в якімсь районі Землі придатних для життя людей кліматичних умов (мікроклімату), штучних



водойм, лісових масивів і іншого. Але вищим проявом природотворчої діяльності, що, на думку видатного вченого **В.І.Вернадського** (1863-1945), по своїй силі й значенню в наш час прирівнюється до геологічних процесів, можна вважати створення розумно й доцільно впорядкованого середовища людського існування – **ноосфери**.

Однак не тільки суспільство постійно впливало на природу, але й сама природа робила й впливає на суспільство й громадське життя. І в обох випадках цей вплив мав не тільки позитивне, але й негативне значення як для природи, так і для суспільства, що також свідчить про їхній нерозривний зв'язок.

**Вплив природи на суспільство.** Розглядаючи вплив природи на суспільство, варто враховувати, що кожна із цих систем неоднаково впливає на суспільне життя. Безпосереднє природне оточення, що є необхідною передумовою виникнення, існування й розвитку суспільства (його часто називають "географічним середовищем"), робить, природно, більше вплив на різні сфери суспільного життя, чим процеси і явища, які відбуваються на всій Земній кулі, у рамках Сонячної систем або Галактики й вплив яких на суспільство опосередковується географічним середовищем.

Слід також зазначити, що нам зараз відомі далеко не всі форми й механізми такого впливу. Ще донедавна, наприклад, вважалося, що погодні умови, від яких у значній мірі залежать сільськогосподарські роботи, рух транспорту, самопочуття людей визначаються тільки земними факторами. Зараз доведено, що ці умови багато в чому залежать від тих складних процесів і явищ, які відбуваються не тільки в Сонячній системі, але й у більш віддаленому космічному просторі.

У чому ж конкретно і як природа впливає на суспільство й різні сфери громадського життя?

У першу чергу треба відзначити, що *природа є необхідним середовищем існування суспільства*. Вона дає матеріали й енергію, природні шляхи сполучення й харчові продукти, воду й повітря й багато чого іншого, необхідного для життєдіяльності лю-

дей. *Залежно від того, якими є природні умови, природні багатства й природні ресурси, вони можуть позитивно або негативно впливати на розвиток людського суспільства, прискорювати або сповільнювати його розвиток.*

Сприятливі кліматичні умови, багатство земних надр, флори й фауни, наявність зручних природних шляхів сполучення сприяють становленню й розвитку суспільства, особливо на ранніх етапах його історії. У той же час занадто суворі природні умови Півночі або безводних пустель не сприяють розвитку суспільства, так само, як і "занадто щедра" природа тропіків. Ця залежність знайшла своє відбиття в концепції "геополітики", представники якої вважали, що для свого нормального існування й розвитку та або інша нація або народ повинні мати достатній "життєвий простір".

Вплив природи на суспільство знаходить свій прояв і в тім, що *циклічність багатьох природних процесів* (зміна дня й ночі, пір року, цикли сонячної активності та ін.) *визначає ритмічність людської життєдіяльності*: роботи й відпочинку, проведення сільськогосподарських робіт, діяльності промислових підприємств, роботи транспорту, споживання води й електроенергії й т.п. А як довів, наприклад, учений А.Л.Чижевський (1897–1964), цикли сонячної активності, які повторюються в середньому через 11 років, у значній мірі впливають на циклічність масових захворювань, соціальних рухів і катаклізмів.

*Природні умови впливають також на розміщення й спеціалізацію промислового виробництва, міжнародний і міждержавний поділ праці, на переважний розвиток тих або інших галузей сільського господарства, на розселення людства й т.п.* Однак, крім того, ученими давно відзначено, що природні умови впливають також на *психічний склад, характер і культуру людей*.

Нарешті, *від природи, дії її грізних сил і стихій у значній мірі залежить результати людської діяльності, життя самих людей і навіть доля цілих цивілізацій*. Згадаємо хоча б міф, що все частіше підтверджується й сучасними науковими даними, про загибель легендарної Атлантиди. І дійсно, землетруси й повені, цунамі й тайфуни, посухи

й лісові пожежі як раніше, так і тепер щорічно приводять до загибелі тисяч людей, знищують плоди їхньої багаторічної діяльності.

Все це можна наштотувати на думку, що саме природа або ті природні умови, у яких живуть люди, є визначальним чинником суспільного життя й суспільного розвитку. Саме таку думку відстоювали представники географічного детермінізму, що виник у суспільно-політичній думці XVIII ст. Одним з найбільш відомих представників цього напрямку у Франції Шарль Монтеск'є (1689–1755) стверджував, що клімат, ґрунти й географічне положення країни є причиною існування різних форм державної влади й законодавства, визначають характер суспільства й рівень його розвитку.

**Взаємодія і відносини людини й природи.** Говорячи про їхню взаємодію, можна виділити наступні аспекти.

*Перший аспект – господарсько-практичний.* Від природних умов, багатств багато в чому (особливо на зорі історії) залежить спосіб життя людини, доля країн і народів, культур. Зараз значення природного фактора для економічної могутності країни стало більше скромним. Все більшу роль у долю країн, культур грають не природні умови й багатства а власне людський фактор.

З першим аспектом тісно зв'язаний *другий аспект – екологічний:* людина не може чекати милості від природи після того, що вона з нею зробила. Екологічна рівновага, охорона природи, екологічно чисті технології – все це найважливіші аспекти сучасного стану проблеми "культура й природа".

Розумне осмислення й побудова відносин природного і культурного стало особливо важливим у наші дні, коли усе наполегливіше звучать попередження про загрози людям глобальної екологічної катастрофи, що в ході історії "натура" перетворюється в культуру. Наш природний життєвий простір усе більше "олюднюється". Активний, перетворюючий вплив людини на свою планету усе більше підсилюється, але безсумнівно, що в цьому процесі відбувається відчуження культури від природи. Ми живемо у все більш штучному світі, в якому

зросла могутність людини повертається проти неї самої. Сьогодні, коли людство перебуває в ситуації конфлікту природи й культури, особливо значимими стають наростання екологічної складової в системі культури, становлення й розвиток екологічної культури, тобто вміння знайти "загальну мову" із природним світом, забезпечити коеволюційний (сполучений, відповідний, оптимальний) розвиток культури й природи. Оптимальне співвідношення природи й культури стане, мабуть, основним глобальним завданням людства в третім тисячоріччі.

*Третій аспект – медико-гігієнічний.* Клімат, погода, як виявляється, мають набагато більший, ніж думали раніше, вплив на життя людини (наприклад, "несприятливі" дні; звідси – проблеми здорового способу життя, рекреації, географія хвороб і т.п.).

*Четвертий аспект проблеми – етичний.* Природа – це рідне середовище перебування. Любов до природи часто асоціюється з любов'ю до батьківщини, що є найважливішою культурною цінністю.

Отже, людина і його культура несуть у собі природу Матері-Землі, свою природну біологічну передісторію. Це особливо наочно виявляється зараз, коли людство виходить у космос, де без створення екологічного притулку життя й праця виявляються неможливими. Культура є необхідне доповнення й продовження природи. І тільки в цьому змісті про культурне можна говорити як про надприродне, позабіологічне явище. Людина зі своєю культурою є частиною екосистеми, тому культура покликана бути частиною загальної із природою системи.

У розширеному розумінні відносин людини й природи можливі різні підходи. Приналежність до того або іншого підходу визначається уявленнями різних груп суспільства про домінуючі взаємини між людиною й природою.

*Антропоцентризм.* Відповідно до найбільш розповсюдженого підходу *взаємини Людини й Природи будуються за правилами, які встановлює Людина*. Опановуючи закони природи, підкоряючи їх своїм інтересам, опираючись на свій розум, соціальну організацію й технологічну могутність, людина вважає себе вільною від тиску бі-

льшості тих сил, які діють у живій природі. Вони не поширюються на людину або принаймні відіграють підлеглу роль стосовно законів життя людей. У рамках цього підходу вважається, що залежність людини від природи тим менше, чим вище її культурний рівень і технічна озброєність; що закони природи не можуть і не повинні заважати економічному росту, науково-технічному й соціальному прогресу людства. Виниклі проблеми навколишнього середовища представляються винятково наслідком нераціонального ведення суспільного господарства, його надмірної ресурсоемності й відходності і виглядають принципово переборними шляхом технологічної реорганізації й модернізації виробництва. А природа в силу своєї живучості нібито може пристосуватися до діянь людини на планеті, перейшовши на новий рівень організації й функціонування. Людське суспільство й жива природа розглядаються як *дві різні системи*, внутрішні зв'язки в кожній з яких сильніше, істотніше, ніж зв'язку між ними.

Цей підхід, що став прапором індустріальної цивілізації, називають ще *технологічним*, або (у його крайніх проявах) *технократичним*, тобто ставлячим людину, її технології, її "владу над природою" у центр екологічних проблем. На стихійному рівні він характерний для більшості людей, у тому числі для політиків, економістів, господарників, представляється природним для інженерів. По суті це самий яскравий і реалізуємий на практиці прояв сучасного *антропоцентризму*, що ставить людину над природою.

*Антропоцентризм* – це система уявлень групового егоїзму, в якій світ людей протипоставлений світу природи, де тільки людина має вищу цінність. Все інше в природі цінне лише остільки, оскільки може бути корисно людині. Природа оголошується об'єктом "користування" і власністю людей, причому право цієї власності безсумнівно. При цьому домінує "прагматичний імператив": правильно й дозволено те, що корисно людині, людям. Природа низведена до об'єкта людських маніпуляцій як знеособлене "оточуюче середовище". Відповідно до цього етичні норми й правила діють тільки у світі людей, але не поширюються

на взаємодії з світом природи. Біологічний вид *Homo sapiens*, що утворив сучасне людство, став самою численною наземною хребетною твариною. Природа зіткнулася із крайнім видовим монополізмом кінцевого консумента – найбільшого споживача ресурсів. Це порушує природний закон, оскільки суперечить системній структурі біосфери й біологічній розмаїтості.

*Екоцентризм*. Однак існує й інший погляд на взаємини Людини й Природи. Людина як біологічний вид значною мірою залишається під контролем головних екологічних законів і у своїх взаєминах із природою змушена і повинна приймати її умови.

Слід пам'ятати, що більша частина історії людської цивілізації, що увібрала високі досягнення розуму й культури, пройшла до початку індустріальної епохи, коли завдяки використанню викопного палива людям здалося, що їхня залежність від дарунків живої природи стала менше. Досить важко уявити еколого-економічну історію XIX-XX ст. без вугілля, нафти, газу й урану. Але тепер, створивши потужну техносферу й багаторазово перевищивши видовий прожитковий максимум, людина вже не може будувати взаємини із природою "по поняттях", нав'язуючи біосфері свої, по суті кримінальні, правила.

Екоцентризм розглядає розвиток людського суспільства як частину еволюції природи, де діють закони екологічних меж, незворотності й відбору. Виникнення проблем оточуючого людину середовища обумовлено не тільки його забрудненням, але й антропогенним, тобто породженим самою людиною, перевищенням порога витривалості біосфери, порушенням її регуляторних функцій. Останні не можуть бути відновлені або змінені тільки технологічним шляхом. Прогрес цивілізації обмежується *екологічним імперативом* – безумовною залежністю людини, людського суспільства від стану живої природи, вимогою підпорядкування її законам. Ця залежність і межі стійкості біосфери перебувають у центрі екологічних проблем. Такий підхід характерний для порівняно вузького кола професійних екологів і системних аналітиків, що сприйняли екологічну орієнтацію глобальних проблем.

*Екоцентризм* на відміну від антропо-

центризму виходить із уявлення про об'єктивне існування єдиної системи, у якій всі живі організми планети Земля - мікроби, рослини й тварини, включаючи людей з їхніми ресурсами, господарством, технікою й культурою, – взаємодіють між собою й з навколишнім природним середовищем.

Не можна не помітити, що й у цьому випадку в центрі міркувань виявляється людина. Нам, людям, дуже важко відсторонитися від антропоцентризму. Тому екоцентризм також несе печатку антропоцентризму, тільки з негативним знаком, де людина виступає як винуватець і відповідач за екологічні порушення.

Існує ще крайній, рафінований екоцентризм, який на Заході частіше називають *біоцентризмом*, або *етикою дикої природи*. Він має обмежене число прихильників і носить характер ідеології заповідної справи. Біоцентристи думають, що ділянки дикої природи мають цінність самі по собі, поза залежністю від людських інтересів і суджень про цінність. Ідея дикої природи укладається в її захисті заради її самої. Біоцентризм бачить дику природу священною, що має внутрішню цінність і володіє моральними правами й волею від якого-небудь людського втручання, у тому числі наукового, рекреаційного або релігійного. Біоцентристи – супротивники видового шовінізму й подвійної екологічної моралі. Така ідеалізація дикої природи красива й зворушлива, але погано вписується в сучасну реальність і суперечить ідеології й практиці "природокористування". Можливі застосування біоцентризму дуже обмежені. Біоцентризм запізнився: занадто мало незайманої природи залишилося на нашій планеті, та й та значиться як "ресурсний потенціал".

Антропоцентризм, екоцентризм, біоцентризм – це все ідеї й ідеології людей. А який вибір самої природи? Це має безпосереднє відношення до проблеми екологічного оптимізму. Слід відмітити, що ідейною вершиною антропоцентризму служить "*антропний принцип*", відповідно до телеологічного варіанта якого Всесвіт такий, який він є, нібито для того, щоб у ньому на певному етапі еволюції міг з'явитися спостерігач, носій розуму – людина (Ідліс, 1958; Діске, 1961; Картер, 1978). Згідно "зверхсильному"

вираженню цього принципу людині (саме людині, людям, а не Богові) приділяється головна креативна роль у Всесвіті (Моїсєєв, Гівішвілі, 2000). Привабливість антропного принципу для антропоцентризму полягає в тому, що фатальна зумовленість існування й еволюції людини як би звільняє нас від провини за відчуження від природи, гноблення біосфери й глобальну кризу. Навіщо людина, людський розум у тій або іншій іпостасі обов'язково збережеться, що б не відбулося з біосферою, планетою, Всесвітом. Звідси міф про "стійкий розвиток", мрії про "сферу розуму" – ноосферу й фантазії про космічне розселення людства.

Реакція на екологічну експансію стала дуже помітним фактором громадського життя й державної політики. Справа охорони природи, захисту оточуючого людину середовища, збереження біорозмаїття поряд з рідкими локальними успіхами в цілому не має позитивного тренду ні на глобальному рівні, ні в переважній більшості країн світу, у тому числі і в Україні. Екологічна обстановка в цілому продовжує погіршуватися. Це чітко зафіксовано на Конференції ООН по навколишньому середовищу й розвитку в Йоганнесбурзі в 2002 р. і в ряді міжнародних документів, що узагальнюють результати 30-літнього глобального екологічного моніторингу.

Це відбувається з ряду причин. Але головна з них полягає в тому, що *масштабні екологічні вимоги, що впливають із оцінки екологічної обстановки, у корені суперечать макроекономічним інтересам*. Це протиріччя назрівало давно, але зараз стало очевидним для всіх. Погіршення екологічної обстановки є побічним результатом економічного росту й низької екологічної відповідності виробництва. Неприятлива екологічна обстановка (техногенне забруднення, порушення біотичної регуляції природного середовища, ослаблення репараційного потенціалу біосфери) наносить прямий і непрямий економічний збиток. У глобальному масштабі він величезний і постійно наростає. Тому що поряд з окремими успіхами економічного контролю природокористування економіка в цілому не виділяє, а при сучасному її характері і не в змозі виділити ресурси для повного запобігання або

для повної компенсації цього збитку. Це сама серйозна колізія сучасності, у якій *політика залишається продовженням і відбиттям економіки, але не екології*.

Так чи інакше, вибір між антропоцентризмом і екоцентризмом або компроміс між ними, реалізований у суспільній свідомості й поведженні, багато в чому визначає стратегію подальшого розвитку людського суспільства. Переважна більшість людей, у тому числі й тих, хто щиро ратує за збереження живої природи, дотримується антропоцентричної точки зору, тому що вона виглядає природніше, простіше, оптимістичніше й відштовхується від попереднього практичного досвіду людства. Однак у цей час уже існують дуже вагомні природничо-наукові й етичні аргументи на користь екоцентризму, зневажати якими не можна. Варто розуміти, що "природа хитромудра, але не зловмисна" (А. Ейнштейн). Вона все-таки не пасивна під антропогенним тиском. І такі її відповіді, як зросла нестійкість клімату, несподівані ланцюгові реакції в екосистемах і нові хвороби, серйозно збільшують уразливість людського роду. Варто також пам'ятати, що всі найбільш важливі досягнення природознавства були зв'язані саме з відходом від антропоцентризму. Досить згадати Коперніка, Галілея, Ньютона, Лапласа, Дарвіна, Ейнштейна.

**Антропосфера як середовище життєдіяльності людини.** Сучасна біосфера перебуває під масованим антропогенним впливом. Цей вплив здійснювався протягом значної частини людської історії, але протягом останніх двох сторіч (епоха індустріальної цивілізації) багаторазово підсилювався й викликав дуже істотні кількісні і якісні зміни біосфери. Людська цивілізація привела до появи на планеті нової глобальної матеріальної системи у вигляді багатошарової насиченої *сфери штучно створених об'єктів*.

Планета оточена величезним, що простягається на мільярди кілометрів і унікальним у Галактиці ореолом модульованих (несучих інформацію) радіохвиль різних діапазонів від безлічі джерел. У навколоземному космічному просторі по орбітах рухаються тисячі діючих і відпрацьованих штучних супутників, розгінні ступені ракет, інші об'

єкти. Частина апаратів виконує роботу в межах і за межами Сонячної системи. В атмосфері постійно переміщуються тисячі літальних апаратів; планета обплутана мережею авіатрас. На поверхні суші поширені простори оброблених земель, перетворених і штучних ландшафтів, розташувалися гігантські міста, вкраплене величезне число населених пунктів, споруджень, полігонів, аеродромів, площадок і доріг зі штучним покриттям, залізниць і інших комунікацій з павутиною ліній електропередачі й повітряно-провідного зв'язку. Колосальні маси переміщених, оброблених і перетворених гірських порід – каменю, глини, асфальту, бетону, скла, металів – утворюють численні скупчення на поверхні планети. Незліченна кількість різних топок, труб, реакторів, машин і механізмів заповнює планетарне середовище хімічними, тепловими, радіаційними, електромагнітними й акустичними емісіями. Все це випромінює, випускає, пахне, вібрує, шумить. То тут, то там відбуваються великі й малі аварії, лунають вибухи, звучать постріли. У різних напрямках і з різними швидкостями по землі й воді переміщуються мільйони різних транспортних засобів. По землі розкидані численні відвали порожньої породи, терикони, смітники, руїни. У землі сховані гірські вироблення, шахти, рудники, свердловини, мережі кабелів і трубопроводів, древні культурні шари й поховання. Повний життя океан теж містить безліч штучних предметів – від плаваючого сміття до гігантських танкерів, авіаносців, підводних човнів. Водні простори перетинають траси морських шляхів; дно океану засіяне останками кораблів. На континентальних водоймах – греблі, водоймища й інші гідроспоруди; басейни рік вимережені каналами й зрошувальними системами.

Для всієї цієї глобальної сукупності продуктів технічної цивілізації найбільше підходить назва *антропосфера*. Антропогенез – це процеси змін поверхні землі під впливом виробничої діяльності людей. Антропосфера – це *планетарний простір, що перебуває під впливом інструментальної й технічної виробничої діяльності людей і зайнятий продуктами цієї діяльності*. Вона виникла в процесі декількох тисячоріч тех-

ногенезу. До неї рівною мірою відносяться й перше багаття, запалене людиною, і Чорнобиль, дротик первісного мисливця й балістичні ракети, єгипетські піраміди й хмарочоси Манхеттена, зрошувальні канали шумерів і Асуанська гребля, ідоли острова Паски й статуя Свободи в Нью-Йорку.

Антропогенез виступає як матеріальний доданок історії людства. З екологічної точки зору це *останній за часом етап еволюції, обумовлений діяльністю людини і вносячий у природу Землі речовини, сили й процеси, які, в остаточному підсумку, змінюють і порушують рівноважне функціонування біосфери й замкнутість біотичного круговороту*.

**Антропосфера** – сукупність техногенних об'єктів, засобів і пристроїв, продуктів людської діяльності. Це світ, створений людиною на відміну від біосфери. Антропосферу створила людина – породження біосфери. Антропосферою зайнято значний простір, що належав раніше біоті біосфери. Людина взяла під контроль і по суті включила до складу антропосфери кілька тисяч видів рослин і тварин. Але значна частина сучасної антропосфери – це зовсім нове надприродне утворення, генетично не пов'язане із законами біосфери. У цілому антропосфери – грандіозний артефакт<sup>1</sup>. У її структурі виділяється кілька підсистем – субсфер, в т.ч.: всі продукти й похідні людської праці; всі види палива; елементи техногенного рельєфу: кар'єри, шахти, канали, насипи, греблі й т.п.; їжа, у тому числі безпосередньо контрольовані й використовувані людиною рослини й тварини; відходи. Крім такого розподілу, можна в речовині антропосфери виділити *технічну речовину* – активно функціонуючу частину засобів виробництва, тобто сукупність діючих інструментів, верстатів, машин, механізмів, апаратів, топків, реакторів і т.п. А всю іншу, неактивну масу антропосфери – будинки, спорудження, комунікації, скупчення витягнутих порід і відходів виробництва й споживання, техногенні емісії й т.д. – можна позначити як *техногенна речовина*. Маса техногенної речовини до теперішнього часу досягла ко-

лозальної величини  $8,5 \cdot 10^{12}$  т, що майже в півтора разу більше маси біоти біосфери.

Хоча антропосфера – безсумнівно, планетарне явище, її *техномаса* розподілена вкрай нерівномірно. Майже 90% її зосереджено в районах селітебного й гірничопромислового освоєння, що займають більше 7 млн км<sup>2</sup> (5% площі суші). Однак техногенними впливами – емісіями й потоками речовин, енергії й інформації – охоплений практично весь простір планети. Деякі узагальнені кількісні характеристики техносфери представлені нижче (табл. 1).

**Антропосферний матеріальний баланс.** На рис. 1 представлена зразкова кількісна схема сучасного антропогенного круговороту речовин. З 120 Гт копалин матеріалів і біомаси, що мобілізуються за рік світовою економікою, тільки 9 Гт (7,5%) перетвориться в матеріальну продукцію в процесі виробництва. Більше 80% цієї кількості вертається в основні фонди виробництва. Тільки 1,6 Гт становлять особисте споживання людей, причому  $\frac{2}{3}$  цієї маси відноситься до нетто-споживання продуктів харчування.

З навколишнього середовища всі люди споживають 3,6 Гт питної води й 1,2 Гт кисню. В атмосферу вертається 1,6 Гт видихуваного вуглекислого газу й пар води; при цьому виділяється 18 Едж теплоти. У водойми й на поверхню землі від людей надходить 4 Гт рідких і 0,8 Гт твердих відходів. Матеріальний нетто-баланс людства як біологічного виду (тобто без сучасного суспільного виробництва) надзвичайно великий, у багато разів перевершує матеріальний бюджет будь-якого іншого виду тварин, але в цілому майже вписується в глобальний біотичний круговорот і створює лише частину сучасних екологічних проблем. Треба пам'ятати також, що людина контролює більшу масу рослин і тварин багатьох видів, які поза людським господарством або взагалі не могли б існувати, або вносили б незначний внесок в екосферний обмін речовин. Найбільш серйозні проблеми пов'язані зі споживанням біоресурсів, енергетикою й промисловим виробництвом.

Антропогенний матеріальний круговорот принципово відрізняється від біотичного круговороту насамперед високим сту-

<sup>1</sup> Артефакт – утвір або процес, що виникає під час дослідження організму, не властивий йому за нормальних умов.

пенем розімкнутості. Тому його вірніше було б називати не круговоротом, а ресурсним циклом людського господарства. Мож-

на сказати, що колосальний механізм, схематично представлений на рис. 1, створений

Таблиця 1

Порівняння біосфери й антропосфери [1, с. 204]

| Показники                                                               | Біосфера                             | Техносфера      |
|-------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------|-----------------|
| Сфероутворююче число біологічних видів                                  | $10^7$                               | 1               |
| Число контрольованих видів                                              | всі $10^7$                           | $10^4$          |
| Маса сфери, Гт*                                                         | $2,5 \cdot 10^4$                     | $10^4$          |
| У тому числі: активна речовина, Гт<br>неактивна, вироблена речовина, Гт | $4,9 \cdot 10^3$<br>$2,0 \cdot 10^4$ | $15 \cdot 10^4$ |
| Кратність відновлення активної речовини, рік                            | 0,10                                 | 0,10            |
| Річна нетто-продукція, Гт                                               | 550                                  | 1,5             |
| Річний видаток органічної речовини, Гт                                  | 170                                  | 24              |
| Річні витрати енергії, ЕДж**                                            | 8200                                 | 450             |
| Річні витрати води, км <sup>3</sup>                                     | $3 \cdot 10^4$                       | 5000            |
| Ступінь замкнутості круговороту речовин, %                              | 99,9                                 | 10              |
| Запас генетичної інформації, Гбіт                                       | $10^6$                               | 7               |
| Запас сигнальної інформації, Гбіт                                       | -                                    | 8               |
| Швидкість переробки інформації, біт/с                                   | $10^{36}$                            | $10^{16}$       |
| Інформаційна швидкість еволюції, біт/с                                  | 0,1                                  | $10^7$          |

\* Гт - гігатонна =  $10^9$  т;

\*\* ЕДж - ексаджоуль =  $10^{18}$  Дж.

для забезпечення нетто-споживання людей незначною часткою речовин і матеріалів, що беруть участь у циклі.

По суті мова йде всього лише про 400 млн т у рік товарів зверх споживання продуктів харчування, води й повітря, або про 63 кг у рік на одного жителя Землі. Коефіцієнт корисної дії всієї цієї грандіозної системи надзвичайно низький: 0,003. Інакше кажучи, матеріальна ефективність сучасної індустріальної цивілізації близька до нуля. Чомусь теоретики, стурбовані ефективністю макроекономіки, не звертають уваги на цей фундаментальний факт. Щорічне вилучення близько 10 Гт сухої речовини біомаси у вигляді сільгосппродукції, деревини й морепродуктів становить майже 5% продукції фотосинтезу на суші. Крім того, за рахунок антропогенного зменшення біомаси й продуктивності природних екосистем, заміщення їх агроценозами, вирубки лісів, опустинювання, техногенної деградації й т.п. людина побічно переводить в антропогенний канал ще 7-10% первинної продукції екосистем суші, в цілому знижуючи продуктивність земної біосфери приблизно на 10-

12%. Саме це розцінюється як саме головне втручання господарства в природні процеси.

Загальна маса відходів сучасного людського господарства й продуктів антропосфери (за винятком простих газоподібних речовин, що беруть участь в обміні кисню, азоту й парів води) становить не менш 140 Гт у рік. Ця кількість розподіляється між водоймами, повітрям і поверхнею землі приблизно в співвідношенні 1:2:6.

Спалювання 10 Гт видобутого палива, спалювання й біологічне окислювання (у тому числі в організмі людей) більше 6 Гт рослинної біомаси, що вилучається, і інші виробничі окисні процеси віднесені в баланс до масообміну в атмосфері. Вони сполучені зі споживанням 30-31 Гт кисню й поверненням в атмосферу 35-37 Гт вуглекислого газу й інших окислів, а також парів води (не вважаючи техногенного випару вільної води). Разом з ними в повітря попадають численні забруднювачі атмосфери, що виділяються при виробничих процесах і роботі транспорту.

Всі галузі антропосфери споживають величезну кількість води: близько 5000 км<sup>3</sup>/рік. Воно відповідає майже  $\frac{1}{5}$  обсягу

вологи, що вводиться в планетарний круговорот транспірацією всіх рослин суші. Швидкість обороту води в антропосфері в багато разів більша, ніж у біосфері. З урахуванням споживаного повітря й природного газу, що добувається, антропосферний газообмін становить більше 150 тис. км<sup>3</sup>/рік, що

перевищує  $\frac{1}{4}$  біосферного газообміну. Майже таке ж співвідношення існує між виділенням техногенної теплоти й річним протоком енергії фотосинтезу. Таким чином, до кінця XX сторіччя людство на 20-25% збільшило обмін речовин і енергії на планеті.

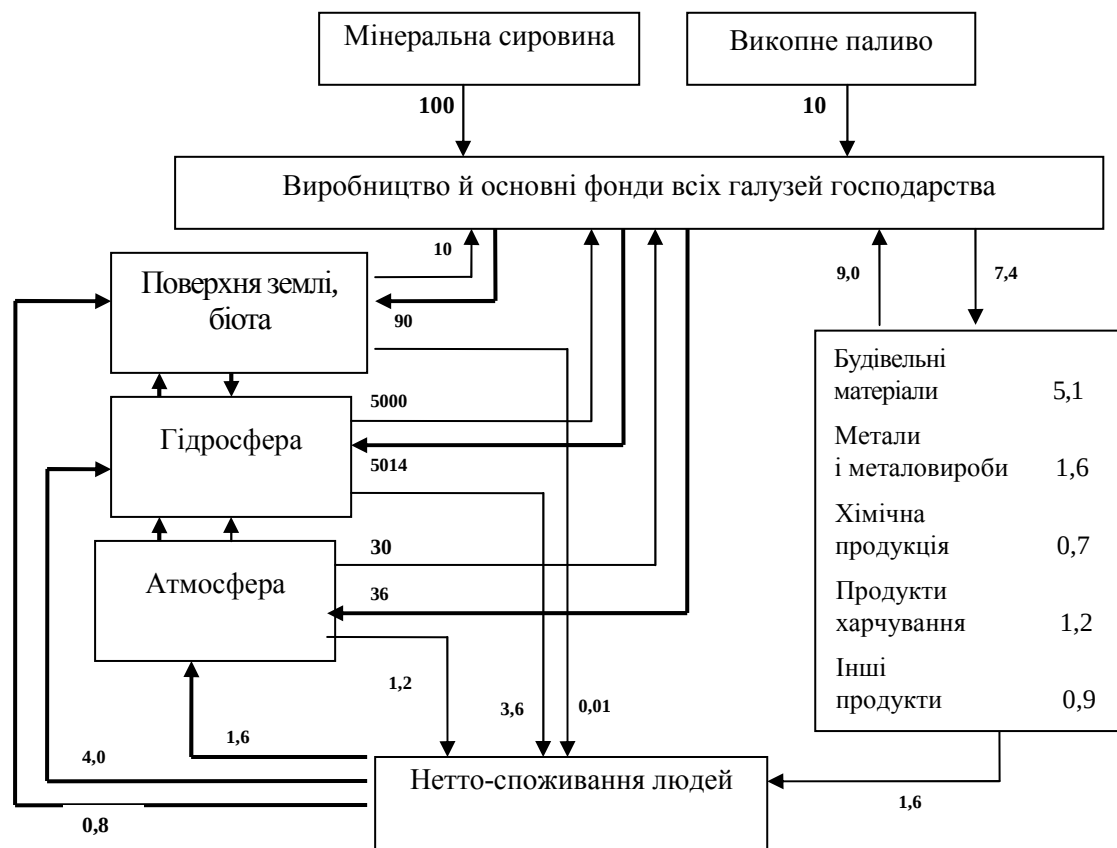


Рис. 1. Схема глобального антропогенного матеріального циклу: [1, с. 205]  
→ потоки споживання (у Гт/рік); потоки відходів, ← (у Гт/рік)

Найбільш серйозне втручання техногенезу в біосферний обмін органічних речовин. Нагадаємо, що за законом розподілу деструкції знову утвореної органічної речовини між різними групами гетеротрофних організмів для великих консументів припустиме вилучення не більше 1% щорічної продукції біосфери ("правило одного відсотка"). Співставлення розподілу швидкості деструкції органіки по розмірах гетеротрофів і рівня сучасного техногенного вилучення, видно, що людина, ставши самим потужним у природі кінцевим консументом, у багато разів, майже на порядок, перевищила природний норматив.

Істотною відмінністю антропосферного масообміну від біотичного круговороту є те, що *антропосферний круговорот речовин*

*істотно розімкнутий і в кількісному, і в якісному відношенні*. Оскільки техногенний масообмін становить помітну частину глобального круговороту речовин, своїм розімкненням він порушує необхідний високий ступінь замкнутості біотичного круговороту, що вироблена в тривалій еволюції і є найважливішою умовою стаціонарного стану біосфери. Це означає *дуже серйозне порушення біосферної рівноваги*.

**Екосфера — глобальна еколого-економічна система.** Сучасні глобальні екологічні проблеми виникли на ґрунті зіткнення між *техносферою і біосферою*, зіткнення, у якому *антропосфера грає активну, агресивну роль*. Якщо користуватися екологічною термінологією, мова йде в сутності про процес конкурентного витиснення біосфери



антропосферою, про кількісну експансію цивілізації, про антропосферну окупацію планети. Оскільки антропосфера й біосфера перебувають у постійній взаємодії, їхню суму можна представити як єдину систему – *екосферу*. Автор терміна Л.Кол (Cole, 1958) позначив ним *сукупність усього живого на Землі разом з його оточенням і ресурсами*. Але саме людство, ресурси й продукти його виробництва впливають на процеси екосфери, втручаються в природний круговорот, змінюючи його збалансованість і гармонійність.

"Жива речовина" людей невіддільно й від людського матеріального виробництва, і від створеної людиною технічної цивілізації. Разом вони утворили "критичну масу" екосфери на поверхні планети. До такого розуміння прийшов і Н.Ф. Реймерс (1994). Він позначив глобальну екологію як екосферологію: "глобальна екологія виходить за рамки біосфери, вивчаючи всю екосферу планети як космічного тіла".

Отже, екосфера предстає як арена взаємодій людини й природи, на якій зосереджені всі сучасні екологічні проблеми й колізії. Екосфера – це єдина система взаємодії сучасної біосфери, соціосфери й антропосфери: *екосфера = сучасна біосфера + соціосфера + антропосфера*.

Кількісне зіставлення сучасної біосфери й антропосфери, зазначає "сфероутворююче число" біологічних видів:  $10^7$  видам біоти біосфери протипоставлений один вид – *Homo sapiens*, що створив антропосферу. Якщо біота "контролює" всі входні в неї види, то людина практично використовує в різних галузях своєї діяльності тільки близько 15 тис. видів, третина з них – у сільському господарстві. Маса всього матеріалу біосфери розділена на живу речовину й біогенну (вироблену біотою) речовину.

Річна первинна продукція живої речовини біосфери становить близько  $1/10$  його біомаси. Приблизно таке ж співвідношення існує між масою технічної речовини техносфери і її нетто-продукцією, тобто виробництвом усього того, що безпосередньо споживається людьми. Відповідно середні значення часу обороту живої речовини біосфери й технічної речовини антропосфери збігаються й приблизно рівні 10 рокам. Якщо в

біосфері річний видаток органічної речовини (по вуглецю) відповідає його продукції, то в техносфері це зовсім не так: спалювання викопних палив набагато перевищує нетто-продукцію. Круговорот речовин у антропосфері у високому ступені розімкнутий.

Особливий інтерес представляє зіставлення енергетичних та інформаційних потенціалів біосфери й антропосфери. Енергоємність продукції в біосфері становить 15 Мдж/кг, а в техносфері – 300 Мдж/кг, тобто в 20 разів більше. Сильно розрізняється й водоемкість продукції: у біосфері – 50 л/кг, у техносфері – 3333 л/кг, тобто в 65 разів більше.

По обсягах пам'яті й запасах інформації сучасна цивілізація не уступає природній біоті. Однак життя характеризується потоками інформації й тією роботою, що може бути виконана за одиницю часу живими організмами при їхній взаємодії з навколишнім середовищем. Адже потік інформації сполучений з потоком енергії на рівні простого числового коефіцієнта. По цих характеристиках між цивілізацією й біотою біосфери існує непереборна кількісна прірва.

Відповідно до наявних оцінок (Горшков, 1987, 1995; Горшков і ін., 1996), запас генетичної інформації у всій біоті біосфери становить близько  $10^{15}$  біт. Ця величина отримана як добуток числа видів у біосфері  $10^7$  і середньої кількості інформації в геномі одного виду, яке можна вважати співпадаючою з інформацією генома самої численної групи видів – комах, що має порядок  $10^8$  біт. Внутрішньовидова генетична розмаїтість не збільшує отриману оцінку, оскільки включає в основному розпадні зміни генома.

Величезне розходження між біосферою й антропосферою, але тільки в протилежному напрямку існує й по інформаційній швидкості еволюції. У палеонтологічних оцінках середнього часу зміни видового складу біоти біосфери приводиться значення близько 3 млн років. При цьому відбувається заміна лише 1% генетичної інформації. Нагадаємо, що її повний запас у біосфері дорівнює  $10^{15}$  біт. Отже, повна її зміна в ході еволюції відбувається за час в 100 разів більший, тобто за  $3 \cdot 10^8$  років, або за  $10^{16}$  с. У результаті для інформаційної швидкості

біологічної еволюції одержуємо:  $10^{15}$  біт :  $10^{16} = 0,1$  біт/с.

Інформаційна швидкість технічного прогресу в XX ст. (еволюції антропосфери), обумовлена запасом науково-технічної інформації людства ( $\sim 4 \times 10^{15}$  біт) і середнім часом зміни технологій (10 років, або  $\sim 3 \times 10^8$  с), становить близько  $10^7$  біт/с. Це на 8 порядків більше швидкості біологічної еволюції!

Таким чином, *із зіставлення кількісних характеристик біосфери й антропосфери слідує:*

а) людина контролює й у тім або іншому ступені використовує незначне число біологічних видів біосфери; частина з них відноситься до антропосфери, але біотизація антропосфери незначна;

б) повні маси біоти біосфери, матеріалу антропосфери й швидкості відновлення їхньої активної речовини по порядку величин збігаються;

в) маса біогенної речовини скорочується під впливом людини, а маса техногенної речовини постійно росте;

г) нетто-продукція антропосфери майже на 3 порядки менше нетто-продукції біосфери; продукційний коефіцієнт (відношення річної продукції відповідно до біомаси або "техномаси") для біосфери дорівнює 0,018, для техносфери – 0,0015;

д) відношення витрат органічної речовини до продукції в біосфері в 47 разів менше, ніж у техносфері: відповідно 0,34 і 16;

е) річні витрати енергії біосфери й антропосфери розрізняються в 20 разів, але енергоємність нетто-продукції антропосфери в 20 разів більше, ніж енергоємність біосферної продукції;

ж) витрати води в антропосфері тільки в 6 рази менші, ніж у біосфері, але водоемність продукції антропосфери в 65 разів більша;

з) ступінь замкнутості круговороту речовин у антропосфері на порядок менше, ніж у біосфері;

и) інформаційна швидкість прогресу цивілізації в XX ст. на 8 порядків більше швидкості біологічної еволюції в біосфері;

к) сумарна швидкість переробки активної інформації в біосфері на 20 порядків

більше, ніж швидкість переробки інформації цивілізації.

Кількісне зіставлення біосфери і антропосфери дозволяє визначити як ряд їх особливостей, так і характер взаємодії.

1. Висока стійкість, точність біотичної регуляції й замкнутість біотичного круговороту, визначаючи перевагу біосфери над антропосферою, забезпечуються без якого б то не було загального спеціального керуючого механізму, верховного регулятора, без "центральної адміністрації"; біосфера в цілому сама по собі авторегуляторна.

2. Біосфера існувала (у межах фанерогену 570 млн років) і може існувати без антропосфери, але *антропосфера не може існувати без біосфери – ресурсів виробництва й умов життя людей*. Сучасна економіка на 25% залежить від сучасних ресурсів біосфери й ще на 60% від продуктів минулих біосфер – викопних палив і мінералів. За первинними потребами люди на 90% залежать від ресурсів і середовищерегулюючої функції сучасної біосфери.

3. Сучасна біосфера може мати *тільки один стійкий стан, сумісний з досягнутими умовами існування людей*. Не можна розраховувати на те, що людська цивілізація може вижити, перевівши біосферу в інший стійкий стан, що різко відрізняється від доісторичного.

4. Швидкість переробки інформації – не єдиний критерій для рішення питання "хто розумніший – людина чи природа?". Можна привести безліч прикладів здатності великих біосистем ставити експерименти на своїх членах, на собі, вести ретельний і дуже прискіпливий відбір, закріплювати пристосування. Для всього цього потрібний "внутрішній діалог", робота "природного розуму", завжди спрямованого на користь популяції, виду, співтовариству. У той же час поведінка людини, людей, суспільства, особливо стосовно природи, дає безліч підстав для питання "чи розумне людство?".

**В цілому** жива природа планети незрівнянно досконаліша й розумніша людської цивілізації, вона більш гармонічна, ефективна й економічна, вона набагато краще збалансована, потоки її речовин і енергії регулюються з надзвичайно високою точністю. Через величезну різницю у величині потоків

переробки інформації в біосфері й антропосфері людське управління біосферою неможливо. Не може частина управляти цілим. Природа постійно дає нам зрозуміти, що ми не владні над нею, щодня вказує нам, що без пізнання її законів і правил, без підпорядкування їм людина слабка, безпомічна і в неї немає майбутнього.

**Взаємозв'язок космосу й живої природи.** Говорячи про взаємодію людини й природи, ми оперували масштабом лише однієї планети – Землі. Однак різноманітна взаємодія між космосом, з одного боку, і живою природою й людиною – з іншого, також має місце.

Завдяки взаємозв'язку всього існуючого космос здійснює самий активний вплив на різні процеси життя на Землі. В.І.Вернадський, говорячи про фактори, що впливають на розвиток біосфери, указував серед інших і на космічний вплив. Так, очевидно, що без космічних світил (зокрема, без Сонця) життя на Землі просто не могло б існувати. Живі організми трансформують космічне випромінювання в земну енергію (теплову, електричну, хімічну, механічну) у масштабах, що визначають саме існування біосфери.

Більш радикально про роль космосу в появі життя на Землі висловлювався шведський учений, нобелівський лауреат *Сванте Арреніус*. На його думку, цілком імовірний занос життя на землю з космосу у вигляді спор або бактерій за допомогою космічного пилу завдяки силі сонячного тиску. Не виключав можливості появи життя на Землі з космосу й В.І.Вернадський. У зв'язку із цим цікаво згадати про одну сенсаційну знахідку вчених. У 1996 р. в Антарктиді вченими був знайдений метеорит "Мурчессон", на якому були виявлені бактерії (аналоги синьо-зелених водоростей), вік яких становить 4,6 млрд. років, у той час як виникнення життя на Землі сьогодні визначається строком 3,5-3,0 млрд. років тому.

Значення космосу в процесах, що відбуваються на Землі (наприклад, вплив Місяця на морські припливи й відливи, сонячні затемнення) люди помітили ще в стародавності. Однак багато століть вплив космосу і його зв'язок із Землею оцінювалися як несуттєві, на рівні наукових гіпотез і здога-

дів або взагалі ставилися поза рамками науки. Багато в чому це було результатом обмежених можливостей людини, недостатньої наукової бази й інструментарію. В ХХ ст. знання про вплив космосу на Землю істотно поповнилися.

Зрозуміти, оцінити й виявити масштаби впливу космосу, і в першу чергу Сонця, на земне життя і її прояви багато в чому вдалося російському дослідникові вченому-енциклопедистові *А.Л. Чижевському*. Він одним з перших довів велику роль впливу сонячних процесів на життя Землі.

Учені давно звернули увагу на періодичні прояви активності Сонця (плями, факели на його поверхні, протуберанці). Ця активність, у свою чергу, виявилася пов'язаною з електромагнітними й іншими коливаннями світового простору. Доведено про істотний вплив Сонця (особливо його активності) на біологічні й соціальні процеси на Землі. На багатому фактичному матеріалі доводилося існування природних і космічних ритмів, залежність біологічного й суспільного життя на Землі від пульсу космосу.

Численні спостереження показали незаперечну залежність масових сплесків нервово-психічних і серцево-судинних захворювань у людей при періодичних циклах активності Сонця. Прогнози так званих "несприятливих днів" для здоров'я - звичайна справа в наші дні.

Цікава думка Чижевського про те, що магнітні збурювання на Сонці в силу єдності космосу можуть серйозно позначатися на проблемі здоров'я керівників держав, адже на чолі більшості урядів багатьох країн стоять літні люди. Особливо це небезпечно в умовах тоталітарних, диктаторських режимів. А якщо на чолі держави стоять аморальні або психічно неповноцінні особистості, то їхні патологічні реакції на космічні збурювання можуть привести до непередбачених і трагічних наслідків, як для народів своїх країн, так і всього людства, тим більше в умовах, коли багато країн мають потужну зброю масового знищення.

Особливе місце займає твердження Чижевського про те, що Сонце істотно впливає не тільки на біологічні, але й на соціальні процеси на Землі. Соціальні конфлікти, що постійно відбуваються на Землі

(війни, бунти, революції), по переконанню А.Л.Чижевського, багато в чому визначаються поведінкою і активністю нашого світила. По його підрахунках, під час мінімальної сонячної активності відбувається

мінімум масових активних соціальних проявів у суспільстві (приблизно 5%). Під час же піка активності Сонця їхнє число досягає 60%. [2, с. 241].

### Література

1. Акимов Т.А., Хоскин В.В. Экономика Природы и Человека. – М., 2006. – 334 с.
2. Концепции современного естествознания. – М., 2007. – 317 с.
3. Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса. – Колуга, 1024. – (Репринт. Изд. 1994).
4. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. – М., 2008. – 575 с.
5. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступи до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.

© Олійник Я., Степаненко А., 2009

УДК 911.3

Костянтин Немець, Людмила Немець, Олексій Немець

## ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

У статті аналізуються можливості побудови моделей поля параметрів суспільно-географічних об'єктів для повного і неповного векторів геопросторових даних. Пропонується диференціювати радіус впливу об'єктів за величиною їхньої потужності. Наводяться формули для розрахунку радіусу впливу і значень параметрів поля. Вводиться поняття інтегральної функції впливу, яку рекомендується застосовувати для моделювання поля. Показано переваги ІФВ – моделей, особливо для випадку неповного вектору геопросторових даних. Рекомендовано визначати зони впливу суспільно – географічних об'єктів за розподілом інформаційної ентропії поля.

**Ключові слова:** поле параметру, зона впливу суспільно-географічного об'єкту, вектор просторових даних, інтегральна функція впливу, інформаційна ентропія.

**Константин Немец, Людмила Немец, Алексей Немец. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ.** В статье анализируются возможности построения моделей поля параметров общественно-географических объектов для полного и неполного векторов геопространственных данных. Предлагается дифференцировать радиус влияния объектов по величине их мощности. Приводятся формулы для расчета радиуса влияния значений параметров поля. Вводится понятие интегральной функции влияния, которую рекомендуется применять при моделировании поля. Показаны преимущества ИФВ – моделей, особенно для случаев неполного вектора геопространственных данных. Рекомендуются определять зоны влияния общественно-географических объектов по распределению информационной энтропии поля.

**Ключевые слова:** поле параметра, зона влияния общественно – географического объекта, вектор пространственных данных, интегральная функция влияния, информационная энтропия.

**Kostjantin Niemets, Ludmila Niemets, Oleksij Niemets. RESEARCH OF SPATIAL INTERACTION OF PUBLIC-GEOGRAPHICAL OBJECTS.** In the article possibilities of developing models of field of public-geographical objects parameters for complete and incomplete geospatial data vectors are analyzed. It is suggested to differentiate radius of influence of the objects by the value of their power. Formulas for calculation of radius of influence of field parameters values are adduced. Notion of integral influence function which is recommended to apply during field modeling is introduced. Advantages of IIF – models, especially in cases of incomplete geospatial data vector are shown. It is recommended to determine zones of influence of public-geographical objects by the informational field entropy distribution.

**Keywords:** parameter field, zone of influence of public-geographical object, spatial data vector, integral influence function, informational entropy.

**Актуальність проблеми.** Географічний простір – одне з основних понять сучасної географії – має дуальний характер. З

одного боку, елементами географічного простору є дискретні географічні об'єкти (ГО), що утворюють певну просторову

структуру і в її межах взаємодіють між собою. З іншого – неперервні просторові змінні, що відображають просторовий розподіл параметрів впливу ГО, створюють континуальні поля, які можна коректно досліджувати і описувати математичними методами. При цьому в залежності від представлення кількісних характеристик ГО і мети дослідження актуальними є щонайменше дві задачі.

У першому випадку вказані характеристики розглядаються як повністю детерміновані величини, що визначені математично точно і не містять випадкових похибок. Тоді задача зводиться до знаходження значень поля між опорними точками за наближеними інтерполяційними формулами. При інтерполюванні, як правило, вимагається, щоб відновлена поверхня точно співпала із значеннями поля в опорних точках, тобто, будь – яка інтерполяція (модель) поля є спробою мінімізувати похибку аналогії, яка принципово не може бути визначена точно.

У другому випадку значення поля в опорних точках розглядають як випадкові величини і виконується апроксимація поля (побудова наближеної моделі), результатом якої є поверхня, що з певним наближенням до опорних точок відтворює просторові особливості поля. В залежності від концепції (математичної моделі), що використовується при апроксимації поля, отримують різні поверхні, які більш – менш точно репрезентують просторову структуру досліджуваного поля. У даній статті розглядаються саме такі моделі.

Отже, гносеологічна проблема дослідження географічного простору полягає у тому, що між епістемним представленням просторової структури полів ГО та її онтологічною суттю завжди існує протиріччя, зумовлене методологічною недосконалістю науки. Існуючі численні і різноманітні методи апроксимації полів забезпечують лише певне наближення моделі до реального просторового розподілу параметрів поля ГО. Тому для географа важливо в межах існуючих епістем знайти саме той метод апроксимації поля, який в реальних умовах буде оптимально адекватним меті дослідження і дозволить найбільш виразно і логічно відобразити глобальні чи локальні особливості

просторової структури досліджуваного поля. Як правило, вказані особливості можна інтерпретувати як результат стаціонарної чи динамічної взаємодії відповідних ГО. Якщо у фізично – географічних дослідженнях така взаємодія пояснюється загальними принципами і законами розвитку матеріального світу (наприклад, збереження маси, енергії, імпульсу руху, зростання ентропії, мінімуму дисипації енергії тощо), то у дослідженні соціогеосистем необхідно враховувати, що згадані принципи і закони суттєво ускладнюються соціальними особливостями соціогеопроцесів, які вивчені значно менше. В соціальних системах діють такі часто непередбачувані чинники, які узагальнено називають «людським фактором». Суть цього феномену полягає у тому, що в однакових умовах соціогеопроцес може розвиватися за різними, іноді протилежними сценаріями і з різними наслідками. Враховуючи суб'єктивність соціальних складових соціогеопроцесу, суспільно – географічні об'єкти (СГО) більш складно досліджувати, бо їхня взаємодія між собою і навколишнім середовищем менш детермінована порівняно з фізико – географічними об'єктами. З іншого боку, враховуючи, що СГО у розвитку соціогеосистем відіграють вирішальну роль, важливо розширювати методологічні засади суспільної географії і, зокрема, знаходити такі моделі апроксимації полів СГО, які б створювали інформаційне забезпечення дослідження взаємодії СГО між собою і з навколишнім середовищем.

**Аналіз попередніх досліджень проблеми.** Підходи і методи апроксимації полів настільки детально описані в математичній та географічній літературі, що у даній статті нема потреби в аналізі та висвітленні їхніх переваг і недоліків. Всі вони реалізовані у програмному забезпеченні ГІС – технологій для сучасних комп'ютерів і є доступними для фахівців. Разом з тим триває пошук нових підходів і методик аналізу просторової структури полів геопросторових даних, які б більш повно задовольняли запит сучасної географічної науки. Характерною ознакою цього процесу є поєднання методів географічного моделювання з методами апроксимації полів ГО, яке має великі перспективи і вимагає від сучасного науковця – географа

знання обох згаданих складових. У загальному культурологічному сенсі це є продовженням розвитку методології географії, зокрема, подальшої формалізації наукового апарату і відповідного розширення аналітичних можливостей у географічних дослідженнях.

**Мета даної роботи** визначається, як обґрунтування нового підходу до аналізу просторової взаємодії СГО, зокрема, через визначення зони їхнього впливу.

**Виклад основних результатів дослідження.** Для демонстрації пропонованої методики нами використані дані управління статистики Харківської обласної державної адміністрації по кількості населення на 1.01.2008 року у містах і селищах міського типу Харківської області. Всього вибірка налічує 78 об'єктів. Розрахунки для регулярної сітки точок (243x224 з просторовим кроком по X та Y, рівним 1 км) в межах Харківської області виконано на комп'ютері за спеціально складеною у середовищі Visual Basic 6.0 програмою *IFI*. Для візуалізації результатів розрахунків використано програму Surfer 7.

Як відомо, структура вектору геопросторових даних передбачає наявність як мінімум трьох його компонентів: координати X та Y на горизонтальній площині і значення параметру поля Z – «висоту» точки. У залежності від структури вектору геопросторових даних можна розглядати дві принципово відмінні ситуації.

У *першому випадку* параметр Z, як кількісна оцінка певної властивості або якості СГО може мати різноманітний зміст (показники виробництва, кількість відвідувачів, фінансові показники, вантажні перевезення тощо), але його наявність дає принципову можливість використовувати численні методи аналізу просторової структури поля. *Друга ситуація* виникає, коли вектор геопросторових даних є неповним - відомі координати СГО, але відсутня кількісна характеристика параметрів поля. Прикладами є об'єкти соціальної інфраструктури (торгові, культурні, релігійні, навчальні заклади тощо), для яких відсутні, наприклад, дані про кількість користувачів чи відвідувачів. У цьому випадку традиційні методи аналізу просторової структури поля застосувати

неможливо, тому необхідні нові підходи, один з яких пропонується нижче.

Розглянемо спочатку першу ситуацію, коли вектор геопросторових даних є повним. У суспільно – географічних дослідженнях успішно використовують багато моделей тренд – аналізу, з яких найпоширенішою є гравітаційна, яка передбачає побудову поверхонь «потенціалу» Z. Такі поверхні відображають просторову структуру поля параметру СГО у загальних рисах, але не дають уявлення про його локальні особливості. Для прикладу нами побудовано поверхню потенціалу населення для вибраних об'єктів Харківської області, яка представлена на рис. 1.

Із картосхеми видно, що найбільшим потенціалом характеризується м. Харків, на тлі загальної тенденції спостерігаються незначні локальні аномалії, зумовлені деякими районними центрами (Лозова, Ізюм, Балаклія, Куп'янськ тощо). У цілому побудована поверхня потенціалу настільки генералізована, що не відображає детальну просторову структуру поля, наприклад, у передмістях Харкова, що може бути важливим для вирішення прикладних задач.

Для порівняння за інтерполяційною методикою середньогармонійного була розрахована поверхня, представлена на рис. 2. Як видно з наведеної картосхеми, інтерпольована поверхня середньогармонійного на відміну від поверхні потенціалу є занадто детальною і неструктурованою, що утруднює аналіз просторової структури поля розподілу населення. Отже, для аналізу просторової взаємодії СГО потрібна більш гнучка методика, яка б дозволила виявляти особливості просторової структури поля на різних рівнях узагальнення, починаючи від найбільш загальної (як поверхня потенціалу) до найдетальнішої (як поверхня середньогармонійного). На наш погляд, така методика може бути створена на ідеї поділу поля будь – якого параметру на фон і аномалії.

Найбільш виразно ця ідея реалізована у методі ковзного статистичного вікна, коли змінюючи радіус усереднення, можна управляти ступенем генералізації відображення поверхні поля.



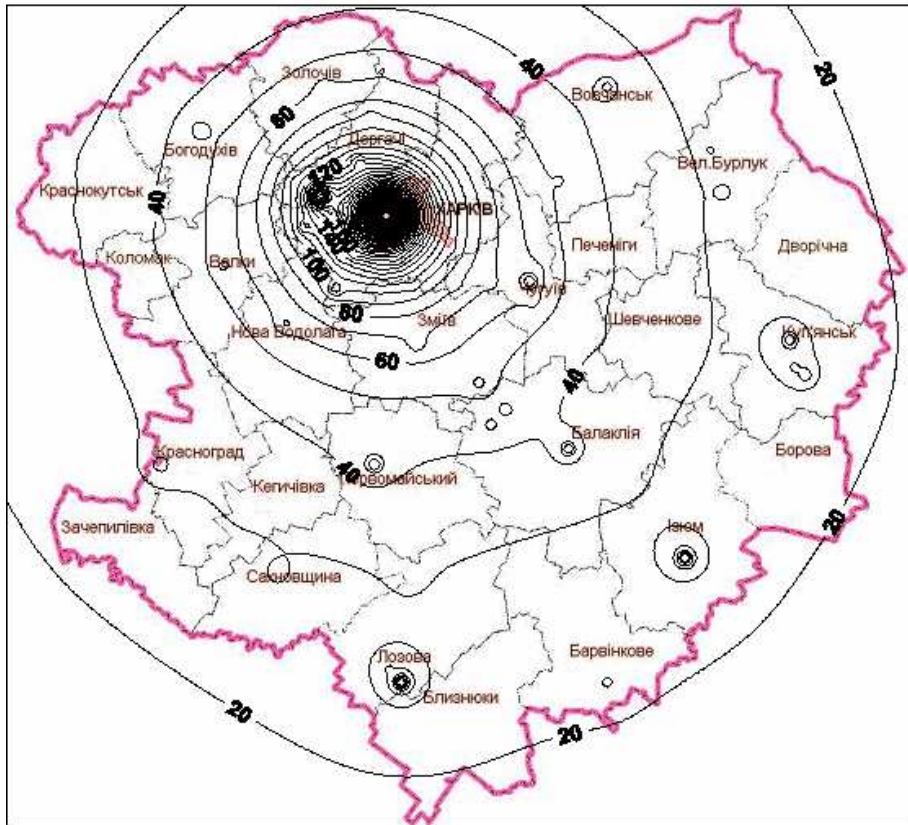


Рис. 1. Поверхня потенціалу населення  
(для міст і смт Харківської області на 1.01.2008 року)

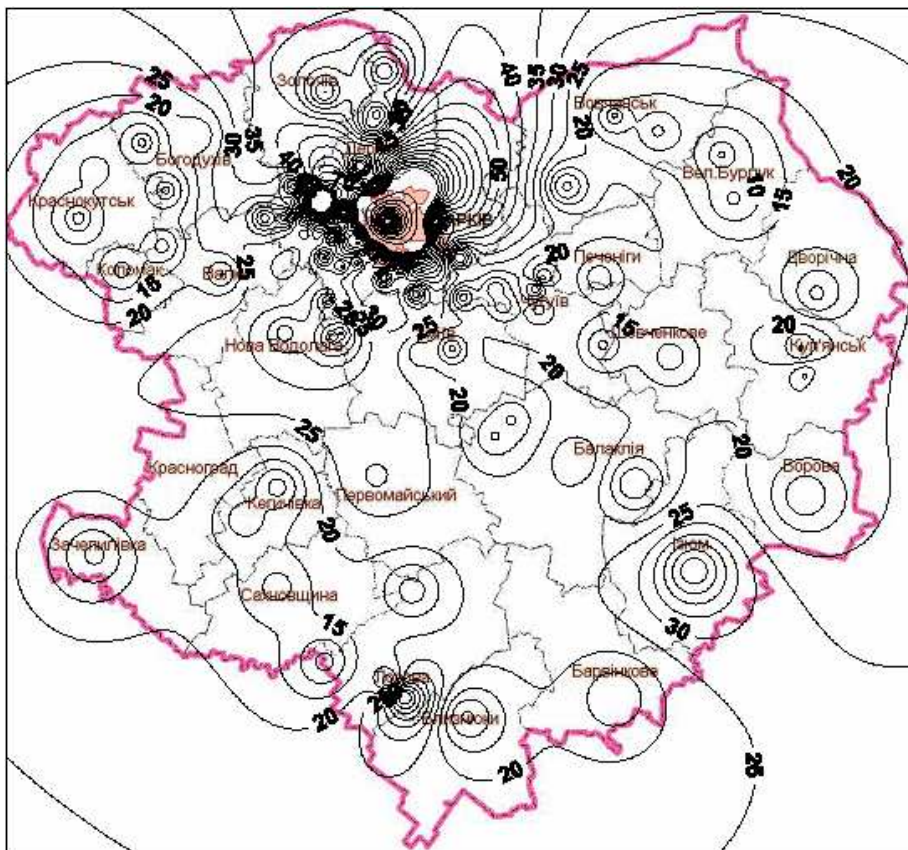


Рис. 2. Поверхня розподілу населення, розрахована методом  
середньогармонійного (пояснення у підпису до рис. 1)

Однак, на наше переконання, для СГО у даному випадку некоректно встановлювати однаковий радіус усереднення. Справа у тому, що навіть однотипні об'єкти, наприклад, соціальної інфраструктури користуються у населення різним попитом. Так, бібліотеки районного, міського і обласного рівня мають якісно і кількісно різний книжковий фонд і тому забезпечують потреби населення по – різному. У цьому прикладі обласна бібліотека повинна мати більшу зону впливу порівняно з міською і районною.

Аналогічно для медичних установ можна довести, що диспансер обласного підпорядкування має значно більшу зону впливу, ніж районна лікарня або фельдшерський пункт. Такі об'єкти сфери обслуговування розглядаються у теорії центральних місць, де стверджується, що центри обслуговування різного рангу мають різні радіуси послуг. З наведених прикладів випливає, що узагальнено для СГО ключовою ознакою, яка визначає його взаємодію з іншими об'єктами, є *радіус зони впливу* – відстань від СГО, на якій він перестає цікавити споживача як джерело задоволення певної соціальної потреби. Зміст цього поняття можна узагальнити для всіх СГО і визначити його, як *радіус зони, в якій даний об'єкт впливає на будь – яку складову суспільно – географічного процесу*.

При визначенні радіусу зони впливу СГО логічно прийняти, що він повинен бути пропорційний числовій величині (потужності) параметру об'єктів  $Z$ . Звідси випливає, що найменш потужний об'єкт повинен мати найменший радіус впливу  $R_0$  (який можна назвати базовим), тоді радіус впливу всіх інших об'єктів, що аналізуються, можна визначити як функцію від базового. Ми пропонуємо для диференціації СГО за величиною радіусу впливу наступну залежність:

$$R_i = R_0 + k \cdot \ln(Z_i / Z_{\min}) \quad (1)$$

де  $R_i$  – радіус впливу  $i$  – того СГО;

$R_0$  – базовий радіус впливу;

$Z_i$  і  $Z_{\min}$  – відповідно величина параметру  $i$  – того і базового об'єктів;

$k$  – масштабний коефіцієнт.

Із формули (1) видно, що змінювати радіус впливу СГО ( $i$  відповідно – ступінь

генералізації поверхні) можна системно через  $R_0$  або через співвідношення радіусів, що контролюється масштабним коефіцієнтом  $k$ .

Очевидно, що інтенсивність впливу СГО в межах його зони впливу нелінійно зменшується від центру до периферії і частіше всього визначається, як обернена пропорція до відстані у певному ступені. Ми пропонуємо використовувати інваріантну форму такої залежності:

$$\text{при } L \geq R \quad \Delta = 0;$$

$$\text{при } L < R \quad \Delta = (1 - L/R)^n \quad (2)$$

де  $L$  – поточна відстань до центру зони впливу СГО;

$R$  – радіус впливу СГО;

$n$  – показник ступеня, який визначається довільно.

З урахуванням залежності (2) параметр впливу СГО у зоні впливу визначається за наступною формулою:

$$p = Z * \Delta \quad (3)$$

де  $Z$  – кількісний параметр СГО (у центрі зони впливу).

За описаним методом розраховано поверхні для різних значень  $R_0$ . На рис. 3, 4 представлено результати для  $R_0 = 5$  км і  $R_0 = 25$  км. Для зручності візуалізації моделі частина ізоліній розрізана.

Аналізуючи представлені картосхеми, можна зробити висновок, що вони досить вдало відображають просторову структуру досліджуваного поля, бо чітко виділяються кілька агломерацій, які приурочені до м. Харкова і найбільших районних центрів. При цьому модель з базовим радіусом  $R_0 = 5$  км демонструє більш «тонку» детальну просторову структуру поля, а друга модель з базовим радіусом  $R_0 = 25$  км представляє більш генералізовану поверхню. Таким чином, проведені розрахунки і побудови показують, що пропонований метод аналізу просторової структури поля є досить ефективним і дозволяє досліджувати різні «зрізи» поля.

З іншого боку, недивлячись на більшу ефективність пропонованої моделі порівняно з гравітаційною моделлю, залишається майже не вирішеною проблема дослідження просторової структури виділених аномалій. Так, агломерація, що тяжіє до м. Харкова,



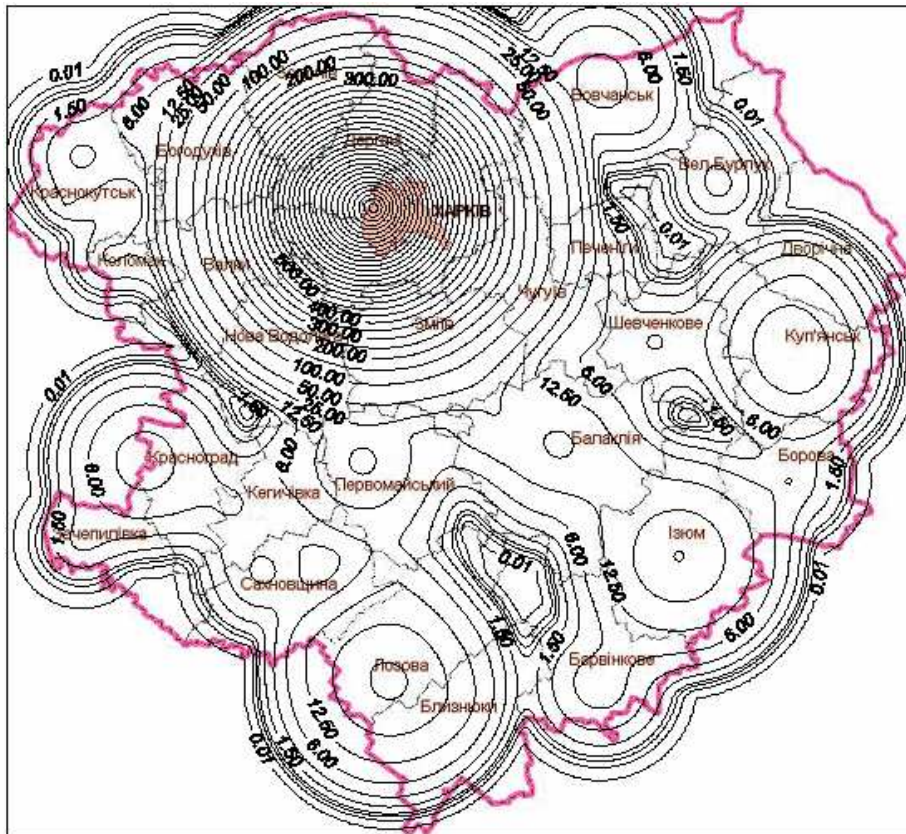


Рис. 3. Модель поверхні розподілу населення з базовим радіусом впливу  $R_0 = 5$  км (пояснення у підпису до рис. 1)

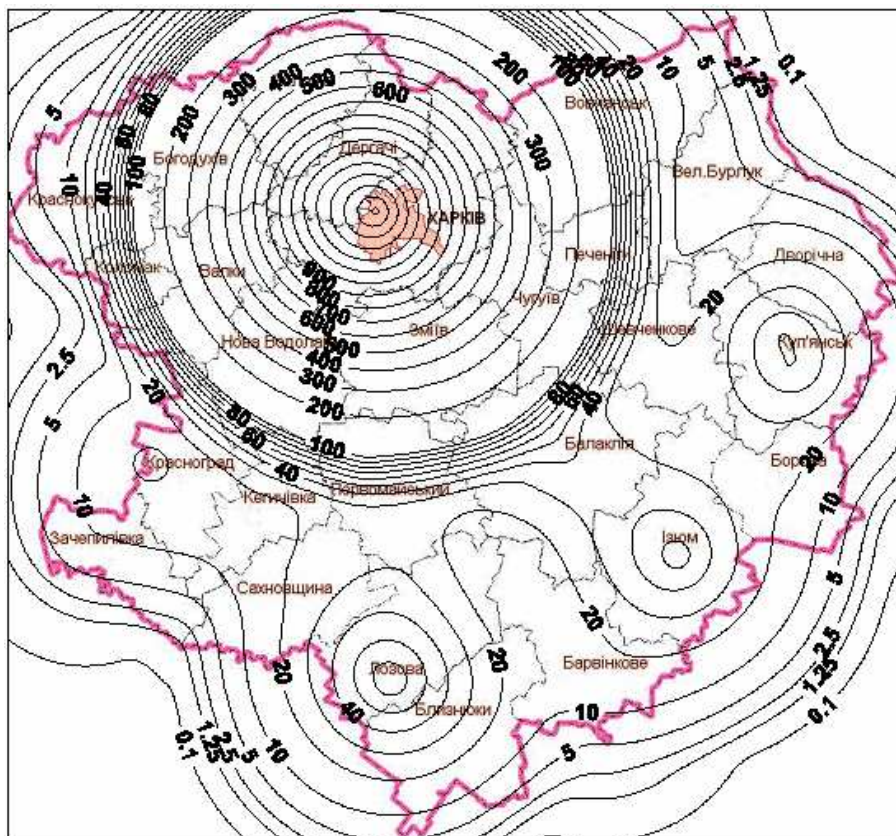


Рис. 4. Модель поверхні розподілу населення з базовим радіусом впливу  $R_0 = 25$  км (пояснення у підпису до рис. 1)

займає близько третини території Харківської області, а її внутрішня структура залишається не розкритою. Якщо уважно проаналізувати «технологію» отримання розрахункового значення параметра у будь – якій точці поля, то можна побачити, що СГО з більшою потужністю домінують у просторі, маючи більший радіус впливу, і дають більший внесок у розрахунковий параметр, маючи більшу потужність.

Тобто, їхня перевага є подвійною, що, можливо, і підкреслює особливості макроструктури поля. Отже, можна зробити висновок, що модель з диференційованим радіусом впливу СГО ефективна для дослідження макроструктури поля. Для аналізу його мікроструктури необхідно застосувати інший підхід.

На наш погляд, доцільно розглянути зону впливу СГО з позицій можливості суб'єкта задовольнити свою соціальну потребу. Дійсно, в межах впливу будь – якого СГО, людина завжди оцінює можливості, ймовірність, шанси тощо скористатися, наприклад, послугами, які надає даний об'єкт. При цьому вона враховує віддаленість СГО, його доступність (наявність комунікацій), доцільність використання (наявність і якість необхідної послуги, її вартість, гарантії тощо) і багато інших чинників, які впливають на вибір. З точки зору просторового аналізу, що є основною метою даної роботи, ми будемо розглядати чинник віддаленості СГО.

Враховуючи викладене вище, можна представити можливість отримання послуги як функцію відстані від користувача до СГО, зокрема, доцільно використати для цього залежність (2), яка враховує радіус впливу даного об'єкта. Цю функцію ми пропонуємо назвати *функцією впливу СГО*. Зазначимо, що вона існує тільки у межах зони впливу СГО. Коли користувач знаходиться у зоні впливу одного СГО, зрозуміло, що він може скористатися послугами тільки цього об'єкта. Така ситуація характерна для сільської місцевості, де людина не має альтернативних варіантів і достовірно користується послугами того об'єкта (поштове відділення, фельдшерський пункт, школа, магазин, клуб, бібліотека тощо), який знаходиться за місцем її проживання.

Якщо ж користувач знаходиться у зоні впливу декількох СГО, він має більш широкий вибір і тому знаходиться у кращому положенні, бо може отримати найбільш якісну або ефективну послугу. Інтуїтивно зрозуміло, що при всіх інших рівних умовах вибір буде за найближчим або найпотужнішим (з більшим радіусом впливу) об'єктом. Отже, у першому випадку ситуація характеризується функцією впливу тільки одного СГО, у другому - сумою функцій впливу кількох СГО. Таким чином, для кожної точки досліджуваної території можна визначити кількісний параметр, який об'єктивно відображає можливість користувача отримати певну послугу. Узагальнюючи наведені міркування для всіх типів СГО, приходимо до висновку про можливість створення моделі поля *інтегральної функції впливу* (ІФВ), яка здатна об'єктивно відображати всі особливості впливу і просторової взаємодії всіх СГО, які знаходяться у межах досліджуваної території.

Розрахунок ІФВ здійснюється за формулою:

$$F = \sum_{i=1}^m (1 - L_i / R_i)^n \quad (4)$$

де  $F$  – інтегральна функція впливу у даній точці території;

$L_i$  і  $R_i$  – віддалення і радіус впливу  $i$  – того СГО;

$n$  – довільний показник ступеня;

$m$  – кількість СГО, які мають вплив у даній точці.

За описаною методикою були розраховані поля ІФВ для базового радіусу  $R_0 = 5$  км і  $R_0 = 25$  км, візуалізація яких представлена на рис. 5, 6. Для зручності сприйняття на картосхемах деякі ізолінії зняті.

Порівняння отриманих поверхонь ІФВ з попередніми моделями поля показує, що модель ІФВ є ефективним і універсальним інструментом дослідження ПС взаємодії СГО. Так, варіант з малим базовим радіусом впливу (рис. 5) досить детально відображає мікроструктуру поля взаємодії СГО. Збільшення базового радіусу впливу призводить до генералізації поверхні і поступового переходу до відображення макроструктури поля (рис. 6).











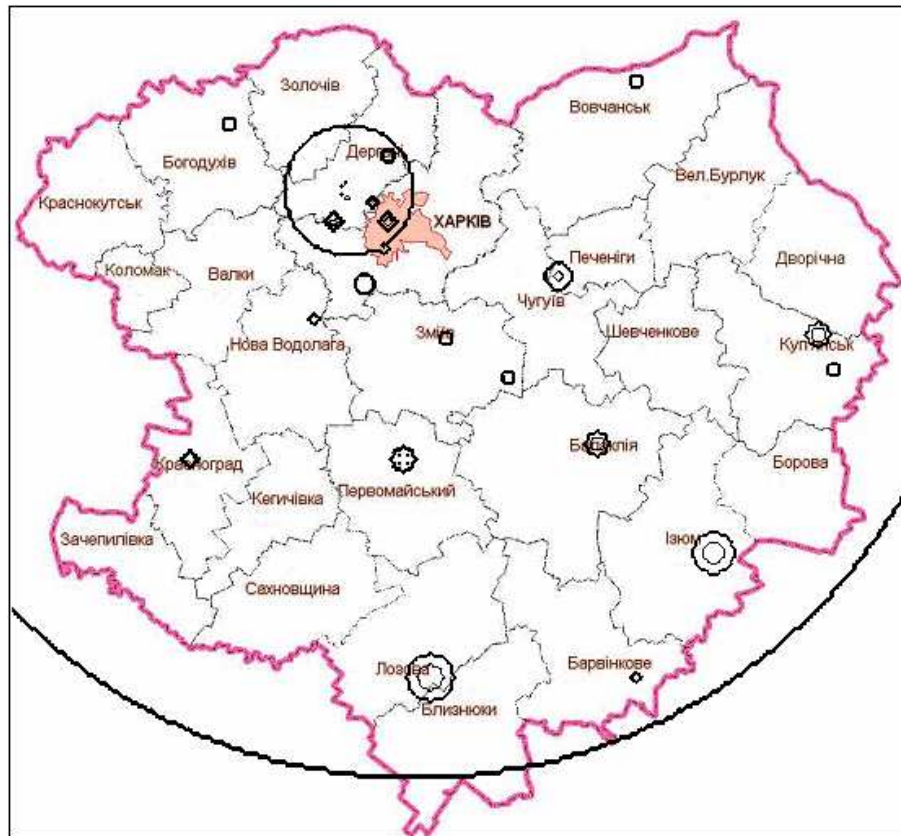


Рис. 9. Поверхня інформаційної ентропії для моделі потенціалу  
(пояснення у підпису до рис. 1)

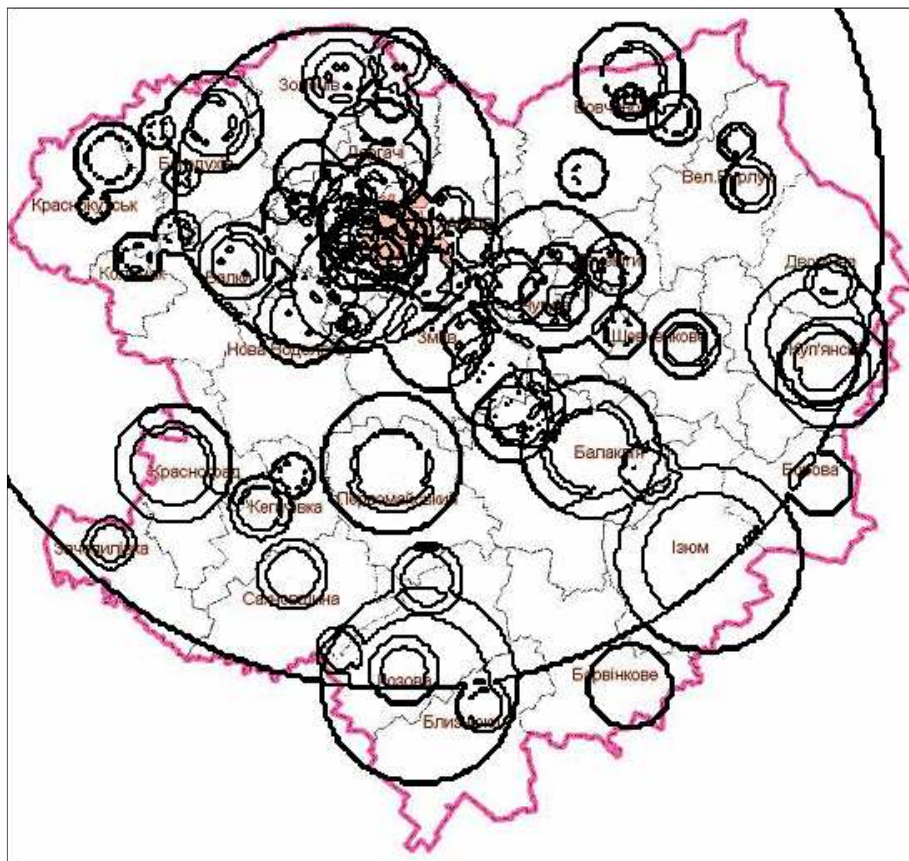


Рис. 10. Поверхня інформаційної ентропії для моделі середньогармонійного  
(пояснення у підпису до рис. 1)

Найбільш детальна модель – поверхня середньогармонійного (рис. 2) за результатами інформаційного аналізу дозволяє чітко визначити зони впливу практично всіх СГО, що знаходяться у межах досліджуваної території. Так, за цією моделлю радіус зони впливу м. Харкова (найбільше коло на рис. 10) становить близько 100 км, а зони впливу густонаселених передмість – приблизно 35 – 40 км. Для Лозової та Ізюму ці показники складають близько 20 – 25 км. Інші міста і смт Харківської області мають менші розміри зони впливу.

Отримані результати є досить вірогідними навіть для демонстраційного варіанту моделювання поля населення, який презентовано у даній статті.

Узагальнюючи викладене вище, можна пропонувати наступний загальний алгоритм комплексного дослідження просторової структури поля будь – якого параметру СГО:

1. Побудова базової детальної моделі просторової структури поля методом середньогармонійного (або іншим методом інтерполяції).

2. Побудова серії аналітичних ІФВ - моделей поля з різними значеннями базового радіусу ( $i$ , можливо, масштабного коефіцієнту  $m$ ) для виявлення і дослідження різних зрізів просторової структури поля.

3. Інформаційний аналіз базової моделі з визначенням меж зон впливу всіх СГО.

#### **Висновки:**

1. Для дослідження просторової структури полів будь – яких ознак СГО найчастіше використовується гравітаційна модель. Поверхні потенціалу мають найвищий ступінь генералізації і тому відображають загальну тенденцію формування макроструктури поля. Для дослідження «тонкої» мікроструктури поля вони непридатні.

2. Численні методи інтерполяції, які використовуються для побудови карт полів, в залежності від алгоритму максимально точно відображають просторову структуру полів і створюють основу для їх просторового аналізу.

3. У статті пропонується метод моделювання просторової структури поля, оснований на розділі фонової і аномальної складової поля з диференціацією об'єктів за радіусом впливу. Допускається, що радіус зони впливу пропорційний «потужності» об'єкту, що дає можливість встановити найменший базовий радіус впливу для всієї сукупності СГО і визначати радіус впливу кожного об'єкта, як функцію від базового. Змінюючи величину базового радіусу, можна досліджувати різні зрізи просторової структури поля – від мікроструктури до макроструктури.

4. Пропонується принципово новий підхід до моделювання просторової структури поля ознак і властивостей сукупності СГО, основний на кількісній оцінці впливу кожного об'єкту у будь – якій точці поля. Для цього вводиться поняття інтегральної функції впливу. Показано, що ІФВ – моделі з різними параметрами дають можливість досліджувати просторову структуру поля на різних рівнях узагальнення.

5. Пропонований метод ІФВ – моделювання особливо ефективний в ситуації, коли вектор геопросторових даних має неповну структуру, тобто, коли відомі координати СГО, але відсутня кількісна оцінка їхніх параметрів. У такому випадку поверхні ІФВ - моделей будуються з однаковими значеннями радіусу впливу СГО із збереженням всіх можливостей просторового аналізу поля.

6. У статті пропонується метод визначення радіусу впливу СГО, оснований на інформаційному аналізі базової інтерполяційної моделі поля. Алгоритм передбачає визначення інформаційної ентропії впливу кожного СГО у будь – якій точці поля. Поверхні інформаційної ентропії відображають усі особливості суперпозиції зон впливу сукупності СГО.

7. Наведено рекомендований алгоритм повного комплексного просторового аналізу поля будь – якого параметру СГО.

© Немець К., Немець Л., Немець О., 2009

## ГЕОГРАФІЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

*Розглянуто концептуальний підхід в географії ТНК – новому перспективному напрямку суспільно-географічних досліджень. Здійснено аналіз галузевої та географічної структури ТНК світу за допомогою розрахункових показників, розроблених автором (середня капіталізація ТНК певної галузі, середня капіталізація ТНК певної країни, коефіцієнт капіталізації галузі, коефіцієнт капіталізації країни). Проведено порівняння галузевої та географічної структури ТНК країн Західної Європи та Латинської Америки.*

*Ключові слова: транснаціональна корпорація, галузева структура ТНК, географічна структура ТНК, середня капіталізація ТНК, коефіцієнт капіталізації.*

**Ігорь Смирнов. ГЕОГРАФИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД.** Рассмотрен концептуальный подход в географии ТНК – новом перспективном направлении общественно-географических исследований. Осуществлен анализ отраслевой и географической структуры ТНК мира посредством расчетных показателей, разработанных автором (средняя капитализация ТНК определенной отрасли, средняя капитализация ТНК определенной страны, коэффициент капитализации отрасли, коэффициент капитализации страны). Проведено сравнение отраслевой и географической структуры ТНК стран Западной Европы и Латинской Америки.

*Ключевые слова: транснациональная корпорация, отраслевая структура ТНК, географическая структура ТНК, средняя капитализация ТНК, коэффициент капитализации.*

**Igor Smirnov. GEOGRAPHY OF MULTINATIONAL CORPORATIONS: CONCEPTUAL APPROACH.** Represented conceptional approach in geography of multinational corporations (MNC), which is the new perspective direction in economical – geographical researches. Proposed mathematical indexes like average capitalization of MNC in a branch, average capitalization of MNC in a country, branch capitalization index, country capitalization index. Carried out analysis of branch and geographical structure of global MNC, as well as of countries of Western Europe and Latin America in their comparison.

*Keywords: multinational corporation, branch structure of MNC, geographical structure of MNC, average capitalization of MNC, capitalization index.*

**Постановка наукової проблеми.** В діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) питання їхньої геопросторової організації відіграють все більшу роль. Глобальний характер розміщення виробничих та науково-дослідних підрозділів ТНК, а також дистрибуційних центрів із продажу їхньої продукції вимагає від керівництва корпорацій ретельного аналізу та врахування територіальних (географічних) чинників. Оптимальне геопросторове розміщення підрозділів та філій ТНК, а також ефективна територіальна організація їхніх взаємозв'язків та зв'язків з дистрибуції забезпечують зменшення обсягу витрат корпорацій, отже сприяють збільшенню величини їхніх прибутків. Кожна ТНК має свою „географію”, тобто глобальну мережу діяльності, що включає штаб-квартиру (головний офіс), науково-дослідні центри, виробничі підрозділи в країні базування та за кордоном, регіональні та локальні дистрибуційні бази з реалізації продукції в усьому світі. Кожна ТНК гнучко змінює цю „корпоративну географію” відповідно до стратегії постійного пошуку більш високого прибутку з безпере-

рвним детальним аналізом „вартості” чинників розміщення підприємств у різних регіонах та країнах світу. Усі разом ТНК різних країн світу формують найбільший за обсягом капіталів та за обсягом продукції, що випускається, сектор світового господарства. Одночасно ТНК концентрують найвищі досягнення відповідних галузей щодо якості та „брендовості” продукції, останніх науково-технічних рішень, передового організаційного - управлінського досвіду, оплати праці, тощо. Недарма ТНК вважаються однією з найвагоміших рушійних сил процесів глобалізації світового господарства в ХХІ ст. Багато з всесвітньо відомих ТНК вже „прийшли” в Україну, створили виробничі осередки та дистрибуційні мережі, успішно адаптувалися до особливостей молодого українського ринку. Отже, на часі є географічні дослідження процесів транснаціоналізації у світовому господарстві.

**Літературні джерела та публікації** з теми, що розглядається, в основному мають економічну направленість [1; 2; 3; 5; 6; 7]. У деяких з них спостерігаються спроби аналі-



зу ТНК за окремими галузями та регіонами світового господарства [1, 262-284; 2, 138-273]. У той же час в економіко-географічних джерелах аспект ТНК представлений в контексті розгляду географічних проблем сучасного розвитку промисловості світу та відповідних територіальних зрушень [8, 97-119; 9, 35-56].

**Метою статті** є розробка концептуального підходу до географії ТНК, визначення та застосування розрахункових показників до аналізу галузевої та географічної структури ТНК.

**Виклад основного матеріалу.** На початку XXI ст. у світовому господарстві спостерігається стрімке зростання значення ТНК, які зміцнюють свою провідну роль в інтернаціоналізації виробництва, у процесах розширення та поглиблення економічних зв'язків між підприємствами різних країн, виступаючи торговцями, інвесторами, розповсюджувачами сучасних технологій, стимуляторами міжнародної трудової міграції. Нині міжнародне виробництво товарів і послуг у рамках ТНК становить 40% валового світового продукту та понад 50% промислової продукції світу. ТНК займають передові позиції у світовому виробництві, зокрема, в галузях комп'ютерної техніки та електроніки, автомобілебудуванні, хімічній і фармацевтичній промисловості, а також в роздрібній торгівлі, банківській, телекомунікаційній, страховій сферах. Ці корпорації створили сучасну розвинуту мережу виробничої, науково-технічної, інвестиційної, торгової та культурної взаємозалежності країн і заклали підвалини глобальної економіки. Саме ці ведучі найпотужніші ТНК, складові частини яких розміщуються в усьому світі, сьогодні становлять ядро світового господарства, задаючи темпи та якість її розвитку. ТНК належить нині майже 90% прямих іноземних інвестицій, 80% світового інформаційного ресурсу (патенти, нові технології, ноу-хау), 67% обсягу світової торгівлі, 80% обсягу торгівлі новітніми технологіями, 20% світової робочої сили<sup>2</sup>. Середній строк життя звичайних фірм та підприємств, як правило, не перевищує десяти років, при

цьому банкрутство таких утворень становить приблизно 10% від їх кількості. Великі корпоративні утворення, навпаки, дуже стабільні і тренд, що спостерігається у цьому плані, - їх глобалізація.

Географічний аналіз ТНК передбачає дослідження особливостей їхнього розподілу як за основними галузями світового господарства, так і за головними регіонами світу. В наявній літературі з ТНК ці питання розкриті недостатньо. Так в навчальному посібнику „Транснаціональні корпорації” В. Рокочі, О. Плотнікова, В. Новицького та ін. (К., 2001) наводиться лише характеристика ТНК в економіці економічно розвинутих країн та країн, що розвиваються. В навчальному посібнику «Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності» за редакцією С.О. Якубовського, Ю.Г. Козака, О.В. Савчука (К., 2006) в окремих розділах розглядаються галузеві особливості ТНК (але тільки в трьох галузях світового господарства – автомобілебудуванні, електротехніці та електроніці, фармацевтичній промисловості) та регіональні особливості ТНК (для країн Північної та Південної Америки, Азії, Європейського Союзу, Центральної та Східної Європи). Як бачимо, системний аналіз діяльності ТНК світу, як в галузевому, так і в регіональному (географічному) аспектах в літературі поки що відображений недостатньо.

**Мета статті** – заповнити цей пробіл і надати географічну характеристику особливостей концентрації ТНК за окремими галузями, регіонами та країнами світу. Підставою для проведення такого дослідження має бути наявність детальної статистичної бази про узагальнюючі показники діяльності ТНК. У світовій статистиці до таких показників відносяться передусім три: 1) дохід компанії за певний рік; 2) чистий прибуток компанії за той же рік; 3) показник капіталізації компанії (тобто сумарна вартість акцій) за певний рік. Різні міжнародні фінансові видання здійснюють свій рейтинг 500 найбільших ТНК світу за різними показниками. Так журнал «**Fortune**» (США) щорічно складає такий рейтинг на підставі показників доходу (обсягу продажу продукції у вартісному виразі або виручки) та чистого прибутку (табл. 1).

<sup>2</sup> Кравченко М. Проблеми залучення прямих інвестицій транснаціональних корпорацій в економіку України//Персонал.-2007.-№3.-С.77.

Таблиця 1

50 найбільших ТНК світу за показником доходу та чистого прибутку, 2007 р.<sup>3</sup>

| №  | Назва компанії                  | Виручка, млн. дол. | Чистий прибуток, млн. дол. |
|----|---------------------------------|--------------------|----------------------------|
| 1  | Wal-Mart Stores                 | 351,139.0          | 11,284.0                   |
| 2  | Exxon Mobil                     | 347,254.0          | 39,500.0                   |
| 3  | Royal Dutch Shell               | 318,845.0          | 25,442.0                   |
| 4  | BP                              | 274,316.0          | 22,000.0                   |
| 5  | General Motors                  | 207,349.0          | -1,978.0                   |
| 6  | Toyota Motor                    | 204,746.4          | 14,055.8                   |
| 7  | Chevron                         | 200,567.0          | 17,138.0                   |
| 8  | Daimler Chrysler                | 190,191.4          | 4,048.8                    |
| 9  | Conoco Philips                  | 172,451.0          | 15,550.0                   |
| 10 | Total                           | 168,356.7          | 14,764.7                   |
| 11 | General Electric                | 168,307.0          | 20,829.0                   |
| 12 | Ford Motor                      | 160,126.0          | -12,613.0                  |
| 13 | ING Group                       | 158,274.0          | 9,650.8                    |
| 14 | Citigroup                       | 146,777.0          | 21,538.0                   |
| 15 | AXA                             | 139,738.1          | 6,379.9                    |
| 16 | Volkswagen                      | 132,323.1          | 3,449.0                    |
| 17 | Sinoptec                        | 131,636.0          | 3,703.1                    |
| 18 | Credit Agricole                 | 128,481.3          | 8,975.8                    |
| 19 | Allianz                         | 125,346.0          | 8,808.9                    |
| 20 | Fortis                          | 121,201.8          | 5,459.0                    |
| 21 | Bank of America Corp.           | 117,017.0          | 21,113.0                   |
| 22 | HSBC Holdings                   | 115,361.0          | 15,789.0                   |
| 23 | American International Group    | 113,194.0          | 14,048.0                   |
| 24 | China National Petroleum        | 110,520.2          | 13,265.3                   |
| 25 | RNP Paribas                     | 109,213.6          | 9,169.0                    |
| 26 | ENI                             | 109,014.2          | 11,564.1                   |
| 27 | UBS                             | 107,834.8          | 9,776.6                    |
| 28 | Siemens                         | 107,341.7          | 3,728.2                    |
| 29 | State Grid                      | 107,185.5          | 2,237.7                    |
| 30 | Assicurazioni Generali          | 101,810.7          | 3,017.2                    |
| 31 | J. P. Morgan Chase & Co.        | 99,973.0           | 14,444.0                   |
| 32 | Carrefour                       | 99,014.7           | 2,846.2                    |
| 33 | Berkshire Hathaway              | 98,539.0           | 11,015.0                   |
| 34 | Pemex                           | 97,469.3           | 4,151.2                    |
| 35 | Deutsche Bank                   | 96,151.5           | 7,510.3                    |
| 36 | Dexia Group                     | 95,846.6           | 3,450.3                    |
| 37 | Honda Motor                     | 94,790.5           | 5,064.1                    |
| 38 | McKesson                        | 93,574.0           | 913.0                      |
| 39 | Verizon Communications          | 93,221.0           | 6,197.0                    |
| 40 | Nippon Telegraph & Telephone    | 91,998.3           | 4,077.4                    |
| 41 | Hewlett-Packard                 | 91,658.0           | 6,198.0                    |
| 42 | International Business Machines | 91,424.0           | 8,492.0                    |
| 43 | Valero Energy                   | 91,051.0           | 5,463.0                    |
| 44 | Home Depot                      | 90,837.0           | 5,761.0                    |
| 45 | Nissan Motor                    | 89,502.1           | 3,939.6                    |
| 46 | Samsung Electronics             | 89,476.2           | 8,301.9                    |
| 47 | Credit Suisse                   | 89,354.4           | 9,034.8                    |
| 48 | Hitachi                         | 87,615.4           | -280.4                     |
| 49 | Societe Generale                | 84,485.7           | 6,550.5                    |
| 50 | Aviva                           | 83,487.0           | 4,075.3                    |

<sup>3</sup> Персонал/дайджест.// Персонал. – 2008. - №7. – С.90

У той же час авторитетне фінансове видання «**Financial Times**» (Великобританія) щорічно публікує у вигляді окремого додатку список 500 найбільших ТНК за показником капіталізації («FT 500: The World's Largest Companies»), де наводяться дані про ТНК світу (Global), Європи, США, Об'єднаного Королівства, Японії, Кореї та окремих регіонів світу (Regional Lists), зокрема, Східної Європи, Латинської Америки, Азійсько-Тихоокеанського регіону та Близького Сходу. Компанії ранжуються, перш за все, за показником ринкової капіталізації (в млн. дол. США), хоча також надаються дані про національну належність ТНК, галузь (sector), загальний обсяг продажу та відповідний ранг, прибуток до оподаткування та чистий прибуток, кількість зайнятих тощо.

Саме ці дані були використані, щоб здійснити аналіз галузевої та географічної належності ТНК, зокрема на прикладі 100 найбільших компаній. При цьому за даними кодів секторів господарства (FTSE World Actuaries Sector Codes) були визначені звичні нам галузі промисловості, агробізнесу, транспорту, банківських та інших видів послуг, до сфер діяльності яких відносять певні ТНК. При цьому нами були запроваджені такі **розрахункові показники**, як:

1) середня капіталізація ТНК певної галузі (млн. дол.):

$$СК_2 = K_2 / ЧК_2,$$

де  $СК_2$  – середня капіталізація ТНК певної галузі,  $K_2$  – сумарний показник капіталізації ТНК галузі (млн. дол.);  $ЧК_2$  – число компаній, що відносяться до цієї галузі.

2) середня капіталізація ТНК певної країни (млн. дол.):

$$СК_к = K_к / ЧК_к,$$

де  $СК_к$  – середня капіталізація ТНК певної країни;  $K_к$  – сумарний показник капіталізації ТНК країни (млн. дол.);  $ЧК_к$  – число компаній, що відносяться до цієї країни.

3) коефіцієнт капіталізації галузі:

$$КК_2 = ЧГК / ЧГЧ, \text{ де}$$

$КК_2$  – коефіцієнт капіталізації галузі;  $ЧГК$  – частка галузі в загальній капіталізації світу, регіону, країни (%),  $ЧГЧ$  – частка галузі в загальному числі компаній у світі, регіоні, країні (%).

4) коефіцієнт капіталізації країни:

$$КК_к = ЧКК / ЧКЧ, \text{ де}$$

$КК_к$  – коефіцієнт капіталізації країни;  $ЧКК$  – частка країни в загальній капіталізації світу, регіону (%);  $ЧКЧ$  – частка країни в загальному числі ТНК світу, регіону (%). Географічний розподіл 500 найбільших ТНК світу показаний на рис. 1.

Розподіл **100 найбільших ТНК світу за країнами** поданий в табл. 2.

Таблиця 2

Географічний розподіл 100 найбільших ТНК світу, 2005 р.

| № п/п | Країни            | Число ТНК | Капіталізація млрд. \$ | Коефіцієнт капіталізації країни | Середня капіталізація ТНК, млрд. \$ |
|-------|-------------------|-----------|------------------------|---------------------------------|-------------------------------------|
| 1.    | США               | 58        | 6727                   | 1,07                            | 116                                 |
| 2.    | Вел. Британія     | 9         | 1157                   | 1,22                            | 129                                 |
| 3.    | Франція           | 7         | 665                    | 1,16                            | 95                                  |
| 4.    | Японія            | 6         | 504                    | 1,5                             | 84                                  |
| 5.    | Швейцарія         | 5         | 430                    | 1,0                             | 86                                  |
| 6.    | Німеччина         | 5         | 370                    | 1,67                            | 74                                  |
| 7.    | Італія            | 2         | 123                    | 1,0                             | 61                                  |
| 8.    | Нідерл./Великобр. | 2         | 261                    | -0,5                            | 130                                 |
| 9.    | Гонконг           | 2         | 156                    | 1                               | 78                                  |
| 10.   | Швеція            | 1         | 91                     | 1                               | 91                                  |
| 11.   | Нідерланди        | 1         | 78                     | 1                               | 78                                  |
| 12.   | Іспанія           | 1         | 76                     | 1                               | 76                                  |
| 13.   | Фінляндія         | 1         | 197                    | 1                               | 197                                 |
| 14.   | Канада            | 1         | 113                    | 1                               | 113                                 |
| Разом |                   | 100       | 10948                  |                                 | 109,48                              |

До найбільших компаній за показником ринкової капіталізації належать: у США – «General Electric» (\$ 477 млрд.), у Великій Британії – «Vodafone Group» (\$ 227 млрд.), в Іспанії – «Telephonica» (\$ 75,5 млрд.), у Швейцарії – «Novartis» (\$ 123, 4 млрд.), у Франції – «Total Fina Elf» (\$ 102,9 млрд.), в Японії – «NTT DoCoMo» (\$ 175,4 млрд.), в

Італії – «Telecom Italia» (\$ 64,6 млрд.), у Німеччині – «DeutscheTelecom» (\$ 94,7 млрд.), у Швеції – «Ericsson» (\$ 90,9 млрд.), у Нідерландах – «Royal Dutch Shell» (\$206,3 млрд.), у Гонконзі (Китай) – «China Mobile Hong Kong» (\$ 102,3 млрд.), у Фінляндії – «Nokia» (\$ 197,5 млрд.), у Канаді – «Nortel Networks» (\$ 113,4 млрд.).

| Глобал 500                       |       |                                        |      |
|----------------------------------|-------|----------------------------------------|------|
| <u>Європа:</u>                   |       | <u>ЯПОНІЯ:</u>                         |      |
| Великобританія                   | 40    | Фінляндія                              | 2    |
| Франція                          | 28    | Швеція                                 | 7    |
| Німеччина                        | 21    | Бельгія                                | 4    |
| Швейцарія                        | 11    | Бельг./Нідерл.                         | 1    |
| Італія                           | 15    | Ірландія                               | 2    |
| Нідерланди                       | 10    | Данія                                  | 2    |
| Нід./Великобр.                   | 3     | Норвегія                               | 1    |
| Іспанія                          | 6     | Португалія                             | 1    |
| Загалом 154 компанії             |       | 64                                     |      |
| <u>Північна Америка:</u>         |       | <u>Близький Схід:</u>                  |      |
| США                              | - 239 | Сауд. Аравія -1                        |      |
| Канада                           | - 11  | <u>Азійсько-Тихоокеанський регіон:</u> |      |
| Загалом 250                      |       | Гонконг (Китай)                        | 7    |
| <u>Латинська Америка:</u>        |       | Австралія                              | 9    |
| Бразилія                         | - 3   | Півд. Корея                            | 4    |
| Мексика                          | - 1   | Сингапур                               | 3    |
| Загалом 4                        |       | Тайвань                                | 2    |
| <u>Африка:</u>                   |       | Індія                                  | 1    |
| ПАР - 1                          |       | Загалом                                | 25   |
| Ринкова капіталізація (\$ млрд.) |       |                                        |      |
| США                              | 10866 | Гонконг (Китай)                        | 272  |
| Японія                           | 1785  | Іспанія                                | 221  |
| Великобританія                   | 1637  | Фінляндія                              | 212  |
| Франція                          | 961   | Швеція                                 | 181  |
| Німеччина                        | 739   | Австрія                                | 168  |
| Швейцарія                        | 585   | Півд. Корея                            | 75   |
| Італія                           | 426   | Бельгія                                | 52   |
| Нідерланди                       | 306   | Бразилія                               | 50   |
| Нідерл./ Великобр.               | 283   | Сингапур                               | 49   |
| Канада                           | 282   | Тайвань                                | 48   |
|                                  |       | Мексика                                | 41   |
|                                  |       | Бельг./Нідерл.                         | 39   |
|                                  |       | Ірландія                               | 25   |
|                                  |       | Данія                                  | 24   |
|                                  |       | Сауд. Аравія                           | 15   |
|                                  |       | Індія                                  | 13   |
|                                  |       | Норвегія                               | 11,1 |
|                                  |       | Півд. Африка                           | 11,0 |
|                                  |       | Португалія                             | 10,5 |

Рис. 1. Географічний розподіл та ринкова капіталізація (за країнами) 500 найбільших ТНК світу, 2005.

Результати дослідження галузевої та географічної структури 100 найбільших ТНК Європи представлено в табл. 3 та 4. Як видно з табл. 3 найбільша кількість ТНК Європи концентрується в банківсько-фінансовому, телекомунікаційному, медійному та страховому бізнесі (50 компаній з

100), хоча їхня частка в загальній капіталізації дещо менша (48%). У той же час найбільш потужні за середнім показником капіталізації ТНК відносяться до нафто-газової промисловості, фармацевтики, комп'ютерної індустрії та телекомунікацій.

Таблиця 3

Розподіл 100 найбільших ТНК Європи за галузями, 2005 р.

| № з/п | Галузь                        | Число ТНК | Капіталізація галузі, \$ млрд. | Коефіцієнт капіталізації галузі | Середня капіталізація ТНК, \$ млрд. |
|-------|-------------------------------|-----------|--------------------------------|---------------------------------|-------------------------------------|
| 1.    | Банківсько-фінансовий         | 23        | 942                            | 0,8                             | 41,0                                |
| 2.    | Телекомунікації та ЗМІ        | 16        | 925                            | 1,15                            | 57,8                                |
| 3.    | Страховання                   | 11        | 544                            | 0,9                             | 49,5                                |
| 4.    | Комп'ютерна індустрія         | 8         | 476                            | 1,18                            | 59,5                                |
| 5.    | Фармацевтика                  | 7         | 602                            | 1,7                             | 86,0                                |
| 6.    | Електротехніка та електроніка | 6         | 246                            | 0,8                             | 41,0                                |
| 7.    | Нафто-газова                  | 5         | 554                            | 2,22                            | 110,8                               |
| 8.    | Харчова                       | 5         | 209                            | 0,8                             | 41,8                                |
| 9.    | Внутрішня торгівля            | 4         | 115                            | 0,57                            | 28,7                                |
| 10.   | Автомобілебудування           | 3         | 77                             | 0,5                             | 25,7                                |
| 11.   | Добувна                       | 2         | 43                             | 0,4                             | 21,5                                |
| 12.   | Хімічна                       | 2         | 62                             | 0,6                             | 31                                  |
| 13.   | Авіакосмічна                  | 2         | 32                             | 0,3                             | 16                                  |
| 14.   | Комунальне господарство       | 2         | 63                             | 0,6                             | 31,5                                |
| 15.   | Виробництво будматеріалів     | 1         | 16                             | 0,3                             | 16                                  |
| 16.   | Легка промисловість           | 1         | 30                             | 0,6                             | 30                                  |
| 17.   | Готелі, ресторани             | 1         | 23                             | 0,4                             | 23                                  |
| 18.   | Послуги зв'язку               | 1         | 1                              | 0,4                             | 23                                  |
| Разом |                               | 100       | 4982                           | 1,0                             | 49,82                               |

За даними табл. 4 робимо висновок, що 61 ТНК з 100 найбільших західноєвропейських зосереджено в трьох країнах – Великій Британії, Франції, Німеччині. Вони ж мають і найбільшу концентрацію ринкової капіталізації ТНК Європи – 59,1%. Але найпотужніші компанії за показником капіталізації – це ТНК Фінляндії (Nokia), Швейцарії (Novartis, Nestle) та спільні голландсько-британські. (Royal Dutch Shell, Unilever) Саме тому в цих країнах спостерігаються найвищі коефіцієнти капіталізації.

Для порівняння розглянемо галузеву та географічну структуру 100 найбільших ТНК іншого регіону світу – Латинської

Америци. Розподіл цих компаній за галузями представлений в табл. 5. Як видно, провідні позиції належать чотирьом галузям (телекомунікації, фінансовий сектор, електроенергетика та харчова промисловість), які зосереджують 64 компанії зі 100 та 76,7% ринкової капіталізації регіону. Вони ж (особливо перша і третя) мають і найвищі показники середньої капіталізації ТНК, тобто тут сформувались найбільші компанії, а також у видобувній промисловості та в будівництві. Відповідно найвищий показник капіталізації галузі мають телекомунікації, видобувна та будівельна промисловість, електроенергетика та фінансовий сектор.

Таблиця 4

Розподіл 100 найбільших ТНК Європи за країнами, 2005 р.

| № з/п | Країна            | Число ТНК | Капіталізація \$ млрд. | Коефіцієнт капіталізації країни | Середня капіталізація ТНК, \$ млрд. |
|-------|-------------------|-----------|------------------------|---------------------------------|-------------------------------------|
| 1.    | Великобританія    | 25        | 1429                   | 1,15                            | 57,2                                |
| 2.    | Франція           | 19        | 842                    | 0,89                            | 44,3                                |
| 3.    | Німеччина         | 17        | 673                    | 0,79                            | 39,6                                |
| 4.    | Італія            | 9         | 349                    | 0,79                            | 38,8                                |
| 5.    | Швейцарія         | 9         | 556                    | 1,24                            | 62                                  |
| 6.    | Нідерланди        | 7         | 264                    | 0,76                            | 37,7                                |
| 7.    | Іспанія           | 5         | 207                    | 0,83                            | 41,4                                |
| 8.    | Нідерл./Великобр. | 3         | 282                    | -                               | 92                                  |
| 9.    | Швеція            | 3         | 128                    | 0,86                            | 42,7                                |
| 10.   | Фінляндія         | 1         | 197                    | 3,95                            | 197                                 |
| 11.   | Бельгія/Нідерл.   | 1         | 39                     | -                               | 39,0                                |
| 12.   | Бельгія           | 1         | 16                     | 0,32                            | 16                                  |
| Разом |                   | 100       | 4982                   | 1,0                             | 49,82                               |

Таблиця 5

Розподіл 100 найбільших ТНК Латинської Америки за галузями, 2005 р.

| Галузь                                | Кількість компаній | Капіталізація галузі, млн. \$ | Коефіцієнт капіталізації галузі | Середня капіталізація ТНК, млн. \$ |
|---------------------------------------|--------------------|-------------------------------|---------------------------------|------------------------------------|
| Телекомунікації                       | 20                 | 114101                        | 1,57                            | 5705,1                             |
| Фінансовий сектор                     | 16                 | 62744,4                       | 1,08                            | 3921,5                             |
| Електроенергетика                     | 15                 | 60804,3                       | 1,12                            | 4053,6                             |
| Харчова промисловість                 | 13                 | 40827,6                       | 0,86                            | 3140,6                             |
| Різноманітні промислові корпорації    | 9                  | 18962,2                       | 0,58                            | 2106,9                             |
| Торгівля                              | 8                  | 20816,6                       | 0,72                            | 2602,1                             |
| Металургія                            | 6                  | 8631,1                        | 0,40                            | 1438,5                             |
| Лісова і деревообробна промисловість  | 4                  | 7620                          | 0,52                            | 1905,0                             |
| Видобувна промисловість               | 3                  | 12513,9                       | 1,15                            | 4171,3                             |
| Машинобудування                       | 3                  | 7216,3                        | 0,66                            | 2405,4                             |
| Будівництво і конструкційні матеріали | 2                  | 8056,4                        | 1,11                            | 4028,2                             |
| Туристичні послуги                    | 1                  | 916,1                         | 0,25                            | 916,1                              |
| Всього                                | 100                | 363209,9                      | 1,0                             | 3632,1                             |

В табл. 6. показаний географічний розподіл 100 найбільших ТНК Латинської Америки за країнами. 71% їх числа зосереджено в Бразилії та Мексиці, ще 16 компаній в Чилі (разом на ці три країни - 87 ТНК з 100). Ще більша їхня питома вага в ринко-

вій капіталізації ТНК цього регіону – відповідно 85% (Бразилія, Мексика) та 94,2% (з Чилі). Мексика й Бразилія мають й найвищі показники середньої капіталізації ТНК, що правда на третє місце тут виходить Перу. Ці



ж дві країни відрізняються найвищим коефіцієнтом капіталізації.

Таблиця 6

Розподіл 100 найбільших ТНК Латинської Америки за країнами 2005 р.

| Країна    | Кількість компаній | Капіталізація, млн. \$ | Коефіцієнт капіталізації країни | Середня капіталізація ТНК, млн. \$ |
|-----------|--------------------|------------------------|---------------------------------|------------------------------------|
| Бразилія  | 41                 | 173644,4               | 1,17                            | 4235,2                             |
| Мексика   | 30                 | 135088,3               | 1,24                            | 4502,9                             |
| Чилі      | 16                 | 33278,5                | 0,57                            | 2079,9                             |
| Аргентина | 9                  | 14663,7                | 0,45                            | 1629,3                             |
| Венесуела | 2                  | 4215,8                 | 0,58                            | 1159,6                             |
| Перу      | 2                  | 2319,2                 | 0,32                            | 2107,9                             |
| Всього    | 100                | 363209,9               | 1,0                             | 3632,1                             |

**Висновки.** Суспільно-географічні дослідження процесів транснаціоналізації світового господарства передбачають насамперед здійснення аналізу галузевої та географічної структури ТНК як у глобальному вимірі, так і за окремими регіонами світу. Такий аналіз можливий за умови застосування таких розрахункових показників, запропонованих автором, як: середня капіталізація ТНК певної галузі; середня капіталізація ТНК певної країни; коефіцієнт капіталізації галузі; коефіцієнт капіталізації країни. Використання цих показників дає мож-

ливість виявити, в яких галузях та країнах світу чи регіону зосереджуються найпотужніші ТНК, тобто концентруються основні обсяги капіталу. У статті подані результати такого аналізу в світовому вимірі, а також проведено порівняння галузевої та географічної структури ТНК країн Західної Європи та Латинської Америки. Подальші дослідження та розвідки передбачають розгляд впливу географічних чинників на теорію та практику корпоративної стратегії та стратегічного аналізу в діяльності ТНК.

#### Література

1. Транснаціональні компанії: Навч.пос./В. Рокоча, О. Плотніков, В. Новицький та ін.- К.:Таксон,2001. - 304 с.
2. Якубовський С. О., Козак Ю. Г., Савчук О. В. та ін. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності: Навч.пос. (за ред.. С. О. Якубовського, Ю.Г. Козака, О. В. Савчука).- К.: ЦНЛ, 2006. - 488 с.
3. Смирнов І. Г. Транснаціональні корпорації: Навч.-метод. посібник для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання.-К.: УАБП,2006.-34 с.
4. FT 500: The World's Largest Companies: Додаток до газети «Financial Times».-2007.-May 11.-55р.
5. Кравченко М. Проблеми залучення прямих інвестицій транснаціональних корпорацій в економіку України //Персонал.-2007.- №3.-256 с
6. Ротман Г. 50 компаний, которые изменили мир: Пер. с англ. - М.: АСТ «Транзиткнига», 2005.- 381с.
7. Корниенко О.В. Мировая экономика. – СПб.: Питер, 2009. – С. 133-137, 204-219.
8. Витковский О.В. География промышленности зарубежных стран. – М.: МГУ, 1997. – 253 с.
9. Родионова И.А. Промышленность мира: территориальные сдвиги во второй половине XX в. – М.: Моск. лицей, 2002. – 271 с.

© Смирнов І., 2009

## КОМПЛЕКСНА ТИПОЛОГІЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Із використанням нейромережесих методів здійснено комплексну типологію сільських територій України. Проаналізовано особливості розвитку різних типів сільських територій, визначено їх ключові проблеми та рівень депресивності.

*Ключові слова:* нейромережесі методи, типологія, сільські території, депресивність.

**Николай Барановский.** КОМПЛЕКСНАЯ ТИПОЛОГИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ УКРАИНЫ. С использованием нейросетевых методов осуществлено комплексную типологию сельских территорий Украины. Проанализированы особенности развития разных типов сельских территорий, определены их ключевые проблемы и уровень депрессивности.

*Ключевые слова:* нейросетевые методы, типология, сельские территории, депрессивность.

**Mikola Baranovsky.** THE COMPLEX TYPOLOGY OF THE RURAL TERRITORIES OF UKRAINE. The complex typology of the rural territory of Ukraine is completed with use of the network methods. The peculiarities of the development of different types of the rural territories are analysed, their key problems and level of depression are defined.

*Keywords:* network methods, typology, rural territories, depression.

**Постановка проблеми.** Проблематика розвитку сільських територій з роками не лише не втрачає своєї актуальності, а навпаки, набуває особливої значущості. Головною причиною цього є подальша деградація сільської місцевості, яка загрожувє суспільству утратою соціального контролю над територією, загостренням продовольчої безпеки країни тощо. Відтак пошук шляхів соціально-економічного відродження сільських територій має не лише науково-теоретичне, а прагматично-практичне значення. Розробка системи заходів активізації розвитку сільських територій має базуватися на точному “діагнозі” їх сучасного стану, оскільки від переліку головних проблем та рівня їх гостроти залежить набір конкретних заходів санації таких територій.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Сільські території України були і залишаються об’єктом наукових досліджень економістів-аграріїв, фахівців з регіональної економіки та суспільних географів. Вагомі напрацювання у вивченні різних аспектів сільського розвитку мають І. Прокопа, О. Онищенко, В. Юрчишин, П. Саблук, О. Павлов, А. Лісовий, А. Доценко, В. Завгородній. Питання типології сільських територій присутні у наукових працях В. Коломийчука та І. Дудника. Попри це, потреба у здійсненні комплексної типології адміністративних районів за критеріями депресивності набуває особливої ваги, що визначається кількома обставинами: а) прийняттям низки законодавчих актів, де опи-

люднені офіційні індикатори депресивності сільських територій та визначені механізми стимулювання розвитку проблемних територій; б) трансформацією аграрного сектору економіки, переоцінкою ролі та значущості аграрного виробництва у розвитку суспільства; в) необхідністю формування нової концепції сільського розвитку.

Головним завданням даної статті є проведення комплексної типології сільських територій України на основі системи індикаторів депресивності та характеристика визначених типів у контексті пошуку обґрунтованих заходів стимулювання їх розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** У науковій та практичній діяльності виділяють два підходи до проблемного районування (типології). Перший із них базується на оцінці регіонів (територій) за рівнем гостроти головних проблем, другий – на основі типологізації визначальних тенденцій розвитку. Перший із варіантів уже використовувався автором статті для визначення депресивності регіонів країни та аграрних територій [1]. Другий підхід до визначення проблемних територій є менш поширеним, хоча порівняно з першим, характеризується певними перевагами. Головні з них полягають у більшому рівні узагальнення, у відході від фрагментації простору, яка неминуче виникає при визначенні проблемних територій на основі узагальнюючого індикатора, у можливості визначення типів територій зі

схожими проблемами та тенденціями розвитку.

Особливістю комплексної типології будь-яких об'єктів, насамперед тих, які мають системну будову, є науково-обґрунтований підбір індикаторів, на основі яких вона проводиться, та вибір найбільш ефективного методу її здійснення. Сільські території, на думку О. Павлова, є багатофункціональними територіально-просторовими утвореннями, що складаються із виробничо-господарського комплексу, соціальної і виробничої інфраструктури, людського капіталу, села та власне території як просторового базису [2]. Із зазначеного випливає, що сільські території мають системну будову, а тому інформаційну базу даного дослідження склали чотири групи показників, які відображають: 1) господарсько-інфраструктурний потенціал; б) фінансовий розвиток; в) соціальний стан; г) демографічний розвиток. Усього було використано 19 показників, де перший та третій блоки представляли по п'ять показників, другий – два, четвертий – сім показників. Джерельною основою формування матриці вихідних показників виступали дані Державного комітету статистики України за 2005-2007 рр.

Комплексна типологія, яка є одним із найбільш уживаних методів наукового географічного аналізу, може здійснюватися у різний спосіб. У даному випадку для проведення типології сільських територій було використано нейромережеві методи, зокрема побудова карт самоорганізації Кохонена (Self Organizing Maps-SOM).

Відповідно до вимог застосування карт самоорганізації Кохонена вихідні показники були нормовані з урахуванням напруженості їх дії. Відтак величина усіх вихідних індикаторів змінювалася в межах від 0 до 1. Для проведення типології та побудови карт самоорганізації Кохонена використовувалася програма "Deductor 5". Враховуючи кількість об'єктів дослідження (490 районів) було прийнято рішення про виокремлення семи типів районів (кластерів).

До складу першого кластеру увійшло 35 районів (близько 7% районів України), які характеризуються досить високим рівнем соціально-економічного розвитку. Тут

відносно високі показники інвестицій в основний капітал, середньомісячна заробітна плата, душеві показники товарообігу, фінансова самостійність місцевих бюджетів. Кращими за пересічні є також демографічно-розселенські показники, зокрема щільність сільського населення та людність сільських поселень. При цьому обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та частка зайнятих в аграрному секторі є значно меншими за пересічні значення.

Аналіз структури зайнятості населення, душевих показників обсягів реалізованої промислової та сільськогосподарської продукції дає підстави віднести райони першого типу до категорії промислових. Частка аграрних районів становить у даному типі лише 5,7% (табл. 1).

Показники депресивності у районах першого типу характеризуються досить високим рівнем диференціації та концентрації, про що свідчить величина коефіцієнтів варіації (табл. 2). Серед окремих індикаторів високим ступенем диференціації вирізняються динаміка чисельності сільського населення та сальдо його міграції. Основною причиною цього є присутність у даній групі районів, котрі мають як додатні, так і від'ємні значення даних показників. Аналіз групування районів за величиною інтегрального показника депресивності показав, що майже 55% районів першої групи відносяться до категорії відносно розвинених та розвинених. Це вочевидь найбільш креатині райони України.

Райони першого типу не формують в Україні суцільних ареалів чи типозон, за винятком чотирьох районів, котрі прилягають до Києва (Бориспільський, Бородянський, Вишгородський, Києво-Святошинський). В інших регіонах України, до даного типу увійшли райони, котрі розміщується здебільшого навколо обласних центрів (Дніпропетровський, Луцький, Рівненський). Території цих районів повно втягнуті у сферу впливу столиці, обласних центрів, тут гостро, на відміну від периферійних районів, проявляється конкуренція за землю, насамперед, для елітного житлового будівництва тощо. Аграрний сектор, з одного боку втрачає свою пріоритетність через більш активний розвиток

інших видів економічної діяльності, з іншого, - характеризується посиленням інтенсифікації, запровадженням сучасних форм ведення агробізнесу, поступовим відродженням традиційних приміських госпо-

дарств. Крім зазначених, до даного типу увійшли також окремі райони Івано-Франківської, Львівської, Донецької областей, АР Крим із відносно потужним промисловим потенціалом.

Таблиця 1

Розподіл районів за рівнем депресивності та структурою зайнятості населення у комплексних типах адміністративних районів України

|         | Типи районів за структурою зайнятості | Типи районів за рівнем депресивності |            |                     |                    |           | Усього     |
|---------|---------------------------------------|--------------------------------------|------------|---------------------|--------------------|-----------|------------|
|         |                                       | Депресивні                           | Відсталі   | Середнього розвитку | Відносно розвинені | Розвинені |            |
| Група 1 | Аграрні                               | -                                    | 1          | 1                   | -                  | -         | 2          |
|         | Промислові                            | -                                    | 1          | 13                  | 11                 | 8         | 33         |
|         | <b>Усього</b>                         | -                                    | <b>2</b>   | <b>14</b>           | <b>11</b>          | <b>8</b>  | <b>35</b>  |
| Група 2 | Аграрні                               | 21                                   | 23         | 5                   | -                  | -         | 49         |
|         | Промислові                            | 14                                   | 24         | 3                   | -                  | -         | 41         |
|         | <b>Усього</b>                         | <b>35</b>                            | <b>47</b>  | <b>8</b>            | -                  | -         | <b>90</b>  |
| Група 3 | Аграрні                               | -                                    | 2          | 10                  | 8                  | 2         | 22         |
|         | Промислові                            | -                                    | 1          | 8                   | 11                 | 6         | 26         |
|         | <b>Усього</b>                         | -                                    | <b>3</b>   | <b>18</b>           | <b>19</b>          | <b>8</b>  | <b>48</b>  |
| Група 4 | Аграрні                               | 40                                   | 35         | 2                   | 2                  | -         | 79         |
|         | Промислові                            | 13                                   | 6          | 5                   | -                  | -         | 24         |
|         | <b>Усього</b>                         | <b>53</b>                            | <b>41</b>  | <b>7</b>            | <b>2</b>           | -         | <b>103</b> |
| Група 5 | Аграрні                               | 27                                   | 23         | 2                   | -                  | -         | 52         |
|         | Промислові                            | 11                                   | 14         | 3                   | -                  | -         | 28         |
|         | <b>Усього</b>                         | <b>38</b>                            | <b>37</b>  | <b>5</b>            | -                  | -         | <b>80</b>  |
| Група 6 | Аграрні                               | 56                                   | 10         | 1                   | -                  | -         | 67         |
|         | Промислові                            | 7                                    | 4          | -                   | -                  | -         | 11         |
|         | <b>Усього</b>                         | <b>63</b>                            | <b>14</b>  | <b>1</b>            | -                  | -         | <b>78</b>  |
| Група 7 | Аграрні                               | 1                                    | 12         | 5                   | -                  | -         | 18         |
|         | Промислові                            | -                                    | 18         | 17                  | 2                  | 1         | 38         |
|         | <b>Усього</b>                         | <b>1</b>                             | <b>30</b>  | <b>22</b>           | <b>2</b>           | <b>1</b>  | <b>56</b>  |
|         | <b>Разом</b>                          | <b>190</b>                           | <b>174</b> | <b>75</b>           | <b>34</b>          | <b>17</b> | <b>490</b> |

Розраховано автором

Другий кластер сформували 90 районів, що становить 18,4% їх загальнодержавного показника. За більшістю індикаторів соціально-економічного розвитку райони даного типу поступаються пересічним для України значенням. Це стосується зокрема показників обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу, інвестицій в основний капітал, середньої щільності сільських поселень тощо. Водночас окремі показники районів другого типу є кращими від загальнодержавних (природний приріст, сальдо міграції сільського населення, щільність населення). Тобто можна стверджувати, що головні проблеми цих районів обумовлені насамперед низькими

параметрами соціального та економічного розвитку.

За структурою зайнятості населення переважають аграрні райони, частка яких становить 54,4%. З урахуванням тієї обставини, що більшість районів, центрами яких є міста обласного підпорядкування, також є аграрними, реально питома вага районів зазначеного типу є значно більшою. На відміну від попередньої групи, більшість районів другого типу за рівнем депресивності відносяться до категорії відсталих – близько 52,2%. Частка депресивних районів також є досить значною – 38,9%, у тому числі частка аграрних серед останніх складає 60,0%. Регіональна належність районів другого

Таблиця 2

## Пересічні значення показників депресивності сільських районів у розрізі окремих кластерів

|                                       | Обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу, грн. | Інвестиції в основний капітал на одну особу, грн. | Частка малих підприємств у виробництві продукції району, % | Коефіцієнт Енгеля, од. | Територіальна різноманітність природно-ресурсного потенціалу, од. | Частка власних доходів бюджету у сумарній вартості дотацій вирівнювання, % | Доходи районних бюджетів у розрахунку на одного сільського жителя, грн. | Рівень зареєстрованого безробіття, % | Частка зайнятих у сільському господарстві, % | Середньомісячна заробітна плата, грн. | Товарообіг у розрахунку на одну особу, грн. | Обсяг реалізованих послуг на одну особу, грн. | Природний приріст усього населення, ‰ | Природний приріст сільського населення, ‰ | Динаміка чисельності сільського населення, % | Сальдо міграції сільського населення, на 10 тис. осіб | Щільність сільського населення, осіб/км <sup>2</sup> | Середня людність сільських поселень, осіб | Відстань до обласного центру, км |
|---------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|------------------------|-------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------|----------------------------------------------|---------------------------------------|---------------------------------------------|-----------------------------------------------|---------------------------------------|-------------------------------------------|----------------------------------------------|-------------------------------------------------------|------------------------------------------------------|-------------------------------------------|----------------------------------|
| <b>Кластер 1 ( 35 районів) 7,1%</b>   |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 1182,1                                                                  | 2894,3                                            | 9,0                                                        | 23,3                   | 1,6                                                               | 61,9                                                                       | 560,1                                                                   | 2,2                                  | 20,2                                         | 865,4                                 | 1687,0                                      | 149,2                                         | -6,9                                  | -7,9                                      | -1,3                                         | 3,1                                                   | 44,9                                                 | 912,8                                     | 24,6                             |
| V*                                    | 78,8                                                                    | 65,9                                              | 61,9                                                       | 47,2                   | 25,0                                                              | 30,3                                                                       | 57,8                                                                    | 64,1                                 | 50,8                                         | 21,3                                  | 86,5                                        | 123,1                                         | 50,4                                  | 48,5                                      | 383,6                                        | 100,3                                                 | 44,2                                                 | 43,2                                      | 133,5                            |
| <b>Кластер 2 ( 90 районів) 18,4%</b>  |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 1378,6                                                                  | 1014,9                                            | 12,8                                                       | 36,7                   | 1,20                                                              | 28,2                                                                       | 308,3                                                                   | 4,4                                  | 35,8                                         | 622,6                                 | 845,8                                       | 86,2                                          | -9,4                                  | -11,1                                     | -7,3                                         | -0,90                                                 | 30,0                                                 | 548,4                                     | 63,4                             |
| V                                     | 57,1                                                                    | 70,2                                              | 55,5                                                       | 35,2                   | 21,7                                                              | 18,9                                                                       | 52,4                                                                    | 40,9                                 | 27,1                                         | 13,2                                  | 51,4                                        | 90,3                                          | 34,0                                  | 34,2                                      | 42,5                                         | 222,2                                                 | 36,3                                                 | 35,8                                      | 41,5                             |
| <b>Кластер 3 ( 48 районів) 9,8%</b>   |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 1889,5                                                                  | 2539,4                                            | 13,4                                                       | 38,3                   | 1,4                                                               | 83,7                                                                       | 1101,2                                                                  | 3,7                                  | 32,6                                         | 873,3                                 | 1136,3                                      | 138,7                                         | -11,6                                 | -13,9                                     | -9,7                                         | -1,5                                                  | 18,9                                                 | 486,4                                     | 84,3                             |
| V                                     | 67,6                                                                    | 94,3                                              | 71,0                                                       | 41,5                   | 21,9                                                              | 18,5                                                                       | 77,6                                                                    | 61,7                                 | 45,7                                         | 20,7                                  | 59,9                                        | 93,3                                          | 23,2                                  | 28,0                                      | 44,2                                         | 213,4                                                 | 34,3                                                 | 55,5                                      | 51,8                             |
| <b>Кластер 4 ( 103 районів) 21,0%</b> |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 3028,8                                                                  | 1459,6                                            | 12,2                                                       | 40,7                   | 1,3                                                               | 37,7                                                                       | 409,7                                                                   | 6,8                                  | 48,3                                         | 640,3                                 | 802,5                                       | 85,9                                          | -12,8                                 | -14,7                                     | -10,5                                        | -2,2                                                  | 18,7                                                 | 454,6                                     | 111,8                            |
| V                                     | 40,9                                                                    | 170,9                                             | 48,2                                                       | 37,9                   | 23,2                                                              | 32,6                                                                       | 32,8                                                                    | 36,6                                 | 16,6                                         | 12,5                                  | 56,7                                        | 137,5                                         | 24,3                                  | 23,9                                      | 23,8                                         | 99,9                                                  | 32,6                                                 | 50,1                                      | 41,8                             |
| <b>Кластер 5 ( 80 районів) 16,3%</b>  |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 1158,2                                                                  | 998,0                                             | 17,7                                                       | 39,3                   | 1,6                                                               | 33,1                                                                       | 403,9                                                                   | 4,8                                  | 34,5                                         | 624,2                                 | 757,4                                       | 159,8                                         | -14,9                                 | -18,2                                     | -12,2                                        | -1,9                                                  | 17,5                                                 | 389,0                                     | 100,5                            |
| V                                     | 55,3                                                                    | 97,5                                              | 41,3                                                       | 38,4                   | 18,4                                                              | 29,9                                                                       | 33,9                                                                    | 42,0                                 | 24,9                                         | 11,8                                  | 39,9                                        | 254,5                                         | 25,5                                  | 26,4                                      | 27,1                                         | 127,1                                                 | 37,2                                                 | 44,2                                      | 47,9                             |
| <b>Кластер 6 ( 78 районів) 15,9%</b>  |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 1252,3                                                                  | 531,2                                             | 22,9                                                       | 36,4                   | 1,0                                                               | 23,6                                                                       | 267,3                                                                   | 6,9                                  | 42,1                                         | 568,1                                 | 700,5                                       | 119,9                                         | -8,3                                  | -9,4                                      | -8,1                                         | -2,2                                                  | 22,5                                                 | 658,8                                     | 147,4                            |
| V                                     | 48,9                                                                    | 53,2                                              | 47,7                                                       | 26,1                   | 38,5                                                              | 25,0                                                                       | 32,4                                                                    | 36,4                                 | 28,3                                         | 9,9                                   | 50,4                                        | 181,3                                         | 45,6                                  | 48,0                                      | 40,8                                         | 106,5                                                 | 49,7                                                 | 63,9                                      | 34,1                             |
| <b>Кластер 7 ( 56 районів) 11,5%</b>  |                                                                         |                                                   |                                                            |                        |                                                                   |                                                                            |                                                                         |                                      |                                              |                                       |                                             |                                               |                                       |                                           |                                              |                                                       |                                                      |                                           |                                  |
| Середнє                               | 302,2                                                                   | 1043,0                                            | 21,0                                                       | 32,8                   | 1,9                                                               | 22,0                                                                       | 246,1                                                                   | 4,5                                  | 18,6                                         | 675,6                                 | 1095,2                                      | 76,1                                          | -2,1                                  | -2,8                                      | -3,4                                         | -1,6                                                  | 55,7                                                 | 1019,2                                    | 73,9                             |
| V                                     | 112,3                                                                   | 63,5                                              | 62,8                                                       | 29,8                   | 12,1                                                              | 41,7                                                                       | 39,1                                                                    | 43,8                                 | 55,8                                         | 14,1                                  | 77,4                                        | 120,7                                         | 181,9                                 | 158,2                                     | 81,5                                         | 98,1                                                  | 49,2                                                 | 46,4                                      | 58,5                             |
| Україна                               | 1582,5                                                                  | 1315,4                                            | 15,8                                                       | 36,7                   | 1,4                                                               | 37,4                                                                       | 427,2                                                                   | 5,2                                  | 35,8                                         | 665,9                                 | 916,2                                       | 112,0                                         | -10,0                                 | -11,8                                     | -8,3                                         | -1,4                                                  | 27,3                                                 | 594,0                                     | 93,5                             |

\* - коефіцієнт варіації

Розраховано автором

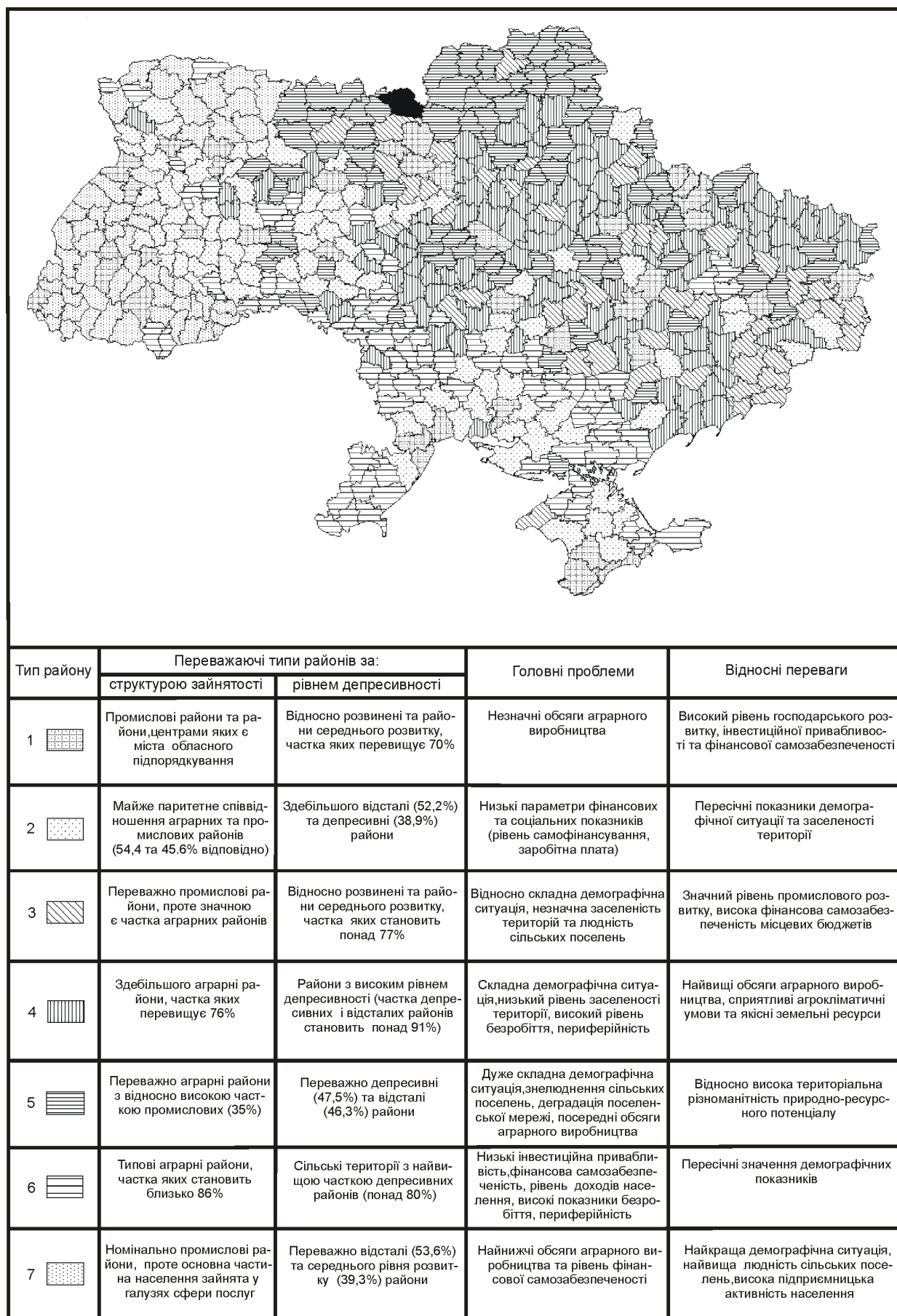


Рис. 1. Комплексна типологія сільських районів України



типу відображена на рис. 1.

Аналіз карти типів сільських районів дає підстави говорити про існування у цій групі щонайменше трьох типозон, які мають дещо відмінні особливості розвитку. Перша з них нараховує близько 35 суміжних адміністративних районів Волинської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей з відносно сприятливими агрокліматичними та земельними ресурсами для розвитку аграрного сектора, проте слабким розвитком міської поселенської мережі, друга – північні та центральні райони Вінницької та південні райони Житомирської областей (15 районів), третя – центральні та південні райони Одеської, Миколаївської та Херсонської областей (14 районів). Останні можуть бути віднесені до категорії напівпериферійних районів, котрі прилягають до Одеси, Миколаєва та Херсона.

До складу третьої групи увійшло лише 48 адміністративних районів (9,8%), які характеризуються досить високими значеннями одних показників соціально-економічного розвитку та незначними інших. Загалом визначальними рисами районів даного типу є високі показники розвитку насамперед фінансового, частково економічного та соціального блоків, при несприятливих демографічно-розселенських тенденціях. Так, у районах третього типу спостерігаються максимальні значення показника фінансової самозабезпеченості (третина районів має 100% самозабезпечення), доходів місцевих бюджетів у розрахунку на одного сільського жителя (понад 1100 грн.) та рівня середньомісячної заробітної плати (873 грн.). Вони посідають друге місце серед семи типів районів за обсягами інвестицій в основний капітал і товарообігом на одну особу. При цьому показники природного приросту сільського населення, динаміка чисельності населення, щільність населення поступаються пересічним для України значенням.

За структурою зайнятості населення тут переважають промислові райони, частка яких становить 52,3%, за рівнем депресивності – відносно розвинені та середнього розвитку райони (77,1%).

Досить високий рейтинг районів дано-

го типу пояснюється насамперед їх потужним промисловим потенціалом. Це стосується як традиційно розвинених в економічному відношенні районів Донбасу та Придніпров'я, так і районів Чернігівської, Сумської, Харківської областей. Наприклад належність до даної групи Корюківського району Чернігівщини пояснюється успішною виробничою діяльністю ВАТ “Корюківська фабрика технічних паперів”, Тростянецького району Сумщини – діяльністю ЗАТ “Крафт Фудс Україна” тощо.

Найбільше представництво у даній групі районів мають Дніпропетровська, Донецька, Київська та Луганська області. При цьому відносно значні за кількістю районів типозони сформувалися лише у Донецькій (8 районів) та Луганській (7 районів) областях. У Київській області райони цього типу формують своєрідний пояс, котрий оточує райони першого типу, які безпосередньо прилягають до столиці.

Четверта група районів виявилася найбільш чисельною. До її складу увійшло 103 адміністративні райони, які представляють 17 регіонів України.

За окремими винятками, це здебільшого типові сільські райони, де основним видом економічної діяльності є аграрне виробництво. Частка аграрних районів складає тут майже 77%. Як свідчать результати факторного аналізу, основними типоформуючими чинниками виступають обсяги сільськогосподарського виробництва, частка зайнятих в аграрній сфері та рівень заробітної плати. У районах даного типу два перші показники характеризуються максимальними значеннями – 3028,8 грн. та 48,3% відповідно. Водночас за показниками демографічно-розселенського блоку, рівнем безробіття вони суттєво поступаються пересічним для України значенням. Ці райони вирізняються також низькою щільністю сільського населення, високим рівнем периферійності та депресивності. Частка депресивних районів становить тут майже 53%, із яких 3/4 є аграрними районами.

Територіально лівова частка районів четвертого типу приурочена до центральних, південно-східних та східних регіонів України. Своєрідною географічною та адмі-

ністративною межею поширення районів четвертого типу є східні кордони Вінницької області, західніше від якої розміщується лише 10 районів даного типу.

Аналіз карти типів сільських районів України дає підстави визначити в її межах принаймні чотири типозони районів даної групи. Найбільш чисельною є типозона у складі суміжних районів Сумської, Полтавської, Черкаської, Київської та Чернігівської областей, у межах якої нараховується близько 25 адміністративних районів. Другу типозону сформували південні райони Київської, західні райони Черкаської та Кіровоградської, північні райони Миколаївської областей (загалом 17 районів), третю – 12 суміжних районів Запорізької, Донецької та Дніпропетровської областей, четверту – 14 районів східної частини Харківської та північної частини Луганської областей.

До складу п'ятого типу увійшло 80 адміністративних районів України, котрі вирізняються досить високим рівнем територіальної локалізації. Райони даного типу характеризуються відносно низькими показниками розвитку аграрного виробництва, доходів місцевих бюджетів, товарообігу тощо. Водночас головною типоформуючою ознакою районів п'ятого типу є дуже складна демографічна ситуація. За показниками природного приросту всього (-14,9%), сільського (-18,2%) населення, його динамікою (-12,2%), щільністю сільського населення (17,5 осіб/км<sup>2</sup>), пересічною людністю сільських поселень (389 осіб) райони даного типу посідають останнє місце в Україні. Можна стверджувати, що це один із найбільш проблемних типів районів, формування якого обумовлено негативними демографічними тенденціями.

Райони п'ятого типу є здебільшого аграрними (65%) і характеризуються досить високим рівнем депресивності. Сумарна частка депресивних та відсталих районів становить тут майже 94%. Левова частка районів п'ятого типу зосереджена у межах Чернігівської (15 районів), Житомирської (11), Сумської (10) та Харківської (8 районів) областей.

Відносно низькі показники розвитку аграрного сектора пояснюються насамперед особливостями природно-ресурсного поте-

нціалу районів зазначеного типу, зокрема поліських регіонів. Тут гірша якість земельних ресурсів, підвищена заболоченість та лісистість території, що знижує можливості сільських районів щодо розвитку сільськогосподарського виробництва. Особливості природно-ресурсного потенціалу наклали відбиток і на розвиток розселенських процесів, зокрема низьку заселеність території та незначну людність сільських поселень.

В інших регіонах України, зокрема Полтавській, Харківській, Луганській областях, до даного типу увійшли здебільшого периферійні сільські райони з високим рівнем зайнятих у сільському господарстві, хоча окремі з них характеризуються значними обсягами сільськогосподарського виробництва (Широківський, Артемівський, Слов'янський, Новосанжарський, Зачепилівський).

До складу шостого типу увійшло 78 адміністративних районів, котрі, як і райони попередньої групи, вирізняються відносно низькими показниками аграрного виробництва. Принципова відмінність районів зазначеного типу від попередньої групи полягає у тому, що вони характеризуються кращою демографічною ситуацією. Відповідно демографічні показники, поряд із низькими показниками розвитку соціального блоку, є головними типологічними ознаками районів даної групи. Взагалі райони шостої групи займають полярні позиції за окремими показниками депресивності. Так, вони посідають найгірші позиції серед типів районів за рівнем заробітної плати, безробіття, товарообігу на одну особу, обсягами інвестицій в основний капітал, середньою відстанню до обласного центру. Натомість вони є лідерами за рівнем підприємницької активності.

Райони шостого типу розміщуються здебільшого у зоні степу, а основу їх ресурсного потенціалу складають земельні ресурси, чим власне і пояснюється надзвичайно низька величина показника територіальної різноманітності їх природно-ресурсного потенціалу. Маргінальність земельних ресурсів у районах даного типу обумовлює нестабільність аграрного виробництва. Динаміка обсягів виробництва сільськогосподарської продукції характеризується значними коливаннями, які, у свою чергу, ви-

значаються сприятливістю чи несприятливістю погодних умов конкретного року.

За типом зайнятості райони належать до категорії аграрних, частка яких складає майже 86%. Вони характеризуються також високим рівнем депресивності. Питома вага депресивних районів є найвищою серед усіх типів і становить 80,8%.

Райони шостого типу формують в Україні три чітко локалізовані типозони. Перша із них сформувалася на півдні Одеської області і включає вісім адміністративних районів цього регіону – Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Татарбунарський, Саратський, Болградський, Арцизький, Тарутинський. Друга типозона включає близько 20 районів півночі Одеської, південного сходу Вінницької та північного заходу Миколаївської областей. До двох перших типозон належать практично всі райони, котрі розміщуються на кордоні України та Молдови. До третьої типозони входить понад 20 районів, які охоплюють переважно периферійні східні та північні райони АР Крим, Херсонської та Миколаївської областей.

Сьомий кластер сформували 56 адміністративних районів. Їх виокремлення в окрему групу чітко визначається двома протилежними тенденціями: з одного боку – низькими показниками розвитку аграрного сектора, фінансових індикаторів, з іншого, – найкращим станом демографічних показників. Відтак саме виробничі та демографічні показники є головними типоформуючими ознаками районів сьомої групи.

Низькі показники розвитку сільськогосподарського виробництва визначаються насамперед несприятливими природними чинниками (гористість, підвищена лісистість, заболоченість території, низька якість ґрунтового покриву тощо). Обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу у районах даного типу складають лише 19,1% пересічного для України значення. Вони характеризуються також найнижчим рівнем самофінансування районних бюджетів.

Номінально, за структурою зайнятості населення, тут переважають промислові райони, частка яких становить понад 64%. Фактично ж основна частина зайнятих працює поза межами промисловості та сільсь-

кого господарства. Наприклад у Закарпатській області лише у чотирьох районах сумарна частка зайнятих у промисловості та сільському господарстві є вищою за інші сфери діяльності.

На протигагу фінансово-економічним, демографічними та розселенськими показниками у районах даного типу є найкращими в Україні. Депопуляційні процеси протікають тут майже у 2 рази повільніше, щільність сільського населення та людність сільських поселень – у два рази перевищують пересічні для держави показники.

Районам зазначеного типу притаманні і деякі суперечливі тенденції. При дуже низьких доходах місцевих бюджетів і сільського населення, показники товарообігу є одними із найвищих в Україні. Очевидно, що доходи населення районів сьомого типу формуються не лише за рахунок заробітної плати, а й на основі інших джерел (перекази заробітчан із-за кордону, прикордонна торгівля тощо).

За рівнем депресивності у сьомому типі переважають відсталі та середнього рівня розвитку райони, частка яких становить 53,6% та 39,3% відповідно. Вони характеризуються високим рівнем територіальної локалізації. Практично всі райони зосереджені в західних регіонах України, формуючи там дві типозони. Перша із них охоплює північні райони Рівненської та Волинської (усього 12 районів) областей, друга – більшість адміністративних одиниць Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей (загалом 44 райони). Найбільшу частку районів сьомого типу мають у своєму складі Закарпатська (92,3%), Львівська (75%) та Чернівецька (72,7%) області.

Визначити своєрідний рейтинг кожної із груп районів, виділених на основі побудови карт самоорганізації Кохонена, дозволяють обрахунки інтегрального показника депресивності, проведеного із використанням 19 показників. При цьому варто зазначити, що у даному випадку для кращої візуалізації результатів використовувалися як прямі, так і обернені значення інтегрального показника депресивності (табл. 3).

Відношення максимального значення показників до мінімального у розрізі кожної

із груп, а також величина коефіцієнтів варіації свідчать про те, що типологія проведена досить об'єктивно. До кожної із груп

увійшли сільські райони, які дуже подібні між собою за інтегральним індексом депресивності.

Таблиця 3

Інтегральні індекси депресивності у різних типах адміністративних районів України

|                                                  | Типи районів |       |       |       |       |       |       |
|--------------------------------------------------|--------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
|                                                  | 1            | 2     | 3     | 4     | 5     | 6     | 7     |
| Пересічне для групи значення                     | 1,596        | 1,101 | 1,559 | 1,069 | 1,070 | 0,947 | 1,285 |
| Пересічне для групи значення (обернена величина) | 0,404        | 0,899 | 0,441 | 0,931 | 0,930 | 1,053 | 0,715 |
| Max/min                                          | 1,83         | 1,55  | 1,78  | 1,94  | 1,98  | 1,84  | 1,77  |
| Коефіцієнт варіації, %                           | 15,1         | 9,9   | 13,3  | 14,2  | 13,3  | 11,7  | 11,9  |
| Кількість депресивних районів                    | -            | 35    | -     | 53    | 38    | 63    | 1     |

Розраховано автором

Як і очікувалося, найвищим рівнем проблемності вирізняються сільські адміністративні райони четвертої, п'ятої та особливо шостої груп. Натомість у складі першої, третьої та сьомої груп нараховується лише один депресивний район.

Визначені комплексні типи сільських районів України, поряд із типологією депресивних територій, є основою для розробки системи заходів активізації їх розвитку. Оскільки кожен із типів районів характеризується своїми проблемами розвитку, система заходів їх підтримки має відповідати типу проблем та рівню гостроти депресії і формуватися за принципом селективності.

**Висновки.** Проведений аналіз дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Застосування в якості методу типології нейромережових методів, зокрема карт самоорганізації Кохонена, дозволило виділити в межах України сім типів адміністративних районів, котрі досить суттєво різняться між собою за особливостями соціально-економічного розвитку.

2. Зміни, які сталися у структурі зайнятості населення за останні роки, обумовили збільшення частки промислових районів, проте переважаючим типом залишаються сільські райони, частка яких складає

майже 59%.

3. За рівнем депресивності райони України розподіляються нерівномірно, але загалом переважають депресивні та відсталі райони – понад 75%.

4. Найбільш проблемними виявилися адміністративні райони, які сформували другу, четверту, п'яту та шосту групи. Вони характеризуються високою часткою зайнятих в аграрній сфері, складною демографічною ситуацією, низькими параметрами соціального розвитку. Здебільшого це периферійні аграрні райони, частка депресивних у складі яких становить понад 60%. Серед регіонів України найбільшою часткою депресивних районів вирізняються Сумська, Чернігівська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Вінницька області.

5. Відносно сприятливими тенденціями розвитку виділяються насамперед райони, яка розміщуються навколо столиці, обласних центрів і великих міст обласного підпорядкування, а також у західних регіонах України.

6. Навіть ті райони, які сформували групи найбільш депресивних, мають різні причини проблемності, що має враховуватися при розробці системи заходів їх санації.

#### Література

1. Барановський М.О. Сільські депресивні території України: особливості делімітації, конкретні результати// *Географія і сучасність*. - Серія 4. - Випуск 19, 2008. - С. 126-135.
2. Павлов О. Концептуальні засади державної політики розвитку сільських територій// [www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=490](http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=490).

## СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІЙ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

*В статті запропоновано узагальнення та систематизацію функцій сільської місцевості, з суспільно-географічної точки зору визначено переваги багатофункціонального сільського розвитку. Окремо виділено ресурсні та середовищесформуючі функції сільської місцевості, які мають найбільший вплив на формування регіональних відмінностей геопросторової організації сільської місцевості.*

*Ключові слова: суспільно-географічний аналіз, сільська місцевість, функції, багатофункціональний сільський розвиток.*

**Дар'я Мальчикова. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФУНКЦИЙ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ.** В статье предложены обобщение и систематизация функций сельской местности, с общественно-географической точки зрения определены преимущества многофункционального сельского развития. Отдельно выделены ресурсные и средообразующие функции сельской местности, которые имеют наибольшее влияние на формирование отличий в геопространственной организации сельской местности.

*Ключевые слова: общественно-географический анализ, сельская местность, функции, многофункциональное сельское развитие.*

**Dar'ya Malchikova. THE SOCIALLY-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF FUNCTIONS OF RURAL AREAS.** In article generalization and ordering of functions of rural areas are offered, from the socially-geographical point of view advantages of multipurpose rural development are certain. Resource and environment to form functions of rural areas, which have the greatest influence on formation of regional differences in geospatial organization of rural areas, are separately allocated.

*Keywords: the socially-geographical analysis, rural areas, functions, multipurpose rural development.*

**Постановка проблеми.** Усі спроби людини обґрунтувати з наукової (або навіть побутової) точки зору відношення, залежності, з якими вона зустрічається у повсякденному житті неодмінно відрізняються використанням поняття функції, функціональної залежності тощо. Зауважимо, що характеризуючи сільську місцевість як певний суспільний феномен, її можна віднести до соціально-економічних систем, відмінною ознакою яких є територіальність і наявність численних суспільно-географічних відношень і залежностей, завдань, які виконує сільська місцевість у суспільному розвитку. Конкретизувати і систематизувати завдання, ролі, що виконує сільська місцевість у суспільному розвитку може детальне суспільно-географічне дослідження її функцій.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Суспільно-географічне узагальнення функцій сільської місцевості і висновки дослідження ґрунтуються на наукових положеннях, викладених в працях вітчизняних та зарубіжних вчених, фахівців у галузі суспільної географії [3, 5, 7, 11], районного планування та містобудування [4, 6], економіки [2, 9, 12].

**Метою** дослідження стало узагальнення та систематизація функцій, виконуваних сільською місцевістю та її підсистемами,

суспільно-географічний аналіз переваг багатофункціонального сільського розвитку.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Термін «функція» є одним з найбільш працездатних у сучасній науковій мові і володіє потужним термінологічним потенціалом, але його, як справедливо підкреслює Алаєв Е. Б. [1, с. 57], характеризує багатозначність. Згідно [10, с. 1441], у математиці він означає залежність одних величин від інших, а також саму залежну величину (на відміну від незалежної змінної - аргументу), у філософії - відношення між об'єктами, коли зміна одного з них веде до зміни іншого, у соціології - роль, що відіграється певним суспільним інститутом або процесом по відношенню до цілого. Останній варіант є найпоширенішим і саме з ним пов'язане поняття функціонування, або форми існування соціально-економічної системи, що виконує певну роль у системі більше високого рангу, відтворюючи при цьому саму себе.

У такому контексті визначимо *функції сільської місцевості* як ролі, що виконує сільська місцевість та її основні підсистеми у суспільстві і його геопросторовій організації. В сучасній географічній науці існує декілька класифікацій і підходів аналізу функцій сільської місцевості. Зокрема, у

російському енциклопедичному словнику [8, с.424] виділяються такі функції сільської місцевості:

- сільськогосподарське виробництво та часткова переробка його продукції;
- лісове господарство, лісозаготівля, мисливсько-промислове господарство;
- частина видобувної та обробної промисловості, яка не має містоутворюючої сили;
- рекреаційне обслуговування населення;
- природоохоронні заходи (заповідники, охоронні зони та ін.);
- просторово-комунікаційна функція;
- місце проживання частини трудових ресурсів, що працює в містах.

У зв'язку з об'єктивними тенденціями розвитку сільських населених пунктів конкретного регіону та особливостями їх перспективного перетворення в умовах переходу до ринкових відносин сільський розвиток стає все більше багатовекторним, зростає

частка сільських населених пунктів позааграрного профілю: значного розвитку набувають несільськогосподарські типи сільських поселень, що пов'язані з науковою діяльністю, організацією відпочину, туризму, спорту та ін. видів рекреаційної діяльності. В якості одного з прогресивних напрямків перспективного перетворення системи сільських поселень і сільської місцевості в цілому слід розглядати тенденцію формування поліфункціональних поселень змішаного типу на основі створення аграрно-промислових, аграрно-рекреаційних та інших поселень [4, с. 155].

З точки зору системно-структурних поглядів на сільську місцевість, викладених в роботі [7], територіальна організація сільської місцевості є сукупністю функціонуючих територіальних систем – населення, розселення, рекреації, виробництва, природокористування й охорони природи, характер якої визначається сукупністю способів їхньої взаємодії (рис. 1).

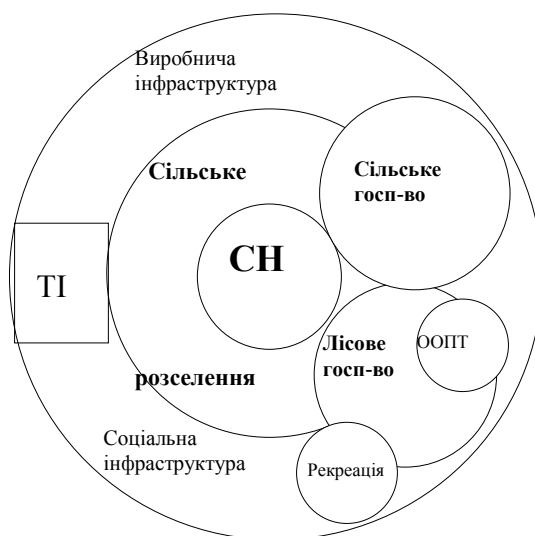


Рис. 1. Співвідношення основних систем II порядку сільської місцевості Центральної Росії [7, с.7]:

СН – сільське населення; ТІ – транспортна інфраструктура;  
ООПТ – природні території, що підлягають особливій охороні

Аналітичний огляд систем, що утворюють сільську місцевість, дозволили Моськіну Р. В. виділити й згрупувати її функції. Функції утворюють такі групи: демографічну, селітебну, сільськогосподарську, лісогосподарську, рекреаційну й природоохоронну. За реалізацію кожної з виділених

груп функцій «відповідає» певна система в складі сільської місцевості.

Гринюк Т. А., класифікуючи функції сільської місцевості [3, с. 7], виділяє агро-виробничу, демографічну, природоохоронну, рекреаційну, історико-культурну, управлінську функції:

1) Агровиробнича функція дозволяє задовольняти потреби суспільства в різноманітній сільськогосподарській продукції та сировині для розвитку легкої і харчової галузей промисловості. Реалізація цієї функції пов'язана з використанням земельних, агрокліматичних, водних, лісових, та інших ресурсів. Акцентуємо, що з огляду на специфіку природно-ресурсних і соціально-економічних рис розвитку України, ця функція залишатиметься провідною ще досить тривалий час.

2) Демографічна функція сільської місцевості пов'язана з традиційно більш високою народжуваністю на селі, що забезпечувало в основному природний приріст населення. Разом з цим відмітимо, що зараз для сільської місцевості (як і для всієї України) характерне природне скорочення населення, за винятком, можливо, деяких західних регіонів.

3) Природоохоронна функція в межах сільської місцевості дає змогу забезпечити екологічну рівновагу між природним середовищем та суспільством і знаходить своє відображення у поширенні природоохоронних видів діяльності.

4) Рекреаційна функція сільської місцевості на сучасному етапі розвитку суспільства набуває особливого значення. Рекреаційна діяльність є настільки багатогранною, що її реалізація може бути здійснена в усіх типах сільських місцевостей, особливо з огляду на сприятливість природних умов та ресурсів більшої частини території України.

5) Історико-культурна функція сільської місцевості полягає у збереженні та розвитку традиційної багатовікової матеріальної і духовної культури народу, його окремих територіальних і етнічних груп, в охороні пам'яток історії, культури та окремих їх елементів.

6) Управлінська функція спрямована на пошуки найоптимальніших форм управління агропромисловим комплексом як головним елементом господарської структури сільської місцевості.

В узагальненому вигляді функції сільської місцевості полягають у виробництві певної продукції, наданні матеріальних благ і послуг, здійсненні адміністративного та економічного управління територією,

забезпеченні нормальних умов життєдіяльності та відтворення населення. Реалізація функцій відбувається у взаємодії з природним і соціальним середовищем у межах даної території на основі правових, економічних і соціальних відносин, створених суспільством.

Вчені-аграрії, в працях яких активно обговорюються питання багатофункціональності сільської місцевості та багатофункціонального сільського господарства [2, 9]. Так, до багатьох функцій, виконуваних селом, О. Бородіна, І. Прокопа відносять [2, с. 83]:

- 1) виробнича - задоволення потреб суспільства в продовольстві, сільськогосподарській та енергетичній сировині, продукції лісового, рибного і мисливського господарства, а також у товарах і послугах інших галузей та видів економічної діяльності;
- 2) соціально-демографічна - відтворення людського капіталу для забезпечення сільського господарства та інших галузей економіки трудовими ресурсами;
- 3) духовно-культурна - створення сільським населенням духовних цінностей, збереження національно-культурних традицій, охорона пам'яток природи, історії та культури в сільській місцевості;
- 4) природоохоронна - підтримання екологічної рівноваги на великих територіях, охорона агроландшафтів, утримання заповідників, заказників, національних парків і т. д.;
- 5) рекреаційна - забезпечення розвитку сфери оздоровлення та відпочинку населення;
- 6) контрольно-територіальна - обслуговування інженерних комунікацій і споруд (доріг, мостів, ліній електропередач, зв'язку, водогонів, нафто- і газопроводів тощо), сприяння відповідним державним органам у забезпеченні суспільного порядку й безпеки на сільських територіях.

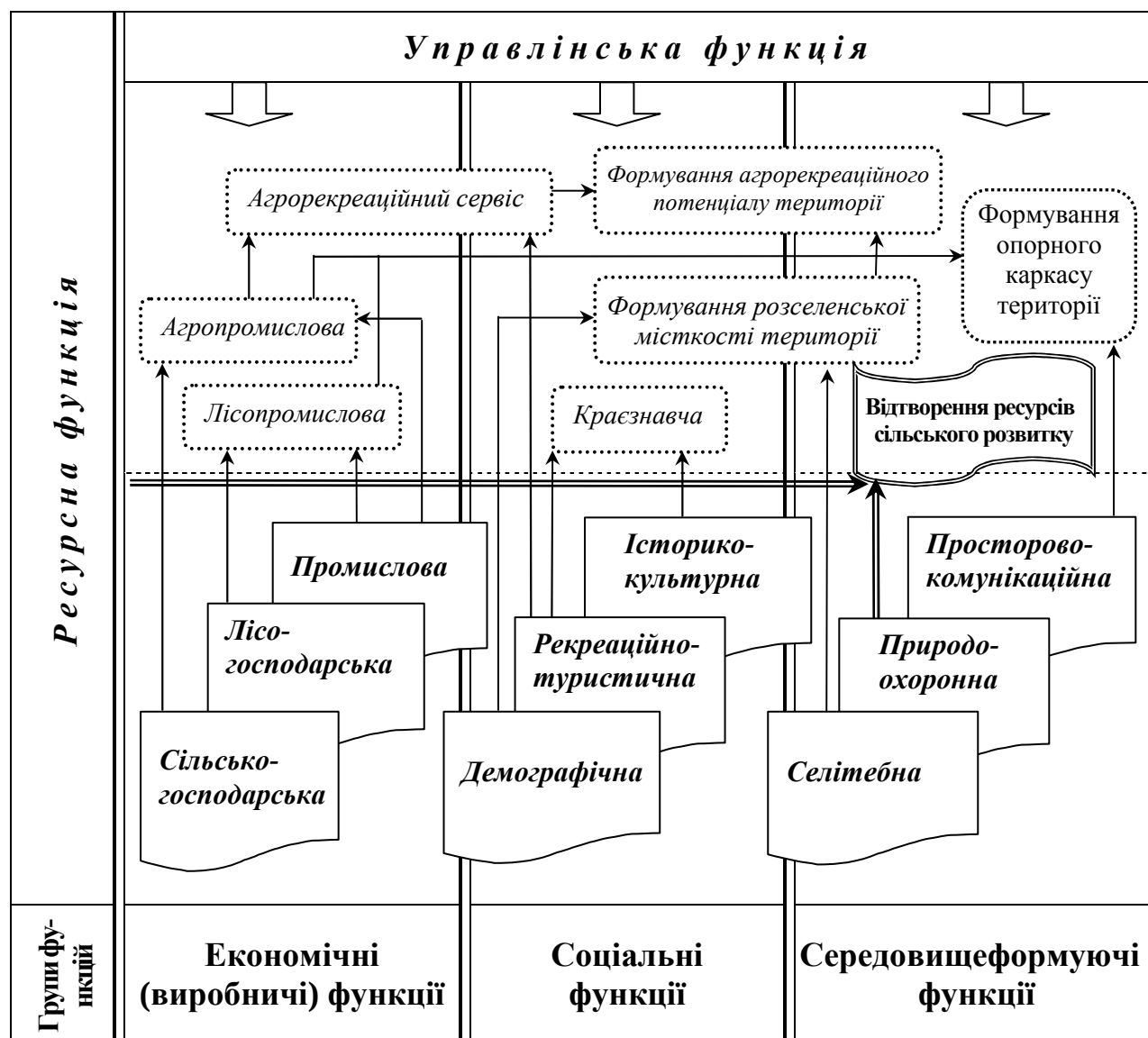
Незважаючи на безперечну цінність зазначених підходів класифікації та визначення функцій сільської місцевості у різних галузях науки вважаємо, що необхідним є їх уточнення і систематизація з суспільно-географічної точки зору, з урахуванням сучасних тенденцій розширення функціональ-



ного поля життєдіяльності суспільства у сільській місцевості і впровадження концепції багатофункціонального сільського розвитку.

Зауважимо, що виконаний суспільно-

географічний аналіз формування і розвитку функцій сільської місцевості (рис. 2) показав складні співвідношення, способи поєднання і взаємодії окремих функцій між собою.



\*Розроблено Мальчиковою Д.С.

Рис. 2. Суспільно-географічний аналіз розвитку функцій сільської місцевості

Запропонована авторська систематика функцій сільської місцевості має декілька суттєвих відмінностей від розглянутих вище варіантів класифікації функцій:

1) У запропонованій схемі відображено не тільки основні функції сільської місцевості, але і варіанти їх взаємодії з набуттям нових якостей. Так, наприклад, поєднання елементарних сільськогосподарської та промислової функцій дає виконання агропромислової функції, взаємодія рекреа-

ційно-туристичної та сільськогосподарської, агропромислової функції зумовлює можливості виникнення агрорекреаційного сервісу тощо.

2) Під час суспільно-географічного аналізу функцій окремо виділено ресурсну функцію сільської місцевості – забезпечення ресурсами і територією як просторовим базисом розвитку суспільства усіх підсистем сільської місцевості. Ресурсна функція у поєднанні з природоохоронною (забезпе-

чення екологічної збалансованості) дає змогу виконувати найважливіше завдання - відтворення ресурсної бази сільського розвитку.

3) На базовому рівні всі функції об'єднані в групи – економічні, соціальні, середовищеформуючі функції – відповідно до їх ролі у геопросторовій організації сільської місцевості. У суспільно-географічному аспекті, з точки зору раціональної територіальної організації сільської місцевості особливий інтерес становить група середовищеформуючих функцій, в результаті яких створюються і підтримуються основні структурні елементи геопросторової організації території – мережа населених пунктів, транспортного сполучення, екомережею елементи тощо. Відмінності у проявах цих функцій мають наслідком формування регіональних відмінностей у геопросторовій організації сільської місцевості.

Представлене бачення функцій сільської місцевості на сучасному етапі розвитку суспільства дозволяє стверджувати про пріоритетність багатофункціонального розвитку сільської місцевості. При цьому акцентуємо, що з суспільно-географічної точки зору багатофункціональний розвиток села найбільше відповідає реаліям сьогодення зважаючи на такі положення:

1. Багатофункціональний розвиток дозволяє якнайповніше використовувати позиційні, природно-ресурсні, соціально-економічні, інфраструктурні та інші переваги окремих частин сільської місцевості і, відповідно, раціоналізувати територіальну структуру сільської місцевості на різних геопросторових рівнях – від локального до національного.

2. У просторово-часовому вимірі процес функціональної трансформації сільських поселень, характерний для сучасного етапу сільського розвитку, відзначається розширенням частки різнофункціональних сіл (змішаного профілю) та несільськогосподарського профілю. Відповідно, традиційне сприйняття села як населеного пункту, що пов'язаний виключно з сільським господарством, все більше відходить від дійсності. Зростаюча частина сільського населення опиняється поза зоною сфери традиційного сільськогосподарського ви-

бництва, а сільські населені пункти в соціально-економічному відношенні стають однією з форм найбільш ефективного комплексного освоєння ресурсів території. Як відзначено у [6, с. 20], цей процес не завжди корелюється зі зростанням розмірів сільських населених пунктів, а перспективними можуть ставати навіть села невеликого розміру.

3. Цілком погоджуючись з думкою [2, с.83], що багатофункціональний розвиток сільської місцевості цілком логічний з огляду на зацікавленість суспільства в якомого повнішому використанні її просторового і природоресурсного потенціалу, додамо, що багатофункціональність сільської місцевості є базисом для створення механізмів оптимізації територіальної структури сільської місцевості і підвищення рівня життя сільських жителів.

4. Завдяки активному впровадженню концепцій багатофункціонального розвитку і «селяниноцентристських» підходів [9] тенденції деагrarianзації сільської місцевості (звичайно ж, більше притаманні постіндустріальним країнам) почали проявлятися і в Україні, що позитивно позначилося не тільки на соціальному середовищі сільської місцевості, але і на сільському господарстві як провідному виді діяльності на сучасному етапі;

5. Техніко-технологічний прогрес, який приводить до неухильного зменшення чисельності зайнятих працівників, спричиняє вивільнення трудових ресурсів, які за умови розвитку різноманітних видів несільськогосподарської діяльності мають нові можливості для працевлаштування без зміни ними місця проживання. При цьому вирішується проблема обезлюднення сільської місцевості та підтримується природна соціально-демографічна основа відтворення людського капіталу, зберігаються достатньо чисельні і всебічно функціонуючі людські спільноти в сільських населених пунктах і територіальних громадах.

**Висновки.** Проведене дослідження функцій, що виконує сільська місцевість у суспільстві, дозволяє акцентувати її багатофункціональність на сучасному етапі становлення української незалежності і специфічну роль, виконувану сільською місцевістю

та її підсистемами. Вважаємо, що узагальнення і систематизація функцій сільської місцевості, запропоновані в даному дослі-

дженні, можуть надалі стати основою функціональної типології сільської місцевості різних просторових рівнів.

### Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. - №4. – С. 74-85
3. Гринюк Т. А. Комплексне суспільно-географічне дослідження сільської місцевості адміністративної області (на прикладі Київської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Т. А. Гринюк. - Київ, 1997. - 24с.
4. Комплексная районная планировка / [Отв. ред. В. Н. Белоусов]. – М.: Стройиздат, 1980. – 248 с.
5. Максимов В. А. Экономико-географическое изучение сельской местности: учебн. пособие / В. А. Максимов. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та, 1985. – 96 с.
6. Марков Е. М. Градостроительные основы развития малых населенных мест: Сельское расселение и города-центры Нечерноземной зоны РСФСР. / [Марков Е. М., Бутузова В. П., Таратынов В. А., Мусатов В. В.] - М.: Стройиздат, 1989. - 416 с.
7. Моськин Р. В. Территориальная организация сельской местности Центральной России: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук : спец. 25.00.24. «Экономическая, социальная и политическая география» / Р. В. Моськин. – М., 2006. – 24 с.
8. Народонаселение. Энциклопедический словарь / [Гл. ред. Г. Г. Меликьян]. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. - 640 с.
9. Онищенко О. Сільський розвиток: основи методології та організації / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. - №10. – С. 10-16
10. Советский энциклопедический словарь / [Гл. ред. А. М. Прохоров]. – Изд. 4-е. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 1600 с.
11. Тарасова Ю. В. Поняття сільської місцевості та її функції як суспільно-географічної категорії / Ю. В. Тарасова // Географія і сучасність : зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип.9 – С. 135-143.
12. Quan, J. New functions of rural land / Julian Quan // Notes for a communication to the round table session //www.mpl.ird.fr/colloque\_foncier/Communications.

© Мальчикова Д., 2009

## СИСТЕМА ІЄРАРХІЧНИХ ФОРМ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ

*Розроблені класифікації ієрархічних форм геопросторової організації територіальних суспільних комплексів. Запропонована аналітична формалізація структури комплексів. Розглянуті в графічному та аналітичному вигляді перші 29 ієрархічних форм геопросторової організації. Запропонована числова характеристика (індекс) геопросторової організації. Теоретичні положення проілюстровані на прикладі сфери охорони здоров'я адміністративного району Львівської області.*

*Ключові слова:* територіальний суспільний комплекс, форма геопросторової організації, графічна модель, аналітична формула.

**Владимир Грицевич. СИСТЕМА ИЕРАРХИЧЕСКИХ ФОРМ ГЕОПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ.** Разработаны классификации иерархических форм геопространственной организации территориальных общественных комплексов. Предложена аналитическая формализация структуры комплексов. Рассмотрены в графическом и аналитическом виде первые 29 иерархических форм геопространственной организации. Предложена числовая характеристика (индекс) геопространственной организации. Теоретические положения проиллюстрированы на примере сферы здравоохранения административного района Львовской области.

*Ключевые слова:* территориальный общественный комплекс, форма геопространственной организации, графическая модель, аналитическая формула.

**Volodymyr Grytsevych. THE SYSTEM OF HIERARCHICAL FORMS OF GEO-SPATIAL ORGANIZATION OF TERRITORIAL SOCIAL COMPLEXES .** The classifications of hierarchical forms of geo-spatial organization of territorial social complexes are developed. Analytical formalization of structure of complexes is offered. The first 29 hierarchical forms of geo-spatial organization in in graphic and analytical view are considered . Numerical description (index) of geo-spatial organization is offered. Theoretical positions are illustrated on an example of medical spheres of administrative district of Lviv region .

*Keywords :* territorial social complex, form of geo-spatial organization, graphic model, analytical formula.

**Постановка проблеми.** При вивченні геопросторової організації (ГО) територіальних суспільних комплексів (ТСК) доводиться мати справу з представленням їхньої структури, тому досліднику потрібно мати адекватний науково-методичний апарат. Проблема полягає в тому, що в арсеналі суспільних географів поки-що були відсутні засоби для аналітичної формалізації структури ТСК і ця робота є спробою заповнити вказану прогалину.

**Аналіз публікацій.** Ідея виділити у "чистому" вигляді форми геопросторової організації і представити їх хоча-би графічно давно витає серед дослідників географії суспільства. Тепер вже неможливо згадати всіх, хто робив багаточисельні успішні спроби в цьому напрямку. Все ж назовемо деякі широко відомі публікації. О.Паламарчук [3] використав теоретико-графові позначення для моделювання структури різноманітних територіальних комплексів. О.Топчієв у [4] представив графові моделі схем територіального управління господарством регіону. О.Шаблій [5] визначив предметом дослідження суспільної географії геопросторову організацію суспільств-

ва і вклав у це поняття чотири аспекти, які дозволяють теоретико-графове моделювання. Серед часткових публікацій можна назвати [2], де автори виділили шість рівнів геопросторової організації сфери охорони здоров'я Львівської області і для кожного рівня вивчили всі наявні форми геопросторової організації досліджуваної сфери, а також здійснили їх теоретико-графічне моделювання. У [5] розглянуті питання моделювання ТСК і зроблений висновок, що територіальна система є формою організації територіального комплексу; при цьому ТСК є об'єктом дослідження, а форма його територіальної організації – предметом дослідження.

**Отримані результати.** Спочатку розглянемо можливі класифікації форм ієрархічної організації ТСК. У першу чергу виділимо чотири найголовніших класифікацій.

1. *Класифікація за рівнем найвищого в ієрархії елемента.* Нумерацію рівнів ведемо від найнижчого рівня. Відповідні класи позначимо так:  $h_1, h_2, h_3, h_4, h_5, h_6, h_7, \dots$ . Наприклад, клас  $h_4$  означає, що найвищим (центральною) елементом комплексу є елемент четвертого рівня ієрархії. Якщо позна-

чити імена елементів послідовних рівнів ієрархії через  $A, B, C, D, E, F, G, \dots$  і так далі, то клас  $h_4$  представлений формами територіальної організації, в яких найголовнішим елементом є  $D$ .

2. *Класифікація за кількістю строгих зв'язків першого порядку відносно центрального елемента.* Ці класи позначаємо  $s_0, s_1, s_2, s_3, s_4, s_5, s_6, \dots$ . Для прикладу: клас  $s_3$  означає, що центральний елемент комплексу (елемент найвищого рівня ієрархії) з'єднаний прямими зв'язками з трьома елементами нижчого на одну одиницю рівня ієрархії. При цьому можливими є додаткові, безпосередні (нестрогі) зв'язки центрального елемента з елементами ще нижчих рівнів, але в цій класифікації вони не враховуються.

3. *Класифікація за кількістю всіх елементів комплексу.* Класи позначимо так:  $k_1, k_2, k_3, k_4, k_5, k_6, k_7, \dots$ . Наприклад, клас  $k_5$  представлений формами територіальної організації, що містять рівно п'ять елементів усіх ієрархічних рівнів.

4. *Класифікація за глибиною ієрархічної підпорядкованості.* Глибину визначаємо як максимальну кількість послідовних зв'язків від найстаршого елемента до наймолодшого. Відповідні класи позначимо символами  $p_0, p_1, p_2, p_3, p_4, p_5, p_6, \dots$ .

Кожна конкретна форма ієрархічної геопросторової організації належить до певного класу кожної класифікації, тому таку належність позначимо чотиримісним кортежем. Наприклад, кортеж  $\langle h_3, s_2, k_4, p_2 \rangle$  означає, що в досліджуваній ієрархічній формі територіальної організації найстаршим (центральним) є елемент третього рівня ієрархії, він з'єднаний двома зв'язками відповідно з двома елементами другого рівня ієрархії, всього форма містить чотири елементи і має в глибину максимум два послідовних зв'язки.

Крім названих чотирьох можливі ще інші класифікації, наприклад: класифікація за кількістю всіх строгих зв'язків на всіх рівнях, класифікація за кількістю всіх зв'язків відносно центрального елемента включаючи нестрогі, класифікація за мірою складності ієрархічної структури, і т.д.

Далі розглянемо конкретні форми іє-

рархічної геопросторової організації відповідно до описаних чотирьох класифікацій. Як і раніше домовимося позначати імена елементів послідовних рівнів ієрархії через  $A, B, C, D, E, F, G, \dots$  і так далі. Для кожної форми запишемо її аналітичну формулу і нарисуємо зображення у вигляді графа. У формулі на першому місці записуємо найстарший елемент, а далі приєднані до нього елементи. Якщо приєднується не один елемент, а ціла структура (підграф) то у формулі беремо її в круглі дужки. В результаті отримаємо запис, близький до знайомих хімічних формул.

Почнемо з  $h$ -класифікації.

**Клас  $h_1$ .** Він представлений єдиною формою  $A$  з кортежем  $\langle h_1, s_0, k_1, p_0 \rangle$ . Графічне зображення цієї форми представлено на рис. 1.



Рис. 1

**Клас  $h_2$ .** Його можна диференціювати за  $s$ -класифікацією. Форми ГО цього класу утворюють ряд, який розглянемо за підкласами:

у підкласі  $h_2, s_0$  є одна форма  $B$  з кортежем  $\langle h_2, s_0, k_1, p_0 \rangle$  (рис. 2);

у підкласі  $h_2, s_1$  є одна форма  $BA$  з кортежем  $\langle h_2, s_1, k_2, p_1 \rangle$  (рис. 3);

у підкласі  $h_2, s_2$  є одна форма  $BA_2$  з кортежем  $\langle h_2, s_2, k_3, p_1 \rangle$  (рис. 4);

у підкласі  $h_2, s_3$  є одна форма  $BA_3$  з кортежем  $\langle h_2, s_3, k_4, p_1 \rangle$  (рис. 5);

і так далі для  $s_4, s_5, s_6, \dots$

**Клас  $h_3$ .** Розглянемо його за  $s$ -класифікацією:

підклас  $h_3, s_0$  містить підпорядковані підкласи рядів форм ГО, які розглянемо за  $k$ -класифікацією:

у підкласі  $h_3, s_0, k_1$  є одна форма  $C$  з кортежем  $\langle h_3, s_0, k_1, p_0 \rangle$  (рис. 6);

у підкласі  $h_3, s_0, k_2$  є одна форма  $CA$  з кортежем  $\langle h_3, s_0, k_2, p_1 \rangle$  (рис. 7);

у підкласі  $h_3, s_0, k_3$  є одна форма  $CA_2$  з кортежем  $\langle h_3, s_0, k_3, p_1 \rangle$  (рис. 8);

у підкласі  $h_3, s_0, k_4$  є одна форма

$CA_3$  з кортежем  $\langle h3, s0, k4, p1 \rangle$  (рис. 9);

і так далі для  $k5, k6, k7, \dots$ ;

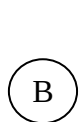


Рис. 2.

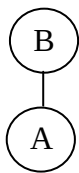


Рис. 3.

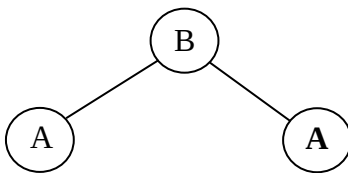


Рис. 4.

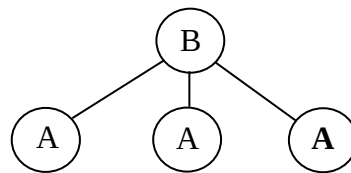


Рис. 5.



Рис. 6.

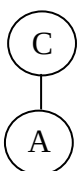


Рис. 7.

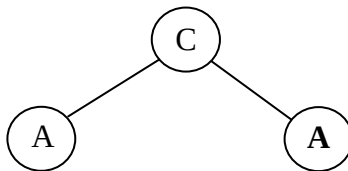


Рис. 8.

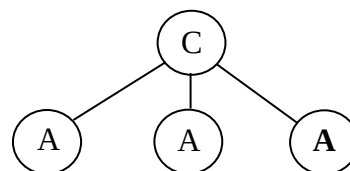


Рис. 9.

підклас  $h3, s1$  містить свої підпорядковані підкласи рядів форм ГО, які розглянемо за  $k$ -класифікацією:

у підкласі  $h3, s1, k2$  є одна форма  $CB$  з кортежем  $\langle h3, s1, k2, p1 \rangle$  (рис. 10);

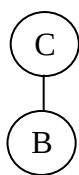


Рис. 10.

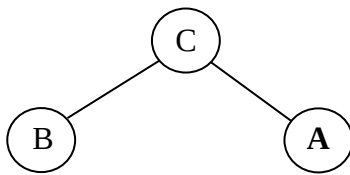


Рис. 11.

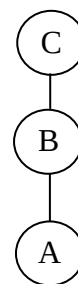


Рис. 12.

у підкласі  $h3, s1, k4$  є три форми:  
 $CBA_2$  з кортежем  $\langle h3, s1, k4, p1 \rangle$  (рис. 13);

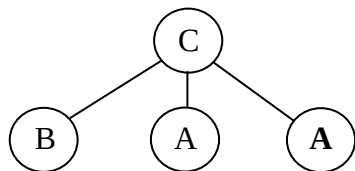


Рис. 13.

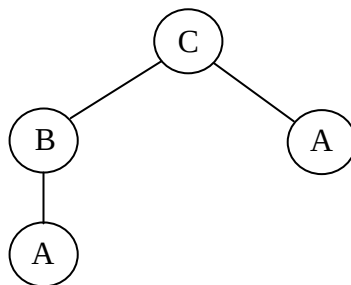


Рис. 14.

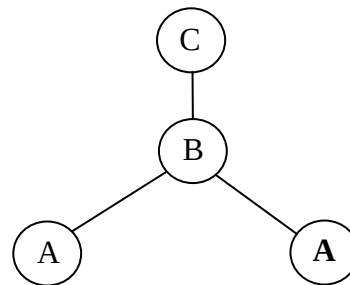


Рис. 15.

у підкласі  $h3, s1, k3$  є дві форми:

$CBA$  з кортежем  $\langle h3, s1, k3, p1 \rangle$  (рис. 11);

$C(BA)$  з кортежем  $\langle h3, s1, k3, p2 \rangle$  (рис. 12);

$C(BA)A$  з кортежем  $\langle h3, s1, k4, p2 \rangle$  (рис. 14);

$C(BA_2)$  з кортежем  $\langle h3, s1, k4, p2 \rangle$  (рис. 15);

у підкласі  $h3, s1, k5$  є чотири форми:

$CBA_3$  з кортежем  $\langle h3, s1, k5, p1 \rangle$  (рис. 16);

$C(BA)A_2$  з кортежем  $\langle h3, s1, k5, p2 \rangle$  (рис. 17);

$C(BA_2)A$  з кортежем  $\langle h3, s1, k5, p2 \rangle$  (рис. 18);

$C(BA_3)$  з кортежем  $\langle h3, s1, k5, p2 \rangle$  (рис. 19);

і так далі для  $k6, k7, \dots$ ;

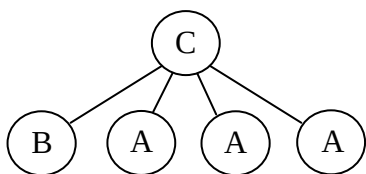


Рис. 16.

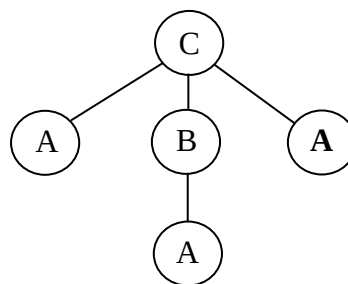


Рис. 17.

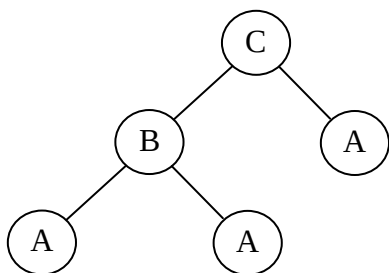


Рис. 18.

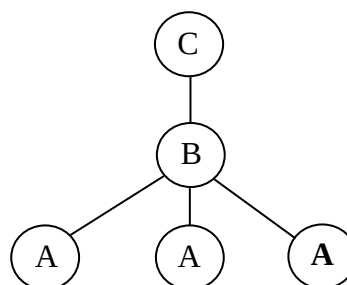


Рис. 19.

підклас  $h3, s2$  містить низку підпорядкованих підкласів рядів форм ГО, які розглядаємо за  $k$ -класифікацією:

у підкласі  $h3, s2, k3$  є одна форма  $CB_2$  з кортежем  $\langle h3, s2, k3, p1 \rangle$  рис. 20;

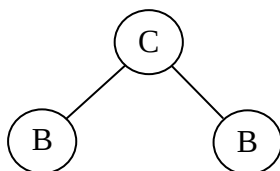


Рис. 20.

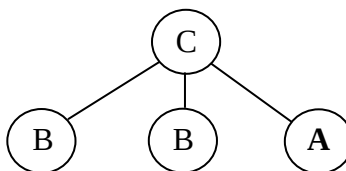


Рис. 21.

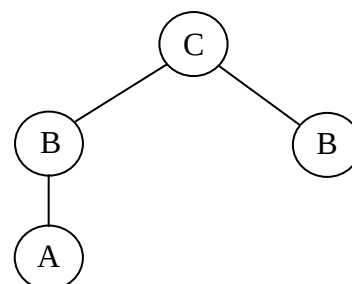


Рис. 22.

у підкласі  $h3, s2, k5$  є чотири форми:  
 $CB_2A_2$  з кортежем  $\langle h3, s2, k5, p1 \rangle$  рис. 23;  
 $CB(BA)A$  з кортежем  $\langle h3, s2, k5, p2 \rangle$  рис. 24;

$CB(BA_2)$  з кортежем  $\langle h3, s2, k5, p2 \rangle$  рис. 25;

$C(BA)_2$  з кортежем  $\langle h3, s2, k5, p2 \rangle$  рис. 26;

і так далі для  $k6, k7, \dots$ ;

підклас  $h3, s3$  містить підпорядковані підкласи рядів форм ГО, які також розглянемо за  $k$ -класифікацією:

у підкласі  $h3, s3, k4$  є одна форма  $CB_3$  з кортежем  $\langle h3, s3, k4, p1 \rangle$  рис. 27;

у підкласі  $h3, s2, k4$  є дві форми:  
 $CB_2A$  з кортежем  $\langle h3, s2, k4, p1 \rangle$  рис. 21;

$CB(BA)$  з кортежем  $\langle h3, s2, k4, p2 \rangle$  рис. 22;

у підкласі  $h3, s3, k5$  є дві форми:  
 $CB_3A$  з кортежем  $\langle h3, s3, k5, p1 \rangle$  рис.

28;

$C(BA)B_2$  з кортежем  $\langle h3, s3, k5, p2 \rangle$  рис. 29;

і так далі для  $k6, k7, \dots$

Цей перелік форм геопросторової організації ТСК можна продовжувати й далі. Для суспільно-географічного вивчення корисне статистичне дослідження кількості наявних представників форм геопросторової організації за певними класифікаціями. Одною з найважливіших виявляється  $h, s$ -класифікація.



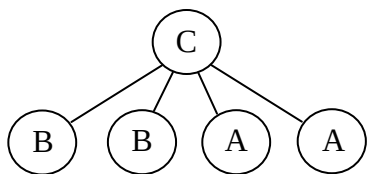


Рис. 23.

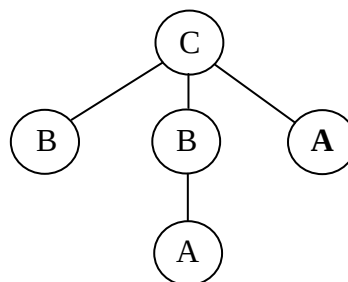


Рис. 24.

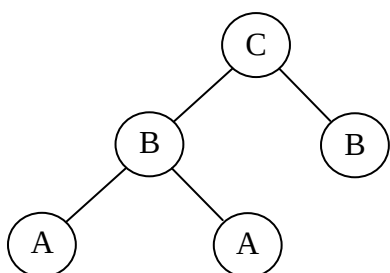


Рис. 25.

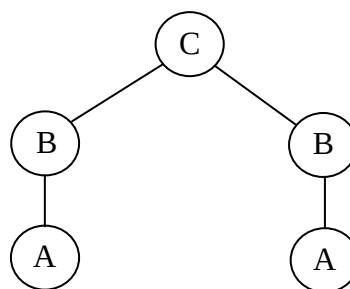


Рис. 26.

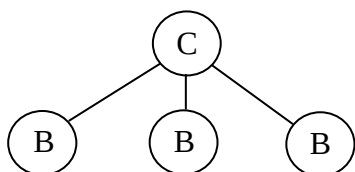


Рис. 27.

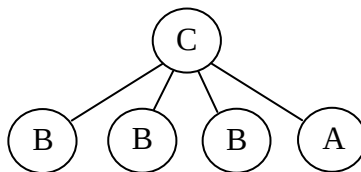


Рис. 28.

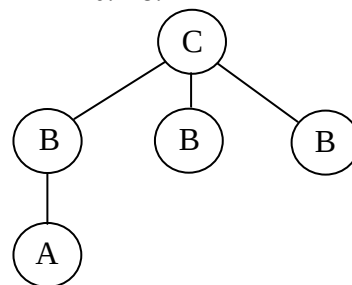
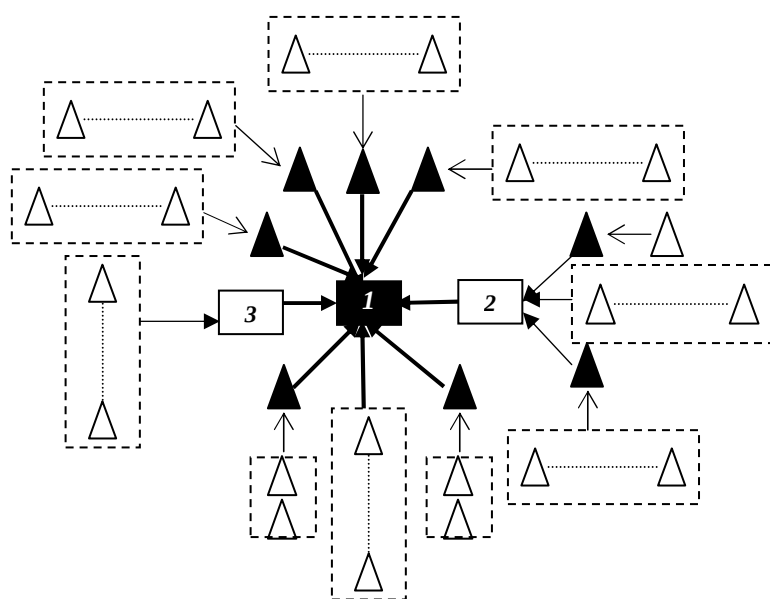


Рис. 29.

Для прикладу розглянемо схему організації сфери охорони здоров'я Мостиського району Львівської області<sup>4</sup> (рис. 30).



Цифрами на схемі позначені:

1 – центральна районна лікарня (м. Мостиська);

2 – міська лікарня (м. Судова Вишня);

3 – дільнична лікарня (с. Зав'язанці).

■ - заклади вторинної медико-санітарної допомоги (ЦРЛ, ЦМЛ);

□ - заклади вторинної медико-санітарної допомоги (РЛ, МЛ, ДЛ);

▲ - сільська лікарська амбулаторія;  
△ - фельдшерсько-акушерський пункт;

Рис. 30. Геопросторова організація СОЗ Мостиського району Львівської області

<sup>4</sup> Результат отриманий разом з асп. Подвірною Х. [2].

З метою моделювання зробимо позначення:

*A* - фельдшерсько-акушерський пункт,

*B* - сільська лікарська амбулаторія,

*C* - районна, міська або дільнична лікарня,

*D* - центральна районна лікарня.

Тоді досліджувану ієрархічну геопросторову організацію можна представити формулою:

$$D(C(BA_7)(BA)A_8)(CA_4)(BA_8)(BA_5)_2(BA_4)(BA_2)_2A_{10}$$

з класифікаційним кортежем:  $\langle h4, s2, k62, p3 \rangle$ .

У цілому для Львівської області статистика форм геопросторової організації сфери охорони здоров'я виглядає так:

| Підкласи класу <i>h2</i> | Кількість представників |
|--------------------------|-------------------------|
| <i>h2, s0</i>            | 19                      |
| <i>h2, s1</i>            | 29                      |
| <i>h2, s2</i>            | 25                      |
| <i>h2, s3</i>            | 28                      |
| <i>h2, s4</i>            | 30                      |
| <i>h2, s5</i>            | 11                      |
| <i>h2, s6</i>            | 4                       |
| <i>h2, s7</i>            | 3                       |
| <i>h2, s8</i>            | 6                       |
| <i>h2, s9</i>            | 1                       |

| Підкласи класу <i>h3</i> | Кількість представників |
|--------------------------|-------------------------|
| <i>h3, s0</i>            | 12                      |
| <i>h3, s1</i>            | 18                      |
| <i>h3, s2</i>            | 17                      |
| <i>h3, s3</i>            | 6                       |

| Підкласи класу <i>h4</i> | Кількість представників |
|--------------------------|-------------------------|
| <i>h4, s1</i>            | 3                       |
| <i>h4, s2</i>            | 7                       |
| <i>h4, s3</i>            | 3                       |
| <i>h4, s4</i>            | 4                       |
| <i>h4, s5</i>            | 1                       |
| <i>h4, s6</i>            | 1                       |
| <i>h4, s7</i>            | 1                       |

Для кожного класу важливим є індекс, який показує відношення кількості вищих підкласів до нижчих. Він характеризує певні особливості геопросторової організації об'єкта дослідження. Межа між нижчими підкласами та вищими може бути змінною. Наприклад, для класу *hi* цей індекс обчислюємо так:

$$I_{\langle hi \rangle}^n = \frac{\sum_{j=n}^{2n-1} N\langle hi, sj \rangle}{\sum_{j=0}^{n-1} N\langle hi, sj \rangle},$$

де  $N\langle hi, sj \rangle$  - кількість представників підкласу  $\langle hi, sj \rangle$ .

Зокрема, у сфері охорони здоров'я Львівської області:

$$I_{\langle h2 \rangle}^3 = \frac{28 + 30 + 11}{19 + 29 + 25} = 0,945, \quad I_{\langle h2 \rangle}^5 = \frac{11 + 4 + 3 + 6 + 1}{19 + 29 + 25 + 28 + 30} = 0,191.$$

**Висновки.** Форми геопросторової організації ТСК можна класифікувати за такими головними ознаками: рівнем найвищого в ієрархії елемента, кількістю строгих зв'язків першого порядку відносно центрального елемента, кількістю всіх елементів комплексу, глибиною ієрархічної підпорядкованості. При поєднанні класів за різними класифікаціями утворюються підкласи, що

містять конкретні форми ГО. Кожну форму ГО можна представити графом, а також записати у вигляді аналітичної формули. Запропонована схема вирішує проблему моделювання структурних закономірностей ТСК. Для кількісної характеристики ГО досліджуваного об'єкта доцільно використовувати частоту та співвідношення кількості представників кожного підкласу.

### Література

1. Грицевич В.С. Моделирование территориальных систем у социально-географической науці // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географія. Вип. 29. Ч.2. -Львів, 2003. -С.8-12.
2. Грицевич В.С., Подвірна Х.Є. Структурні закономірності територіальної організації сфери охорони здоров'я обласного регіону (на прикладі Львівської області) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Геологія-Географія-Екологія. № 804. -Харків, 2008. - С.159-162.
3. Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). – К.: Наукова думка, 1992.
4. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001.
5. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

© Грицевич В., 2009

УДК 911.3

Ігор Пилипенко

## СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІЧНІ РИСИ ПЕРИФЕРІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ГЕОПРОСТОРУ

У роботі аналізуються змістовні й функціональні аспекти розвитку периферії як елемента територіальної організації суспільства. Обґрунтовано, що центр формується під впливом сукупної взаємодії ряду різнопланових факторів, а периферія виникає на підставі впливу принципу «унікальності місця».

Ключові слова: географічний простір, суспільно-географічна периферія, ієрархічна будова, взаємозв'язки.

**Игорь Пилипенко. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ПЕРИФЕРИИ КАК ЭЛЕМЕНТА ГЕОПРОСТРАНСТВА.** В работе анализируются содержательные и функциональные аспекты развития периферии как элемента территориальной организации общества. Обосновано, что центр формируется под влиянием совокупного взаимодействия ряда разноплановых факторов, а периферия возникает на основании влияния принципа «уникальности места».

Ключевые слова: географическое пространство, общественно-географическая периферия, иерархическое строение, взаимосвязи.

**Igor Pilipenko. SOCIALLY-GEOGRAPHICAL ESSENCE AND SPECIFIC FEATURES OF PERIPHERY AS ELEMENT OF GEOSPACE.** In work substantial and functional aspects of development of periphery as element of the territorial organization of a society are analyzed. It is proved, that the center is formed under influence of cumulative interaction of some versatile factors, and the periphery arises on the basis of influence of a principle of «uniqueness of a place».

Keywords: geographical space, socially-geographical periphery, a hierarchical structure, interrelations.

**Постановка проблеми.** Універсальною властивістю географічного простору на будь-якому рівні є його поляризованість. Діалектичні принципи пізнання навколишнього світу сприяють закріпленню такої науково-дослідної установки: завжди можна виділити центр (соціально-економічний, геополітичний, історико-культурний тощо) і менш розвинену периферію, пов'язану із центром і багато в чому залежну від нього. Процес поляризації всеохоплюючий та ієрархічний: в процесі регіонального розвитку ієрархічна система територіальної організації суспільства ускладнюється, процес концентрації переходить із точково-осередкової форми в ареальну, а в межах ареалу внутрі-

шня ієрархія відтворюється на якісно новому рівні. Таке поширення центр-периферійних відношень на оточуючі об'єкти, процеси, явища зумовлює постійну увагу дослідників на питаннях теорії, методології, методики дослідження центру та периферії як елементів геопростору.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Зауважимо, що питанням дослідження центру, центральності традиційно приділялося більше уваги [3, 5, 7-9], натомість суспільно-географічних досліджень периферії обмаль [6]. Як правило, периферія і периферійність досліджуються перш за все в контексті депресивності розвитку [2, 4].

Огляд літературних джерел підкреслює актуальність обраного напрямку досліджень.

**Метою** дослідження є виявлення суспільно-географічної сутності та специфічних рис периферії як елементу геопростору. Важливим завданням при цьому стала розробка моделей ієрархічної будови центр-периферійних відношень.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Процеси, що відбуваються в світі і Україні, не наближують нас до збалансованого ресурсного, економічного, соціального розвитку, а, на жаль, зумовлюють подальше наростання диспропорцій і асиметрії в системі «центр-периферія» на всіх рівнях просторової стратифікації. Така геопросторова поляризація відрізняється багатовекторністю проявів у соціально-економічних, геодемографічних, геополітичних складових регіонального розвитку і зумовлює формування суспільно-географічних периферій різного генезису, локації, рівня.

Найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або по місцю його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор»).

До основних характеристик суспільно-географічних периферій, які ми узагальнили на основі аналізу літературних джерел, експертних опитувань, можна віднести:

- в історичному аспекті периферії розуміються як території, які перебувають між великими державоутворюючими ядрами й історично відчують вплив з різних сторін, або території, що займають віддалені окраїні землі;

- з точки зору управлінської діяльності периферії є суб'єктами політичних, адміністративних економічних процесів, що підпорядковуються і спрямовуються центром;

- у контексті економічного розвитку периферії представляють собою ареали геопро-

стору депресивного розвитку – економічного, інфраструктурного, соціального тощо;

- природно-ресурсний аспект периферійного розвитку виявляє орієнтацію на виробництво сировини, а в сфері трудових ресурсів забезпечення явною є низька кваліфікація місцевої робочої сили;

- з точки зору геополітичних поглядів периферійні регіони фактично є територіями «внутрішнього колоніалізму» (а у попередні роки і «зовнішнього колоніалізму»);

- в сфері інноваційного розвитку і поширення новачків периферії є територіями, які сприймають інновації (як правило, із запізненням), або «відривають» їх від центру;

- у природно-екологічному розумінні до периферій відносять території з явними природно-ресурсними обмеженнями інтенсивної суспільної життєдіяльності або території, які відзначає екстремальність природно-ресурсних складових;

Якщо на побутовому рівні увага, як правило, зосереджується на змістовних аспектах периферійності, то у наукових працях знаходимо аналіз центр-периферійних відношень з точки зору спрямованості суспільно-географічних процесів, функціональності зв'язків. Так, за характеристикою Алаєва Е.Б. [1, с. 73], центр — точка, зв'язки якої з навколишньою геоторією (периферією) функціональні; тобто не можна називати якийсь об'єкт центром, якщо немає в нього зв'язків з тим, центром чого він є. В залежності від типу відношень, які формуються між центром і прилеглою геоторією, розрізняють:

- 1) центр дифузії (або вогнище) — центр, що поширює на навколишню геоторію потоки речовини, енергії, інформації, і передає свої ознаки ландшафту;

- 2) центр притягання (або фокус) — центр, у напрямку до якого відбувається стягування, концентрація у вигляді тих же потоків речовини, енергії, інформації, людей тощо;

- 3) ядро — ділянка таксона, у якій найбільшою мірою (з найбільшою щільністю, інтенсивністю) виражені ознаки центру, це ділянка таксона, що концентрує максимум інформації про нього.

Поняття центр, вогнище, фокус, ядро припускають наявність конфронту-

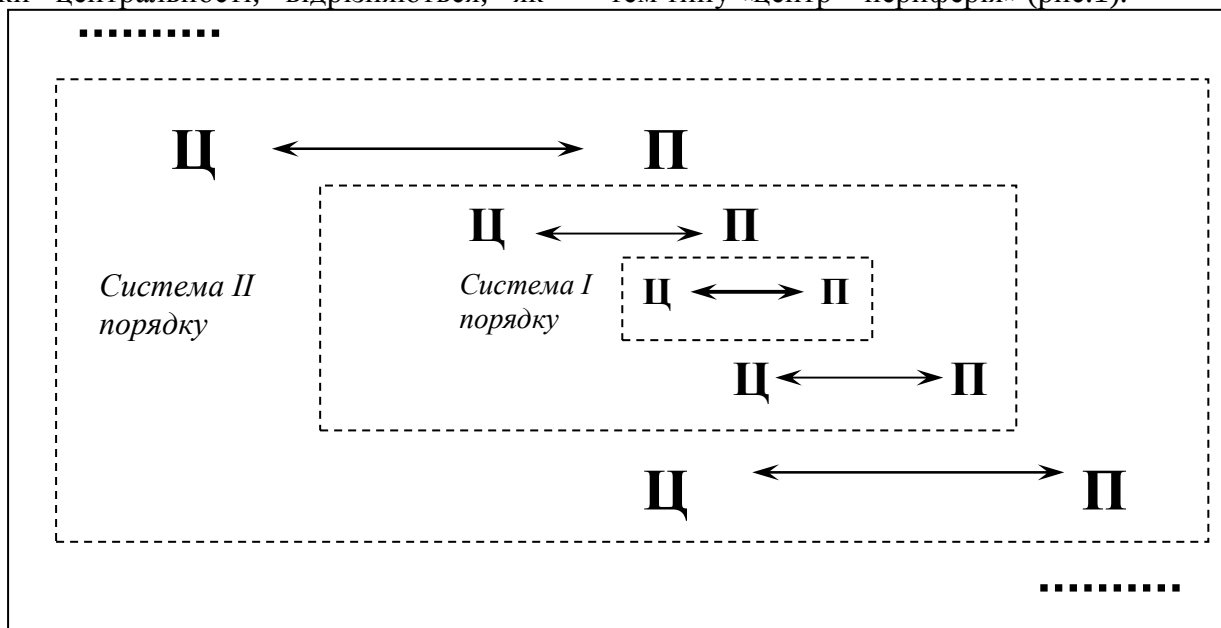
ючої їм території, або території, що доповнює. Такий таксон і є периферією.

Парні територіальні утворення зі зворотною, полярною функціональною залежністю, в якій розвиток одного таксону пов'язаний з деградацією або стагнацією іншого, називають полюс і антиполюс. Якщо полюс - центр (ядро), то роль антиполюса може виконувати периферія.

Акцентуємо, що за просторовими масштабами таксони геопростору, що мають ознаки центральності, відрізняються, як

правило, незначним територіальним охопленням і в більшості випадків мають точковий характер. Разом з тим зауважимо, що суспільно-географічні периферії завжди є територіально масштабнішими і саме тому вони потребують пильної уваги географів.

Розуміння сутності центрально-периферійних відношень можливе лише через детальний системно-структурний аналіз утворення і ієрархічного розвитку систем типу «центр – периферія» (рис.1).

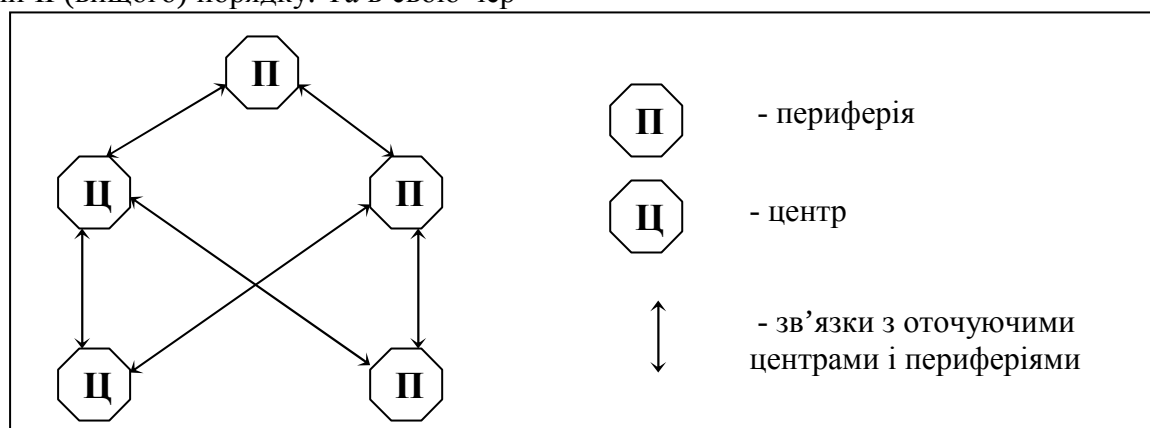


\* Розроблено Пилипенком І.О.

Рис. 1. Принципова схема ієрархічної будови центрально-периферійних відношень у геопросторі

Із запропонованого варіанту центрально-периферійних відносин систем різного порядку робимо висновок, що локальна система «Центр-периферія» на вищому рівні може бути або центром, або периферією системи II (вищого) порядку. Та в свою чер-

гу, центром або периферією системи III порядку тощо. Зауважимо, що в такому контексті варіанти формування центрально-периферійних відношень наочно ще можна представити так (рис. 2).



\* Розроблено Пилипенком І.О.

Рис. 2. Варіанти формування центрально-периферійних відношень

Доцільним буде зазначити, що авторське розуміння концепту периферії дозволяє визначити цей таксон як частину суспільного простору, в межах якого швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя. Додамо, що до таких ядер відносяться перш за все великі та середні міста. Натомість, суспільно-географічний центр розуміється як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного або суб'єктивного характеру.

Суспільно-географічний аналіз взаємозв'язків між центром і периферією дозволив відзначити наступне:

1. Центр формується під впливом сукупної взаємодії низки різнопланових факторів, виключно унікальних для кожної окремої території і сфери діяльності.

2. Як правило, існує тільки один (у конкретних соціально-економічних умовах)

локалітет, де реалізація суспільних властивостей центра проявить себе максимально. Такий локалітет за умови поширення в його межах властивостей центру і є периферією відповідного центру. Такий принцип формування периферій можемо охарактеризувати як принцип «унікальності місця».

3. Наступна реалізація цього принципу на різних ієрархічних рівнях (макро, мезо- і мікрорівні) призводить до вибору «практичного» локалітету, який, безумовно, прагне до заняття частини геопростору, максимально можливої за площею (знову підкреслимо – у специфічному природно-екологічному, соціально-економічному середовищі).

**Висновки.** Центро-периферійні відношення є незамінним атрибутом географічного простору, зважаючи на значну територіальну диференціацію природно-ресурсних, історичних, соціальних, економічних, екологічних компонентів природи і суспільства. Центро-периферійна будова суспільства ієрархічна, вона відтворюється і проявляється на всіх рівнях геопросторової організації – від локального до глобального. Зважаючи на те, що саме периферійні території є значно масштабнішими порівняно з центрами, ядрами, фокусами суспільної діяльності, вони потребують пильної уваги географів.

### Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановський М. Методологічні засади аналізу процесів регіональної депресивності / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – Харків, 2008. – Вип. 5(2) – С.61-68.
3. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. Й. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168с.
4. Дністрянський М. Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення / М. Дністрянський // Вісник Львівського ун-ту: Серія географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С.83-89.
5. Каганский В. Центр - Провинция - Периферия – Граница / Владимир Каганский // Русский Журнал (Обзоры) – 2004. – Режим доступа до джерела: [www.russ.ru/culture/20041026\\_kag.html](http://www.russ.ru/culture/20041026_kag.html)
6. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія Запорізького та Херсонського пограниччя // Розвиток географічної думки на Півдні України: проблеми і пошуки. Мелітополь: „Видавництво Мелітополь”, 2007. – С.126-129
7. Пилипенко І.О. Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр – периферія» // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008 – Вип. 1. – С.103-108.
8. Руденко А. В. Система «центр-периферия» региона (на примере Республики Татарстан): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и по-

литическая география» / А. В. Руденко. – Москва, 2008. – 21 с.

9. Сен-Жюльен Г. Полицентризм и градиент "центр-периферия" в зоне влияния Парижа / Г. Сен-Жюльен / Крупные города и вызовы глобализации [Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта]. – Смоленск, 2003. – с. 139-152

© Пилипенко І., 2009

УДК 911.3:314.18

Михайло Логвин

## САКРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОСОМАТИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

*Проводиться дослідження взаємозв'язку і взаємовпливу духовного стану населення (окремого індивіда) та фізичного і психічного здоров'я. Розкриваються психосоматичні наслідки головних людських пристрастей. Наголошується на ролі здорового способу життя.*

*Ключові слова:* гріх, пристрасть, захворюваність, генетичні порушення, гордість, гнів, спосіб життя.

**Михаил Логвин. САКРАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЧАЛА ПСИХОСОМАТИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ.** *Исследуется взаимосвязь и взаимовлияние духовного состояния населения (отдельного индивида) с физическим и психическим здоровьем. Раскрываются психосоматические следствия главных человеческих страстей. Подчеркивается роль здорового образа жизни.*

*Ключевые слова:* грех, страсть, заболеваемость, генетические нарушения, гордость, гнев, образ жизни.

**Mykhailo Logvyn. ECCLESIASTICAL FOUNDATIONS OF PHYSICAL AND PHYSICAL HEATH OF POPULATION.** *Causes of aggravation of mental and physical health of an individual, children and young people in Ukraine are examined. The role of healthy life-style is disclosed. Influence of immorality upon posterity is proved.*

*Keywords:* sin, passion, morbidity, physical health, genetical diseases, lordliness, anger, life stile.

**Постановка проблеми.** Не дивлячись на те, що світова спільнота проживає у ХХІ столітті, практично не зменшується кількість серцево-судинних хвороб, туберкульозу, новоутворень, неврозів, не кажучи про суто соціальні захворювання. Це в однаковій мірі стосується як економічно розвинених країн і регіонів, так і слаборозвинених і депресивних. Пояснити ці процеси не використовуючи сакральні-духовні підходи, на наш погляд, неможливо.

**Аналіз останніх досліджень, публікацій та виявлення невирішених сторін проблеми.** Взаємозв'язок захворюваності населення із духовними проблемами суспільства простежується у працях західних, російських та українських учених Д.А.Авдєєва, А. Берестова, П.Бьюкенена, В.Й.Вейніка, Ю.Вороб'євського, І. Гундарова, К.В.Зоріна, І.Б.Калмикова, Ж.-К. Ларше, В.Є. Обухова, О.Платонова, М.І.Сенченка, С.Філімонова, Л.Т. Шевчук та ін.

**Метою написання роботи** є спроба аналізу кореляції духовних і душевних проблем суспільства (індивіда) із його психосоматичними захворюваннями. Тобто, фізи-

чне і психічне здоров'я розглядається як відображення способу життя особи.

**Основний виклад матеріалу.** Сучасна ситуація у світі вимагає зміни цивілізаційної парадигми, зміну власне моделей поведінки людини. З огляду на це досить бурхливо відбуваються процеси переосмислення феномена людини, передусім щодо пошуку форм інтеграції її тілесних і духовних характеристик. Провідний психолог Е.Фромм говорив, що розуміння "релігійної" природи суспільно визнаних світських прагнень – ключ до розуміння неврозів і ірраціональних спонукань. Між нами і нашими недугами стоїть гріх – винуватець цього зв'язку, духовний чинник хвороби, найнебезпечнішими з яких вважаються не фізичні, а психоемоційні стреси. Якщо проаналізувати стресогенні фактори у світлі Православної віри, з позицій християнської моралі, то у ряді випадків їх першоджерелом буде якийсь гріх.

Наукові дослідження показують, що властолюбиві люди піддаються "стресу влади", звідси серцево-судинні і шлункові захворювання [5, с. 43]. Для зняття душевної напруги люди вдаються до алкоголю, нар-



котиків, тютюну. У XX ст. рівень алкоголізму підвищився в 40,4 рази, а неврозів – у 40,6 рази. Вчені вважають, що між плачем і виходом із екстремальних станів існує глибокий зв'язок. Разом із потом, сльози звільняють організм від токсинів. Дослідження хімічного складу сліз, що викликані сильним емоційним струсом показують, що в них знаходяться біологічно активні сполуки, а в сльозах з інших причин їх немає [5, с. 54]. Самі по собі людські потреби (біологічні, соціальні та духовні) не гріховні і виражають нашу залежність від певних факторів. Із православної точки зору, гріх отруює нас через шкідливі звички тоді, коли спотворює наші нормальні, природні потреби, і вони перетворюються у пристрасті. Божественна ж благодать підпорядковує біологічні і соціальні потреби духовним. Є звички-пристрасті не гріховні самі по собі, але зловживання ними, з богословської точки зору, гріховне, а з медичної – небезпечне для життя.

За даними психосоматичної медицини, у виникненні лейкемії, раку бронхів, товстої кишки, молочних залоз і шийки матки велику роль відіграє нездатність розумно проявляти свої почуття, зокрема, гнів [5, с. 125].

Згідно святих отців стати людиною в істинному значенні слова, відповідати своєму покликанню, а не просто існувати, не можна без союзу з Богом. Не випадково християнство говорить про два життя і дві смерті кожної людини: біологічні і духовні. Так, В.Вейнік говорив про те, що неправильна життєва ідея (спосіб життя) призводить до захворювання серця, яке є зосередженням наших духовних справ, заздрість – стравоходу, жадність, ревність – нирок, страх – печінки, хитрість – шлунку, нереалізоване властолюбство – до астми, націоналізм – білокрів'я, удар по самолюбству – до нежиті і грипу. Все це відноситься до індивідуумів, які хворіють власними хворобами, тобто до егоїстів. У 80% осіб віком до 27 років цього роду хвороби не проявляються [4, с. 78-79].

Наприклад, якщо комп'ютери застосовувати розумно, вони дуже корисні, інколи незамінні. До перегинів призводять захоплення комп'ютерними іграми, ненормована робота в Інтернеті; тривалий перегляд високонтрастних картинок, фільмів і т.д. В такому разі зловживання комп'ютером – наркотик, що діє на тіло, душу і дух людини (див. табл. 1).

Таблиця 1

## Порівняльний аналіз наркотичних речовин та комп'ютерних ігор

| Показники порівняння           | Наркотичні речовини                                                                                       | Комп'ютерні ігри                                                                                                                      |
|--------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| формування схильності          | цікавість;<br>хибне прагнення самоствердитись;<br>поширеність і доступність наркотиків у колі спілкування | суцільне захоплення комп'ютерними іграми; реклама, що формує позитивне сприйняття комп'ютерних ігор; широка доступність і поширеність |
| Психічна залежність            | Присутня. Переконавання у тому, що наркотик викликає приємні відчуття, породжує бажання прийняти ще раз   | Присутня, значно сильніша ніж від наркотиків. Постійно виникає бажання зіграти ще                                                     |
| Фізіологічна залежність        | Присутня                                                                                                  | Відсутня                                                                                                                              |
| Фінансові затрати на придбання | Присутні. Наростають в міру зростання дози                                                                | Присутні. Наростають в міру насичення попередніми іграми                                                                              |
| Втрата часу                    | Власне час введення наркотиків короткий, але час дії тривалий                                             | Дуже велика. Одна гра може забирати години і дні, окремі – тижні і місяці                                                             |
| Розвиток схильності            | Як правило, після 2-3 прийомів                                                                            | Як правило, після 2-3 сеансів гри                                                                                                     |
| Дія на тіло                    | Надзвичайно негативна. Призво-                                                                            | Негативна, можливі хвороби.                                                                                                           |

|             | дить до хвороб і смерті                                                                                                               | Вивчено мало |
|-------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------|
| Дія на душу | Надзвичайно негативна; порушення і притуплення розумових здібностей, зниження і втрата волі, наростання негативних емоцій і відчуттів |              |
| Дія на дух  | Надзвичайно негативна: посилення гордості і гонору, втрата любові до ближніх, втрата інших позитивних проявів духу                    |              |

Соматичні розлади проявляються у порушенні зору, немочі, ослабленні імунітету і в хворобах, обумовлених сидячим способом життя. Надлишковий рівень електромагнітних полів і випромінювань провокує появу чи загострення онкологічних захворювань. Сильно уражається і опорно-руховий апарат. Виявлені комп'ютерні професійні захворювання – переважно хвороби рук через тривале нефізіологічне положення при роботі.

Надзвичайно небезпечним є стійкі духовні порушення через енерго-інформаційні впливи комп'ютера на особу. По-перше, це занурення у світ ілюзій і гріховних пристрастей, по-друге – психологічна залежність від віртуальної реальності. Спілкування з електронним “ящиком” можна порівняти з ефектом наркотичного сп'яніння. Заперечувати наявність духовних факторів і процесів, що призводять до хвороб, абсурдно [5, с. 72]. Хоч вони і лежать поза областю традиційної науки, необхідно враховувати їх, разом з іншими хвороботворними факторами і процесами, які уже тривалий час досліджують вчені. За тисячі років до наукових розробок Біблія просто і ясно показала зв'язок гріха і хвороби, емоційного стану і фізичного здоров'я. Хвороба – це сигнал біди, який посиляє душа через тіло.

Опірність хворобам залежить від багатьох факторів: спадковості, імунітету, виховання, довкілля, сили несприятливих впливів і т.д. Визнання духовного компонента хвороби зобов'язує усіх нас нести персональну відповідальність за свою поведінку. Вивчаючи причини хвороб і лікарські рекомендації з їх профілактики. Можна вичленити пускові механізми, які притягують або безпосередньо “запускають” патологічні процеси. При цьому не можна забувати, що більшість хвороб поліетиологічні: мають багато цілком різних причин. Багато хвороб спричинені гріховним способом життя. Сама по собі хвороба не гріх, а його наслідок. Ще раз варто підкреслити: лінійний детер-

мінізм, пряма кореляція гріха і хвороби невірні [5, с. 77]. Якщо охарактеризувати наслідки восьми основних гріховних пристрастей з точки зору соматичної дії на організм, то можна виявити наступне.

Переїдання. Нерегулярне і безладне харчування, згідно експериментальних і клінічних спостережень, збиває фізіологічні ритми і роботу травного апарату, знижує засвоюваність їжі, а в ряді випадків здатне викликати різні захворювання. За даними зарубіжної статистики, середня тривалість життя людей з малорухомим способом життя, які переїдають, знижується приблизно на сім років [5, с. 79-80].

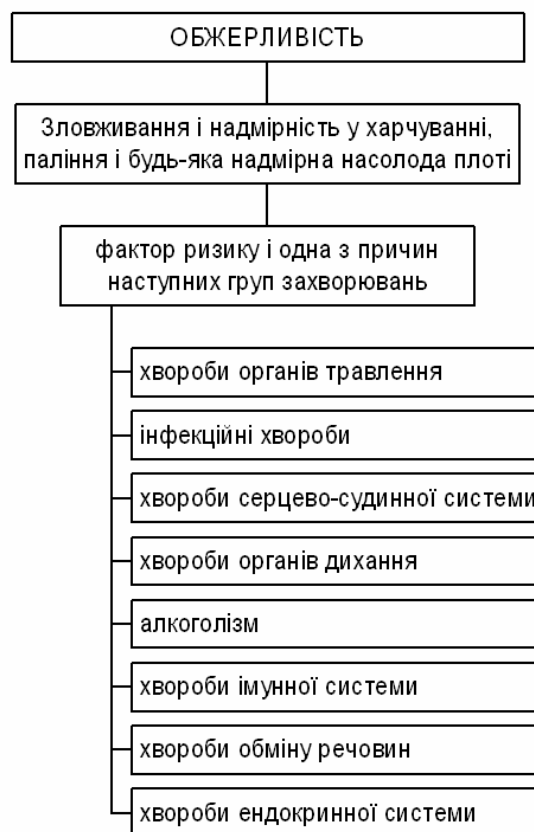


Рис. 1. Взаємозв'язок переїдання із захворюванням

Перелюб. Із переїданням органічно пов'язаний гріх перелюбу. Грізні шкірно-венеричні захворювання, СНІД, безпліддя, рання імпотенція у більшості випадків протікають від статевих збочень і сексуальної розбещеності (див. рис. 2). В науці до цього часу дискутують, чи є ненормальна статев

поведінка просто аморальним вчинком чи хворобою через генетичні порушення.

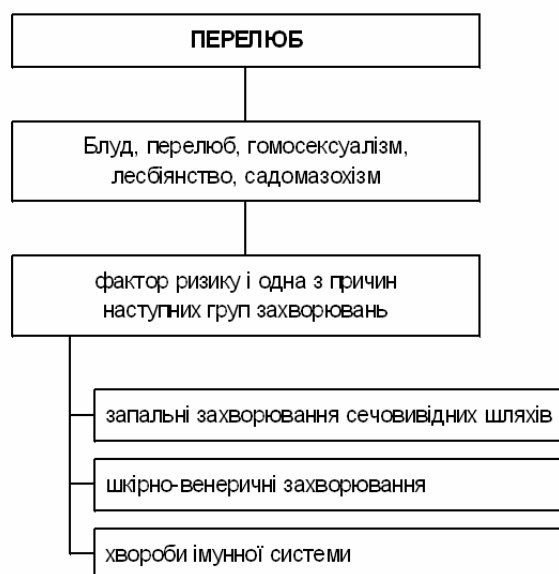


Рис. 2. Взаємозв'язок перелюбу із захворюванням

Людина, що одержима срібололюбством, має поведінку, яку психіатрія називає девіантною вона залежить від багатьох причин соціального характеру, проявляється в різних формах асоціальної поведінки (хуліганство, жебрацтво) і може створювати сприятливе підґрунтя для росту злочинності, корупції, наркоманії, і, нарешті, для вбивства і самогубства (див. рис. 3). Таких людей часто мучать неогенні неврози – різні душевні розлади через докори сумління. Якщо плотські пристрасті викривляють природні біологічні потреби організму – то пристрасть срібололюбства – повністю духовна не має фізіологічних коренів.



Рис. 3. Взаємозв'язок срібололюбства із захворюванням

Сучасні шведські і американські дослідники довели, що гнівливі і властолюбиві

ві люди схильні до гіпертонічної хвороби (див. рис. 4).

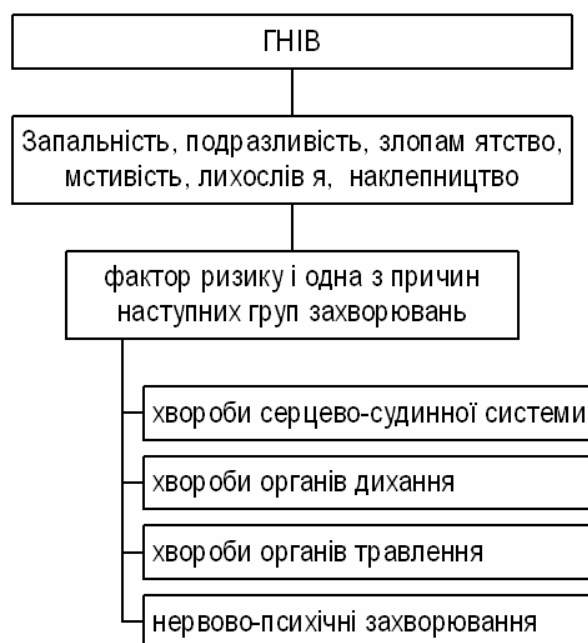


Рис. 4. Взаємозв'язок гніву із захворюванням

Депресія знижує імунітет, і, подібно, палінню і алкоголізму є потужним канцерогенним фактором (підвищує уразливість до онкозахворювань) (див. рис. 5).



Рис. 5. Взаємозв'язок суму і нудьги із захворюванням

Поза любов'ю (в тому числі, духовною) ми втрачаємо свою унікальність, стаємо, як інші земні тварі, "предметом" без індивідуальності та імені, без лику. Для християн духовної смерті немає: вона попраана Христом. Людина, яка повністю живе земним і тимчасовим, поступово зливається з предметами своїх пристрастей і руйнується разом з ними. Невідомий раніше духов-

ний розлад – породження цивілізації. Американська преса констатує, що їхні мільйонери часто стають справді нещасними людьми. Саме через це в передмісті Сан-Франциско створено заклад – Інститут з проблем грошей, сенсу буття і життєвого вибору.

Дослідження М. Аргейла підтверджують очевидну істину: гроші не роблять людей щасливими. Високі доходи, безперечно, полегшують матеріальне життя, зате в духовному плані вони створюють скрутні особисті і міжособистісні ситуації, що не вирішуються за допомогою грошей.

На думку Е.Фромма, хоч виробництво благ і комфорт збільшується, у людини все більше притуплюється відчуття власного “я”. Цілісність образу “я” порушується, спосіб життя тією чи іншою мірою деградує до скотоподібного стану. Велика кількість неврозів і психосоматичних захворювань, деякі форми наркоманії і алкоголізму відбуваються через втрату сенсу життя. За оцінками ВООЗ, на сьогодні мінімум 120-160 млн. чол. у світі страждають депресією. Приблизно 20% всіх неврозів відносяться до зоогенних, які протікають через невирішені або неправильно вирішені духовні проблеми, коли людина робить всупереч совісті. Безсоння, як і сон – чуттєвий духовний барометр. Варто відмітити нову форму захворювання – недільний невроз, який характеризується різким погіршенням настрою і самопочуття людини у вільні від роботи дні. Не випадково церковний Статут пропонує християнину присвячувати недільні і святкові дні богослужінням, що не тільки цілюще, але і має велике психотерапевтичне значення.

Катастрофічно несприятливо відбиваються на здоров'ї людини пихатість і гордіня (див. рис. 6). Надмірна зарозумілість, завищена самооцінка штовхають багатьох людей на пошук таємничих знань, розвиток надприродних здібностей. У жертв окультизму впливів порушується імунітет, що робить їх легко вразливими і навіть беззахисними до інфекційних захворювань.

Таким чином, вплив восьми гріховних пристрастей на соматичні і психічні недуги безсумнівний. Гріх – універсальний, хвороботворний фактор, першоджерело хвороби.



Рис. 6. Взаємозв'язок гордості із захворюванням

Кожний із нас (навіть якщо ми це заперечуємо) певною мірою заражений гріховними пристрастями і тому хворіє. Крім соматичних і психічних, ще є духовні хвороби. Багато сучасних людей страждають від втрати самих себе сенсу і цінностей буття. Без внутрішнього зв'язку з Богом відсутнє почуття повноти буття, розмиваються опори і цілі. Відбувається катастрофічне збіднення духовних цінностей і безглузда гонка за матеріальними достатками.

За спостереженнями Д.Майєрса, багато людей визнає свої недоліки нормою, а свої добродієвності – рідкістю. Ця негативна риса називається ефектом хибної унікальності (хибної згоди). Причиною такого сильного ушкодження душі є самолюбство. Згідно сучасних психотерапевтичних досліджень, будь-які способи уникнути відповідальності шкодять психічному здоров'ю. Чутливість і гострота совісті – вірні критерії духовного здоров'я, а безсовісність – серйозна недуга душі [5, с. 109].

В деяких суспільствах розмова про власну смерть тема заборонена. Це одна з причин духовної черствості, внутрішньої пустоти, а значить, нестримного росту вбивств і самогубств чи повільного самознищення. Цікавими є висновки американського доктора медицини Елізабет Кублер-Росс, яка описала п'ять стадій, через які проходить вмираюча людина: 1) заперечення самої думки про смерть; 2) стадія ненависті; 3) депресія; 4) реальність смерті; 5)

воскресіння душі. Таким чином, заперечення смерті відділяє від життя.

Зростання ідолопоклонства перед матеріальним добробутом, збільшення числа психічних розладів і психологічних аномалій актуалізує проблему нудьги. Людина працює, відвідує розважальні заходи чи обирає собі пусті, нікчемні хобі, які зовсім не живлять душу, і поступово впадає в ілюзію моральної вседозволеності ("свободи"). Безцільна трата часу, як правило, веде до різних правопорушень та інших аморальних вчинків (сплеск алкоголізму, наркоманії, підліткової і дитячої злочинності, сексуальних збочень у всьому світі). Хронічна нудьга нерідко штовхає до жорстоких асоціальних форм поведінки.

Спадковість і духовність треба розглядати у єдиному взаємозв'язку [6, с. 9]. В ідеалі саме духовність контролює і приборкує наші біологічні і соціальні потреби. Закликаючи нас підкоряти особисті інтереси вимогам моралі і нормам суспільства, вони сприяють духовному зростанню людини і виживанню людства в цілому. В цьому плані християнські принципи допомагають стримувати і навіть долати природний егоїзм людей [6, с. 17]. Аморальність здатна розкласти тверді моральні устої суспільства.

Сучасна медицина все більше приходить до твердження, що нервова система, очолена головним і спинним мозком, не тільки завідує нормальним життям людини, але і всім його патологічним життям, а всі хвороби перебувають у найтіснішому зв'язку з нашою нервовою системою. Якщо нервова система і мозок завідувають всіма хворобливими процесами, то і виздоровлення залежить від нервової системи, від мозку, від його сприйняття і дії на нього [5, с. 287].

Хвороби можуть даватися Господом для випробування віри людей, спонукати її до внутрішнього вдосконалення і перетворення, для розвитку терпіння, витривалості, смирення, лагідності і покірності божественній волі, в якості мудрого попередження і застереження хвороби, в основному попу-

скаються Богом для заклику нас до покаяння, зміни свого життя. Хворобу можна розглядати як вісника, як вказівку на існування внутрішньої проблеми, конфлікту, який може призвести не тільки до смерті тілесної, скільки до втрати взаємовідносин з Богом, до смерті духовної [8, с. 246-267].

Повне виздоровлення можливе тільки через звільнення від гріхів. Але звільняти від них, тобто зцілювати душу, не дано нікому, крім самого Христа. Значить, ні лукавий дух, ні тим більше цілитель такою владою не володіють, а тому в принципі не здатні дарувати зцілення. Вони можуть зняти біль, дати тимчасове полегшення. Причина захворювання – гріхи – залишається неохопленою, тому хвороба обов'язково повернеться, але вже на значно вищому і страшному рівні. Необхідно обмовитися, що традиційне лікування не забороняється, але лікар повинен займатися тільки тілом, не торкаючись душі пацієнта. А всі цілителі діють саме на душу людини, що абсолютно недопустимо.

**Висновок.** Таким чином, духовний стан народу позначається на його фізичному та психічному здоров'ї. Криза духовності населення призвела до різкого зростання захворюваності населення, погіршення медико-демографічної ситуації в країні. Демографічна поведінка населення є своєрідним індикатором дотримання і збереження духовних традицій країни, народу, етносу. Разом з підвищенням рівня матеріального добробуту треба паралельно відроджувати, духовні морально-етичні цінності, що ґрунтуються на засадах християнської моралі. Україна засмічується духовними відходами, прогрес обернувся духовним регресом особистості і соціуму, поступово змінюючи соціально-культурну структуру країни, що викликає справедливе занепокоєння не тільки у Християнської церкви. Якщо ці тенденції збережуться, а вплив канонічної Церкви на суспільство не зросте, Україні загрожує духовне і фізичне виродження.

#### Література

1. Авдеев Д.А. Душевные болезни: православный взгляд. – М.: Издательский Совет РПЦ, Издательство "ДАРЬ", 2005. – 288 с.
2. Авдеев Д.А., Невярович В.К. Наука о душевном здоровье. Основы православной психотерапии. – М.: Русский Хронограф<sup>1991</sup>, 2005. – 512 с.

3. Айк Д. Бесконечная любовь – единственная истина, всё остальное – иллюзия: Тайны мира сновидений, который мы считаем «реальностью» / Перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2008. – 272 с.
4. Вейник В.И. Почему я верю в Бога. – Мн.: «Издательство Белорусского Экзархата», 2002. – 3-е издание. – 336 с.
5. Зорин К.В. Встань и ходи: Шаги к выздоровлению. – 2-е издание. – М.: Русский Хронограф<sup>1991</sup>, 2003. – 352 с.
6. Зорин К.В. Гены и семь смертных грехов. – М.: Русский Хронограф<sup>1991</sup>, 2005. – 285 с.
7. Ларше Ж.-К. Исцеление психических болезней: Опыт христианского Востока первых веков / Пер. с франц. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – 224 с.
8. Литвиненко К.Л., Литвиненко С.В. Откуда возникают внутренние проблемы и как их преодолеть. Взгляд православного психолога. – Иваново: Свет Православия, 2005. – 362 с.

© Логвин М., 2009

УДК 528.9

Людмила Даценко

## КОМП'ЮТЕРНА КАРТОГРАФІЯ ЯК НАПРЯМОК ВИЩОЇ КАРТОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

Теоретичний і практичний заділ української наукової картографічної школи на фоні широкої інформатизації всіх сфер суспільної діяльності набуває все більшого науково-практичного значення в Україні. В теоретичну частину сучасної картографії закладені геоінформаційні технології, обґрунтування яких подані в теоріях геоінформатики і численних методичних працях, присвячених програмному забезпеченню створення ГІС постачальниками комп'ютерних технологій. Всі ці питання повинні розглядатися в спеціалізованих курсах в системі вищої освіти географів і картографів.

Ключові слова: картографічна освіта, комп'ютерна картографія, геоінформаційні системи, картографічне моделювання.

**Людмила Даценко. КОМПЬЮТЕРНАЯ КАРТОГРАФИЯ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ВЫСШЕГО КАРТОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.** Теоретический и практический задел украинской научной картографической школы на фоне широкой информатизации всех сфер общественной деятельности приобретает все большее научно-практическое значение в Украине. В теоретическую часть современной картографии заложены геоинформационные технологии, обоснование которых поданы в теориях геоинформатики и многочисленных методических трудах, посвященных программному обеспечению создания ГИС поставщиками компьютерных технологий. Все эти вопросы должны рассматриваться в специализированных курсах в системе высшего образования географов и картографов.

Ключевые слова: картографическое образование, компьютерная картография, геоинформационные системы, картографическое моделирование.

**Lyudmyla Datsenko. COMPUTER CARTOGRAPHY AS DIRECTION OF HIGHER CARTOGRAPHIC EDUCATION.** Theoretical and practical reserve of Ukrainian scientific cartographic school on a background wide information of all spheres of public activity acquires all greater научно-практическое value in Ukraine. GIS technology ground of which given in the theories of geoinformatics are stopped up in theoretical part of modern cartography and numerous methodical labors, devoted creation software GIS by the suppliers of компьютерных technologies. All these questions must be examined in the specialized courses in the system of higher education of geographers and cartographers.

Keywords: cartographic education, computer cartography, geographical information system, geoinformatics, cartographic modeling

**Актуальність.** Теоретичний і практичний доробок української наукової картографічної школи на фоні широкої інформатизації всіх сфер суспільної діяльності набуває все більшого науково-практичного значення в Україні. Створення різноманітних геоінформаційних систем (ГІС) в численних відомствах і організаціях України не обходиться без картографічного втілення

інформації. Цей процес і його результати мають відповідати високому науковому і технічному рівню, який залежить від теоретичної основи, засобів і можливостей сучасної картографії.

**Вихідні передумови.** В теоретичну частину сучасної картографії закладено геоінформаційні технології, обґрунтування яких подано в теоріях геоінформатики, гео-

іконіки та численних методичних працях, присвячених програмному забезпеченню створення ГІС постачальниками комп'ютерних технологій (ArcINFO, ArcView-GIS, MapObjects, SDE; Spans GIS; MicroStations GIS Environment; ERDAS UMAP; Grass-Atlas GIS, GIS Plus, MapInfo; IDRUSU-MapGrafix тощо). Значний крок вперед зроблено картографією щодо опрацювання тієї інформації, що втілюється в карти вже на етапі переходу до геоінформаційних технологій. Поняття інформаційна база картографування з класичної картографії трансформувалася в чітку систему понять: структура бази даних, банк даних, канали його наповнення, моніторингові системи (ДЗЗ, обліково-статистичні тощо) різних рівнів, об'єктної і проблемної орієнтованості й технічного забезпечення як джерела оновлення інформації, методи опрацювання інформації для її картографічного втілення переведено з машинно-допоміжного на автоматичний режим.

**Формулювання цілей статті, постановка завдання.** Розвиток комп'ютерної техніки відбувається в принципі незалежно від картографії, проте завдання картографування та забезпечення картографічних виробничих процесів, які мають здійснюватися із застосуванням новітньої техніки, стимулюють розробників комп'ютерних систем до спрощення для користувачів всіх засобів, що забезпечують функціональні можливості техніки при зростанні якості отримуваних продуктів та прискорення виконання робіт. Цей напрямок є запорукою тривалого розвитку картографії.

Вже сталися зміни у формах представлення картографічної продукції, зокрема поряд з поліграфічною формою видання карт і атласів з'явилася електронна форма у двох інваріантах: картографічних модулях (системах оновлюваних карт) в ГІС та картах і атласах, записаних в електронному вигляді на CD-дисках. Усі форми сполучаються між собою: до поліграфічного видання карти готують на електронних носіях і за допомогою геоінформаційних технологій (програмного забезпечення процесів побудови, редагування та видання карт); карти в ГІС- суто електронні мають оновлюватися в автономному режимі на основі типового

програмного забезпечення і переводитися при потребі звітної документації на звичайні (паперові) носії за допомогою обладнання (плотерів) самих комп'ютерних систем; CD-карти і CD-атласи – це суто електронні видавничі продукти, спеціально підготовлені для індивідуального або і колективного використання та персональних комп'ютерах. Кожна з цих форм має великі перспективи розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** Пізнавальна функція картографії, яка є провідною у картографічних дослідженнях має сполучатися з геоінформаційною концепцією як основою упорядкування, збереження і оновлення інформації та її найшвидшого та найкращого картографічного опрацювання. Усі ці питання мають розглядатися у спеціалізованих курсах в системі вищої освіти географів і картографів.

Визначення поняття “картографія” має бути подано з двох позицій як галузі науки і техніки. Сучасний погляд на картографію має триєдину основу. Об'єкт досліджень і відображення (система – оригінал реальної дійсності), предмет (на макрорівні – система дисциплін з їх методологією, теоріями і методиками; на мікрорівні – карта, атлас тощо як засіб дослідження Об'єкту, створення і використання карт).

Особливе значення має розгляд технологічної складової сучасної картографії. Слід зауважити, що комплекс понять ще не упорядкований, проте саме нові технології картографування на базі комп'ютерних систем та їх програмного забезпечення визначають революційний стрибок у розвитку картографії.

Наступний розвиток понять, пов'язаних з методологічною системою картографії, полягає у комплексі видів моделювання Об'єкту досліджень, які дають змогу формувати у дослідника уявлення про Об'єкт як систему-оригінал і у відповідності з цим уявленням оперувати інформацією про нього таким чином, щоб він був відображений на картах у внутрішніх і зовнішніх зв'язках його елементів. Виникає необхідність сформулювати термінологічну основу моделювання (структурно-графічні, геоінформаційні, картографічні, геоіконічні моделі), їх типи і зв'язок.

Сучасне картографічне моделювання – це інтегральна теорія, яка на новій методологічній та технологічній (геоінформаційній) основі поєднує притаманні картографічні методи проектування, створення і використання карт для дослідження об'єктів реальної дійсності шляхом системного упорядкування і передачі інформації про ці об'єкти за допомогою комп'ютерної техніки. В нашому розумінні картографічне моделювання забезпечує сполучення пізнавальних, комунікативних та геоінформаційних функцій карт як моделей реального світу.

Карта як модель відображає не самі об'єкти (системи-оригінали), а уявлення про них (тобто логічні їх моделі), які складаються у їх розробника завдяки сприйняттю та логічному опрацюванню інформації про об'єкти. Матеріалізуючись в карті – модель, таке уявлення (образ) конкретизує, звільняє місце для картографічних знакових систем. Відомо що співвідношення між картою і системою-оригіналом (прямого і повного) нема саме тому, що вони опосередковуються мовними конструкціями (мовою карти). Картографічна знакова система є формалізованою графічною мовою картографічного моделювання, становлячи одну з окремо наукових знакових систем.

Перехід на нові технології картографування в практиці сучасного картографічного виробництва потребує більш прискіпливої уваги до основ класичної картографії заради уникнення суто географічних помилок у швидкоплинному процесі створення карт за допомогою комп'ютерної техніки. Тому саме під цим кутом зору слід розглядати класичні технології картографування як критерії розвитку сучасної картографії. Необхідно чітко представити всю класичну систему укладання та редагування карт для того, щоб при застосуванні нових технологій, замінюючи або виключаючи певні ланки класичної технології, добиватися виконання вимог, необхідної якості картографічної продукції. Окремої уваги заслуговують класичні картовидавничі технології (їх узагальнені технологічні схеми); їх зміни вході розвитку технічних засобів та матеріалів.

Процеси використання карт, основи якого детально розроблені О.М.Берлянтом,

потребують подальшого дослідження, тому що картографічні твори, створені за класичними технологіями, є перш за все моделями-зразками для розробки аналогічних карт чи атласів за новими технологіями, а система прийомів використання карт може на базі комп'ютерної техніки застосовуватися в автономному режимі.

Для того щоб перейти до розгляду новітніх технологій і засобів картографування слід звернутися до методологічної системи картографії та визначити зв'язок сучасної картографії з геоінформатикою та геоіконікою. Для цього потрібно ознайомитись з циклом робіт кафедри картографії та геоінформатики Московського держуніверситету ім. М. Ломоносова, підготовлених під керівництвом та авторством О. М. Берлянта. Так, наприклад, положення геоіконіки є підґрунтям для створення тривимірних картографічних моделей. Статті в Інформаційних бюлетенях ГІС-Асоціацій слугують основою організації навчального процесу з ГІС-технологій картографування.

Для обґрунтування цих понять потрібно розглянути загальнонаукову ГІС-основу сучасних комп'ютерних технологій. Створення геоінформаційної системи передбачає перш за все формування банку даних з певною структурою бази даних. У розробці цієї структури певним теоретичним її обґрунтуванням мають слугувати певні структурно-графічні моделі Об'єкту, доведені за детальністю до рівня показників, що характеризують певні його можливості. Слід визначити особливості і відмінності понять база та банк даних ГІС від поняття „інформаційна база” в класичній картографії. Хоча в них укладається інформація за різними ступенями її системної упорядкованості, призначення її полягає у картографічному втіленні. Зауважимо, що слід розрізняти терміни „втілення” та „відображення”: перший відноситься до інформації, а другий - до Об'єкту. Отже, об'єкт ми відображаємо у картах, а інформацію втілюємо в карти. В ГІС-картографуванні базу і банк даних разом з каналом введення інформації, її оновлення слушно буде називати інформаційним модулем, який сполучений з „картографічним модулем”(системою електронних карт).



Система сполучення цих модулів, як двох головних складових ГІС, залежить від можливостей комп'ютерної техніки та програмного забезпечення картографічних робіт (опрацювання інформації та побудови картографічного зображення). Потрібно викладати досить коротку ще історію розвитку комп'ютерної техніки, починаючи з перших електронних засобів, які забезпечували окремі процеси картографічної автоматизації в картографії, проте були надзвичайно трудомісткими, хоча й забезпечували більш високий рівень графічної якості карт. Далі слід подати огляд розвитку комп'ютерних систем, звернути увагу на основних виробників та їх стратегію удосконалення усіх елементів систем (сканерів, моніторів, плоттерів, принтерів тощо), розширення електронної пам'яті та можливостей використання усіх пристроїв, скорочення часу на певні операції з опрацюванням інформації і побудови зображення тощо. Кожен з виробників комп'ютерної техніки має власне програмне забезпечення і, послідовно вдосконалюючи свої пакети, пропонує користувачам все нові і нові версії програмних продуктів. Слід охарактеризувати нинішній період переходу від зарубіжних програмних продуктів до власних вітчизняних, які формуються під час використання пакетів програм більш широкого вжитку у спеціалізованих картографічних роботах й

особливо при підготовці до видання електронних картографічних продуктів, зокрема CD-атласів.

**Висновки.** Зважаючи на широкий досвід поліграфічного тиражування картографічної продукції, підготовленої за комп'ютерними технологіями слід вивчати сучасні технологічні схеми видання карт і атласів. На прикладах розробки електронних версій Національного атласу України, деяких шкільних атласів, атласу „Україна та її регіони”, записаних на CD-дисках, потрібно освітлювати особливості їх створення та використання.

Обов'язково мають бути представлені результати аналізу практичного досвіду створення різних ГІС, зокрема змісту їх картографічних модулів, функціонування ГІС в різних практичних сферах та напрямках їх використання для удосконалення організації цих сфер та управління їх діяльністю.

Доцільно на завершення вивчення різних курсів комп'ютерної картографії для картографів і географів окреслити перспективи удосконалення комп'ютерних технологій у картографуванні, картографічних дослідженнях, а також напрямки розробки і забезпечення суспільної практики необхідними геоінформаційними системами та різноманітною картографічною продукцією у електронному та поліграфічному вигляді.

### Література

1. Барладін О.В., Даценко Л.М., Ісаєв Д.В. Геоінформаційні технології та підготовка до видання географічних карт і атласів // *Вісник геодезії та картографії*. – 1999. – №3 – С. 49–53.
2. Берлянт А.М. Теория геоизображений. – М.: ГЕОС, 2006. – 262 с.
3. Билич Ю.С., Васмут А.С. Проектирование и составление карт: Учебник для вузов. – М.: Недра, 1984. – 364 с.
4. Вакуленко О.В., Онищак Р.М., Руденко І.С., Сосса Р.І. Комп'ютерні технології створення та підготовки до видання картографічних творів // *Вісник геодезії та картографії*. – 2000. – №2(17). – С.25–28.
5. Веклич Л.М., Молочко В.В. Особливості підготовки до видання Національного атласу України// *Національне картографування: Стан, проблеми та перспективи розвитку: Зб. Наукових праць / Відп. За вип.. А.А.Москалюк*. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – С.12–17.
6. Геоинформатика / Под ред. В.С. Тикунова. – М.: Издательский центр "Академия", 2005. – 480 с.
7. Геоинформатика. Толковый словарь основных терминов / Под. ред. А.М. Берлянта и А.В. Кошкарева. – М.: ГИС-Ассоциация, 1999. – 204 с.
8. Даценко Л.М. Застосування геоінформаційних технологій у підготовці та виданні карт і атласів у ЗАТ «Інститут передових технологій» // *Вісник геодезії та картографії*. – 2000. – №2(17). – С.49–52.
9. Даценко Л.М. Нові риси сучасного картографічного виробництва // *Вісник геодезії та картографії*. № 2(13), 1999. – С.58–60.
10. ДеМерс М.Н. Географические информационные системы: Основы. – М.: Дата+, 1999. – 490 с.

11. Козаченко Т.І., Пархоменко Г.О., Молочко А.М. Картографічне моделювання: Навчальний посібник. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1999. – 328 с.
12. Кошкарев А.В., Тикунов В.С. Геоинформатика. - М.: Геодиздат, 1993. – 213 с.
13. Національний атлас України. Наукові основи створення та їх реалізація / За ред. Л.Г.Руденка. – К.:Академперіодика, 2007. – 408 с.
14. Остроух В.І. Упровадження комп'ютерних технологій у процес підготовки карт для поліграфічного видання // Вісник геодезії та картографії. – 2000.– №4(19).– С.30–33.
15. <http://www.ecomm.kiev.ua/>
16. <http://www.gisa.ru/>.

© Даценко Л., 2009

# Наукові повідомлення

УДК 911.3: 614.8.01 (063)

Ярослав Олійник, Олена Кононенко, Анатолій Мельничук

## РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА РІВНЕМ ПРИРОДНО-ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ

У статті запропоновано концепцію районування території за рівнем природно-техногенної безпеки. Виявлено систему чинників районоутворення та силу їх впливу. Визначено сутність, принципи, критерії та показники відповідного районування. Здійснено районування території України за рівнем природно-техногенної безпеки з урахуванням її просторових відмін, рівня захищеності населення, господарських об'єктів, природних екосистем від негативних проявів надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру.

**Ключові слова:** районування, природно-техногенна безпека, чинники районоутворення, надзвичайні ситуації.

**Ярослав Олійник, Елена Кононенко, Анатолий Мельничук. РАЙОНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ ПО УРОВНЮ ПРИРОДНО-ТЕХНОГЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ.** В статье предложена концепция районирования территории по уровню природно-техногенной безопасности. Выявлена система факторов районообразования и сила их влияния. Определены сущность, принципы, критерии и показатели соответствующего районирования. Осуществлено районирование территории Украины по уровню природно-техногенной безопасности с учетом ее пространственных различий, уровня защищенности населения, хозяйственных объектов, природных экосистем от негативных проявлений чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера.

**Ключевые слова:** районирование, природно-техногенная безопасность, факторы районообразования, чрезвычайные ситуации.

**Yaroslav Oliynyk, Olena Kononenko, Anatoliy Melnychuk. DISTRICTING Of TERRITORY Of UKRAINE BY THE NATURAL AND TECHNOLOGICAL SECURITY.** The concept of districting of territory is offered by the level of natural and technological security. The system of factors of districting and force of their influence are exposed. Essence, principles and indexes of this districting, are certain. Districting of territory of Ukraine is accomplished by the natural and technological security taking into account its spatial differences, level of protected of population, economic objects, natural ecosystems, from the negative displays of emergency situations of natural and man-caused character.

**Keywords:** districting, natural and technological security, factors of districting, emergency situations.

Теоретико-методологічні основи районування за екологічною ознакою ще недостатньо розроблені внаслідок в тому числі і об'єктивних причин, а саме великої кількості районоутворюючих факторів, взаємовпливу різних за особливостями прояву джерел небезпеки: природних і техногенних. Можна сказати, що цей вид районування займає окреме місце серед інших видів галузевого районування, оскільки при його проведенні необхідно враховувати фактор розміщення виробництва та інфраструктурних об'єктів, розселення населення, що робить його близьким до суспільно-географічного районування, але також і проявів на території природних явищ, особливостей геологічної будови, кліматичних умов тощо, що говорить про схожість з фізико-географічним районуванням. Крім того, при проведенні районування необхідно враховувати як процес поширення у екосистемах небезпечних речовин (через викиди,

скиди, накопичення твердих відходів), так і результат цього явища – рівень забруднення навколишнього середовища.

**Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими завданнями.** Досягнення прийнятного рівня безпеки життєдіяльності населення передбачає виявлення просторових особливостей концентрації специфічних поєднань несприятливих природних та техногенних процесів в межах конкретної території та необхідне для розробки та впровадження ефективної загальнодержавної та регіональної політики у сфері природно-техногенної безпеки.

**Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми.** Якщо робіт, присвячених дослідженню природно-техногенної безпеки опубліковано досить багато: це монографічні видання Б.М. Данилишина, А.В. Степаненка, В.В. Ковтуна,

О.М. Ральчука та ін. [1], [2], то підходи до районування за екологічною ознакою розроблені недостатньо. Так, окремі теоретичні положення та пропонувані мережі районування містяться у роботах М.Д. Шаригіна, А.Л. Мельничука, А.І. Довганя [3], [4], [5]. У цьому науковому напрямі ще не проведено синтезу отриманих проміжних результатів, формування цілісної наукової концепції районування за рівнем природно-техногенної безпеки, що і ставиться за мету даного дослідження.

Було поставлено та вирішено наступні **завдання**: визначити сутність, принципи, критерії та показники районування за рівнем природно-техногенної безпеки, чинники які її визначають, виділити відповідні райони у межах України.

**Виклад основного матеріалу. Районування за рівнем природно-техногенної безпеки** – це поділ території на окремі частини, що відрізняються від інших специфічним поєднанням природно-техногенних небезпек. Ознаками районів є: 1) характер небезпеки (переважання природних або техногенних небезпек); 2) рівень небезпеки. Рівень небезпеки може бути оцінений у абсолютних показниках (рівень індивідуального ризику смерті) та відносних – різні інтегральні показники безпеки, що дозволяють порівнювати різні територіальні одиниці за показником безпеки. У районах, виділених за рівнем природно-техногенної безпеки, є ознаки, характерні для інтегральних суспільно-географічних районів. Це наявність ядра – міста, у якому проживає велика кількість населення, зосереджені промислові підприємства, об'єкти інфраструктури. Роль ядер у районах двояка – з одного боку, у них концентрується значна кількість джерел небезпеки, з іншого – населення, для якого необхідно створити безпечні умови життєдіяльності. Отже, очевидно, що міста є об'єктами детального дослідження, а також впливу органів влади та місцевого самоврядування при зниженні рівня небезпеки у районах в цілому. Суспільно-географічне положення, природні умови та ресурси розглядаються з точки зору ініціювання надзвичайних ситуацій (НС), що можуть погіршити умови життєдіяльності населення. В межах району приро-

дні небезпеки повинні бути достатньо однорідними, характерними для даної природної зони, кліматичних умов, ландшафту. Отже, визначення характеру небезпеки району потребує врахування таких ознак, як спеціалізація господарства (виявлення характерних видів джерел техногенної небезпеки: хімічної, пожежної, вибухової, радіаційної, гідродинамічної тощо), гомогенність природно-кліматичних умов (виявлення характерних видів природної небезпеки).

Об'єктивність даного виду районування впливає з того, що об'єктом дослідження виступає, як і у інших суспільно-географічних дослідженнях, сукупність елементів живої, неживої природи і людини, які взаємодіючи між собою забезпечують існування та удосконалення географічних систем [6, с. 20]. При виділенні районів за рівнем природно-техногенної безпеки враховуються не тільки просторові відмінності, зв'язки у межах суспільно-географічних комплексів, а, в першу чергу, рівень захищеності населення, господарських об'єктів, природних екосистем від негативних проявів з боку техносфери, суспільства, навколишнього середовища. Той факт, що регіональні відмінності у рівнях безпеки традиційно не враховувались при проведенні інтегрального районування, пояснюється активізацією природно-техногенних загроз в останні десятиліття, що підтверджується статистичними даними [7]. У зв'язку з цим, даний вид районування не може розглядатись як суто галузеве районування, а, в певній мірі, як інтегральне районування, оскільки показники районування включають в себе всі блоки інформації [6, с. 24]: дані про стан елементів неживої природи, дані про стан біоти, елементів перетвореної природи, дані про виробничу діяльність, людину.

Як і інші види районування, районування за рівнем природно-техногенної небезпеки, має науково-пізнавальне та практичне значення. Так, дослідження виділених районів дозволяє провести більш детальний аналіз стану безпеки, вийти на рівень окремих об'єктів підвищеної небезпеки. Межі районів можуть враховуватись при проведенні інтегрального районування, вдосконаленні адміністративно-територіального устрою країни. Практичне значення полягає у

тому, що результати проведеного районування та дослідження виділених районів є основою при прийнятті управлінських рішень щодо підвищення рівня природно-техногенної безпеки у регіональному вимірі.

На першому етапі районування необхідно виявити і оцінити вплив чинників районоутворення. Відповідно до раніше проведених досліджень [8] чинники **районоутворення** можна згрупувати у три групи: антропогенного характеру, природного характеру, організаційно-управлінські. З усіх видів антропогенної діяльності на стан природно-техногенної безпеки, виходячи з проведених розрахунків, має вплив розвиток промисловості. Значна концентрація промислових потужностей в певних регіонах, нерівномірність розвитку виробничої інфраструктури, спеціалізація промислово розвинутих регіонів України на виробництві продукції техногеннонебезпечних галузей (вугільна промисловість, електроенергетика, хімічна та нафтохімічна та інші) формують значну територіальну диференціацію прояву аварій техногенного походження. Серед чинників природного характеру на стан безпеки впливають зсуви, повені, підтоплення, сейсмонебезпека та ін. Природні загрози можуть становити найбільшу небезпеку для західних регіонів країни, де одночасно впливають небезпечні геологічні, гідрологічні, метеорологічні явища. Серед організаційно-управлінських чинників безпеки життєдіяльності населення можна виділити організаційно-виробничі, інженерно-технічні, контрольно-правові та фінансово-ресурсні. Вплив цих чинників є значним, особливо враховуючи, що система управління природно-техногенною безпекою у регіонах ще не відпрацьована.

На основі пізнання чинників та закономірностей районоутворення можна сформулювати принципи, визначити критерії та показники районування за рівнем природно-техногенної безпеки. **Принципи** районування – вихідні положення, правила поділу території на територіальні частини [9]. У нашому дослідженні ми дотримувались наступних принципів:

1. Однорідності території, для якої характерний певний рівень безпеки життє-

діяльності населення. Відповідно до цього принципу для кожного з виділених районів характерними є певні види небезпек, що пов'язано зі спеціалізацією районів у міжрайонному поділі праці, природно-ресурсним потенціалом території. Виділення районів як однорідних утворень має практичне значення, оскільки для кожного з районів повинен бути передбачений характерний набір важелів, інструментів щодо підвищення рівня безпеки. Райони можуть мати незначні відмінності у загальних рівнях безпеки життєдіяльності населення, оскільки дещо нижчі показники по одному з видів загроз можуть компенсуватись вищими по інших видах.

2. Відповідності адміністративно-територіального устрою держави, що передбачає врахування адміністративних меж, що вже склались, при проведенні районування. Це дозволить заходи з підвищення рівня безпеки запроваджувати оперативно, спираючись на діючу Єдину державну систему реагування та попередження наслідків надзвичайних ситуацій [10].

3. Перспективності виділеної мережі районів, що передбачає врахування загроз, які мають сталу, об'єктивну основу існування та впливу на життєдіяльність населення. Їх нейтралізація яких повинна бути включена у довготермінові плани та програми розвитку регіонів.

4. Врахування взаємозв'язків між природними та техногенними небезпеками (синергетичних впливів). Хоча механізм впливу природних і техногенних небезпек є різним, між останніми існує взаємодія. Часто великий обсяг збитків від НС природного характеру пов'язаний з недостатнім рівнем надійності технічних систем, як, наприклад, будівництво житлових будівель та найважливіших інфраструктурних об'єктів у паводко-небезпечних районах без захисних дамб. Також часто природні лиха ініціюють масштабні техногенні катастрофи, як засушливі періоди є чинником виникнення пожеж і вибухів на потенційно небезпечних об'єктах.

Також при здійсненні районування території бажано притримуватись таких вимог як неперервність, неповторюваність, одномасштабність, які іноді називають вимогами

до районування та які є запорукою відповідного загального вигляду сітки районів [6]. Питання визначення **критеріїв** та показників районування є непростим для традиційних видів районування, а для нових – це ключове питання, відповідь на яке істотно впливає на кінцевий результат – конфігурацію районів. Одним з основних критеріїв є наявність у районі вузлової екологічної проблеми, що зумовлена недостатньо гармонійною взаємодією і взаємовпливом природних сил, технічних систем і волі людей. Такою проблемою може бути для поліських областей подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, для Карпатського регіону – попередження та ліквідація наслідків паводків. Якщо говорити про кількісні критерії, то ними є інтегральні розрахункові коефіцієнти, що відображають рівень природної, техногенної небезпеки, а також рівень індивідуального ризику смерті.

Система **показників**, що відображають рівень природно-техногенної безпеки загалом розроблена. Перша група показників включає ті з них, що дозволять оцінити як рівень природних, так і техногенних небезпек:

- площа території імовірного ураження, км<sup>2</sup>;
- відношення площі імовірного ураження до загальної площі району, %;
- кількість населення у зоні можливого ураження, тис.чол.;
- частка населення у зоні можливого ураження відносно до загальної кількості населення району, %.

Для техногенних небезпек також враховуються наступні показники:

- кількість потенційно небезпечних об'єктів (ПНО), од.;
- розподіл ПНО за ступенем небезпеки, %;
- кількість небезпечних речовин на ПНО, т;
- розподіл небезпечних речовин за рівнем токсичності, %.

При виділенні районів необхідно також враховувати показники виробничої діяльності (обсяг промислового виробництва за галузями, індекс спеціалізації району), соціального розвитку (рівень захворюваності за основними групами хвороб), забруднення навколишнього середовища (обсяги видобутку корисних копалин, викидів, скидів, накопичення твердих відходів).

Виявлення однорідності адміністративних одиниць (АТО) потребує застосування математико-статистичних методів дослідження, що дозволяють отримати інтегральні показники рівня безпеки, групування АТО за особливостями прояву загроз. Нами були використані методи ранжування та кластерного аналізу. Метод ранжування дозволив, по-перше, виявити характер небезпеки та відповідно переважання певних груп загроз; по-друге, згрупувати області та АРК у групи, які склали основу районів. Характер небезпеки визначається за допомогою відповідного критерію, що розраховується як відношення суми рангів по природній небезпеці до відповідного показника по техногенній (табл. 1). Для визначення рангів використано інтегральні критерії небезпеки [2], які доповнені розрахованими відносними показниками кількості НС техногенного та природного характеру.

Таблиця 1

Ранжування адміністративних регіонів України за рівнем природно-техногенної безпеки

| № п/п | Регіони               | Сумарний ранг по техногенних загрозах | Сумарний ранг по природних загрозах | Критерій характеру небезпеки | Узагальнений критерій характеру небезпеки |
|-------|-----------------------|---------------------------------------|-------------------------------------|------------------------------|-------------------------------------------|
| 1     | Донецька область      | 55                                    | 28                                  | 1,96                         | 2,17                                      |
| 2     | Луганська область     | 88                                    | 37                                  | 2,38                         |                                           |
| 3     | Дніпропетровська обл. | 68                                    | 41                                  | 1,66                         | 1,57                                      |
| 4     | Запорізька область    | 100                                   | 58,5                                | 1,71                         |                                           |
| 5     | Кіровоградська обл.   | 75                                    | 66                                  | 1,14                         |                                           |
| 6     | Черкаська обл.        | 107                                   | 60                                  | 1,78                         |                                           |
| 7     | Хмельницька область   | 68,5                                  | 70                                  | 0,98                         | 0,80                                      |
| 8     | Вінницька область     | 71                                    | 75,5                                | 0,94                         |                                           |

|    |                           |      |      |      |      |
|----|---------------------------|------|------|------|------|
| 9  | Тернопільська область     | 44   | 54   | 0,81 | 0,72 |
| 10 | Чернівецька область       | 42   | 87   | 0,48 |      |
| 11 | Львівська область         | 59   | 74   | 0,80 |      |
| 12 | Закарпатська область      | 38,5 | 83   | 0,46 |      |
| 13 | Івано-Франківська обл.    | 51,5 | 76   | 0,68 |      |
| 14 | Волинська область         | 63   | 68   | 0,93 | 0,78 |
| 15 | Житомирська область       | 48   | 70   | 0,69 |      |
| 16 | Рівненська область        | 80   | 59   | 1,36 |      |
| 17 | Київська область          | 45   | 69,5 | 0,65 |      |
| 18 | Чернігівська область      | 56   | 105  | 0,53 |      |
| 19 | Сумська область           | 51   | 78,5 | 0,65 | 1,07 |
| 20 | Полтавська область        | 58,5 | 63,5 | 0,92 |      |
| 21 | Харківська область        | 61   | 50,5 | 1,21 | 1,03 |
| 22 | Миколаївська область      | 81   | 73   | 1,11 |      |
| 23 | Херсонська область        | 66,5 | 74   | 0,90 |      |
| 24 | Автономна республіка Крим | 58   | 54   | 1,07 |      |
| 25 | Одеська область           | 87   | 50   | 1,74 | 1,74 |

Кластерний аналіз у суспільно-географічному районуванні вже має позитивний досвід районування [11]. Для районування за рівнем природно-техногенної безпеки цей метод підходить навіть в більшій

мірі, оскільки основним принципом даного виду районування є однорідність території за рівнем безпеки та подібність характеру загроз (рис. 1).

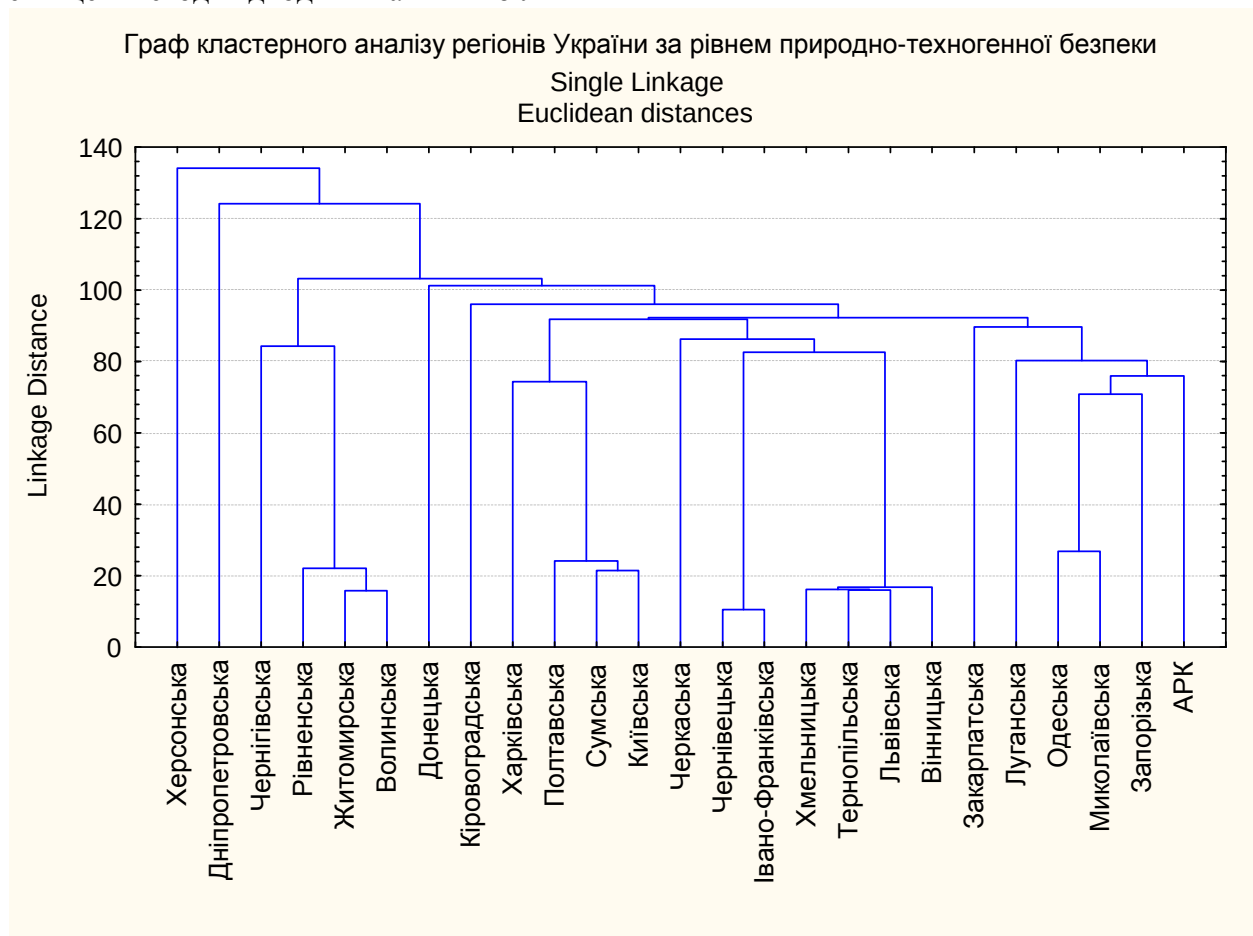


Рис. 1. Групування регіонів України за рівнем природно-техногенної безпеки (кластерний аналіз)

Аналіз виділених груп за результатами кластерного аналізу показав: по-перше, подібність прояву загроз у поліських областях: Чернігівській, Житомирській, Рівненській, Волинській, а також Київській і Сумській областях; по-друге, сформованість групи областей західного регіону, яка включає Чернівецьку, Івано-Франківську, Тернопільську, Львівську, а також Хмельницьку та Вінницьку області; по-третє, близькість показників природно-техногенної безпеки Полтавської та Харківської областей; по-четверте, відособленість південних та східних областей: серед південних областей спільні риси мають Одеська, Миколаївська області та Автономна республіка Крим. Ряд областей згідно графу виділяються окремо:

Херсонська, Дніпропетровська, Донецька, Кіровоградська, Черкаська, Закарпатська.

Виходячи з особливостей структури регіональних суспільно-географічних комплексів, напрямків впливу існуючих об'єктів та джерел підвищеної небезпеки, особливостей стану безпеки сформованих регіональних промислових комплексів, переважання ризиків одних видів ризиків природно-техногенних небезпек над іншими та на основі проведеного кластерного аналізу зібраних статистичних даних нами були виділені такі райони України за рівнем природно-техногенних небезпек: Західний; Північний; Центральний-Західний; Центральний; Північно-Східний; Східний; Південний; Південно-Західний (рис. 2).



Рис. 2. Райони України, виділені за рівнем природно-техногенної безпеки

До *Західного району* належать Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Волинська області. Для району характерна значна територіальна диференціація в стані техногенної безпеки життєдіяльності населення. Порівняно низький рівень техногенних небезпек характерний для Закарпатсь-

кої, та, особливо, Волинської областей. Дуже високий такий рівень в промислово розвинутому Передкарпатті. Але, загалом, цей район характеризує висока міра ризику прояву НС природного походження.

Значний рівень диференціації за ризиком виникнення НС природно-техногенного



походження та відмінність у видах найбільш небезпечних загроз вимагають розглядати декілька підрайонів в межах Західного району.

Прикарпатський у складі Івано-Франківської та Львівської областей є найбільш небезпечним щодо проявів природно-техногенних надзвичайних ситуацій у країні, Закарпатський у складі Закарпатської області (найбільше страждав в останні роки від масштабних надзвичайних ситуацій природно-техногенного походження) та Волинський у складі Волинської області (із значним переважанням природних загроз).

Найголовніша особливість Західного району, що в структурі природно-техногенних небезпек природні переважають над техногенними. Йому належить сумне лідерство в Україні за ризиком прояву гідрометеорологічних та геологічних за походженням небезпек. Район високо небезпечний щодо можливості проявів НС природно-техногенного походження.

**Північний район** у складі Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей з містом Київ. Якщо попередній район характеризувала висока міра територіальної диференціації ступеню природно-техногенної безпеки, то Північний район характеризує його подібність.

Від інших районів його відрізняє також висока міра переважання природних небезпек над техногенними, а також те, що він найбільше постраждав від найбільшої техногенної катастрофи в історії людства – аварії на Чорнобильській АЕС в 1986 році. Район належить до високо небезпечних щодо можливості прояву багатьох видів природних загроз та масштабних техногенних аварій на радіаційно-, хімічнонебезпечних підприємствах та об'єктах гідродинамічного комплексу.

Для **Центрально-Західного району** у складі Вінницької, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей характерна приблизно однакова ступінь ризику проявів НС природного та техногенного походження, загальний рівень природно-техногенної безпеки є близьким до середнього по країні. Район є відносно безпечним щодо прояву природно-техногенних небезпек. Є ряд завдань, виконання яких сприя-

тиме підвищенню рівня цієї безпеки, спрямованих на облаштування нині найнебезпечніших щодо НС об'єктів техносфери, організації системи управління природно-техногенними ризиками.

**Центральний район** у складі Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

Відмінності в техногенному розвитку та навантаженні на природу дозволяють виділити два підрайони – Центрально-Дніпровський (Черкаська та Кіровоградська області) та Нижньо-Дніпровський (Дніпропетровська та Запорізька області). Для району характерна висока загроза поширення зсувів, небезпечних повеней аварій на чисельних об'єктах підвищеної безпеки техносфери.

**Північно-Східний район** у складі Харківської та Полтавської областей характеризується рівновагою техногенних та природних ризиків. Загальний стан його природно-техногенної безпеки близький до середнього по країні.

Серед природних небезпек найбільш загрозливими в районі є можливість виникнення НС, пов'язаних із повенями, підтопленням та зсувами. Найбільшу загрозу життєдіяльності населення несуть чисельні об'єкти підвищеної безпеки.

**Східний район** підвищеної природно-техногенної безпеки у складі Донецької та Луганської областей є на рівні із Західним найбільш небезпечним щодо прояву техногенних НС. Це пов'язано із надмірним техногенним освоєнням території району.

Східний район найбільше небезпечний щодо можливості проявів НС пов'язаних із вибухами та пожежами. Природні загрози за своєю гостротою значно поступаються техногенним.

До складу **Південного району** належать АР Крим, Херсонська та Миколаївська області.

Серед природних небезпек найнебезпечніші підтоплення та зсуви. В АР Крим є гостра небезпека виникнення НС пов'язаних з поширенням карсту. Небезпечна територія району і щодо можливості поширення інфекційних хвороб, особливо лептоспірозу. Найбільше в районі хімічнонебезпечних, вибухо-, пожежонебезпечних, радіаційно-

небезпечних, пов'язаних з небезпекою виробництва об'єктів підвищеної небезпеки. Гостро небезпечною є можливість аварій багатотоннажних кораблів (особливо танкерів) поблизу берегів району. Для району характерний високий рівень хімічної небезпеки.

Одеську область пропонуємо виділити в окремий – **Південно-Західний** – район, оскільки вона є найнебезпечнішою щодо можливості прояву НС природного походження, при цьому в її межах розташовано ряд дуже небезпечних об'єктів техносфери. Цей район – лідер в країні за рівнем сейсмонезбезпеки. До сейсмонезбезпечних належить уся територія району, що становить 28% такої території в країні загалом. В межах району концентрується 38% території країни на якій можливі землетруси слою більше 7 балів за шкалою Ріхтера. Підтопленням вражено 31,5% території області. На території району розташовано значну кількість потенційно небезпечних об'єктів, що пов'язані з небезпекою виробництва, комунального господарства.

**Висновки:** 1. Під районуванням за рівнем природно-техногенної безпеки ми розуміємо поділ території на окремі частини, що відрізняються від інших специфічним поєднанням природно-техногенних небез-

пек. Їх ознаками є характер та рівень небезпеки.

2. Принципами здійсненого районування були визначені: однорідність території, для якої характерний певний рівень безпеки життєдіяльності населення; відповідності адміністративно-територіального устрою держави; перспективності виділеної мережі районів; врахування взаємозв'язків між природними та техногенними небезпеками (синергетичних впливів).

Кількісними критеріями проведеного районування стали інтегральні розрахункові коефіцієнти, що відображають рівень природної, техногенної небезпеки, а також рівень індивідуального ризику смерті.

3. Виділено такі райони України за рівнем природно-техногенних небезпек: Західний; Північний; Центральнo-Західний; Центральний; Північно-Східний; Східний; Південний; Південно-Західний. До районів з високою мірою взаємопоєднання різноманітних ризиків природного та техногенного характеру належать Південний, Південно-Західний та Північно-Східний. До районів з переважанням техногенних ризиків над природними належать Східний та Центральний. В інших, виділених нами, чотирьох районах природні загрози є більш гострими ніж техногенні.

### Література

1. Данилишин Б.М., Ковтун В.В., Степаненко А.В. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки / Б.М. Данилишин, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко: Монографія. – К.: Лекс Дім, 2004. – 552 с.
2. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування: монографія у 2 т. / Данилишин Б.М., Степаненко А.В., Ральчук О.М. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.1 Природно-техногенна (екологічна) безпека. – 2008. – 389 с.
3. Шарыгин М.Д. Морфология и границы эколого-экономических районов / М.Д. Шарыгин, С.Б. Фоминых // Изв. ВГО. – Л., 1987. – Т. 119, вып. 4. – С. 325-326.
4. Мельничук А.Л. Оцінка природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення України в розрізі районів, виділених за рівнем природно-техногенних небезпек / А.Л. Мельничук // Географія та сучасність. Збірник наукових праць. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – Випуск 13. – С.121-129.
5. Довгань А.І. Природно-екологічна безпека населення України та її регіонів / А.І. Довгань // Географія та сучасність. Збірник наукових праць. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – Випуск 9. – С.114-123.
6. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку / К.В. Мезенцев: Монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 253 с.
7. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2007 р.// Режим доступу: [http://www.mns.gov.ua/annual\\_report/2008/content\\_1.ua.php?m=B5](http://www.mns.gov.ua/annual_report/2008/content_1.ua.php?m=B5).
8. Кононенко О.Ю. Чинники, що визначають стан регіональної екологічної безпеки України / О.Ю. Кононенко // Економічна та соціальна географія. – 2007. – Випуск 57. – С. 196-201.

9. Іщук С.І. Наукові основи соціально-економічного районування / С.І. Іщук. – Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – 2008. – Вип. 58. – С. 26-32.
10. Постанова Кабінету Міністрів України “Про положення про єдину державну систему запобігання і реагування на аварії, катастрофи і інші надзвичайні ситуації” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2002. – №12: Законодавство України про надзвичайні ситуації. – К., 2002. – С. 141 – 162.
11. Поповкін В.А. З досвіду економічного районування / В.А. Поповкін, А.П. Калитенко. – К.: НІСД, 1993. – Вип. 12. – 51 с.

© Олійник Я., Кононенко О., Мельничук А., 2009

УДК 911.3

Анатолій Корнус

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

На основі просторового розподілу індексів збалансованості ресурсного потенціалу адміністративних районів (індексу соціально-економічної збалансованості та індексу екологічної збалансованості) методами вузлового районування було здійснене соціально-еколого-економічне районування території Північно-Східного регіону України.

*Ключові слова:* індекс соціально-економічної збалансованості, індекс екологічної збалансованості, районування, Північно-Східний регіон України.

**Анатолій Корнус. СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РАЙОНЫ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ.** На основе пространственного распределения индексов сбалансированности ресурсного потенциала административных районов (индекса социально-экономической сбалансированности и индекса экологической сбалансированности) методами узлового районирования было осуществлено социально-эколого-экономическое районирование территории Северо-восточного региона Украины.

*Ключевые слова:* индекс социально-экономической сбалансированности, индекс экологической сбалансированности, районирование, Северо-восточный регион Украины.

**Anatoliy Kornus. SOCIO-ECOLOGICAL-ECONOMICAL DISTRICTS OF NORTH-EASTERN REGION OF UKRAINE.** On the basis of the spatial distributing of indexes of balanced of resource potential of administrative districts (index of socio-economic balanced and index of ecological balanced) it was the methods of key districts carried out socio-ecological-economical districts of territory of the North-eastern region of Ukraine socially.

*Keywords:* index of socio-economic balanced, index of ecological balanced, districts, North-eastern region of Ukraine.

**Актуальність теми.** Соціально-еколого-економічне районування України можна віднести до наукового пошуку шляхів і механізмів вирішення завдань її регіонального розвитку. Подолання соціально-економічних, демографічних, екологічних проблем значною мірою залежить від розробки науково обґрунтованої концепції і державної політики розвитку регіонів. Ліквідація низки положень централізму в управлінні життєдіяльністю населення і структурі господарства називаються серед пріоритетних напрямків демократизації українського суспільства. Цим і визначається актуальність нашої роботи, спрямованої на розробку нових засад територіальної організації населення і господарства та обґру-

нтування шляхів вирішення економічних проблем регіонів.

**Аналіз попередніх досліджень і публікацій.** Вчення про економічний район та його сутність, а також методи і підходи до районування мають давню історію. Детальний їх огляд і різні методологічні проблеми та теоретичні засади економічного районування і районоформування розглянуті у роботі М.І. Фащевського [9]. Різні варіанти соціально-економічного районування України розглянуті й узагальнені А.І. Доценком у колективній монографії, створеній фахівцями РВПС НАНУ у 2007 році [6], а також у навчальному посібнику Н.І. Мезенцевої і К.В. Мезенцева [4] і роботах М.Д. Пістуна [5]. Питання еколого-економічного районування висвітлені менш детально. Серед най-

більш вдалих праць варто відзначити книгу В.К. Слюсаренка [8]. Соціально-еколого-економічне районування опрацьовано зовсім слабо і переважно зусиллями закордонних географів. Серед них – досвід соціально-еколого-економічного районування прикордонних регіонів Росії та Білорусі Г.В. Рідевського [7], на методику якого ми в основному спираємося.

**Формулювання мети і завдань дослідження.** Зважаючи на неповну опрацьованість соціально-еколого-економічного районування значних територій, важливим є пошук оптимальних підходів для його проведення. Це і визначило мету нашого дослідження, яка полягала у здійсненні такого районування для Північно-Східного району України.

**Викладення основного матеріалу.** До складу Північно-Східного регіону України традиційно включають [5] три адміністративні області: Полтавську, Сумську і Харківську. Його площа 84 тис. км<sup>2</sup>, що складає 13,9% території України. Площа регіону співставляється з територією Австрії, або з територією, яку займають Нідерланди і Швейцарія разом узяті.

Здійснення соціально-еколого-економічного районування відбувалося у кілька етапів. На першому етапі здійснювався аналіз природно-ресурсного (ПРП), демографічного (ДП) та економічного (ЕП) потенціалу адміністративних районів, що входять до складу названих вище областей. Причому, дані по містах обласного підпорядкування і адміністративних районах, центрами яких вони є або на території яких розташовані, підсумовувалися, що дозволило зберегти коректність результатів оцінки ресурсного потенціалу об'єднаних територіальних систем і решти адміністративних районів (так званих «сільських» районів, тобто районів, в яких відсутні крупні міські центри). Подібна об'єднувальна процедура дозволила також зберегти очевидними закономірності поляризації розміщення населення і господарства адміністративних областей Північно-Східного регіону України.

До районів, у структурі сукупного ресурсного потенціалу (СРП) яких домінує ПРП, віднесено 50 адміністративних районів з 70 (71% районів). У 22 з них на ПРП

припадає більше 50% їх СРП. Такі райони формують екологічний каркас всього даного регіону. У 3 районах частка ПРП у СРП перевищує 60%. Всі райони з такою високою часткою ПРП належать до Харківської області. Серед них Близнюківський (64,45%) і Борівський (63,05%) райони. Абсолютний лідер серед усіх районів Північно-Східного регіону України за часткою ПРП у СРП – Зачепилівський район – 63,83%.

Райони з переважаючим економічним (7 районів) і демографічним (12 районів) потенціалом в структурі СРП, яких всього 19, формують соціально-економічний каркас регіону. 12 районів трьох областей (17% від загальної кількості районів) концентрують у собі 28,3% демографічного потенціалу регіону. Найбільше таких районів у Харківській області – 7, у Сумській області – 3 і Полтавській області – 2 райони. 7 адміністративних районів (10%) володіють 45,1% економічного потенціалу Північно-Східного регіону України. У Полтавській та Сумській областях таких районів по 3 і у Харківській області – 1. Серед областей до групи регіонів з найбільш високою часткою ЕП в СРП відносяться Полтавська і, меншою мірою, Сумська області (43,01% і 31,36% відповідно), а Харківська область (без м. Харкова) – регіон з переважаючим ДП і ПРП.

Отримані нами узагальнюючі оцінки сукупного ресурсного потенціалу наведені у роботі [1]. Вони дали можливість визначити місце та роль кожної адміністративної одиниці в регіональній економіці і мають важливе значення для вибору районів, що потребують особливої державної підтримки.

Вирішувати проблеми свого розвитку і ефективно використовувати наявні ресурси, спираючись на власні сили, адміністративні райони, як правило, не в змозі, оскільки володіють незбалансованим ресурсним потенціалом. Райони з потужним соціально-економічним потенціалом (СЕП), в основному, мають край обмежений ПРП, а райони з крупним ПРП мають незначні демографічні і економічні ресурси для власного розвитку. Тим часом, збалансованість ресурсного потенціалу – одна з найважливіших умов сталого розвитку будь-якої території, яка забезпечує можливість вирішення

проблем розвитку і ефективного використання наявних ресурсів. Зрозуміло, що здійснення соціально-еколого-економічного районування необхідно проводити саме з врахуванням такої збалансованості.

Тому на другому етапі дослідження було виконано оцінку збалансованості ресурсного потенціалу адміністративних районів областей, які входять до Північно-Східного регіону, що дозволило на підставі індексів соціально-економічної збалансованості (*ICE3*) і екологічної збалансованості (*IE3*) виявити найбільш проблемні райони і області за станом соціально-економічного та екологічного розвитку, і ранжувати всі досліджувані регіони за напруженістю проблем їхнього розвитку. Зміст названих вище індексів розкрито у роботі [2].

Районів із стійкою соціально-економічною ситуацією в межах Північно-Східного регіону України всього 14, в т.ч. у Сумській області 4, у Харківській – 2 і у Полтавській області – 8 районів. Найбільш проблемними за збалансованістю соціально-економічного розвитку є 3 адміністративних райони регіону – по одному в кожній з областей. До екологічно проблемних районів у Харківській області віднесено 6 адміністративних районів, у Сумській – 4, а у Полтавській області – лише 3 [2].

Адміністративні райони Північно-Східного регіону України, в яких знаходяться найбільші регіональні і субрегіональні організаційно-господарські та культурно-побутові центри, як правило, мають складну екологічну ситуацію, а периферійні території проблемні переважно в соціально-економічному відношенні, тобто кожна область можна розглядати як проблемну територію. Через це, число районів, де немає жодних яскраво виражених проблем соціально-економічного і екологічного розвитку, виявляється абсолютно мінімальним. З 25 адміністративних районів Полтавської області до таких районів відноситься лише 1, а у Харківській і Сумській областях – жодного [2].

На третьому етапі, на підставі просторового розподілу індексів збалансованості ресурсного потенціалу районів (*ICE3* та *IE3*), методами вузлового районування було здійснене соціально-еколого-економічне

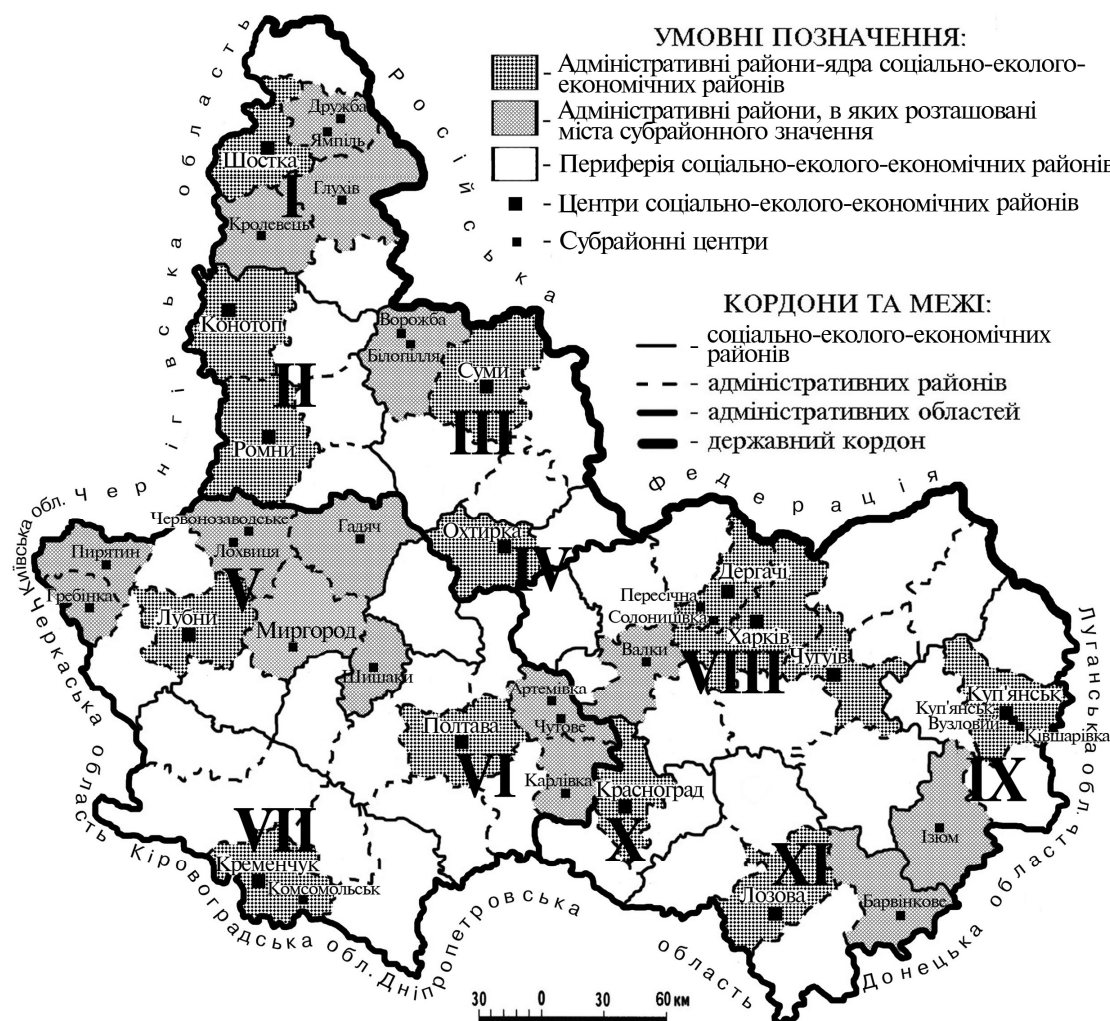
районування території Північно-Східного регіону України. Соціально-еколого-економічні райони (*CEEP*) Північно-Східного регіону України показані на рис. 1, а їх основні характеристики наведені у таблиці 1.

Соціально-еколого-економічні райони, виділені в межах названого регіону, характеризуються істотним зменшенням *ICE3* від центру *CEEP*, де його значення максимальні, до периферії. У кожному *CEEP*, таким чином, виявляються адміністративні райони з крупним *CEP* і периферійні території із значним *ППП*, показники якого є вищими від значень *CEP*. Через це, у межах *CEEP* ресурсний потенціал виявляється відносно збалансованим із значеннями *ICE3* і *IE3*, які прагнуть до 1,0 (табл. 1).

Для індикації гостроти вираженості екологічних, демографічних та соціально-економічних проблем *CEEP* були застосовані їх аналогові моделі – геотріони. Поняття «геотріон» вперше було введено Н.Д. Матрусовим у 1993 р., ним же була запропонована система з семи можливих структурних типів геотріонів [3]. Кожен геотріон являє собою трикомпонентну систему, що синтезує у собі основні потенціали території: природно-ресурсний, демографічний та економічний.

Розрахувавши кількісні співвідношення між основними компонентами геотріонів, можна розглядати їх як аналогові моделі території, які дозволяють ранжувати адміністративні райони та *CEEP* за проблемами соціально-економічного і екологічного розвитку, а отже дають можливість виявити основні райони пріоритетного розвитку, – полюси зростання і найбільш проблемні регіони. Подальші дослідження [7] дозволили встановити, що кількість структурних типів геотріонів слід збільшити до 13 (рис. 2). Нашими дослідженнями встановлено необхідність збільшення кількості структурних типів геотріонів до 14.

Залежно від пануючого виду ресурсів (виробничих, природних, трудових) можливим моделям геотріонів можна дати наступні назви: 1) природні із значним економічним потенціалом; 2) природно-економічні; 3) природні із значним демографічно-економічним потенціалом;



I-XI – номери соціально-еколого-економічних районів (назви районів у тексті)

Рис. 1. Соціально-еколого-економічні райони Північно-Східного регіону України

Таблиця 1

Структура ресурсного потенціалу та індекси збалансованості ресурсного потенціалу соціально-еколого-економічних районів (СЕЕР) Північно-Східного регіону України

| СЕЕР                    |                 | ДП, % | ЕП, % | ПРП, % | СЕП, % | СРП, % | ІСЕЗ  | ІЕЗ   |
|-------------------------|-----------------|-------|-------|--------|--------|--------|-------|-------|
| I                       | Шосткинський    | 7,06  | 5,99  | 6,79   | 6,53   | 6,62   | 0,815 | 0,967 |
| II                      | Конотопський    | 7,24  | 7,12  | 7,69   | 7,19   | 7,35   | 0,948 | 0,839 |
| III                     | Сумський        | 12,74 | 15,73 | 8,33   | 14,25  | 12,26  | 0,914 | 1,442 |
| IV                      | Охтирський      | 4,17  | 3,67  | 5,89   | 3,92   | 4,58   | 0,788 | 0,630 |
| V                       | Лубенський      | 10,69 | 9,83  | 13,22  | 10,28  | 11,23  | 0,919 | 0,754 |
| VI                      | Полтавський     | 15,04 | 18,68 | 10,23  | 16,88  | 14,66  | 0,886 | 1,377 |
| VII                     | Кременчуцький   | 11,71 | 13,76 | 9,08   | 12,75  | 11,51  | 0,896 | 1,008 |
| VIII                    | Харківський     | 19,26 | 12,64 | 20,11  | 15,99  | 17,33  | 0,678 | 1,060 |
| IX                      | Куп'янський     | 5,43  | 4,38  | 6,6    | 4,92   | 5,48   | 0,728 | 0,669 |
| X                       | Красноградський | 2,12  | 2,06  | 3,94   | 2,1    | 2,71   | 0,886 | 0,527 |
| XI                      | Лозівський      | 5,52  | 6,13  | 8,11   | 5,84   | 6,58   | 1,258 | 0,694 |
| Північно-Східний регіон |                 | 100   | 100   | 100    | 100    | 100    | 0,88  | 0,91  |

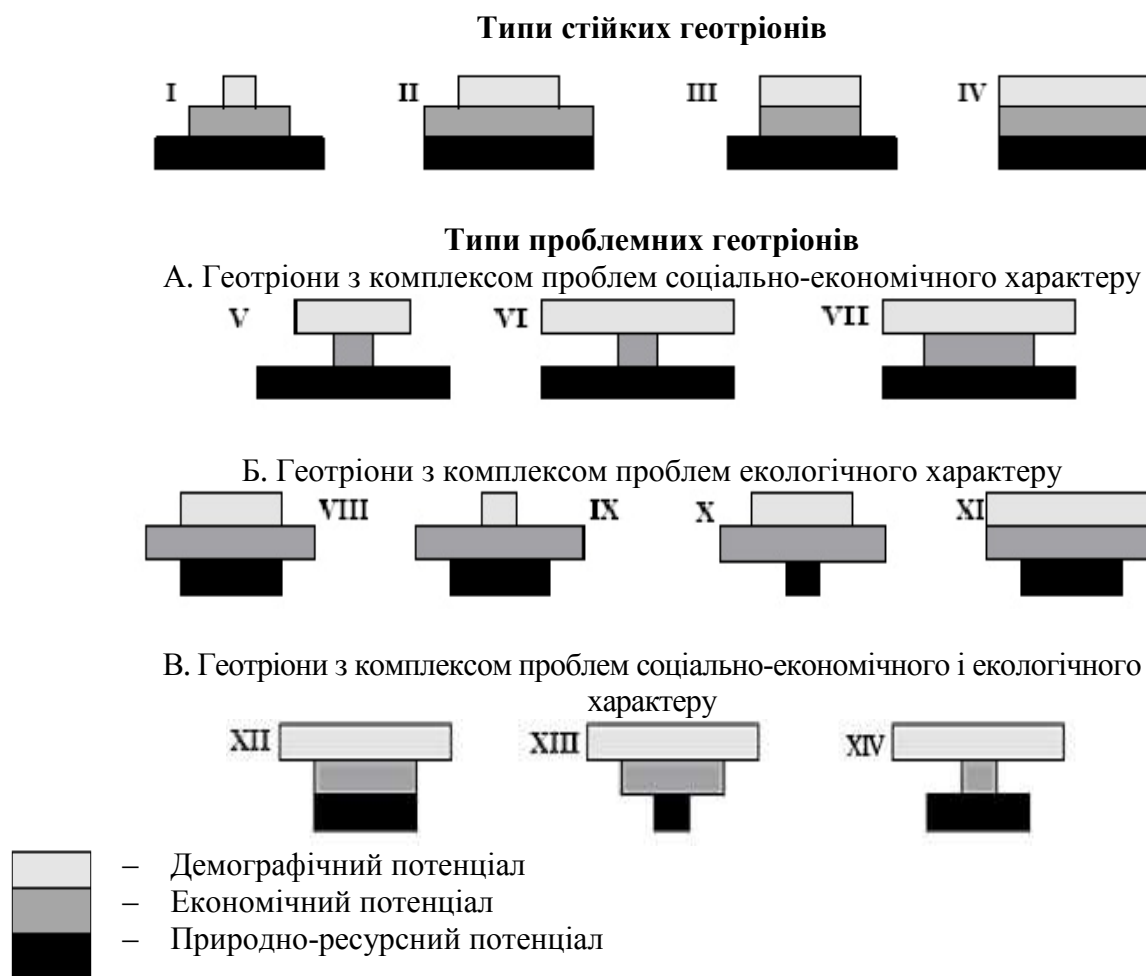


Рис. 2. Структурні та функціональні моделі трикомпонентних географічних систем – геотріонів (опис основних типів геотріонів у тексті) [7, зі змінами]

4) комплексні (збалансовані); 5) природні із значним демографічним потенціалом; 6) природно-демографічні; 7) природно-демографічні із значним економічним потенціалом; 8) економічні із значним природно-демографічним потенціалом; 9) економічні із значним природно-ресурсним потенціалом; 10) економічні із значним демографічним потенціалом; 11) економіко-демографічні; 12) демографічні із значним природно-економічним потенціалом; 13) демографічні із значним економічним потенціалом; 14) демографічні із значним природно-ресурсним потенціалом. *СЕЕР* Північно-Східного регіону України відносяться до 5 типів геотріонів (рис. 3).

**Висновки.** Більшість *СЕЕР* (на відміну від адміністративних районів) належать до стійких геотріонів: природних із значним *ЕП* (1 тип – Лозівський *СЕЕР*); природних із значним *ДП* і *ЕП* (3 тип: Охтирський, Лу-

бенський, Куп'янський, Красноградський *СЕЕР*); комплексних (4 тип: Шосткинський, Конотопський *СЕЕР*). Сумський, Полтавський, Кременчуцький *СЕЕР* відносяться до економічних із значним *ДП* (9 тип). Харківський *СЕЕР* може бути змодельований своєрідним геотріоном, який можна визначити як природно-демографічний із значним економічним потенціалом.

Збалансованість ресурсного потенціалу – основа сталого розвитку, тобто найважливіша умова, яка забезпечує комплексне вирішення проблем соціально-економічного і екологічного розвитку території та ефективного використання її ресурсного потенціалу. *СЕЕР* з їх відносно збалансованим ресурсним потенціалом виступають як основний просторовий рівень, в межах якого можлива успішна реалізація регіональних стратегій сталого розвитку. Адміністративні райони до цього не здатні, оскільки їхній

ресурсний потенціал не збалансований, а області, за словами Г.В. Рідевського, – „це достатньо випадкові конгломерати систем життєзабезпечення, що об’єктивно існують, формуються і самовідтворюються навколо найбільших міських центрів” [7]. Таким

чином, кожен *СЕЕР* – це не віртуальна просторова конструкція, а реально існуюча просторова система тісно переплених та взаємодіючих природи, господарства і населення.

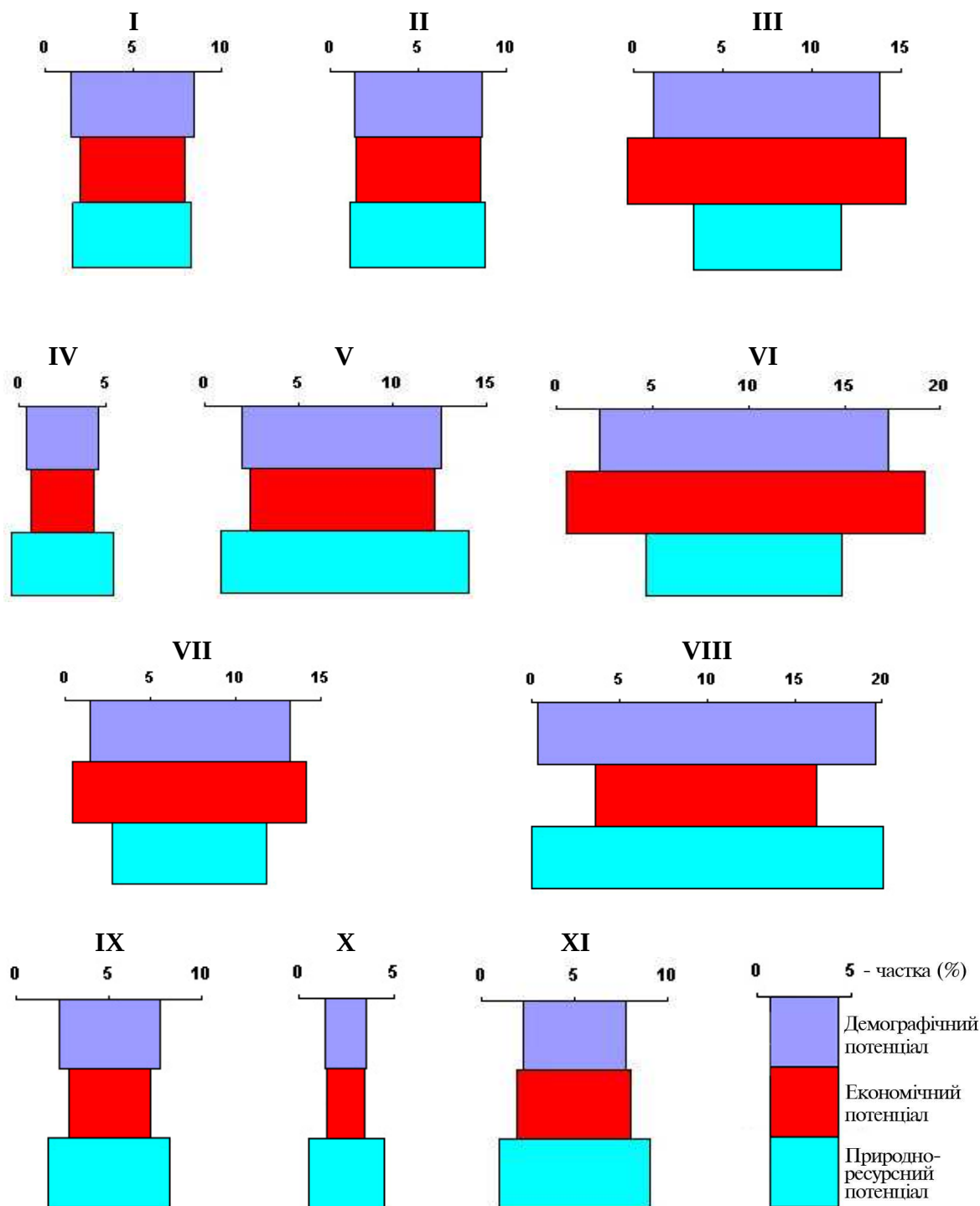


Рис. 3. Трьохкомпонентні моделі СЕЕР Північно-Східного регіону України

Кожна подібна система виконує певні функції, які є конфігураторами всієї системи. Сільська периферія забезпечує крупні міста сировиною і продовольством, міські центри за-



безпечують периферію промисловими товарами і виконують функції соціально-культурного обслуговування населення провінції [7]. Таким чином, у межах СЕЕР відбувається відтворення соціально-економічного, природно-ресурсного і демографічного потенціалу території.

В Україні наразі немає адміністративних одиниць, які могли б ефективно виконувати подібні функції, муніципальні утворення (адміністративні райони та міста обласного підпорядкування) дуже малі для подібних цілей, а адміністративні області чи економічні райони дуже великі і просторово неоднорідні.

Тому кожен СЕЕР у перспективі можна розглядати як потенційну одиницю адміністративно-територіального поділу, покликану забезпечити успішну реалізацію регіональних стратегій сталого розвитку. Подібні стратегії повинен мати кожен регіон, оскільки сталий розвиток будь-якої держави забезпечується сталим розвитком його регіонів.

### Література

1. Корнус А.О. Сукупний ресурсний потенціал адміністративних районів Північно-східного регіону України // *Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Сер. Географія*. – 2007. – Вип. 361. – С. 82-90.
2. Корнус А.О. Збалансованість еколого-соціально-економічного розвитку Північно-Східного регіону України // *Історія української географії*. – 2008. – Вип. 17. – С.65-69.
3. Матрусов Н.Д. Системы «население-хозяйство-территория» как основная категория регионального планирования и прогнозирования // *Вестн. Моск. ун-та. Сер.5.: Географія*. – 1993. – №1. – С. 30-35.
4. Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне районування України. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2000. – 228 с.
5. Пістун М. Теоретико-методологічна концепція регіонального соціально-економічного розвитку України: суспільно-географічний аспект // *Часопис соціально-економічної географії*. – 2008. – Вип.5. – С.12-22.
6. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т. та ін. – К.: РВПС України НАН України, вид-во „Фенікс”, 2007. – С. 5-18.
7. Ридевский Г.В. Социально-экономическое развитие и экология приграничных регионов России и Белоруссии // *Псковский регионологический журнал*. – 2005. – №1. – С. 20-38.
8. Слюсаренко В.К. Эколого-экономическое районирования. – К.: Наук. думка, 1990. – 107 с.
9. Фацевський М.І. Теорія і практика економічного районування України та шляхи його удосконалення. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – 52 с.

© Корнус А., 2009

## ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ВПЛИВУ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ КОМПЛЕКСУ КУЛЬТУРИ

Обґрунтовано зв'язок між розселенням населення певної території та територіальною організацією комплексу культури. Проаналізовано розселення населення Луганської області в контексті його впливу на територіальну організацію комплексу культури. Зроблений порівняльний аналіз стану комплексу культури міської та сільської місцевості регіону.

**Ключові слова:** комплекс культури, заклади культури, розселення населення, міське населення, сільське населення, поселення, населений пункт, міські поселення, сільські поселення

**Людмила Немець, Наталія Моштаківа. ХАРАКТЕРИСТИКА РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ ЕГО ВЛИЯНИЯ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ КОМПЛЕКСА КУЛЬТУРЫ.** Обоснована связь между расселением населения определенной территории и территориальной организацией комплекса культуры. Проанализировано расселение населения Луганской области в контексте его влияния на территориальную структуру комплекса культуры. Сделан сравнительный анализ состояния комплекса культуры городской и сельской местности региона.

**Ключевые слова:** комплекс культуры, учреждения культуры, расселение населения, городское население, сельское население, поселение, населенный пункт, городские поселения, сельские поселения

**Lyudmyla Nemets, Natalia Moshtakova. DESCRIPTION OF SETTLEMENT PATTERN OF POPULATION OF THE LUGANSK REGION IN THE CONTEXT OF HIS INFLUENCE ON TERRITORIAL ORGANIZATION OF COMPLEX OF CULTURE.** Communication between settlement pattern of population of definite territory and territorial organization of complex of culture is grounded. The settlement pattern of population in the Lugansk region in the context of his influence on territorial organization of complex of culture is analyzed. The comparative analysis of the state of complex of culture of urban and rural locality of region is done.

**Keywords:** complex of culture, institutions of culture, settlement pattern of population, urban population, rural population, settlements, urban settlements, rural settlements

**Актуальність теми дослідження.** Якість життя населення в кожній країні оцінюється не тільки за економічними показниками. Вона визначається розробленим ООН так званим «індексом гуманітарного (людського) розвитку» (який залежить від очікуваної тривалості життя, грамотності дорослого населення, частки населення, що навчається, душевого ВВП) [9], рівнем охорони здоров'я, доступом населення до інформації, культурних цінностей, громадського життя і т.д., тобто цілим комплексом показників, що демонструє, як держава розпоряджається своїм головним національним багатством – людьми, їхніми здібностями і потенціалом. На жаль, за індексом людського розвитку Україна зараз посідає лише 80-те місце у світі (хоча протягом 1993-1994 рр. вона займала значно краще 45-е місце з 162 країн, що досліджувалися за даними показниками).

За роки своєї незалежності Україна так і не виробила самостійної політики в гуманітарній сфері, що призвело до виникнення багатьох проблем в усіх галузях соціальної інфраструктури, зокрема культурній. В

останнє десятиріччя обмаль друкувалося видань українських літературних діячів, а склад більшості бібліотек не оновлювався від часів СРСР, збільшується частка молоді, що дуже рідко відвідують театри, музеї, художні виставки та інші культурні заклади. Із 130 тис. пам'яток культури, які на сьогодні перебувають під охороною держави, 50-70% в різних регіонах знаходяться в незадовільному стані, а 10% - в аварійному.

В Законі України «Про Концепцію державної політики в галузі культури» зазначається, що «сучасний стан розвитку української культури і духовності характеризується розмиванням і поступовою маргіналізацією культурних і духовних цінностей у суспільному житті, руйнуванням цілісної мережі закладів, підприємств, організацій та установ культури і цілісного інформаційно-культурного простору, неефективним використанням наявних культурних і творчих ресурсів.

Протягом останнього десятиліття культура в Україні не лише втратила відповідне місце серед пріоритетів державної політики, а й опинилася на периферії дер-

жавних інтересів. Як наслідок, утворився й дедалі збільшується розрив між так званою офіційною культурою, що фінансується з бюджету, і незалежною та орієнтованою на сучасні потреби культурною діяльністю; стала хронічною проблема неадекватного фінансового забезпечення галузі культури

(про що свідчать дані табл. 1); суттєво погіршилася економічна структура видатків місцевих бюджетів на галузь культури; розрізнені культурні заходи так і не склалися в єдину програму послідовного культурного розвитку» [4, пункт 2].

Таблиця 1

Порівняльна структура видатків на культуру в бюджетах деяких постсоціалістичних країн [2]

|                            | Україна  |          | Польща,<br>2000 рік | Росія,<br>2000 рік |
|----------------------------|----------|----------|---------------------|--------------------|
|                            | 2000 рік | 2005 рік |                     |                    |
| Музеї, виставки            | 5,6%     | 18,0%    | 14,0%               | 34,0%              |
| Культурні пам'ятки         | 8,5%     |          | 13,0%               | 6-9%               |
| Бібліотеки                 | 8,04%    |          | 4,6%                | 8,3%               |
| Творчі спілки              | 2,6%     | 1,2%     | 2,4%                |                    |
| Театри                     | 11,1%    | 45,0%    | 8,1%                | 11,7%**            |
| Виконавські мистецтва      | 38,6%*   |          | 2,1%                |                    |
| Кінематографія             | 10,2%    | 5,1%     | 0,5%                | 8,8%               |
| Культурно-мистецька освіта | 15,6%    | 27,0%    | 47,0%               | 9,7%               |

\* включно із "загальнодержавними закладами"

\*\* всі види виконавських мистецтв, із театром включно

В незалежній демократичній державі культурний розвиток повинен бути одним із пріоритетних напрямків діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Але розробка та затвердження довгострокової програми культурного розвитку України, розробка середньострокових регіональних програм культурного розвитку неможлива без ретельного і всебічного вивчення комплексу культури окремих регіонів, зокрема його сучасного стану, структури, динаміки розвитку, факторів формування, особливостей територіальної організації, виявлення проблем, тенденцій розвитку тощо. В цьому й полягає актуальність даної теми дослідження.

**Метою даного дослідження** є вивчення особливостей розселення населення Луганської області для виявлення його впливу на територіальну організацію комплексу культури регіону.

**Аналіз попередніх досліджень.** Питаннями розселення населення України (в т.ч. Луганської області) займалися в радянські часи та продовжують займатися зараз багато українських вчених (О.І. Шаблій, О.Г. Топчієв, А.І. Доценко, Ю.І. Пітюренко, О.А. Константинов, О.В. Краснопольський, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко,

О.В. Заставецька, М.І. Фащевський тощо). Закономірності просторової організації розселення населення і соціальної сфери, зокрема сфери послуг, в першій половині минулого століття обґрунтували німецькі вчені В. Кристаллер та А. Льош у своїй теорії центральних місць. Але наукові праці про вплив розселення населення на розвиток комплексу культури Луганщини відсутні.

**Виклад основного матеріалу.** Комплекс культури – це сукупність закладів, які здійснюють виробництво, розподіл, зберігання та організацію споживання товарів і послуг культурного й інформаційного призначення [11, с. 395]. Складність вивчення комплексу культури певної території полягає в тому, що чинне на сьогодні законодавство України про культуру не має визначення поняття «заклад культури» та не визначає коло суб'єктів, які до нього відносяться. Згідно проекту Закону України «Про культуру» (№ 6018 від 29 липня 2004 року), заклад культури – це юридична особа (установа, підприємство, організація, об'єднання) або філія, відділення чи представництво юридичної особи, основною діяльністю якої є діяльність у сфері культури, тобто творча, господарська, освітня та розважальна діяльність, спрямована на

створення, розповсюдження, популяризацію, збереження і використання культурних цінностей для задоволення культурних потреб населення» [5, ст. 5]. Згідно цього проекту, «до видів діяльності у сфері культури належить:

- створення, виконання, тиражування, розповсюдження та популяризація творів культури і мистецтва;
- створення, збереження і використання культурних цінностей;
- охорона та популяризація культурної спадщини;
- проведення наукових досліджень у сфері культури;
- літературна і культурна критика;

- організація навчання у сфері культури, відпочинку та дозвілля громадян» [5, ст. 1].

Таким чином, враховуючи вищесказане, до закладів культури можна віднести театри, філармонії, організації телебачення та радіомовлення, кіно- і відеопрокату, видавництва, музеї, бібліотеки, заклади культури клубного типу, цирки, парки культури та відпочинку, позашкільні заклади естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва [8, стор. 476].

Проаналізувавши статистичні дані [7, 8], можна зробити висновки щодо місця закладів культури Луганської області в комплексі культури України (рис. 1.).

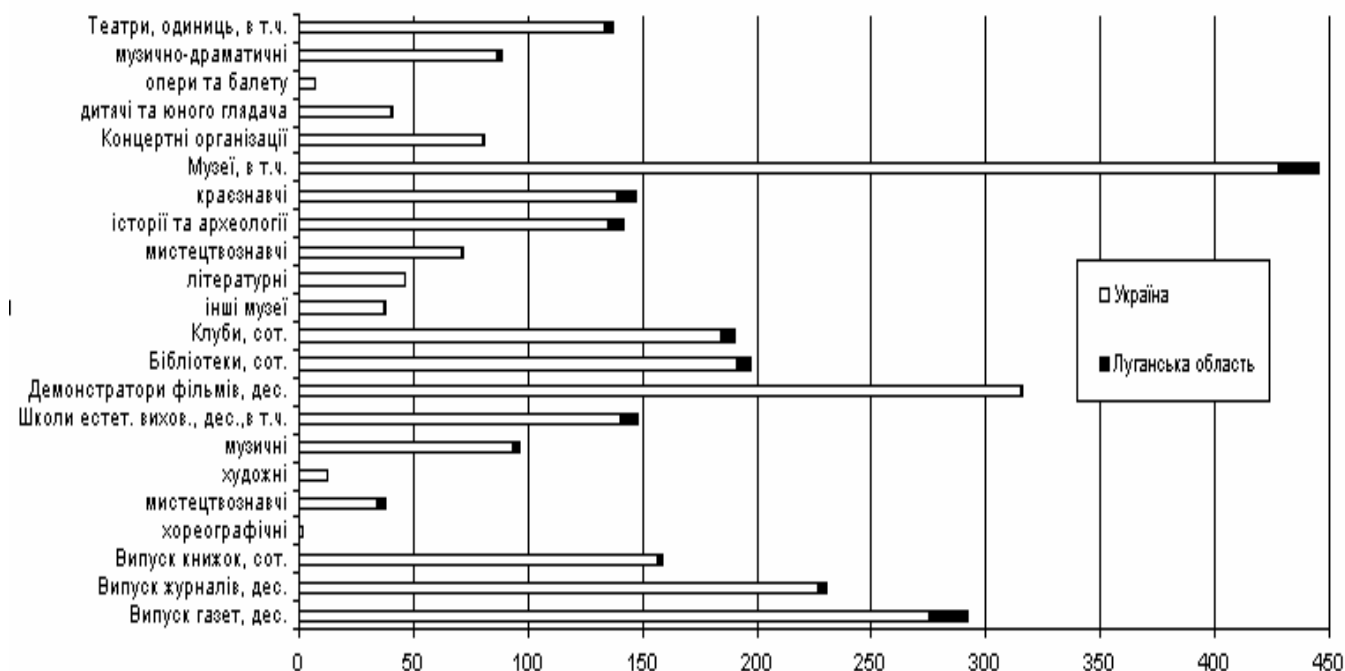


Рис. 1. Заклади культури України та Луганської області

Поряд з тим, що Луганська область займає шосте місце серед областей України за кількістю населення (2 млн. 381,6 тис. чол. або 5,1 % населення країни), а питома вага території області складає 4,4 % від площі держави, у порівнянні з іншими областями Луганщина характеризується досить низьким рівнем забезпеченості населення закладами культури, який навіть не перевищує середні показники по країні. З рис. 1 видно, що на сьогодні в Луганській області розташовано лише 2,9 % театрів, 3,8 % музеїв, 3,3 % бібліотек, 0,4 % демонстраторів фільмів, 3 % закладів культури клубного типу,

5,5 % шкіл естетичного виховання України. За такими показниками, як розмір книжкового фонду бібліотек, кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів, кількість місць у закладах культури клубного типу (в розрахунку на 100 населення) область взагалі займає останнє місце в Україні. В регіоні спостерігається і нижчий від середньоукраїнського рівень відвідувань населенням закладів культури і мистецтва [8].

Територіальна організація комплексу культури регіону як одного з комплексів соціальної сфери знаходиться в тісному вза-

емозв'язку з розселенням населення на його території. Згідно з теорією центральних місць В. Кристаллера та А. Льюша, всі поселення досліджуваної території можна класифікувати на декілька рангів за переліками функцій культурного обслуговування – від найбільш простих до найбільш повних і складних. Малі населені пункти мають мінімальний перелік послуг культурного й інформаційного призначення, які вони можуть надати. Чим більшим є поселення за людністю, тим більший перелік культурних послуг воно надає населенню даного населеного пункту та прилеглої території – зони культурного обслуговування, розмір якої відповідає рангу поселення. Згідно з цим, житель, наприклад, сільського населеного пункту може реалізувати свої потреби в культурних послугах за такою схемою: найпростіші види послуг (повсякденне культурне обслуговування) він має у своєму селі; більш складні (періодичні культурні послуги: відвідування масових й універсальних бібліотек, закладів культури клубного типу тощо) – у центральному поселенні сільської або селищної ради, до складу якої входить його населений пункт; ще більш складні (періодичні та епізодичні культурні послуги: відвідування спеціалізованих бібліотек, домів і палаців культури, музеїв, кінотеатрів, позашкільних закладів естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва тощо) – у райцентрі; епізодичні культурні послуги (відвідування спеціалізованих театрів і музеїв, філармонії, концертних залів, цирків, парків культури та відпочинку, виставок, картинних галерей тощо) – в обласному центрі, столичному місті.

Від рангу закладу культури за його значенням та місцем в культурному комплексі регіону, залежать вимоги до ступеня його доступності населенню. Заклади культури повсякденного користування повинні бути максимально наближені до населення, тобто знаходитись в межах пішохідної доступності; заклади культури періодичного користування обслуговують групу населених пунктів в радіусі 30-40 хвилин транспортної доступності; радіус обслуговування населення закладами культури періодичного й епізодичного користування не повинен перебільшувати 60-90 хвилин, а закладами

культури епізодичного користування – 120 хвилин транспортної доступності.

Таким чином, всі заклади культури можна поділити на чотири рівня – повсякденного, періодичного, періодичного й епізодичного та епізодичного обслуговування, а населені пункти, залежно від того, культурні послуги якого рівня вони здатні надавати та розмірів зон їх культурного обслуговування, – на культурні центри різних рангів. Територіальна організація комплексу культури певної території визначається особливостями розселення населення в її межах. Дослідження комплексу культури Луганської області потребує ретельного вивчення розселення його населення.

Поняття «розселення» в теорії географії є досить важливим і неоднозначним. Дехто розуміє його як розміщення населення, інші – як процес (та його результат) розподілу населення на території [6]. За А.П. Голіковим, розселення – це розміщення населення по території та форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць з їх взаємозв'язками [3, стор. 105]. О.Г. Топчієв визначає розселення як картину сучасного розподілу населення на певній території, основою якої є мережа поселень, їх адміністративний статус функціональні типи, людність [9, стор. 301]. Основні характеристики розселення населення Луганської області показані в таблиці 2.

Первинними елементами розселення є населені пункти – територіально-цілісні та компактні ареали концентрації населення зі всіма необхідними умовами та обладнанням для життя, праці та відпочинку людей [1, стор. 179]. Всі населені пункти поділяються на міські (місто, селище міського типу) та сільські (село, селище сільського типу, хутір). Від людності та адміністративного статусу населеного пункту залежить забезпеченість його мешканців та прилеглої території (зони культурного обслуговування) закладами культури.

На території Луганської області розташовано 37 міст (з них 14 обласного підпорядкування), 109 селищ міського типу та 782 сільських населених пунктів. Аналіз забезпеченості населення різних поселень області закладами культури дозволяє поділити всі населені пункти Луганщини за рів-

нем культурного обслуговування на декілька категорій:

Таблиця 2

Основні характеристики розселення населення Луганської області [7, 8]

|                   | Площа,<br>тис. км <sup>2</sup> (%) | Кількість населення,<br>тис. осіб (%) |                           |                      | Щільність населення,<br>осіб/км <sup>2</sup> |                           |                      | Рівень урбанізації, % | Кількість міських<br>населених пунктів,<br>одиниць (%) |              |                     | Міських населених пунктів,<br>одиниць<br>на 1000 км <sup>2</sup> |
|-------------------|------------------------------------|---------------------------------------|---------------------------|----------------------|----------------------------------------------|---------------------------|----------------------|-----------------------|--------------------------------------------------------|--------------|---------------------|------------------------------------------------------------------|
|                   |                                    | всього                                | в т.ч. міського населення | сільського населення | загальна                                     | в т.ч. міського населення | сільського населення |                       | всього                                                 | в т.ч. міст  | селищ міського типу |                                                                  |
| Україна           | 603,7<br>(100)                     | 46646<br>(100)                        | 31766<br>(100)            | 14880<br>(100)       | 77,3                                         | 52,6                      | 24,7                 | 68,1                  | 1340<br>(100)                                          | 454<br>(100) | 886<br>(100)        | 2,2                                                              |
| Луганська область | 26,7<br>(4,4)                      | 2381,9<br>(5,1)                       | 2059,6<br>(6,5)           | 322,3<br>(2,2)       | 89,3                                         | 77,2                      | 12,1                 | 86,5                  | 146<br>(10,9)                                          | 37<br>(8,15) | 109<br>(12,3)       | 5,6                                                              |

1) населені пункти, на території яких немає жодного закладу культури. До цієї категорії відносяться сільські поселення з людністю менше 50 осіб. Згідно останнього перепису населення України (2001), на території адміністративних районів Луганської області нараховувалося 216 таких сіл (або 17,3 %). Але враховуючи, що за цей час сільське населення області зменшилось більше ніж на 33 тис. осіб (в основному за рахунок малих сіл, де переважають люди похилого віку), то можна сказати, що на сьогодні таких населених пунктів у Луганській області набагато більше. Крім того, не мають власних закладів культури ті сільські населені пункти, які розташовані в межах міста (тобто підпорядковані міськраді) та орієнтовані на міські заклади культури (їх 53).

2) населені пункти, що забезпечують повсякденне культурне обслуговування тільки власного населення. Це переважно одиночні села або селища міського типу з населенням понад 500 осіб (тобто середні та великі). На території Луганської області до цієї категорії населених пунктів відносяться 42 села та 11 селищ міського типу.

3) населені пункти (села, селища міського типу, міста районного підпорядкування), які забезпечують періодичне культурне

обслуговування населення тих поселень (переважно сільських), які входять до складу їх рад. На території адміністративних районів області такими центрами рад є 163 села, 37 селищ міського типу та 3 міста.

4) населені пункти, які є районними центрами (їх 18). Вони надають культурні послуги населенню свого адміністративного району.

5) населені пункти із закладами культури періодичного та епізодичного користування (це міста обласного підпорядкування, яких в області нараховується 14).

6) обласний центр (Луганськ), який забезпечує населення області культурними послугами епізодичного характеру.

Основна маса населення (2 млн. 059,6 тис. чол. або 86,5 %) проживає в міських населених пунктах (за рівнем урбанізації область займає друге місце в країні після Донецької, а за кількістю міст – третє після Донецької і Львівської), які є не тільки організаційними ядрами систем розселення, а й основою територіальної організації комплексу культури, на базі якої він формується. Ранг міського поселення за людністю визначає водночас ранг системи розселення та ранг територіальної системи культурного обслуговування. Так, на території Луганської області розташовано 4 великих (Лу-

ганськ, Алчевськ, Сєверодонецьк, Лисичанськ), 7 середніх (Красний Луч, Стаханов, Свердловськ, Рубіжне, Антрацит, Ровеньки, Брянка), 26 малих міст та 109 смт.

За загальною кількістю сільського населення (322,3 тис. чол. або 13,5 %) Луганська область стабільно знаходиться на

останньому місці в країні. Станом на 1 січня 2007 р. в області на обліку знаходилось 782 сільських населених пунктів, які об'єднувались у 206 сільських рад.

Структура населення Луганської області показана на рис. 2.

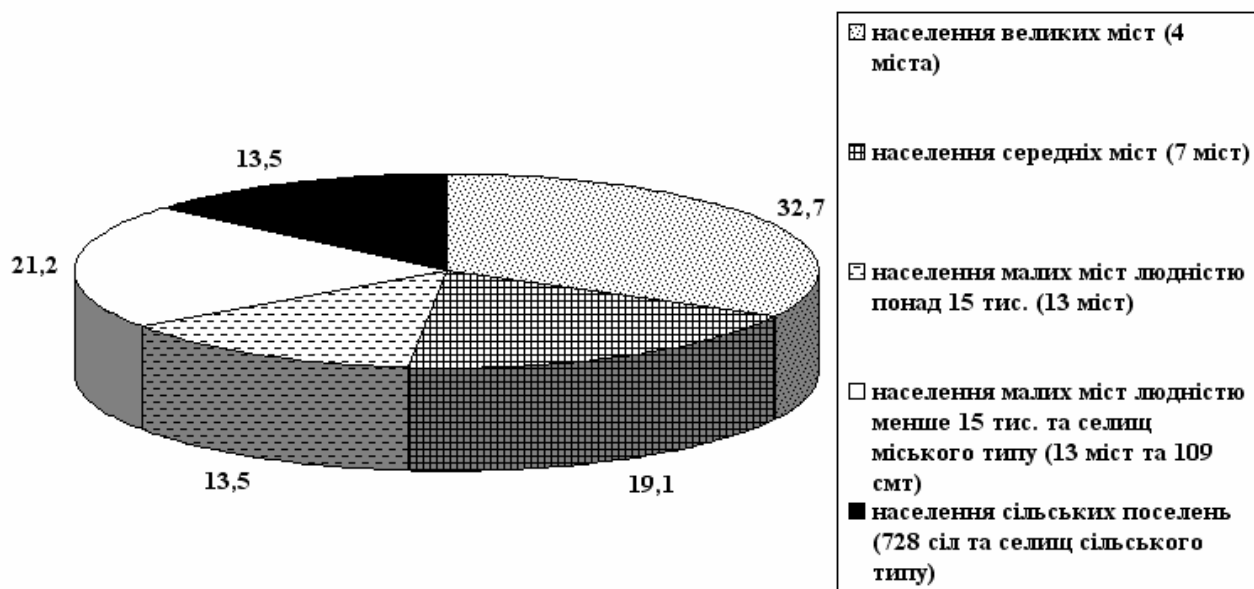


Рис. 2. Розподіл населення Луганської області за населеними пунктами різного рангу

Однією з головних проблем сучасного комплексу культури Луганської області, що потребує першочергового вирішення на різних рівнях (як на місцевому, так і загальнодержавному), є значна диспропорція забезпеченості закладами культури міської та сільської місцевості області (рис. 3).

З рис. 3 видно, що міське населення Луганської області в порівнянні із сільськими жителями значно краще забезпечена закладами культури: в міських населених пунктах розташовано 100% театрів, концертних організацій і музеїв; 92,9% демонстраторів фільмів; 42,3% бібліотек (але в них зосереджено 72% бібліотечного фонду) області. У той же час, незважаючи на те, що розвиток і підтримка культури на селі є одним із пріоритетних завдань концепції державної культурної політики України, стан комплексу культури та рівень культурного обслуговування сільських жителів залишається вкрай незадовільним. Єдиним видом закладів культури, за кількістю яких сільська місцевість випереджає міську, - це заклади культури клубного типу. На 1 січня 2007 р. в сільських населених пунктах було роз-

ташовано 67,9% клубів, на які припадало 53,4% загальних місць у них. Але зрозуміло, що діяльність клубних закладів залежить не стільки від їх числа та кількості посадочних місць, скільки від якості заходів, що ними проводяться (концерти, доповіді, тематичні вечори, вечори відпочинку, спектаклі, заняття в гуртках тощо). В сільській місцевості області не розташовано жодного театру, музею чи концертної зали; є всього 1 демонстратор фільмів (у Біловодському районі). Поряд з тим, що за кількістю масових та універсальних бібліотек міські населені пункти поступаються сільським (питома вага сільських бібліотек складає 57,7% всіх бібліотек області), бібліотечний фонд їх значно менший і застарілий (28%). Крім того, треба брати до уваги той факт, що в багатьох селах бібліотеки існують лише формально, але їх населення практично не відвідує з багатьох причин (наявність власної бібліотеки, застарілий репертуар бібліотечного фонду, який не поповнювався багато років, зниження потреби в читанні книжок у зв'язку з наявністю інших джерел

інформації, змінами культурних пріоритетів населення тощо) [7].

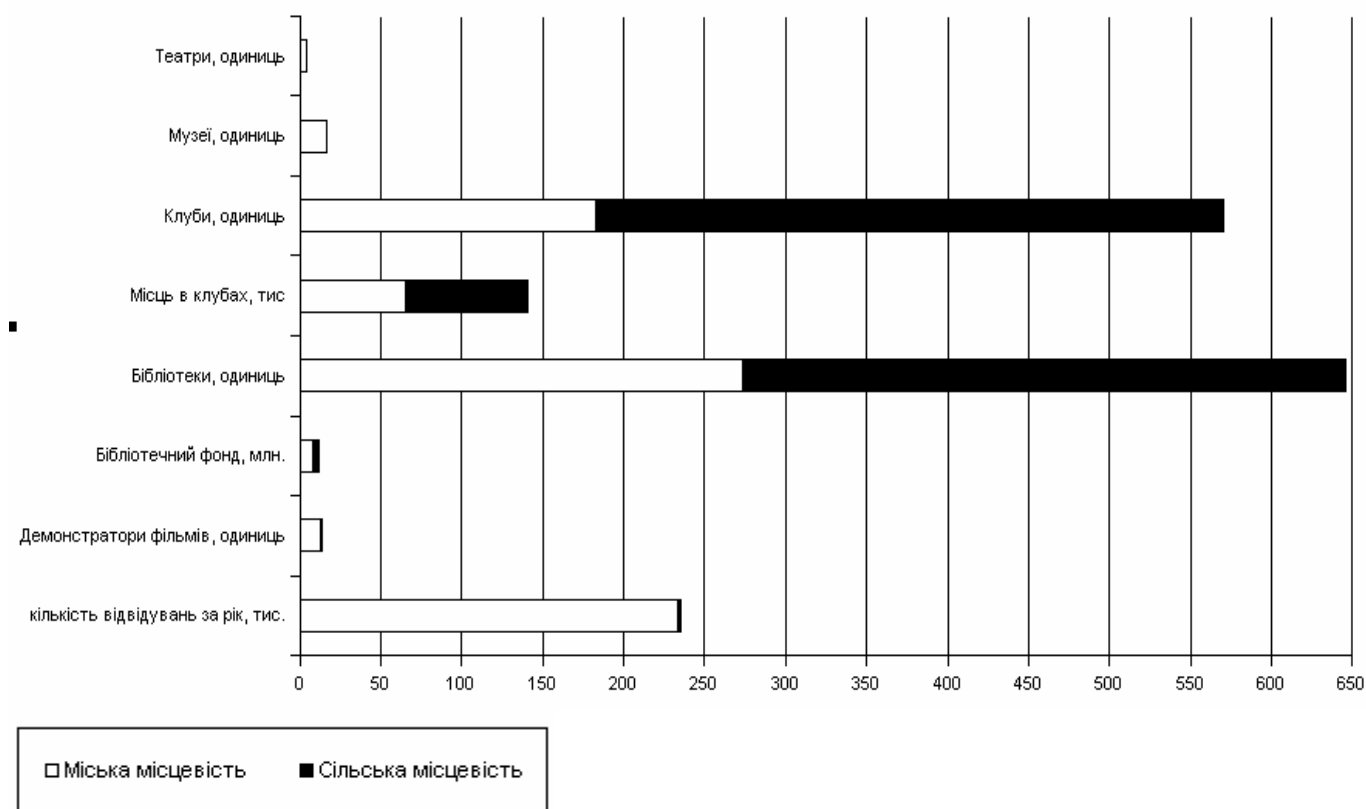


Рис. 3. Заклади культури Луганської області

**Висновки.** Територіальна організація комплексу культури певної території (в нашому випадку Луганської області) знаходиться в тісному взаємозв'язку з особливостями розселення її населення. Адже первинними елементами розселення населення виступають населенні пункти, ранг яких за людністю та адміністративним статусом визначає кількість і якість закладів культури, що в них розташовані, ранг культурного центру, а також радіус зони його культурного обслуговування. Міська місцевість знач-

но краще забезпечена закладами культури, ніж сільська (як кількісно, так і якісно), що надає проблемі підтримки культури на селі першочергового значення.

Подальших суспільно-географічних досліджень потребує ретельне вивчення систем розселення населення Луганської області різного рівня та виділення на їх основі територіальних систем комплексу культури області. Додаткового вивчення вимагає пошук шляхів покращення територіальної організації комплексу культури.

#### Література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983.
2. Аналіз Національного звіту про культурну політику в Україні. – <http://www.telekritika.kiev.ua/articles/128/0/9265/>
3. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1997.
4. Закон України «Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки» від 03 березня 2005 року, № 2460-IV.
5. Закон України «Про культуру»: Проект № 6018 від 29 липня 2004 року.
6. Заставецька О.В., Заставецький В.І., Ткач Д.В. Географія населення України: Навчальний посібник. – Тернопіль, 2003.



7. Статистичний щорічник Луганської області за 2006 рік. – Ч. I, II. – Луганськ: Головне управління статистики у Луганській області, 2007.
8. Статистичний щорічник України за 2006 рік. Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2007.
9. Топчієв О.Г. Основи теорії суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001.
10. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005.
11. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2000.

© Немець Л., Моштакова Н.

УДК 332.1:338.49 (477.52)

Анатолій Корнус, Олеся Корнус

## ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано сучасний стан та територіальну організацію соціально-культурного обслуговування населення Сумської області. Дано характеристику об'єктів культурної спадщини, бібліотек, закладів клубного типу, кіновідеомережі, театрів та концертних організацій. Виділено типи адміністративних районів за рівнем розвитку соціально-культурного обслуговування.

Ключові слова: територіальна організація, соціально-культурне обслуговування, типи обслуговування.

**Анатолій Корнус, Олеся Корнус. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ.** В статье проанализировано современное состояние и территориальная организация социально-культурного обслуживания населения Сумской области. Дана характеристика объектов культурного наследия, библиотек, заведений клубного типа, киновидеосети, театров и концертных организаций. Выделены типы административных районов по уровню развития социально-культурного обслуживания.

Ключевые слова: территориальная организация, социально-культурное обслуживание, типы обслуживания.

**Anatoliy Kornus, Olesya Kornus. TERRITORIAL ORGANIZATION OF SOCIAL AND CULTURAL SERVICE OF POPULATION OF THE SUMY REGION.** The article is analyzed the modern state and territorial organization of social and cultural service of population of the Sumy region. The description of objects of cultural legacy, libraries, establishments of club type, kino, video, theaters and concert organizations is given. The types of administrative districts are selected on the level of development of social and cultural service.

Keywords: territorial organization, social and cultural service, types of service.

**Актуальність теми.** Проблеми соціального розвитку регіонів стають все більш гострими і вимагають наукового обґрунтування територіальних особливостей функціонування соціальної сфери. Одним із важливих напрямів соціальної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня населення, є забезпечення функціонування та розвитку системи обслуговування населення, у тому числі і соціально-культурного обслуговування (СКО). Однак глибока економічна криза негативно позначилася на розвитку СКО – скорочується мережа її закладів і організацій, спостерігається низький рівень забезпеченості населених пунктів її об'єктами, внаслідок чого жителі все дедалі більшої кількості населених пунктів не можуть задовольнити свої культурні та

духовні потреби. У цих умовах питання прискорення формування ефективних механізмів функціонування і розвитку СКО стає вирішальним.

**Аналіз наукових публікацій.** Напрями вирішення цього питання в різних аспектах знайшли своє відображення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених: М.А. Абрамова, О.І. Алексєєва, М.І. Білецького, Б.М. Данилишина, В.О. Джамана, М.І. Долішнього, Н.М. Кисіль, А.І. Кочерги, Л.А. Меркушевої, Е.Я. Морозова, Л.М. Немець, М.М. Паламарчука, В.В. Покшишевського, В.М. Рутгайзера, Я.Б. Олійника, О.Г. Топчієва, Ж.Т. Тоценка, Н.І. Флінти, О.І. Шаблія та ін. Однак, аналіз наукових публікацій свідчить, що проблеми розвитку та територіальної організації СКО потребують пода-

льшого вивчення.

**Виклад основного матеріалу.** Сумська область володіє значним культурним потенціалом, інфраструктура якого представлена закладами культури клубного типу, бібліотеками, музеями, початковими закладами естетичного виховання, театрами, концертними організаціями. В закладах культури працює 4785 працівників (станом на 01.01.09 р.). Культурно-мистецьку діяльність здійснюють 644 клубних та 588 бібліотечних закладів, 13 державних музеїв (9 – краєзнавчих, 2 – мистецтвознавчих, 2 – історико-культурних заповідника), 35 дитячих початкових закладів естетичного виховання, два театри, обласна філармонія. Слід зауважити, що мережа закладів культури постійно скорочується. Наприклад, лише за 2008 р. кількість клубних закладів скоротилася на 11 одиниць (1,7%).

У регіоні під охороною держави перебувають 2709 об'єктів культурної спадщини, серед яких 1454 пам'ятки історії, 102 – монументального мистецтва, 780 – археології, 373 – містобудування та архітектури. У Державний реєстр нерухомих пам'яток України внесено 3 пам'ятки історії, 20 пам'яток археології, 46 пам'яток архітектури. Створюється електронна база даних новозбудованих пам'ятних знаків та меморіальних комплексів на вшанування 75-років Голодомору 1932-1933 рр. На базі ряду пам'яток створено і функціонують 2

історико-культурні заповідники (у м. Путивль та м. Глухів), триває робота по створенню Державного історико-культурного заповідника «Посулля» на базі пам'яток Роменського та Недригайлівського районів. Серед унікальних пам'яток можна назвати Церкву Воскресіння та Спасо-Преображенський Собор у м. Суми, церкви Трьох Анастасій та Святого Миколая у м. Глухові, Церкву Миколи Козацького у м. Путивлі, Собор Святого Духа у м. Ромни, Круглий двір у м. Тростянці, Поле битви між козацькими військами на чолі з Іваном Виговським і царською армією (1659 р.) біля м. Конотопа, Будинок Глухівського вчительського інституту, археологічні комплекси біля с. Зелений Гай та с. Шпилівка у Сумському районі, с. Ніцаха у Тростянецькому районі, с. Журавне в Охтирському районі, літописні міста Вир, що на території м. Білопілья, та Попаш у с. Засулля Недригайлівського району.

Станом на 01.01.2009 р. в області нараховувалось 588 бібліотек (без урахування бібліотек при навчальних закладах). Бібліотечний фонд складає 8526,1 тис. примірників книг. Серед бібліотечних працівників переважають спеціалісти з середньою спеціальною бібліотечною освітою. Досліджуючи загальну кількість бібліотек за 1996-2008 рр. спостерігається зменшення кількості бібліотек з 822 у 1996 р. до 588 – у 2008 р. (71,5% до рівня 1996 р.) (рис. 1).



Рис. 1. Кількість бібліотек протягом 1996-2008 рр. у Сумській області

Ступінь забезпеченості населення бібліотеками у міській та сільській місцевості неоднаковий. На міське населення припадає менше бібліотек, а на сільське – більше, що пояснюється особливостями розселення. У той же час кожна міська бібліотека обслуговує

більше читачів, ніж сільська. Кількість міських бібліотек станом на 01.01.2008 р. становила 106, з бібліотечним фондом 4,0 млн. примірників (без книжкового фонду бібліотек, розташованих при навчальних закладах), 481 сільська бібліотека володіє

бібліотечним фондом 4,7 млн. примірників. З 1990 р. кількість міських бібліотек скоротилася на 47,8%, сільських – на 33,1%.

Крім кількості бібліотек та обсягу бібліотечного фонду, важливими показниками бібліотечного обслуговування є частка читачів у загальній кількості населення і кількість книговидач на одного жителя, які характеризують активність населення у користуванні послугами бібліотек. Загальнообласний коефіцієнт забезпеченості населення бібліотеками становить 0,49 закладів на 1000 осіб. У розрізі районів найвищі показники забезпечення населення мають Середино-Будський (1,37), та Краснопільський (1,04) та Липоводолинський (1,03 на 1000 осіб). Показники вище середнього рівня мають Недригайлівський (0,94 закладів на 1000 осіб), Буринський (0,93), Великописарівський (0,90), Тростянецький (0,83), Ямпільський (0,78), Путивльський (0,77), Роменський (0,67), Білопільський (0,66) та Кролевецький (0,62) райони. Близька до середньообласного показника забезпеченість бібліотеками у Глухівському (0,59) та Лебединському (0,54) районах. Найнижчі показники забезпечення населення бібліотеками спостерігаються в Охтирському (0,54), Конотопському (0,30), Шосткинському (0,27) та Сумському (0,20 закладів на 1000 осіб) районах.

Однак, кількість бібліотек не дає повної уяви про рівень бібліотечного обслуговування, який залежить не тільки від ступеня розвитку мережі бібліотечних установ та їх територіальної доступності, наявності книжкових фондів, їх співвідношення з чисельністю населення. Задоволення попиту читачів значною мірою залежить як від концентрації книг у бібліотеках, так і співвідношення суспільно-політичної, природничонаукової, технічної, сільськогосподарської, художньої, дитячої та інших видів літератури. Більш різноманітну літературу мають, як правило, бібліотеки зі значним книжковим фондом (понад 10 тис. примірників). У міських бібліотеках бібліотечний фонд майже дорівнює сільському, хоча співвідношення за чисельністю між міськими і сільськими бібліотеками становить більше ніж 1:4. У порівнянні з 1995 р. бібліотечний фонд у 2008 р. у міських бібліотек

скоротився на 25,5%, сільських – на 25,8%.

Загальнообласний показник забезпеченості книжковим фондом на 1000 осіб становить 7280 примірників (станом на 01.01.2007 р.). Найкраще забезпечені книжковим фондом Середино-Будський (16076 примірників на 1000 осіб), Буринський (15611), Великописарівський (14175), Недригайлівський (13877), Липоводолинський (12361), Краснопільський (11340) та Тростянецький (9172) райони. Близькі показники до загальнообласного мають такі райони: Ямпільський (7325), Роменський (7454), Кролевецький (7497), Лебединський (7814), Глухівський (8341) та Путивльський (8451) райони. Найнижчі показники забезпеченості книжковим фондом мають Білопільський (7253 примірників на 1000 осіб), Сумський (6483), Охтирський (5784), Шосткинський (4763) та Конотопський (4582) та райони.

Слід зазначити, що в області спостерігається достатньо високий рівень бібліотечного обслуговування населення. Лише у таких районах як Конотопський, Охтирський, Сумський та Шосткинський зафіксовані нижчі коефіцієнти бібліотечного обслуговування, однак це компенсується бібліотеками навчальних закладів, яких найбільше у цих містах, адже студенти є найбільш «читаючою» категорією населення.

Центрами культурного відпочинку населення є заклади культури клубного типу, яких станом на 01.01.2008 р. нараховувалось 655 з кількістю місць у цих закладах 177,4 тис., у т.ч. у міських поселеннях – 74 установ (кількість місць – 29,9 тис.), у сільській місцевості – 581 (147,5 тис. місць). Як показали дослідження, за період 1996-2008 рр. спостерігається поступове зменшення кількості як закладів клубного типу, так і місць у них (рис. 2). Хоча діяльність закладів клубного типу залежить не стільки від кількості посадочних місць у залах для глядачів, як від кількості та якості заходів, що там проводяться. Розвиток СКО – це важливий чинник збереження і розвитку народних традицій, звичаїв і творчості, етнічних рис культури, характерних саме для даної місцевості, а діяльність клубних установ сприяє цьому. Заклади клубного типу відіграють важливу роль у житті населення, особливо у сільській місцевості.

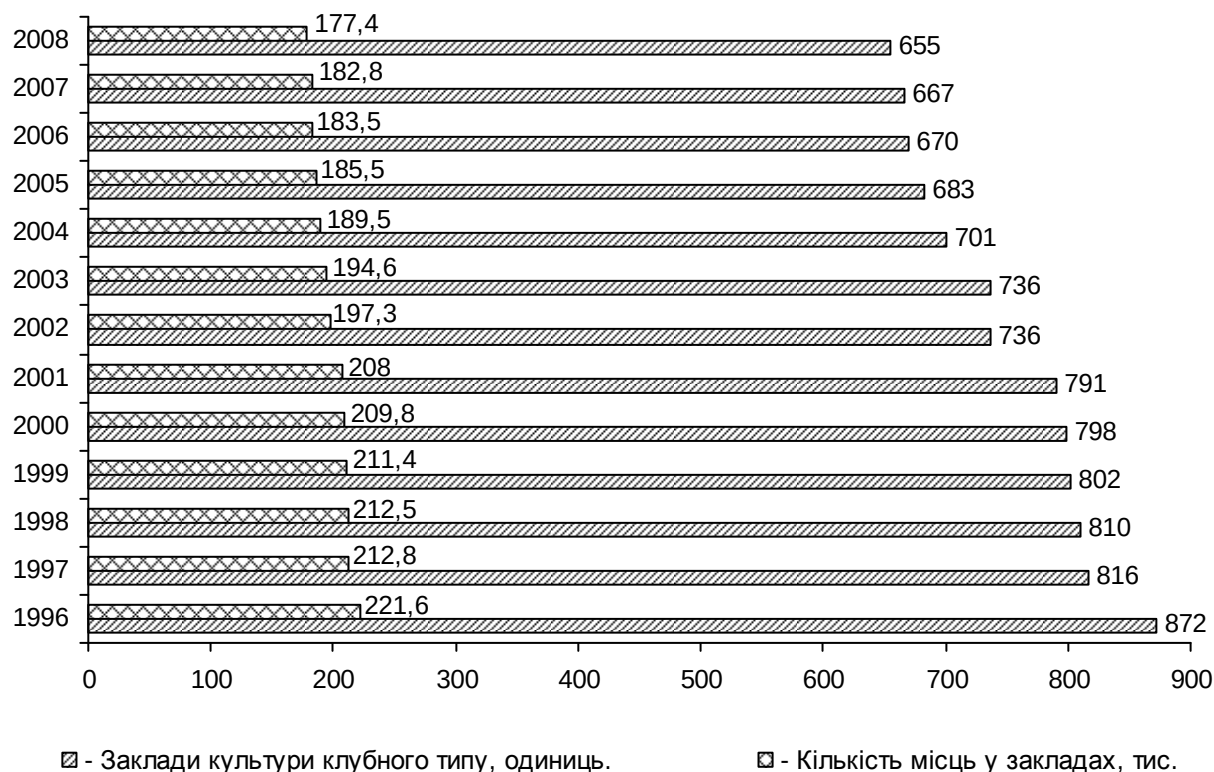


Рис. 2. Динаміка чисельності закладів культури клубного типу та кількості місць у них у Сумській області за 1996-2008 рр.

Останніми роками спостерігається тенденція до скорочення числа клубів, що в умовах слаборозвиненої інфраструктури дозволить у сільській місцевості може спричинити за собою необоротні наслідки. На нашу думку, для розширення сфери діяльності існуючих установ потрібно залучати до культурно-просвітницької роботи максимальну кількість самих жителів, як старшого віку, так і молодих. Сьогодні більшість молодих людей прагнуть виїхати з села, або рано залучаються до пияцтва, тому потрібно організувати культурно-просвітницьку роботу з ними, в якій акцент має бути спрямований на розвиток особистості, залучення до великого багатства національної культури тощо.

Забезпеченість закладами клубного типу у розрахунку на 1000 осіб у 2008 р. в середньому по області становить 0,55. Найвищі показники забезпеченості населення закладами клубного типу мають такі райони: Путивльський (1,05), Недригайлівський (1,16), Краснопільський (1,20), Великописарівський (1,22), Липоводолинський (1,26), Середино-Будський (1,47). Дещо нижчі по-

казники (менше 1,0 на 1000 осіб), але вищі загальнообласного мають більшість районів: Лебединський (0,53), Кролевецький (0,71), Ямпільський (0,74), Глухівський (0,810), Білопільський (0,81), Тростянецький (0,83), Роменський (0,84), Буринський (0,99). Лише 4 райони мають нижчий від загальнообласного показник забезпеченості закладами клубного типу: Сумський (0,16), Шосткинський (0,23), Конотопський (0,32), Охтирський (0,53 на 1000 осіб).

Щодо забезпеченості населення місцями у закладах клубного типу (станом на 01.01.2007 р.), найбільшу кількість місць мають заклади Середино-Будського району – 334 на 1000 населення, при загальнообласному показнику забезпеченості – 151 місце на 1000 осіб. Показник забезпеченості місцями у закладах клубного типу вище середньообласного у більшості районів, зокрема таких як Охтирський (155), Ямпільський (178), Лебединський (182), Тростянецький (208), Роменський (212), Глухівський (219), Білопільський (238), Буринський (263), Путивльський (264), Кролевецький (271), Недригайлівський (291), Краснопільський

(313), Липоводолинський (327), Великописарівський (329), Середино-Будський (334 на 1000 осіб). Найнижчий показник у Сумському (46), Шосткинському (67) та Конотопському (98) районах.

Необхідно зазначити, що у показнику, який стосується забезпеченості сільського населення місцями у клубних установах, далеко не повністю віддзеркалюються функціональні якості клубу. Серйозної уваги заслуговує не тільки розвиток мережі клубних установ, але і характер та якість їх діяльності.

Діяльність клубів іноді обмежується лише демонстрацією фільмів. Іноді це обумовлено недостатньою ініціативністю працівників клубу і голів місцевих адміністрацій, але нерідко пов'язано і з об'єктивними причинами. Значна частина клубних будівель пристосована лише для показу кінофільмів. Однак, навіть незважаючи на це, до-

ступ громадян до кінопослуг є недостатнім через скорочення мережі та кількості кінотеатрів і кіноустановок, що не забезпечує соціальні гарантії населення щодо задоволення їх культурних потреб, зношеність та застарілість технічного і технологічного обладнання більшості підприємств (80% комплектів звукової та музичної апаратури потребують заміни).

Починаючи з 1990 р. кількість демонстраторів кіно/відеофільмів скоротилася з 1056 до 10 у 2008 р., однак останніми роками спостерігається тенденція до значного зростання кількості відвідувань кіносеансів. Лише за 2008 р. кількість відвідувань кінотеатрів у порівнянні з 2007 р. зросла на 19% (рис. 3.). Пік відвідувань кінотеатрів припав на 2006 р., коли кількість відвідувань кіносеансів за рік була більшою на 529 тис., ніж у 2008 р.

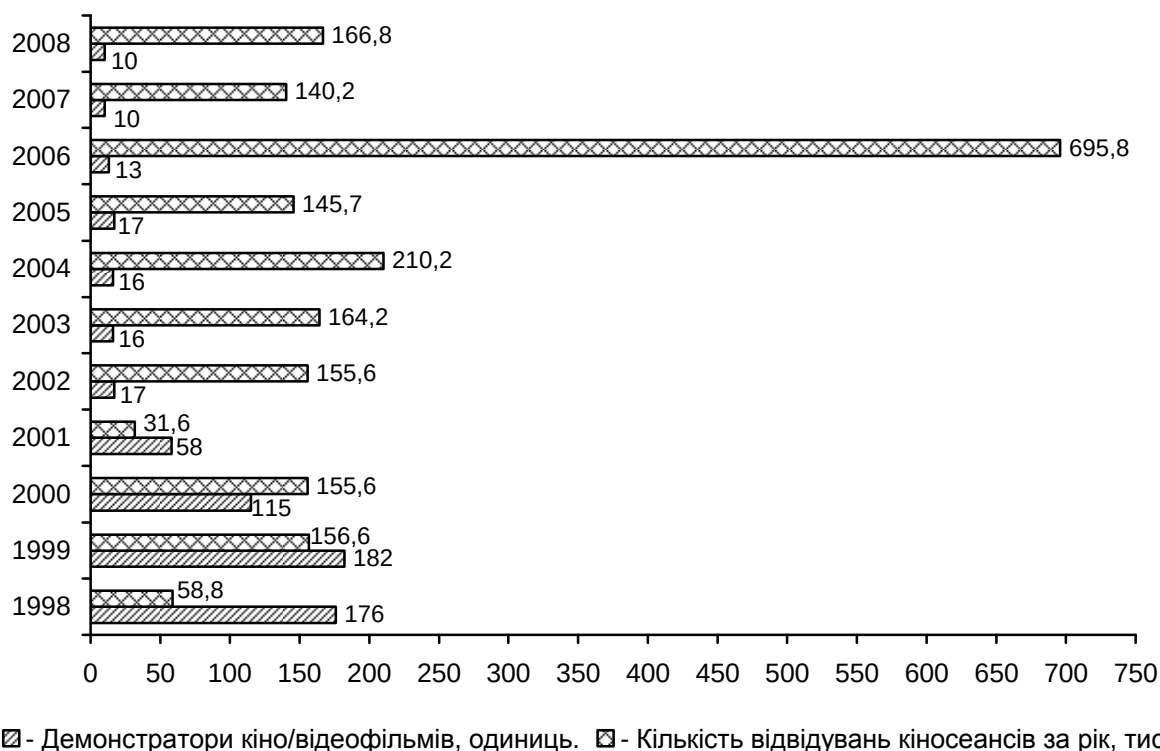


Рис. 3. Показники діяльності підприємств кіновідеомережі у Сумській області протягом 1998-2008 рр.

З 10 демонстраторів фільмів найбільшу їх кількість має Сумський район — 4 демонстратори, 3 з яких знаходяться у м. Суми, у Шосткинському — 3 (2 знаходиться у м. Шостка), Краснопільський та Кролевецький райони мають по 1 демонстратору.

Важливу роль у культурному житті населення відіграє музейна справа. Мережа музейних закладів області налічує 10 державних музеїв та 2 державних історико-культурних музеї-заповідники у м. Путивль та у м. Глухів. Впродовж 2008 р. музейний

фонд збільшився на 1414 предметів. У порівнянні з 2007 р. кількість відвідувачів зросла на 48,4 тис. (222,2 осіб). Було проведено близько 7 тис. екскурсій для відвідувачів музеїв.

У Сумській області функціонує 2 театри: драми та музичної комедії ім. М.С.Щепкіна і театр юного глядача, та філармонія. Досягнення у культурному житті області не можливі без розвитку театру та філармонії. У 2008 р. спостерігалось збільшення кількості відвідувань театрів порівняно з 2007 р. Пік відвідування театрів при-

падав на 1999-2001 рр. (рис. 4), коли кількість відвідувань театрів перевищувала 200 тис. Обласним театром драми та музичної комедії імені М.С. Щепкіна здійснено показ 229 вистав, що на 21,3% більше, ніж у 2007 р., обласний театр для дітей та юнацтва здійснив 412 вистав, що більше на 11,9%. Кількість концертів, що відбулися в обласній філармонії складає 327. На початок 2009 р. відзначається збільшення кількості відвідувань концертних заходів. Так у порівнянні з 2006 р. кількість відвідувань збільшилась до 79,7 тис.



Рис. 4. Динаміка відвідування концертних організацій та театрів у Сумській області протягом 1996-2008 рр.

Масовою пропагандою культурних надбань займаються засоби масової інформації – телебачення і радіомовлення, газети і журнали, книжково-журнальні видавництва. У 2007 р. видавалося 62 найменувань газет, випуск книг і брошур становив 337 найменувань загальним тиражем – 151,2 тис. примірників та 15 журналів, річний тираж яких становив 185,9 тис. примірників.

Виставкова діяльність в області за останні роки здала свої позиції. Так, якщо у 2006 р. було проведено 24 виставкових заходи, то у 2008 р. лише 7, з них 4 виставки та 3 ярмарки. Також зменшилась кількість учасників на 61% у порівнянні з 2006 р. та відвідувачів виставкових заходів – на 84%.

В області спостерігається збереження мережі початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів. Контингент учнів шкіл складає 7,2 тис. осіб, що в порів-

нянні з 2007 навчальним роком більше на 225 осіб. Відкрились класи бандури у Бобринській дитячій музичній школі Роменського району та Тернівській дитячій школі мистецтв Недригайлівського району.

Невирішеними проблемами галузі залишаються питання покращення матеріально-технічної бази закладів культури, проведення ремонтно-реставраційних робіт, у тому числі продовження робіт з реконструкції обласної філармонії після перенесення до неї єдиного в області органу.

Дослідження особливостей та стану СКО дало можливість виявити рівень розвитку районів та забезпеченість їх населення закладами культури. Для того щоб згрупувати райони за типами і рівнем розвитку СКО було взято 8 простих показників (забезпеченість на 1000 осіб). Оскільки дані показники не повністю відображають реалі-

льну картину, можуть привести до знеособлення явищ, що вивчаються, аналіз статистики було доповнено дослідженням проблеми обслуговування населених пунктів, зокрема було розраховано частку населених пунктів, що не мають послуг такого типу. Щоб охарактеризувати СКО за наявними

показниками, їх було замінено простими індексами і приведено до нормованої форми таким чином, щоб їхні зміни перебували у діапазоні від 1 до 5 (від найкращого до найгіршого). Тому райони з найнижчим рангом мають найвищі показники розвитку соціально-культурного обслуговування (рис. 5).

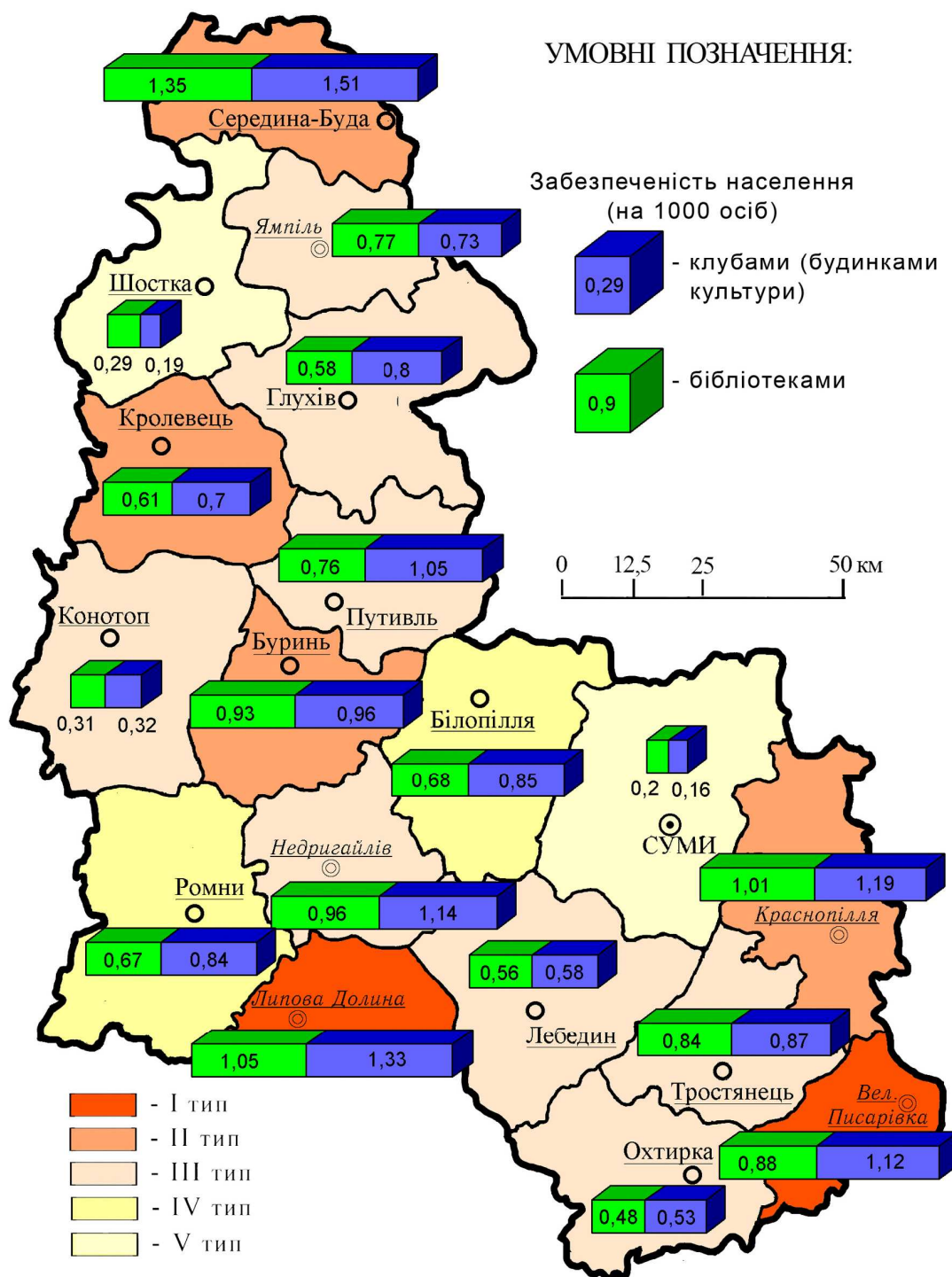


Рис. 5. Рівень розвитку соціально-культурного обслуговування населення Сумської області

За результатами дослідження, райони групуються на типи:

*I тип (високий рівень розвитку).* Це райони з високим рівнем розвитку соціально-культурного обслуговування за всіма вищеперерахованими показниками – Великописарівський та Липоводолинський райони.

*II тип (підвищений рівень розвитку).* До даного типу належать райони, які мають середні показники рівня розвитку СКО, близькі до I типу, або дещо нижчі. Даний тип представлений у Буринському, Краснопільському, Середино-Будському, Кролевецькому районах.

*III тип (середній рівень розвитку).* До даного типу належать Лебединський, Недригайлівський, Ямпільський, Охтирський, Глухівський, Конотопський, Путивльський та Тростянецький райони. На фоні цих районів виділяється Конотопський район, який має досить розгалужену мережу закладів клубного типу, бібліотек, є найкращим в області по забезпеченню виїзного обслуговування населення. Однак, має низькі показники забезпеченості населення на 1000 осіб, що і не дозволяє віднести цей район до вищих типів.

*IV тип (рівень розвитку нижче середнього).* Даний тип розвитку характерний для Білопільського та Роменського районів.

*V тип (низький рівень розвитку)* мають Шосткинський та Сумський райони, які очолюються великими містами обласного підпорядкування. За рахунок цього значення душових показників у них виявилися найнижчими. Так, у Сумському районі на 344 тис. населення припадає 70 бібліотек, у той час як у Середино-Будському районі з чисельністю населення 18,5 тис. функціонує 25 бібліотек. Така ж ситуація склалася у забезпеченні населення іншими закладами. Хоча м. Суми, як обласний центр, є центром культурного життя, однак, враховуючи чисельність населення міста і району, існуючі заклади культури не можуть задовольнити культурні потреби всього населення.

Досліджуючи СКО населення по населеним пунктам [2], було виявлено, що на території Сумської області бібліотек позбавлені жителі 936 населених пунктів, а кіноустановок – мешканці 1419 поселень. Для

мешканців 378 поселень найближча бібліотека розташована на віддалі 5 км, а для ще 113 населених пунктів їх мешканці змушені добиратися до цього закладу більше 10 км. Особливо не пощастило у цьому плані любителям перегляду кінофільмів, адже з названих вище 1419 поселень виїзною формою цього виду обслуговування забезпечено тільки 9 (0,6%). Більше 10 км до найближчого «кіно» треба добиратися жителям 1281 населеного пункту, серед яких 144 села з населенням понад 500 осіб кожне і 74 поселення з людністю понад 1000 осіб. 1244 населених пункти (85,1% поселень) не мають культової споруди. Для мешканців 209 з них остання знаходиться на найближчій відстані понад 3 км, для 440 – понад 5 км, а жителі 522 населених пунктів (41,9%) щоб задовольнити свої духовні потреби змушені будуть подолати понад 10 км. На даний час, 38 клубів, 9 бібліотек і 1 кіноустановка знаходяться в аварійному стані, з них: 7 – у Ямпільському і 7 – у Липоводолинському районах, 281 клуб (44,1%), 172 бібліотеки і 10 кіноустановок потребують капітального ремонту.

**Висновки.** Проведене дослідження дало можливість реально оцінити сучасний стан та виділити типи районів за рівнем розвитку СКО населення Сумської області з метою розробки пріоритетних напрямів удосконалення даного виду обслуговування, перш за все – це комп'ютеризація бібліотек (Лебединська, Середино-Будська, Тростянецька, Краснопільська, Путивльська, Недригайлівська, Шосткинська, Липоводолинська центральні бібліотеки та центральні бібліотеки міст Ромни і Лебедин); комп'ютеризація музейних закладів, переобладнання та створення нових музейних експозицій (Конотопський, Роменський, Шосткинський, Охтирський, Кролевецький, Лебединський краєзнавчі музеї); забезпечення збереження і використання об'єктів культурної спадщини (облаштування пам'ятних місць, пам'ятників та прилеглих територій); оновлення бібліотечних фондів та формування на їх основі електронних інформаційних ресурсів; формування системи моніторингу стану та використання пам'яток історії та культури, збереження предметів музейного, бібліотечного фондів;



відновлення клубних закладів у сільській місцевості (особливу увагу слід звернути на села Лебединського, Ямпільського, Недригайлівського, Білопільського, Сумського районів); сприяння залученню об'єктів культурної спадщини до обласних та націо-

нальних туристичних маршрутів тощо. Перераховані напрями дадуть можливість покращити умови СКО, пожвавити обласне культурно-мистецьке життя, стимулювати ініціативи зі створення культурно-розважальних центрів та зон відпочинку.

### Література

1. Заклади культури та мистецтв в області : [статистичний бюлетень]. – Суми : Сумське обласне управління статистики, 2007. – 20 с.
2. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів Сумської області (за матеріалами одноразового суцільного обстеження сільських населених пунктів станом на 1 листопада 2006 р.) : [статистичний збірник]. – Суми : Сумське обласне управління статистики, 2006. – 64 с.
3. Статистичний щорічник Сумської області за 2007 рік / [за ред. Л. І. Олехнович]. – Суми : Сумське обласне управління статистики, 2008. – 688 с.

© Корнус А., Корнус О., 2009

УДК 314.04:/331.5/

Надежда Чугунова, Татьяна Полякова

## СУЩЕСТВУЮЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПУТИ РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ И ЭКИСТИКИ БЕЛГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ

*В статье рассматриваются проблемы развития воспроизводства населения, использования трудового потенциала, тенденции развития экистики.*

*Ключевые слова:* демографическая ситуация, трудовой потенциал, структура занятости экономически активного населения, экистика, городская сеть, сельское расселение, локальные ареалы благополучия.

**Надія Чугунова, Тетяна Полякова. ІСНУЮЧІ ТЕНДЕНЦІЇ І ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ Й ЕКІСТИКИ БЕЛГОРОДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.** В статті розглядаються проблеми розвитку відтворення населення, використання трудового потенціалу, тенденції розвитку екістики.

*Ключові слова:* демографічна ситуація, трудовий потенціал, структура зайнятості економічно активного населення, екістика, міська мережа, сільське розселення, локальні ареали благополуччя.

**Nadezhda Chugunova, Tatyana Polyakova. EXISTENT TENDENCIES AND WAYS OF DEVELOPMENT OF POPULATION AND EKISTICS OF THE BELGOROD REGION.** The article discusses the development challenges of population reproduction, the use of labor potential, development trends of Ekistics.

*Keywords:* demographic situation, employment potential, employment structure of economically active population, ekistics, urban network, rural resettlement, local areal welfare.

Население страны – сложная система с высокой инерцией, процессы же, составляющие демографическую ситуацию, тесно взаимосвязаны: современную ситуацию определяет демографическое прошлое, а будущую – демографическое настоящее. Об актуальности исследования воспроизводства и расселения населения свидетельствует тот факт, что современную демографическую ситуацию исследователи, политики определяют как кризисную или как катастрофическую и правительство России, осознавая социально-экономические последствия демографического кризиса, прилагает усилия по ее улучшению в форме реализации одного из национальных проектов.

В работе сделана попытка выявления результатов новейших тенденций в развитии населения и экистики (поселений) Белгородской области, вызванных действием демографических, социально-экономических процессов.

Демографическая ситуация. Динамика численности населения складывалась под влиянием естественного и механического движений. С 1991 года в Белгородской области происходит значительное изменение демографической ситуации, когда в условиях начавшейся естественной убыли населения, миграция получила высокую активность и стала единственным источником роста числа жителей. Соответственно, чис-

ленность населения росла лишь в районах интенсивного миграционного притока (пригороды Белгорода и Старого Оскола) и в

области обозначилась явная дифференциация районов в динамике численности населения (рис. 1).

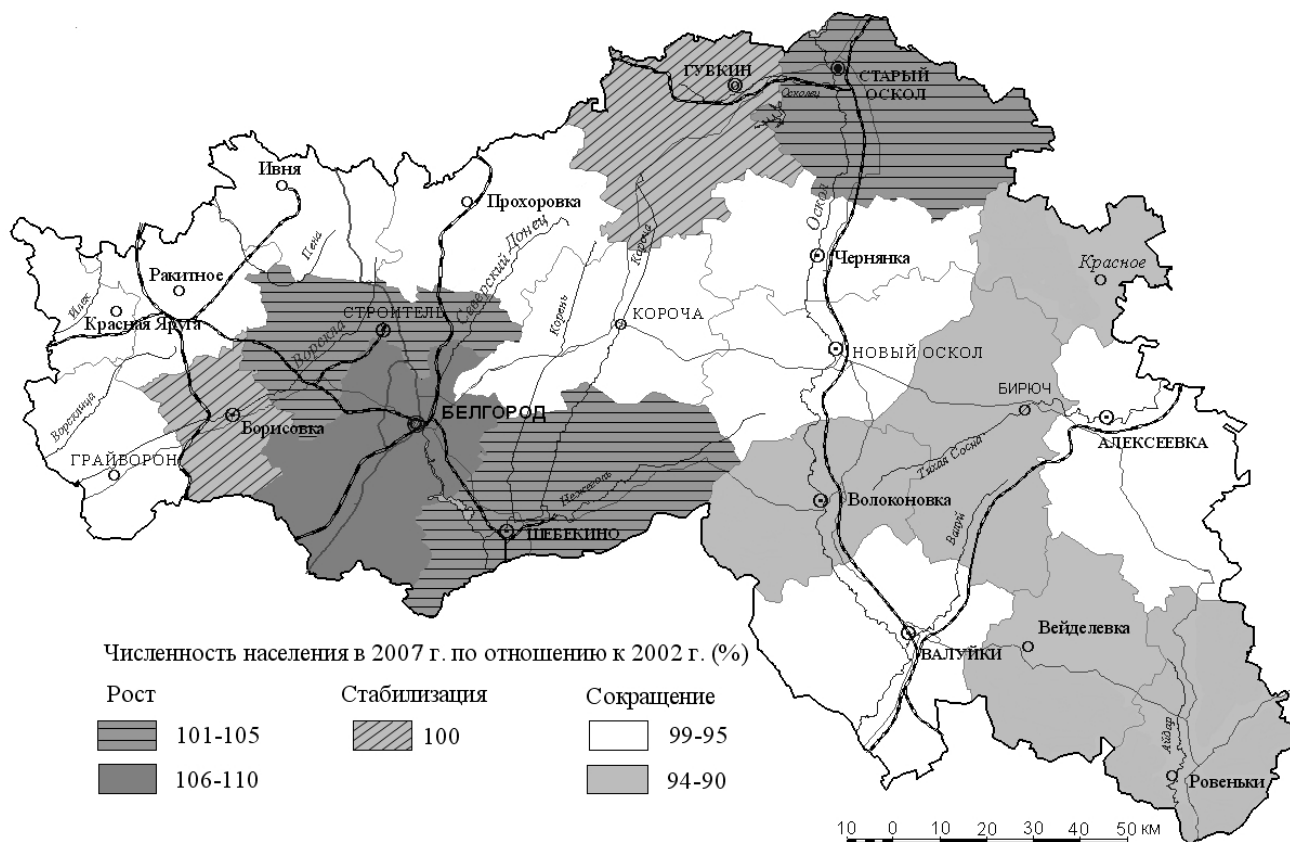


Рис. 1. Территориальная дифференциация динамики численности населения

Демографические процессы инерционны, их итог зависит от величины репродуктивных когорт, а темпы – от индивидуального поведения людей. Использованный нами метод аналитического демографического прогноза показал, что через несколько лет в детородный (репродуктивный) возраст в Белгородской области вступят малочисленные поколения кризисных 90-х годов. Так, в 2007 году в области в репродуктивном возрасте находилось 403,4 тысячи женщин, в 2015 году будут находиться лишь 322,5 тысячи, т.е. «потери» составят 81,1 тыс. женщин [1]. Это означает, что в детородном возрасте будет на 20% женщин меньше, чем сейчас, со всеми вытекающими из этого последствиями.

Можно ожидать непродолжительную волну деторождения в ближайшие три-пять лет по двум причинам: 1) за счет демографических (экономических) начинаний правительства, ускоривших «отложенные» ро-

ждения запланированных детей; 2) наличия многочисленных когорт молодых женщин, родившихся в 1985-1989 годах – поколения «детей перестройки». Далее, в перспективе пяти-семи лет и позже, обозначится спад деторождения, увеличения естественной убыли населения не избежать и для того, чтобы приостановить депопуляцию, требуется как минимум 20-30 лет при условии высокого уровня рождаемости. Для смягчения последствий демографического кризиса необходима кропотливая работа на государственном уровне по сокращению факторов смертности населения: смена стереотипов поведения населения, связанных с отношением к здоровью, к ценности человеческой жизни, создание качественного здравоохранения; для повышения уровня рождаемости нужно менять привычные установки и взгляды на институт семьи, семейные ценности, на положение женщины в обществе [7].

Снижение рождаемости приводит к изменению возрастной структуры населения, постарению, росту напряженности трудоиждивенческого баланса (ТИБ) первого вида, т.е. соотношению работающих и пенсионеров. Не менее сложной является ситуация с трудоиждивенческим балансом вто-

рого типа, который еще называют демографической (экономической) нагрузкой на трудоспособное население. В Прохоровском, Красненском, Алексеевском районах на одного трудоспособного приходится уже 1,2-1,4 нетрудоспособных (рис. 2).

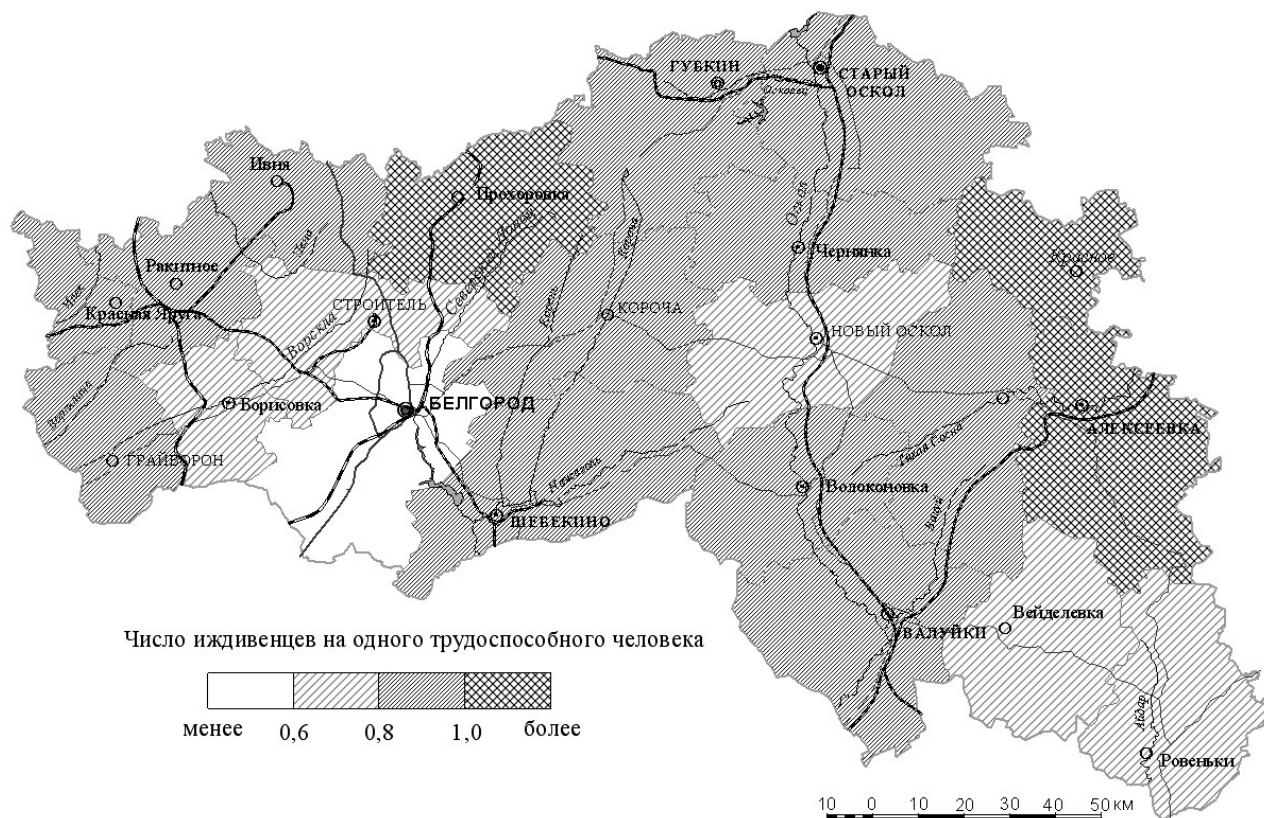


Рис. 2. Экономическая нагрузка на трудовые ресурсы

Сложная ситуация в указанной группе районов – результат интеграции демографических, социально-экономических и экологических факторов: длительного оттока наиболее молодой, активной части населения из районов аграрной специализации и сельских поселений с низкими уровнями развития социальной, производственной инфраструктуры и качеством жизни населения.

**Реалии использования трудового потенциала. Вызовы XXI века.** Изменения в режиме воспроизводства населения приводят к соответствующим сдвигам в его возрастной структуре, прежде всего – к постарению населения, что выражается в увеличении относительной численности лиц пожилого возраста и уменьшении числа детей: с 1979 по 2007 годы удельный вес

детей уменьшился с 21% до 16%, лиц старше трудоспособного возраста пока вырос незначительно за счет роста населения в трудоспособном возрасте.

Известно, что наиболее благоприятным для развития общества считается соотношение возрастных групп, при котором наблюдается численный перевес лиц молодого и среднего возрастов (инновационно-активное население) - 16-39 лет [2]. В 2007 году доля инновационно-активного населения составляла 68% трудоспособного населения, т.е. область располагает оптимальной структурой трудового потенциала и обладает еще одним преимуществом: в структуре экономически активного населения 22,7% занятых имеют высшее профессиональное образование. Это интеллектуальный ресурс области, эффективное использование кото-

рого позволит решать многие проблемы на ином уровне и затрачивать существенно меньше материальных ресурсов. (Интеллектуальные ресурсы в определенном смысле эквивалентны материальным, но с большим коэффициентом пропорциональности, порядка 100. Экспертные оценки утверждают, что 1 доллар, вложенный в научные исследования, приносит около 100 долларов прибыли. Это дает возможность учитывать в моделях развития интеллектуальные ресурсы наряду с материальными ресурсами [4]).

После 2010 года Белгородскую область ожидает регрессивный тип воспроизводства населения и удельный вес прародителей значительно превысит удельный вес детей. В 2015 году в трудоспособный возраст войдут на 12,7 тысяч меньше человек, чем выйдут из него, что приведет к сокращению и значительному дефициту трудового потенциала области [1]. Рост относительной численности лиц пожилого возраста и уменьшение числа молодых людей сужают базу подготовки специалистов различного профиля для всех отраслей экономики и могут замедлить темпы научно-технического прогресса в стране.

Наши расчеты позволили выявить значительные территориальные различия в уровне занятости населения, отличающиеся от официальных данных в два и более раза (мы считали по методике МОТ и опирались в расчетах на численность занятых в средних и крупных предприятиях). В Красненском, Прохоровском, Краснояружском, Корочанском, Ивнянском и ряде других районов, где среднесписочная доля работающих составляет до одной пятой от числа жителей, ситуация на рынке труда представляется катастрофической: работы нет, а самозанятость на приусадебных участках, не имеющих товарности, трудно назвать «занятостью» в классическом понимании термина. Ряд ученых, российскую занятость в ЛПХ (личное подсобное хозяйство) называют «самоэксплуатацией» [6].

**Прогноз трудового потенциала.** Демографическая яма 90-х годов XX века приведет к дальнейшему росту абсолютной и относительной численности населения пенсионного возраста, сокращению доли инновационно-активного населения, что обост-

ряет задачи роста производительности труда и повышения роли интенсивных факторов в развитии производства. Сокращение доли инновационно-активного населения можно расценивать как фактор-ограничитель поступательного развития области. К 2025 году вырастет численность населения в возрасте 65 лет и более на 140 тыс. человек и составит 383,4 тыс. человек, что по сравнению с 2005 годом в 1,6 раза больше; доля лиц старше 65 лет достигнет 20,6% против 16,5% в 2007 году [1].

**Структура занятости экономически активного населения.** Анализ характера и темпов перераспределения занятых между отраслями экономики области свидетельствует о стагнации межотраслевого движения, медленном перераспределении занятых в пользу третичного сектора. Удельный вес занятых в промышленности (одна пятая часть), строительстве, транспорте остается неизменным в течение пяти лет. Сократилась занятость населения в сельском хозяйстве с одной четвертой до одной пятой, по-прежнему, отличаясь высокой долей отрасли в структуре экономики даже с учетом специализации региона на АПК [1]. Структура занятых в экономике Белгородской области свидетельствует о том, что она является далекой от постиндустриального общества - с большим удельным весом работающих (преимущественно «синих воротничков») в промышленности, сельском хозяйстве, строительстве. Интенсивное развитие третичного сектора должно стать одним из факторов снятия напряжения на рынке труда области и формирования постиндустриального общества.

Анализ распределения работающих по занятиям подтверждает наш вывод о старой модели занятости, о недостаточном использовании человеческого капитала. Мы считаем, что в XXI веке, в условиях депопуляции реализация ключевых, естественных преимуществ экономики Белгородской области – добыча полезных ископаемых, металлургическое производство, научно-техническая, сельскохозяйственная деятельность – во многом будут зависеть от эффективности использования количественного и качественного состава трудового потенциала, человеческого капитала. В развитии

экономики Белгородской области ставка должна быть сделана как на углубление специализации с использованием высоких технологий, так и на расширение (диверсификацию) базовых отраслей с динамичным развитием широкого спектра отраслей сферы услуг, что позволит расширить векторное пространство занятости населения на пути к постиндустриальному обществу и, в конечном счете, приблизиться к высоким стандартам уровня и качества жизни населения.

Уровневые характеристики и общий фон социально-экономического развития общества в наибольшей степени определяют процессы пространственной организации, т.е. *системой расселения*. Проблема пространственного развития в России существовала всегда и сохранится в будущем, это неизбежно для страны с гигантской территорией и сильнейшими различиями в за-

селенности и условиях хозяйственной деятельности. Расселение, выступая носителем социально-экономических признаков, является причиной и следствием этих процессов. Быстро меняющиеся условия социально-экономического развития Белгородской области плохо совместимы с недостаточно эффективной системой городского и сельского расселения. Процессы урбанизации в стране не завершены, попытка выработать политику управления урбанизацией удовлетворительных результатов пока не дали [3]. С 2007 года в стране идет дискуссия, какой быть новой урбанизации, можно ли и нужно ли создавать, «строить» агломерации.

Урбанизации в Белгородской области существенно отстает от средних показателей по России, как по количественным, так и по качественным показателям. Представление об экистической ситуации Белгородской области можно получить из рис. 3.

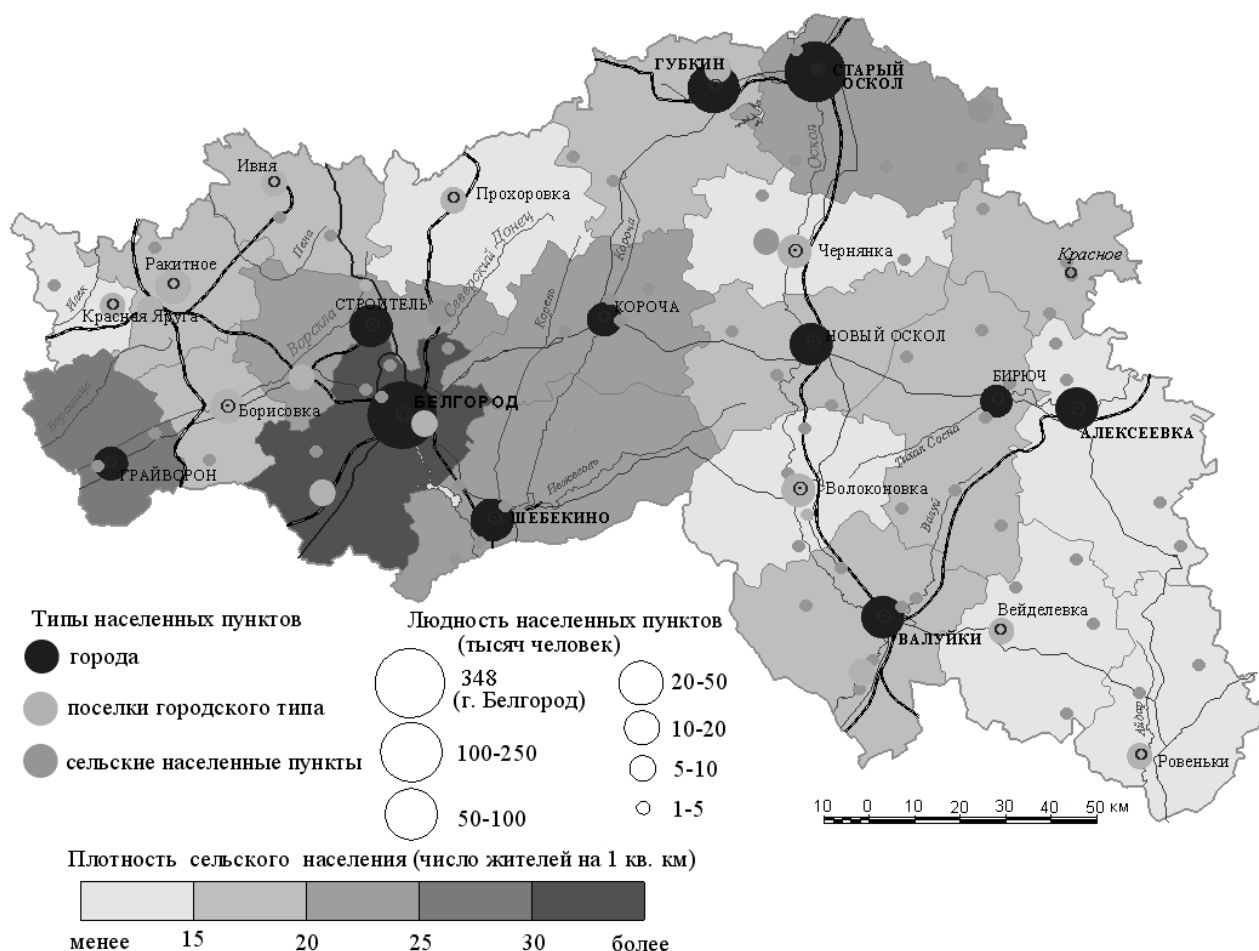


Рис. 3. Расселение населения Белгородской области

Оценить и количественно выявить характер развития **городских сетей** позволил

анализ формирования урбанистической и демоурбанистической структуры Белгород-

ской области. Крупные формы расселения, с людностью свыше 200 тысяч жителей (Белгород, Старый Оскол) все интенсивнее аккумулируют население, и мы расцениваем это как, бесспорно, положительный фактор, поскольку преодоление городом данного порогового значения людности приводит к формированию особого качества городской среды. Доля населения больших городов с 1959 г. по 2008 г. выросла с 14% до 51% от общей численности населения Белгородской области, сейчас в них проживает 77% от общего числа горожан, основным источником их роста (в условиях депопуляции), как и в области в целом, является механический прирост. В росте людности Белгорода определяющую роль играет его административный статус (областной центр), Старого Оскола - наличие основной градообразующей функции – черной металлургии, позволившей городу стремительно развиваться в 70-80-е годы и выжить в связи с всплеском конъюнктуры на черные металлы в сложные 90-е годы XX столетия. Но демографическое (как и социально-экономическое) будущее Старого Оскола видится нам сложным в связи с мировым финансово-экономическим кризисом и падением спроса на металл.

Мы считаем, что в области недостаточно крупных городов, которые могли бы играть важнейшую роль в модернизации страны, обладать гораздо более высокой общей эффективностью хозяйственной деятельности, являться выразителями урбанизации, ее авангардом. Роль «центра роста» Белгородской области, «полюса роста» выполняет город Белгород, Старый Оскол – города-пртивовеса, оказывая влияние на развитии всей системы расселения региона [5]. Все остальные города выполняют функции опорного каркаса расселения и административных центров своих муниципальных образований. Дефицит крупных городов создает проблемы для пространственного развития, способных ускорять развитие периферии.

Отмечаемые выше глубокие территориальные различия в демографическом, социально-экономическом, урбанистическом развитии области наложили свой отпечаток на **сельское расселение**. Начиная с 90-х

годов XX столетия в сельской местности Белгородской области наблюдается экономическая, демографическая, экистическая, социальная и экологическая деградация. Процессы обезлюдения российского села были заложены еще реконструкцией сельского расселения через укрупнение, т.е. сселение жителей мелких и мельчайших поселений в ближайшие крупные, ликвидация хуторской, мелкоселенной системы расселения, резкое сокращение общей численности населенных пунктов в 70-х годах XX столетия. Трансформация жизнедеятельности сельской территории в конце XX, начале XXI веков произошла под воздействием целого ряда факторов: демографического кризиса, дезинтеграции системы расселения населения, снижения районообразующего потенциала опорных центров расселения, спада аграрного производства, разрушения транспортной, социально-бытовой и производственной инфраструктуры, снижения уровня и качества жизни населения, нарушения экологического равновесия, утраты элементов историко-культурного наследия. На рубеже XX-XXI веков в сельском расселении Белгородской области появились новые тенденции: развивается процесс дифференциации и поляризации – вокруг городов Белгорода и Старого Оскола образуются локальные ареалы благополучия, на периферии - формируются пространства с демографической и экистической стагнацией или деградацией – зоны вторичного социального опустынивания. Произошло сжатие плотно заселенного пространства в социально-экономическом Центре области – вокруг областного центра.

Таким образом, исследование выявило устойчивую территориальную дифференциацию в структуре демографического и социально-экономического и экистического развития области. Стратификация, муниципальных образований, по-видимому, будет носить долговременный характер. На данном этапе исследования представляется возможным предложить органам государственного и муниципального управления, общественным структурам и исследователям следующую модель и стратегию выравнивания уровня социально-экономического развития муниципальных образований: не

допускать полной, глубокой депрессии муниципальных образований, т.к. она может привести к появлению новых безлюдных населенных пунктов, резкой диспропорции возрастного состава жителей оставшихся сельских поселений, росту социальных затрат, сокращению трудового потенциала до критического уровня; осуществлять мониторинг за депрессивными районами, отдельными поселениями, принимать взвешен-

ные управленческие решения по повышению уровня благоустройства и жизнеспособности населенного пункта, изыскивать экономический потенциал развития; комплексно развивать территорию области, превращая периферию в районы с современной инфраструктурой, качественным жильем, дорогами и полноценными рабочими местами, способными сбалансировать уровень жизни по всей территории области.

### Литература

1. Белгородская область в цифрах в 2007 г.: Краткий статистический сборник / Белгородстат. Белгород, 2008. 320 с.
2. Волосатов В.В. Демографическая ситуация и проблемы занятости при вступлении России в ВТО // Народонаселение. 2005. №2. С. 18-21.
3. Гужин Г.С., Н.В. Чугунова. Города Чечено-Ингушетии на пороге XXI века. Грозный «Книга», 1991, 136 с.
4. С.П. Капица, С.П. Курдюмов, Г.Г.Малинецкий. Синергетика и прогнозы будущего. М. 2003, 135 с.
5. Полякова Т.А., Н.В. Чугунова. Качество городской среды как полюс роста города-центра региона. Белгород // Проблемы региональной экологии. М., 2007. №4, С. 148-154.
6. Широкалова Г.С. Реалии российской деревни // Социологические исследования. 2006. №7. С. 70-78.
7. Чугунова Н.В. Результаты и прогнозы территориальной дифференциации демографического и социально-экономического развития изменяющейся России (на примере Белгородской области). Белгород, БелГУ, 2008. 194 с.

© Чугунова Н., Полякова Т., 2009

УДК 911.3

Ігор Смирнов

## ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ЛОГІСТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОПЕРАЦІЇ «OVERLORD»

*Розкрито сутність та географічні особливості виконання плану "Fortitude" з «фальшивої логістики» під час підготовки до операції «OVERLORD» - висадки військ союзників у Нормандії в червні 1944 року.*

*Ключові слова:* логістика, логістична підготовка, логістичне забезпечення, операція «OVERLORD».

**Ігорь Смирнов. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ОПЕРАЦИИ «OVERLORD».** Раскрыта сущность и географические особенности выполнения плана "Fortitude" по «фальшивой логистике» во время подготовки к операции «OVERLORD» - высадки войск союзников в Нормандии в июне 1944 года.

*Ключевые слова:* логистика, логистическая подготовка, логистическое обеспечение, операция «OVERLORD».

**Igor Smirnov. GEOGRAPHICAL ASPECT OF LOGISTIC PREPARATION OF OPERATION «OVERLORD».** Shown essence and geographical features of plan "Fortitude", mainly "false logistics", during preparation for operation «OVERLORD» - the D-Day landings of Allies in Normandy in June 1944.

*Keywords:* logistic, logistic preparation, logistic providing, operation «OVERLORD».

**Постановка наукової проблеми.** При розгляді історичних коренів логістики звичайно підкреслюється, що особливо бурхливий практичний розвиток вона дістала в ході дій Збройних Сил США в Європі на заключному етапі Другої Світової війни. Проте більш детальних відомостей про це не наводиться. Між тим, потужне логістич-

не забезпечення військових дій тоді здійснювалось не тільки американськими, але й загалом союзницькими військами, що знайшло концентрований вираз в операції з підготовки та самої висадки військ союзників у Нормандії влітку 1944 року, яке знаменувало відкриття «другого фронту» проти нацистської Німеччини та її союзників.

Особливу цікавість викликає географічний аспект логістичної підготовки операції «Overlord», чому й присвячена дана стаття.

**Літературні джерела та публікації** з теми статті є численні, але інформація, що в них міститься є надто короткою і загальною. Зокрема, можна посплатися на праці А.А. Смехова [1,5], А.М. Гаджинського [2,17], Б.А. Анікіна [3,12], В.І. Сергєєва [4,7,12], С.В. Саркісова [5,12], О.М. Сумця [6,20]. Більш детальний, хоча й критичний аналіз використання логістики військами союзників у ході Другої Світової війни, наведений в книзі Д. Шехтера та Г. Сандера [7,71,80], але й вони не повністю розкривають географічний аспект логістичної підготовки та забезпечення проведення операції з відкриття «Другого фронту», відомої під кодовою назвою «OVERLORD», зокрема мистецьке застосування «фальшивої логістики» з метою дезінформації супротивника щодо можливих географічних та часових реквізитів плану очікуваної висадки союзників.

**Метою статті** є розкрити сутність та географічні особливості здійснення «фальшивої логістики» в операції «OVERLORD», що донедавна становило одну з таємних сторінок Другої Світової війни, яку стало можливим розсекретити зовсім недавно.

**Виклад основного матеріалу.** З часом розкривають свої таємниці сторінки Другої світової війни. Багато з них були пов'язані з логістикою, що уже тоді активно застосовували Збройні сили США й союзницькі війська в ході дій у Європі. Подаємо до уваги читачів розповідь про одну з таких операцій, що розсекретили зовсім недавно. Вона полягала в успішному застосуванні «фальшивої» логістики Об'єднаним командуванням союзницьких військ у ході підготовки до висадки в Нормандії в червні 1944 р. До речі, матеріал показує глибоке розуміння важливості логістики та її географічного аспекту вищим керівництвом країн антигітлерівської коаліції, зокрема, прем'єр-міністром Великобританії Уїнстоном Черчиллем.

Важливою складовою успішного здійснення плану висадки союзницьких військ у Нормандії 6 червня в 1944 р., відомого під кодовою назвою «Overlord», стала схема

дезінформації супротивника щодо можливого місця й часу висадки, зашифрована під назвою «Fortitude». Ця схема складалася із двох частин - «Північ» (у Шотландії) і «Південь» (на південному сході Англії) і передбачала активне застосування «фальшивої логістики», тобто мистецької імітації концентрації військ, зокрема, танкових сил, логістичного забезпечення їх «функціонування» і транспортно-тилового «господарства» - для того, щоб перешкодити вищому командуванню Вермахта визначити дійсне географічне місце й час головного удару військ союзників під час їхньої висадки в Північній Франції,

Черчілль у супроводі двох своїх колег - генерал-майора Леслі Голліса, який виконував функції першого заступника військового міністра - голови комітету начальників штабів - і полковника Рональда Вінгейта, начальника відділу загального планування військового міністерства, приїхав подивитися першу лінію «танків».

Це власне були надувні гумові моделі танків - частина надзвичайно складного плану «Fortitude» (англ. «мужність»), метою якого було переконати Вище німецьке командування - ОКВ - у тому, що головним місцем висадки союзницьких військ буде не узбережжя Нормандії, а інший район на французькому березі Атлантики - біля протоки Па-де-Кале.

ОКВ було впевнене, що союзникам насамперед необхідно захопити великий порт у Північній Франції, щоб мати можливість розвантажувати морський транспорт із військами й танками й створити тилову базу з необхідними запасами. З німецької точки зору, найбільш підходящим портом для висадки союзних військ був Кале, оскільки там були причали й доки, крім того, цей порт знаходився близько до англійського берега, у найбільш вузькому місці протоки Па-де-Кале й поблизу німецьких баз по запуску ракет «ФАУ». Взагалі, це був найближчий до Німеччини великий французький порт. У силу вищенаведених причин ОКВ уважало саме порт Кале першочерговою мішенню для нападу, і відповідним чином посилює й без того потужну його оборону.



Протягом багатьох місяців спеціальний загін британських офіцерів, створений особисто У. Черчиллем, з безневинною назвою «Лондонська контрольна секція» (ЛКС), невтомно підтримував цю думку ОКВ. Під керівництвом полковника Джона Білена ЛКС створила величезне «фантомне» військо з тисяч британських, американських і канадських підрозділів, сконцентрованих на Південному Сході Англії, звідки ближче всього було до порту Кале. Все англійське узбережжя біля протоки Па-де-Кале було вкрито військовими наметами. Намети були пустими, однак біля них стояло безліч воєнних кухонь, із труб яких щодня валив густий дим. Здалеку й з висоти виглядало це так, начебто тут зібрано декілька дивізій. Крім того, десятки вантажних автомобілів, легкових штабних авто і машин «швидкої допомоги» з великими червоними хрестами постійно їздили серед військових «складів» із запасами й амуніцією, побудованих на швидку руку, проте обгороджених колючим дротом.

Понад чотириста поромів, барж й інших плавзасобів було зібрано й пришвартовано в районі гирла Темзи. З висоти це виглядало як потужний флот, зосереджений з метою наступної висадки союзницьких військ. У дійсності це теж були макети кораблів, зібрані з підсобних матеріалів. На деяких із цих кораблів навіть були екіпажі, які щодня «драїли» палубу. Це виглядало так, начебто «флот» готувався до швидкої висадки. Біля англійського порту Дувр три квадратних милі узбережжя були звільнені під величезну базу пально-мастильних матеріалів, що нібито повинна була забезпечувати потреби союзних військ за їхньої висадки в Кале. Конструкції бази складалися з труб, будівельних лісів, порожніх цистерн і насипних дамб. Вітродуйна машина, запозичена з кіностудії, створювала ефект постійних хмар пилу на будівельному майданчику, що з висоти знову ж таки виглядало як інтенсивна підготовка бази до майбутньої висадки військ.

Літаки RAF<sup>5/</sup> отримали наказ регулярно патрулювати місця фальшивої концент-

рації військ, але при цьому пропускати окремі німецькі розвідувальні літаки, щоб ті змогли фотографувати «підготовку» до висадки, але вони не повинні були спускатися нижче 30 тис. футів (750 м). Вище фальшива концентрація сил виглядала цілком правдоподібною, нижче німецькі фотокамери могли виявити підробку.

Також у місцевій пресі з'явилися фото генерала Монтгомері, що відвідав Дувр, і генерала Ейзенхауера, який привітав колег з відкриттям нової військової бази, призначення якої «залишиться секретом до кінця війни». Протягом декількох місяців місцеві газети друкували листи мешканців Дувра зі скаргами на падіння моралі через вплив американських і канадських військових. Копії цих газет відсилалися в Лісабон, звідки ця інформація надходила до Німеччини.

План «Fortitude» складався із двох частин - «Північ» й «Південь». План «Північ» концентрувався на фіктивній діяльності об'єднаних британо-американських військ, зібраних у Шотландії. Разом з такими ж фіктивними «радянськими військами» вони нібито готувалися атакувати Норвегію. Гітлер вважав, що Норвегія є надзвичайно важливою для захисту всього континенту, тому тримав там гарнізон в 380 тис. чоловік з танками й літаками, а також 1500 берегових гармат. Метою плану «Північ» було забезпечити, щоб ці німецькі війська й зброя залишалися на місці, а не були перекинені у Францію в переддень дійсного відкриття другого фронту, коли їхня присутність була б у край небажаною.

У той же час на півдні Англії фіктивна друга група Армії Сполучених Штатів під командуванням генерала Джорджа С. Паттона концентрувала свої «сили» у районі Дувр-Кембридж-Кінгз-Лінн. Джипи й інша автотехніка регулярно патрулювали дороги. По їхніх раціях оператори віддавали майже відкритим текстом розпорядження фіктивним дивізіям, бригадам і батальйонам, створюючи враження, що тут сконцентровані значні сили. Ці повідомлення можна було слухати на півночі Франції, що й робили німецькі радисти, нагромаджуючи «інформацію» про наміри союзників.

Щоб підтвердити цю «інформацію», були додатково задіяні німецькі шпигуни,

<sup>5/</sup>RAF, Royal Air Force (англ.), Королівські військово-повітряні сили Великобританії

що працювали під британським контролем в Англії. Всі вони дали в Німеччину інформацію про фіктивну концентрацію військ союзників - із вказівкою дійсних полків, а також їхніх геральдичних знаків, - для того, щоб німецька розвідка змогла проконтролювати їхнє існування, але не дійсне місце зосередження.

Але все ж таки залишалися питання - чи насправді ОКВ повірило тому, в чому його так намагалися переконати союзники? Військова й логістична підготовка до операції «Overlord» тривала майже три з половиною роки. Незважаючи на поразки й відступи в Північній Африці та Італії, фашистська Німеччина ще залишалася настільки сильною, що навіть об'єднані сили союзників, підтримувані величезними промисловими ресурсами США, не могли бути впевненими в успіху висадки своїх військ у Північній Франції. Усе залежало від швидкості захоплення й утримання союзницькими військами плацдарму. Якби це не вдалося зробити одразу, операцію з висадки союзників довелося б відкласти на кілька тижнів. Задум союзників був би розкритий, і німецька оборона в Нормандії була б посилена. Знадобилося б розробляти новий план, що зайняло б багато часу.

Отже, було необхідно, щоб німецьке командування прийняло фальшиві плани наступу союзників за дійсні. Якщо німецький опір виявиться слабким, втрати обох сторін будуть невеликі. У випадку ж серйозного опору кінцева перемога може віддалитися на невизначений строк, що викличе більші людські втрати. Нарешті, якщо атака союзників буде відбита або попереджена, це призведе до непрогнозованих військових і політичних наслідків. Відповідальність за всі можливі варіанти лягла на обмежене коло британських військових, звання яких зовсім не відповідали важливості поставленого перед ними завдання. Однак саме від них залежав успіх або поразка операції «Overlord».

Черчілль і його соратники, закінчивши свою інспекцію, продовжили нараду.

«План гарний, але чи переконає він німців? - запитав Черчілль. - Це вони є головною аудиторією, заради якої створений

весь цей театр, не ми. А ви що думаєте, Вінгейте?»

«За всіма перехопленими відомостями, прем'єр-мініstre, німецьке вище командування вважає, що головна висадка буде в Па-де-Кале. У цьому впевнені й Рундштедт, і Роммель».

«А що Гітлер?» - поцікавився Черчілль.

«Він ще не вирішив остаточно».

«Тоді ми повинні допомогти йому прийняти правильне рішення».

Різниця думок була досить серйозною між Гітлером, Роммелем і фельдмаршалом Гердом фон Рундштедтом, німецьким головнокомандуючим на Заході, який був надзвичайно обережний, оскільки мав значний військовий досвід. Фронт, за який він відповідав, був довжиною близько 3 тис. миль, від Амстердама на півночі до іспанського кордону на півдні, а потім уздовж усього південного узбережжя Франції до кордону з Італією. Для захисту цього всього в Рундштедта було шістдесят дивізій, що означало для кожної дивізії фронт оборони в 50 миль. Рундштедт усвідомлював небезпеку свого розтягнутого фронту й був у найвищому ступені зацікавлений у визначенні точного місця атаки союзників, щоб зосередити тут свої сили. Гітлер ускладнив йому це завдання, призначивши фельдмаршала Роммеля відповідальним за всю прибережну оборону. Ці два фельдмаршали були військовими професіоналами найвищого рівня й розуміли невідворотність висадки військ союзників, але між ними не було повної згоди щодо місця висадки й засобів оборони.

Роммель знав з досвіду про важливість переваги в повітрі, розумів, що у випадку висадки така перевага буде за військовоповітряними силами союзників. Тому він вважав за доцільне зібрати всі сили на узбережжі, щоб одразу знищити десант союзників, не дати їм створити позиції на березі. Рундштедт погоджувався щодо небезпеки з повітря, однак він вважав цілком можливим повітряний десант союзницьких військ у районі Парижа, тому не хотів збирати всі сили на узбережжі.

У свою чергу Гітлер, що ніколи не погоджувався з думкою Ради військових експертів і беззаперечними фактами, оскільки

довіряв лише власній інтуїції, не був схильний приймати сторону ні Роммеля, ні Руншtedта, Він побоювався атаки союзників з півдня, із Середземномор'я. Щоб посилити ці побоювання, а також збільшити число розбіжностей між фельдмаршалами, які не погоджувались з фюрером, британськими військовими фахівцями була розроблена й здійснена така схема.

Актор Клифтон Джеймс, що був на військовій службі в Британській армії, одного разу з'явився в аматорському спектаклі в ролі генерала Монтгомері. Подібність його з генералом була настільки великою, що після відповідного вишколу ходи й манери говорити, ЛКС довірила йому зіграти цю роль ще раз. К. Джеймс прилетів у Гибралтар як «генерал Монтгомері» - без найменшої спроби приховати цей візит. Відбувся його вчистий обід з губернатором (який у минулому вчився разом з генералом Монтгомері в Британській військовій академії Сандхерст). Потім він злітав в Алжир, щоб зустрітися там із британським командувачем. Німецькі агенти справно проінформували своє керівництво про візит «генерала Монтгомері», і в підсумку, за вказівкою Гітлера, ОКВ спішно прийняло план відбиття очікуваної висадки союзників з боку Середземномор'я.

Ще одна різниця думок між фюрером і його генералами торкалася питання, як краще використати танкові дивізії. З таким протяжним фронтом, який потрібно було захищати, їхня присутність у потрібному місці в потрібний час набувала критичного значення. Гітлер не визнавав мобільної війни, і тримав під особистим контролем всі танкові підрозділи. Тому ні Руншtedт, ні Роммель не могли пересунути жодної танкової дивізії у Франції без дозволу фюрера. Розвідка союзників визначила точні місця перебування цих дивізій на підставі радіоперехоплень й повітряних даних, а також завдяки роботі французького Руху опору, чий агенти організували мережу пралень за низькими цінами. Саме до них зверталися ощадливі німецькі інтенданти, а випрана білизна відправлялася за адресами німецьких військових частин, у т.ч. танкових дивізій. Через годину ці дані вже були в Англії - за допомогою радіо або поштових голубів.

У такий спосіб було виявлено, що ОКВ тримає у Франції 10 танкових дивізій. Кожна дивізія складалася з декількох сотень танків, а також іншої техніки, у тому числі бронетранспортерів. Гітлер наказав розмістити їх так, щоб вони змогли відбити напад як з півночі, так і з півдня Франції. Отже, танкові дивізії Вермахту у Франції були розосереджені по території. Таку ситуацію потрібно було зберегти як можна довше - аж до висадки союзників у Нормандії, коли буде цінним кожен день й кожна година. Із цією метою учасники французького Руху опору систематично підривали залізничні колії й рухомий склад, а літаки RAF бомбили залізничні мости й тунелі на шляхах до Нормандії.

Тепер Черчілль поставив Голлісу питання: «Чи є дані про те, що танкові дивізії готуються до маршу?».

«Відносно цього ми маємо суперечливу інформацію, прем'єр-мініstre, - відповів Голліс. - Роммель вимагає термінового перекидання танків якнайближче до північного узбережжя, але Руншtedт із ним не погоджується. Останнє слово за Гітлером. Чи будуть танки рухатися або залишаться на місці, залежить тільки від нього, а також від того, хто буде його вухами».

«Із цього приводу можу сказати тільки одне, джентльмени, - відгукнувся Черчілль, - Цей привілей слід неодмінно залишити за нами».

«Конче необхідно знайти засіб переконати Гітлера не пересувати танкові дивізії з місць їхньої нинішньої дислокації, незважаючи на аргументи Роммеля й Руншtedта. Я маю на увазі щось несподіване, що могло б подіяти на нього, можливо, абсолютно ірраціональним способом. Нам не потрібно багато часу, джентльмени. Досить буде двох-трьох днів. Це буде достатнім бонусом після нашої висадки, оскільки будь-який рух потім буде під загрозою наших повітряних ударів. Ви зрозуміли це, Вінгейте? Потрібний останній поштовх, щоб схилити думку фюрера в наш бік, хоча б ненадовго».

«У нашому розпорядженні залишилося мало часу, прем'єр-мініstre, але коли б навіть у нас було ще кілька тижнів, важко додати що-небудь істотне до тієї географічної картини фіктивної логістики можливої

висадки союзників у Франції, яку ми створювали протягом останніх років. Але, як художник, сер, ви, без сумніву, погодитеся, що коли оригінал картини є під сумнівом, положення може виправити дійсний підпис художника на ній».

«Розумію. Ви маєте на увазі яку-небудь спеціальну схему?»

«Я вже говорив про неї генералові Моргану, прем'єр-міністр», - визнав Вінгейт.

Генерал Фредерик Морган був Британським начальником штабу при генералові Ейзенхауері, головнокомандуючому Об'єднаними силами союзників. У цій якості Морган відповідав за весь процес планування висадки - як дійсної, так і фіктивної.

«І що сказав Морган?», - запитав Черчилль.

«Він не вважає мою пропозицію достатньо реальною, прем'єр-міністр».

«Це вирішуватиму я. Продовжуйте».

«Потрібно послати в Німеччину одного з таємних німецьких агентів, які працюють на нас тут. Ми вже направляли одного чи двох з них до Лісабону, де вони зустрілись з німецькими колегами, успішно виконали наші завдання й повернулися до Лондону. Ми оберемо одного з них, найбільш гідного довіри, і він повернеться в Німеччину, нібито виконавши завдання Гітлера, а в дійсності - виконуючи наше завдання. Він повезе із собою папери, які підтвердять усе, що ми хочемо. Я вважаю, що такий захід саме й зможе схилити баланс довіри на нашу користь - принаймні, на той час, щоб ми змогли скористатися перевагою».

«Досить ризикована пропозиція, Вінгейте. Як на мене, вона викликає занадто багато питань. Уявіть на хвилину нас на місці Гітлера. Чому ця людина так раптово прибула з цінною інформацією? А чому ми впевнені, що цей агент поїде до Німеччини? Він уже один раз зрадив, щоб урятувати свою шкіру. Він може це зробити ще раз. Подорож до Лісабону – одна справа, але до Берліну - зовсім інша. А може, він вважатиме за краще де-небудь відсидітися до висадки наших військ, щоб потім приєднатися до них, або взагалі зникне в невідомому напрямку?».

«Радіоперехоплення німецьких повідомлень дозволять довідатися, чи виконав він наше доручення, сер»

«Згодний. Але ми не матимемо жодного впливу на його дії. Поки ці агенти на нашій землі, вони слухаються нас. Позбавлені нашого контролю, вони будуть слухатися тільки самих себе. І що може перешкодити такій людині розповісти німцям не нашу історію, а дійсну?».

«Згодний з вами, прем'єр-міністр. - сказав Голліс твердо. - Ризик занадто великий. Я дуже сумніваюся, щоб Гітлер, уже не говорячи про Рундшtedта або Роммеля, повірив у вірогідність повідомлення такої людини, нехай навіть вона була б як треба нами підготовлена в сенсі документів і т.п.».

Але Вінгейт уперто продовжував: «Інформація, що він візьме із собою, обов'язково буде підтверджена радіо повідомленнями німецьких агентів, що працюють тут на нас, а цим людям німецьке командування дуже вірить. Доказ - один з агентів недавно був нагороджений Залізним хрестом. Якщо ми пошлемо нашого агента до Німеччини, про його приїзд ОКВ повідомлять звідси їхні агенти, яким німці довіряють. Вони ж повідомлять про важливу військову інформацію, що везе із собою агент. ОКВ знатиме, коли й де він з'явиться, отже, в Німеччині його зустрінуть і ставитимуться до нього з великою повагою. Таким чином, частково німецьке керівництво вже повірить у важливість і значимість цієї людини та її інформації».

«Однак ризик все-таки залишається значним, - відповів прем'єр-міністр. - Як для наших планів, так і для цієї людини. Як у випадку успіху, так й у випадку невдачі життя цієї людини буде під загрозою. Навіть якщо німці йому повірять, вони все одно триматимуть цього агента під наглядом, можливо, у в'язниці, поки його інформація не підтвердиться. Оскільки вона й не повинна підтвердитися, скоріше, навпаки, що чекає цю людину? У найкращому разі швидка смерть, у гіршому - повільна. Не занадто райдужна перспектива для нашого посланця».

«У цьому випадку ми навмисно посилаємо людину на смерть, прем'єр-міністр», - додав Голліс.

«На війні таке трапляється щодня. Яка різниця, чи буде він знати із самого початку, що шанси вижити в нього мізерні», - парирував Черчілль.

«Ми могли б запропонувати йому значну суму грошей, або, принаймні, взяти на себе турботу про його родину, якщо він не повернеться, сер», - запропонував Вінгейт.

Черчілль невдоволено покачав головою: «Не думаю, що така людина мала б потребу у фінансових стимулах, джентльмени. Для неї буде справою честі зробити те, що не змогли інші, - з ризиком і славою в однаковій пропорції».

Така людина була знайдена серед офіцерів так званих „Військ Ікс” – секретного підрозділу особливого призначення, сформованого з громадян окупованих нацистами країн, створеного за особистою вказівкою У.Черчілля та очолюваного адміралом лордом Маунтбаттенем. Їй вдалося успішно виконати завдання й навіть повернутися живою до Британії після успішної висадки союзників. Британці називали його Степфен Ріглі, німцям він був відомий під кодовим ім'ям «агент Німрод», у дійсності ж це був німецький антифашист Стефан Розенберг. Про це детально написав британський автор Джеймс Лізор у своїй книзі «Війська Ікс» [8]. Але це вже зовсім інша історія.

**Висновки.** Знання сутності та можливостей військової логістики та застосування її засад та методів на практиці дозволило підготувати та успішно здійснити одну з найважливіших операцій союзницьких військ у Другій Світовій війні – їх висадку в Нормандії в 1944 році, що знаменувало відкриття Другого фронту в Європі. Важливий складник цієї операції, відомої під кодовою

назвою «OVERLORD», становила «фальшива логістика» (відома під кодовою назвою “Fortitude”), метою якої було забезпечити 100%-ву дезінформацію супротивника щодо справжнього географічного місця та часу висадки військ союзників. Операція “Fortitude” з участю «фальшивої логістики» була блискуче виконана, що дозволило союзникам отримати ефект несподіваності під час відкриття «Другого фронту» в Європі та забезпечити успіх усієї операції «OVERLORD».

Для порівняння, логістична підготовка плану наступу німецьких військ на Москву восени 1941 року виявилася вкрай невдахою. Війська Вермахта забезпечувалися в надії на те, що цю кампанію буде завершено до настання морозів. Тому вантажівки масово завозили у війська передусім гумові човни та весла. Суворой зими, що почалася того року 15 листопада, німецьке командування не очікувало і тому не передбачило відповідного забезпечення військ. В результаті виявилася зовсім безпорадною артилерія, оскільки не мала необхідних мастильних матеріалів, щоб захистити рухомі частини гармат. Через це майже 70% всієї військової техніки німців опинилося в неробочому стані. Більша частина німецьких танків теж була не в змозі діяти, оскільки за таких низьких температур відмовляли їхні оптичні приціли. А піхота без зимового обмундирування не змогла просуватися вперед. Але навіть за таких умов німці, відступаючи, обов'язково робили цвинтарі, де залишали під дерев'яними хрестами з іменами та датами могили своїх полеглих вояків.

### Література

1. Смехов А.А. Введение в логистику. – М.: Транспорт, 1993. – 155с.
2. Гаджинський А.М. Логистика: Учебник. – М.: Маркетинг, 2002. – 407с.
3. Логистика: Учебник / Под ред. Б.А. Аникина. – М.: Инфра-М, 2002. – 368с.
4. Сергеев В.И. Логистика в бизнесе: Учебник. – М.: Инфра-М, 2001. – 608с.
5. Саркисов С.В. Управление логистикой: Уч. пос. – М.: Интел-Синтез, 2001. – 416с.
6. Сумец А.М. Логистика. Теория, ситуации, практические задания: Уч. пос. – К.: «Хай-Тек Пресс», 2008. – 230с.
7. Шехтер Д., Сандер Г. Логистика. Искусство управления цепочками поставок / Пер с англ. – М.: Претекст, 2008. – 230с.
8. Leasor J. X – Troop. – London: Gorgi books, 2002. – 287 p.

© Смирнов І., 2009

## РИНКОВІ МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ МОНОЦЕНТРИЧНИХ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ

*Розкрито особливості формування функціональної структури моноцентричних промислових агломерацій України в умовах ринкових трансформацій. Проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку промислового виробництва Київської, Харківської, Одеської та Львівської агломерацій.*

*Ключові слова:* промислова агломерація, промислове виробництво, функціональна структура, ринкові трансформації.

*Александр Гладкий. РЫНОЧНЫЕ МЕХАНИЗМЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ МОНОЦЕНТРИЧЕСКИХ ПРОМЫШЛЕННЫХ АГЛОМЕРАЦИЙ УКРАИНЫ. Раскрыты особенности формирования функциональной структуры моноцентрических промышленных агломераций Украины в условиях рыночных трансформаций. Проанализировано современное состояние и перспективы развития промышленного производства Киевской, Харьковской, Одесской и Львовской агломераций.*

*Ключевые слова:* промышленная агломерация, промышленное производство, функциональная структура, рыночные трансформации.

*Alexander V. Gladkey. MARKET MECHANISMS OF OPTIMIZATION OF FUNCTIONAL STRUCTURE OF MONOCENTRIC INDUSTRIAL AGGLOMERATIONS IN UKRAINE. The peculiarities of market development of functional structure of monocentric industrial agglomerations in Ukraine are disclosed. The current conditions as well as further industrial development strategy of Kiev, Kharkiv, Odessa as well as Lviv agglomerations are analyzed.*

*Keywords:* Industrial agglomeration, industrial production, functional structure, market transformations.

**Вступ. Вихідні передумови.** Формування промислових агломерацій України в умовах ринкової економіки визначається істотною трансформацією їх функціональної структури, розвитком нових організаційно-компонентних і територіальних форм промислового виробництва, активізацією підприємницької ініціативи та конкурентних відносин. В межах окремих агломерованих територій (центрального ядра, поселень ближньої і дальньої периферії) виникають і розвиваються промислові підприємства, які орієнтовані в своїй діяльності на досягнення максимальної економічної ефективності господарювання, що заснована на специфіці агломераційного ефекту. За допомогою ринкових механізмів розвитку, промислові агломерації поступово позбавляються застарілих, сировинно- та енергоємних, екологічно шкідливих, низько ефективних видів промислової діяльності. В їх межах розвиваються інноваційні, модульні підприємства, що ефективно використовують переваги високорозвиненого урбанізованого соціального середовища агломерації (її трудові та фінансові ресурси, ринкові та комерційні сили, контактність і комунікативність середовища тощо), зростає галузева різноманітність промисловості, підвищуються показники економічної ефективності

та міжнародної орієнтованості виробничої діяльності.

Всі ці процеси, за умови безперешкодного розвитку агломераційного ефекту території і залучення ринкових важелів впливу на розвиток підприємницької ініціативи, сприяють оздоровленню промислового виробництва України, його переходу на інноваційні, інтелектуаломісткі технології, налагодженню виробництва конкурентноздатної продукції як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Промислові агломерації стають основою для формування вітчизняних тенденцій стійкого розвитку промислового виробництва, заснованих на власних ресурсах і можливостях території, а не на ресурсах іноземних компаній та організацій, що привнесенні ззовні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вивченню промислових агломерацій, особливостей їх структурних трансформацій та формування їх економічної ефективності присвячено праці багатьох вчених. Зокрема, сутність промислово-агломераційних утворень та теоретичні аспекти їх економічної ефективності висвітлені в роботах С. І. Іщука, В. І. Захарченка, М. Т. Агафонова, А. Є. Пробста, Л. М. Корецького, М. Д. Шаригіна, М. М. Паламарчука, О. І. Шаблія, М. Портера та М. Енрай-

та (М. Porter, М. Enright), П. Гатгета (Paul Hugget), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse). Практичні сторони проблеми на прикладі України розкрито в роботах О. Г. Топчієва, М. Д. Пістуна, М. М. Паламарчука, І. О. Горленко, Г. П. Підгрушного, Л. Г. Руденка, Р. І. Литвиненко, О. І. Драпіковського, В. Бабаєва, В. Н. Амітана, Н. І. та М. С. Дністрянських, І Костюка, В. М. Пересекіна, М. Я. Мижеги та ін. Однак, комплексні дослідження оптимізації функціональної структури моноцентричних промислових агломерацій України в умовах ринкових трансформацій ще детально не проводились.

**Формулювання цілей статті. Постановка завдання.** Саме тому, об'єктом даного дослідження обрано моноцентричні промислові агломерації України, а предметом – особливості ринкових зрушень в їх функціональній структурі. Метою дослідження є визначення ринкових механізмів оптимізації функціональної структури моноцентричних промислових агломерацій України (Київської, Харківської, Одеської, Львівської), а завданнями – аналіз напрямків основних структурних зрушень в промисловому комплексі моноцентричних агломерацій України під впливом ринкових трансформацій їх функціональної структури, дослідження зміни показників економічної ефективності промислового виробництва моноцентричних агломерацій та окреслення перспективних напрямків їх подальшого розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** Для висвітлення основних тенденцій трансформації функціональної структури промислових агломерацій України та визначення ринкових механізмів її вдосконалення, розглянемо кожне агломераційне утворення нашої держави, користуючись певною схемою характеристики. При аналізі напрямків трансформації компонентної структури агломерації будуть розкриті питання вдосконалення її промислової спеціалізації (на базі зміни показників прибутковості), збільшення галузевої різноманітності та розвитку інноваційних виробництв. Висвітлення шляхів вдосконалення територіальної структури агломерацій доцільно розпочати з аналізу процесів перепрофілювання їх окремих територіальних елементів (ядра,

агломерованих поселень) та встановлення шляхів підвищення економічної ефективності функціонування промислового виробництва в їх межах. Також, доцільно виділити території пріоритетного формування малого і середнього бізнесу, науково-інноваційних (технополісів, технопарків) та ринково-комерційних функцій.

**Київська промислова агломерація** залишається найбільш розвиненим утворенням подібного типу в Україні. Цьому сприяли не лише столичний статус його ядра, але також ряд історичних, політичних та міжнародних чинників. В структурі промислового виробництва Київської агломерації повною мірою проявляються тенденції істотного зростання прибутковості інноваційних підприємств точного машинобудування і побутової хімії [11], а також тих видів промислової діяльності, які отримали високий рівень розвитку саме в трансформаційний період формування економіки України.

Проте, інноваційні галузі в Київській агломерації не є спеціалізованими і залишаються на других ролях, порівняно із виробництвом товарів легкої, харчової промисловості, лісопромислового комплексу, а також із виробництвом і розподіленням електроенергії, газу та води. Переважання цих галузей промислового виробництва в ядрі Київської агломерації та в містах ближньої периферії (Бровари, Бородянка, Васильків, Вишгород, Обухів) не є науково виваженим. Їх доля, особливо в м. Києві, повинна скорочуватись, поступаючись місцем модульним високоінноваційним видам промислової діяльності. Найбільш гіпертрофованим, на нашу думку, є переважання в столиці підприємств з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води (25% від загальної кількості зайнятих у промисловості), що викликане, здебільшого політичними чинниками. Ці диспропорції мають бути усунені за допомогою ринкових важелів впливу на галузеву структуру промислового виробництва, через створення сприятливих економічних умов для розвитку інноваційних високотехнологічних видів діяльності. На основі показників зростання економічної ефективності та індексу спеціалізації в галузі машинобудування і хімії окремих агломерованих територій навколо Києва (Борис-

пільський, Бородянський, Броварський, Кагарлицький, Макарівський та Обухівський райони) можна зробити висновки, що тенденції до підвищення інноваційності виробництва в Київській агломерації вже склалися. Вони лише потребують додаткової підтримки в подальшому розвитку з боку органів влади.

Ряд територій Київської промислової агломерації потребує підвищення показників галузевої різноманітності [11]. Зокрема, це Макарівський, Бородянський, Обухівський райони. Агломераційний ефект цих територій використано далеко не повністю, в їх межах доцільно додатково простимулювати розвиток малого і середнього бізнесу та формування модульних підприємств. З огляду на показники економічної ефективності господарювання, наявні трудові і сировинні ресурси, в межах Макарівського, Бородянського, Вишгородського та Бориспільського районів доцільно створити сприятливі умови для функціонування підприємств легкої і харчової промисловості, в межах Броварського та Бориспільського районів – для виробництва готових металевих виробів, в межах Вишгородського району – для виробництва лісопереробної продукції і товарів легкої промисловості. Однак, ці галузі, на нашу думку, не повинні перешкоджати зростанню спеціалізації зазначених районів на інноваційних видах діяльності, про що говорилося вище.

Місто Київ потребує істотної деконцентрації промислового виробництва, зокрема винесення, подрібнення і перепрофілювання підприємств-гігантів радянських часів (“Арсенал”, “Електронмаш”, “Точелектроприлад”, „Реле та автоматики”, „імені Лепсе”, “Київторгмаш”, “Більшовик”), які в ринкових умовах не мають високих показників економічної ефективності функціонування в ядрі агломерації. З їх організаційної структури можна виділити ринково-комерційні, науково-дослідні та проектно-конструкторські організації, які можуть залишитись в Києві та будуть забезпечувати свої винесені на периферію підприємства необхідним набором вузькоспеціалізованих висококваліфікованих послуг, що складатиме основу формування агломераційного ефекту в цих видах діяльності. Вивільнені

території Києва, таким чином, можуть бути віддані під житлову забудову, або під розміщення високоприбуткових підприємств соціального комплексу ринково-комерційного спрямування [14].

В межах поселень ближньої периферії має бути проведене стимулювання підприємницької активності, створення сприятливих умов для ведення промислової діяльності. Особливо, потребують зростання показників економічної ефективності виробництва на основі ринкових методів регулювання такі поселення, як Боярка, Васильків, Вишневе, Обухів, Буча. З огляду на викладені вище закономірності територіального розподілу показників рентабельності і продуктивності праці в межах агломерації, це матиме значний економічний ефект.

Дальня периферія Київської агломерації визначається зниженням абсолютних та відносних показників промислового розвитку. Особливо це стосується міста Кагарлик та смт. Макарів. В їх межах потребують стимулювання наведені вище ринково спрямовані види промислової діяльності, що мають значний рівень прибутковості внаслідок наближення до крупного міста. Як видно із проведених нами досліджень, наявних ресурсів і можливостей території, особливо ефективно будуть розвиватися галузі харчової промисловості, машинобудування і хімії, зокрема ті них, що спеціалізуються в галузі агропромислових технологій і спрямовані на підтримку селянських (фермерських) господарств. Серед дальніх периферійних поселень ефективно розвивається промисловий комплекс Фастова та Бородянки. Важливим чинником цього стали потужні доцентрові транспортні комунікації. Ці поселення мають перспективи до активізації інноваційної діяльності в галузі машинобудування, виробництва високотехнологічних товарів ЛПК та продуктів харчування [5].

Наведені вище приєднані території пріоритетного розвитку інноваційного машинобудування і металообробки (Києво-Святошинський, Обухівський, Вишгородський, Васильківський райони) мають складати основу майбутнього столичного технополісу. В його межах слід передбачити формування високого рівня інженерно-



інфраструктурної підготовки території, а також створення сприятливих економічних умов для залучення підприємницького капіталу в галузі НДДКР та інноваційних технологій. Це в цілому збігається із розробками „ДІПРОМІСТ” та АТ „Київпроект”, а також включено до програми соціально-економічного розвитку Києва на 2020 р. [5].

**Харківська промислова агломерація** займає одне з провідних місць серед агломераційних утворень нашої держави за індексом спеціалізації в галузі виробництва машин та обладнання, а також (як і Київська) в галузі легкої, харчової промисловості та ЛПК. Проте, машинобудівні підприємства агломерації (особливо в поселеннях Валки, Чугуїв, Нова Водолага, Шевченкове та ін.) характеризуються застарілістю основних засобів виробництва та мають вкрай низькі показники рентабельності і продуктивності праці в ринкових умовах. Ця галузь потребує особливої державної підтримки, оновлення основних засобів та активізації НДДКР. Володіючи висококваліфікованими трудовими ресурсами в галузі машинобудування та маючи потужні історичні передумови формування та розвитку інноваційних видів економічної діяльності, Харківська агломерація визначається високою привабливістю для потенційних вітчизняних та іноземних інвесторів, а також для залучення капіталу міжнародних компаній і ТНК в галузі точного приладобудування, верстатобудування, виробництва транспортних засобів, тракторів та обладнання для сільськогосподарського виробництва, літакобудування, військово-промислового комплексу тощо (мм. Харків, Дергачі, Люботин, Зміїв, Південне, Мерефа, що мають відповідну історично сформовану базу та зосереджують в собі висококваліфікованих працівників). Сприятливі передумови для активізації цих видів діяльності можуть бути створені в агломерації шляхом формування пільгового режиму інвестування і субсидування, скорочення митних платежів та податкових зборів.

В галузевій структурі промисловості Харківської агломерації доцільно зменшити долю виробництв сировинної орієнтації (особливо у високоагломерованих районах). Пріоритетним є розвиток підприємств інно-

ваційної хімії (які б доповнювали машинобудівний профіль території), а також підприємств легкої і харчової промисловості, які мають підвищені показники економічної ефективності виробництва. Також, потребують скорочення непрофільні підприємства з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води, що розміщені в ядрі агломерації та в найближчому його оточенні.

В деяких районах Харківської області, поселення яких входять до складу агломерації, сформувався низький рівень галузевої різноманітності промислового виробництва. Це Печенізький, Кегичівський, Золочівський, Балаклійський райони. Вони недостатньо мірою використовують переваги агломераційного ефекту території і характеризуються низьким розвитком промислового виробництва. Ці райони потребують додаткового стимулювання промислової діяльності, шляхом надання істотних пільг та економічних стимулів розвитку підприємницької ініціативи, модульних інноваційних технологій та соціально-орієнтованих виробництв. Особливо це стосується Печенізького та Золочівського районів, які знаходяться у безпосередній близькості від ядра агломерування та характеризуються посиленням впливом його специфічного економічного ефекту. Адаптація впливу ядра на зазначених територіях можлива лише за допомогою формування в їх межах сучасних високорентабельних виробництв, активізації ринково-комерційних функцій та підприємництва, широкого залучення вітчизняних та іноземних інвестицій на пільгових умовах. Окремі прояви зростання економічної ефективності інноваційних галузей господарства вже мають місце на агломерованих територіях ближньої периферії, ці тенденції потребують закріплення і подальшого розвитку.

Вдосконалення територіальної структури Харківської агломерації доцільно розпочати з винесення до периферійної зони та подрібнення ряду застарілих крупних підприємств Харкова (турбінний, електромеханічний заводи, "Електроважмаш", "Електромашина"), що мають низький рівень рентабельності і продуктивності праці [7]. Розміщені в найближчих агломерованих посе-

леннях (Валки, Південне, Зміїв, Золочів, Мерефа) ці підприємства (точніше, ринково-спрямовані малі і середні машинобудівні компанії під егідою єдиної групи або корпорації) отримують значні перспективи для свого розвитку, обумовлені специфікою агломераційного ефекту території, особливостями формування ринку трудових ресурсів, низькими витратами на земельну ренту. Базою для подібних трансформацій можуть стати філіали харківських машинобудівних підприємств, які були створені в зазначених поселеннях ще за радянських часів, а наразі майже не працюють. Це меншою мірою стосується тих машинобудівних підприємств Харкова, які наразі активно нарощують свої потужності (виробництво тракторів, авіабудування та ін.). Проте, в більш віддаленій перспективі, ці підприємства також мають бути винесені за межі ядра агломерації, коли для цього виникнуть відповідні сприятливі умови (суттєва економія на земельній ренті, економія за рахунок модульності та гнучкості виробництва, специфічного ринку праці тощо). На вивільнених територіях Харкова ефективний розвиток мають отримати підприємства кредитно-фінансової, маркетингової, ринково-комерційної сфери, дефіцит яких спостерігається в місті, заклади прикладної науки, конструкторські бюро тощо.

Виходячи з оцінки ефективності виробництва, природно-ресурсних та соціально-економічних умов території, можна визначити пріоритетність розвитку промислових функцій ряду агломерованих поселень. Так, ближня периферія Харківської агломерації, окрім яскраво вражених функцій інноваційного машинобудування, буде ефективно спеціалізуватись на виробництві продуктів харчування (Харківський, Чугуївський, Нововодолазький, Валківський, Вовчанський райони), а також на продукції лісопереробної і легкої промисловості (Валківський, Харківський, Дергачівський райони). Потребують додаткового стимулювання галузі легкої промисловості, які є спеціалізованими на більшості територій ближньої периферії (Харківський, Валківський, Дергачівський райони), однак визначаються низьким рівнем економічної ефективності [1].

На території ближньої периферії існують поселення, промислові підприємства яких мають недостатньо високий рівень економічної ефективності. Це Чугуїв, Люботин, Дергачі, Валки. Вони потребують додаткового стимулювання розвитку інноваційних високоприбуткових видів промислової діяльності шляхом активізації розвитку малого і середнього бізнесу та створення пільгових режимів розміщення ринково-орієнтованих виробництв.

В межах дальньої периферії має відбуватись поступове скорочення галузей з добування неенергетичних корисних копалин, крім сировини для будівельної індустрії (сmt. Шевченкове та Нова Водолага). Має бути простимульовано зростання підприємств інноваційної хімії (м. Первомайський), виробництва металевих виробів, машин і обладнання (м. Чугуїв), продуктів харчування (Валки, Нова Водолага, Первомайськ, Балаклія, Чугуїв та ін.). Потребують додаткового стимулювання розвитку промислові виробництва поселень Первомайський, Зміїв, Нова Водолага, які характеризуються порівняно незначним рівнем своєї економічної ефективності [1].

На високоагломерованих територіях Харківської агломерації, що мають значні перспективи розвитку інноваційного машинобудування, доцільно розробити програму формування технополісу. Його діяльність, проінвестована вітчизняними та зарубіжними компаніями і ТНК, принесе відчутний прибуток та сприятиме активізації виробництва новітніх технологій в агломерації [13].

**Львівська промислова агломерація** є одним з найбільш ринково адаптованих агломераційних утворень в Україні. Вона характеризується значним зростанням приватної ініціативи та підприємницької активності, які сформувались завдяки наближенню до держав Євросоюзу і транскордонній дифузії ринкових механізмів розвитку господарства. Так, за окремими показниками діяльності малих і середніх промислових підприємств (в особливості, за рівнем рентабельності і продуктивності праці), Львівська агломерація поступається лише Київській, в деяких випадках Харківській. Високі показники економічної ефективності виробництва в агломерації мають підприємств

ва легкої промисловості (особливо, текстильного виробництва, виробництва одягу, хутра та виробів з нього), а також хімії і нафтохімії. Легка промисловість отримала найвищий коефіцієнт спеціалізації серед інших агломераційних утворень України і, з огляду на загальний депресивний стан галузі в нашій державі, вимагає широкої фінансово-інвестиційної підтримки та створення пільгового режиму функціонування.

Львівська агломерація займає друге місце в Україні після Київської за рівнем прибутковості інноваційних підприємств з виробництва машин та обладнання. Однак, абсолютні показники розвитку цієї галузі незначні. Активізація інноваційної діяльності в агломерації, перш за все в галузі точного машинобудування та хімії (особливо в мм. Львів, Винники, Пустомити), формування на цій основі тісного партнерського співробітництва з державами Євросоюзу мають розглядатись як найбільш перспективні та актуальні завдання сучасного розвитку території, що вимагають негайного вирішення.

Водночас, Львівська агломерація потребує усунення надмірної концентрації сировинно- та енергоємних видів промислового виробництва, особливо в межах високоагломерованих територій. Це підприємства з виробництва і розповсюдження електроенергії, газу та води, а також деякі низькотехнологічні підприємства з добування та обробки неенергетичних корисних копалин, лісопромислового комплексу. Одночасно, на периферійних територіях є резерви для посилення спеціалізації в галузі виробництва продуктів харчування (Жовківський, Городоцький райони) та активізації функціонування кінцевих ланок лісопромислового комплексу споживчої орієнтації (Кам'янка-Бузький, Жовківський, Яворівський райони).

На деяких агломерованих територіях Львівської області склались низькі показники індексу галузевої різноманітності, що уповільнюють розвиток ринкових відносин в промисловості та зменшують рівень прояву агломераційного ефекту території. Це Кам'янка-Бузький та Миколаївський райони. Частково це виправдано їх окраїнним положенням в агломерації, однак на загаль-

ному фоні ці території вносять певний дисонанс в структуру промислового виробництва. Вони потребують посилення ринкових механізмів розвитку малого і середнього бізнесу, активізації підприємницької ініціативи, залучення комерційного капіталу в галузі, що характеризуються підвищеною ефективністю розвитку. Однак, в цілому решта районів Львівської агломерації мають високий рівень галузевої різноманітності промисловості, що має позитивне значення для формування агломераційного ефекту території та підвищення економічної ефективності виробництва.

Ядро Львівської агломерації, як вже зазначалося, потребує активізації розвитку інноваційних високоприбуткових виробництв машинобудівного комплексу та легкої промисловості. Для цього у Львові сформувались вкрай вигідні ринкові умови. На території підприємств, що будуть винесені з міста через викладені вище галузеві трансформації (завод автотранспорту, "Львівськмаши", "Теплоконтроль" та ін.) доцільно залучити підприємницький капітал для активізації діяльності закладів ринкової інфраструктури, комерційного сектору та науково-інноваційної підприємницької діяльності. В перспективному майбутньому розвиток цих функцій сприятиме утворенню Львівського технополісу, проект якого наразі детально не обговорюється, але залишається пріоритетним [4].

Міста ближньої периферії Львівської агломерації потребують посилення спеціалізації в галузі легкої промисловості (Городоцький, Пустомитівський райони), виробництва продукції інноваційної хімії (Городоцький район) та продуктів харчування (Пустомитівський, Перемишлянський, Жовківський райони). Ряд поселень ближньої периферії вирізняється низькими абсолютними та відносними показниками розвитку промислового виробництва. Це Винники і Дубляни [6]. Вони розташовані у безпосередній близькості до Львова і мають вкрай сприятливі умови для розвитку ринково-спрямованих високоефективних видів промислового виробництва, заснованих на перевагах агломераційного ефекту. Для активізації промислової функції цих міст необхідна розробка комплексної програми деко-

нцентрації промислового виробництва Львова з винесенням окремих підприємств до найближчих поселень агломерації та стимулювання в цих містах підприємницької активності, надання пільг для розміщення модульних інноваційних та високорентабельних об'єктів індустрії [2;4].

В межах дальньої периферії потребує підтримки лісопереробне господарство (особливо, у Кам'янка-Бузькому районі, де ця галузь характеризується найвищим рівнем економічної ефективності), виробництво хімічної продукції на базі місцевої сировини (Яворівський, Миколаївський райони), а також видобування та обробка неенергетичних корисних копалин (Миколаївський, Кам'янка-Бузький райони). Серед поселень дальньої периферії низький рівень економічної ефективності промислового виробництва спостерігається в мм. Комарно, Рудки, Бібрка, Глиняни, Новояворівське. Вони також потребують усебічної державної підтримки, активізації ринкових механізмів розвитку [2].

**Одеська промислова агломерація** є наймолодшим агломераційним утворенням нашої держави. Це пов'язано із порівняно нетривалою історією промислового освоєння Причорноморського краю, а також із ослабленим рівнем урбанізації та територіальної концентрації людської діяльності. Унікальне приморське положення агломерації накладає свій відбиток на особливостях її функціональної структури. Так, серед галузей спеціалізації Одеської агломерації переважає виробництво продуктів харчування (на базі морепромислового комплексу, виноградарства та виноробства), хімічне і нафтохімічне виробництво на довізній сировині, машинобудування. Розвиток цих галузей є пріоритетним і в подальшому майбутньому, оскільки для цього склалися відповідні сприятливі умови.

Особливо значна увага має бути приділена формуванню інноваційних високоприбуткових виробництв хімічного комплексу на базі сировини з Одеського нафтового терміналу та ряду нафтохімічних виробництв м. Южне і Комінтернівського району. Така спеціалізація вкрай вигідна для держави і може зацікавити потенційних інвесторів та підприємців високими показниками рен-

табельності виробництва, наявністю в достатній кількості відносно дешевої сировини, близькістю до осередків розвитку новітніх технологій. Не менш важливим є економічне стимулювання розвитку та поширення інновацій в машинобудівному комплексі Одеської агломерації. Підприємства, що розробляють, виготовляють і впроваджують ноу-хау мають користуватися пільгами, субсидіями та іншими державними преференціями. В цій сфері має бути створений сприятливий режим для іноземного інвестування та проникнення зарубіжних компаній і ТНК (в мм. Одеса, Южне, Іллічівськ), що особливо актуально у висококомунікативному середовищі Одеської агломерації.

Серед периферійних територій Одеської агломерації низький рівень галузевої різноманітності промислового виробництва спостерігається на віддалених від моря територіях, зокрема в Біляївському районі. Цей регіон є депресивним і забезпечений недостатньою кількістю інноваційних модульних виробництв, які б ефективно використовували переваги агломераційного ефекту. Однак, промисловий потенціал території району та міст Біляївка і Теплодар залишається високим. Він потребує істотного стимулювання розвитку малих і середніх комерційно-спрямованих підприємств, створення сприятливих умов для активізації підприємницької активності у промисловому виробництві, зокрема в галузі машинобудування (яке наразі має високі показники рентабельності), виробництва продуктів харчування, добування та обробки неорганічних корисних копалин та виробів з них.

Ядро Одеської агломерації потребує скорочення долі низькоінноваційних видів діяльності, а також винесення і перепрофілювання ряду низькорентабельних крупних промислових підприємств радянських часів машинобудівної, хімічної, легкопромислової спеціалізації (виробниче об'єднання "Продмаш", завод важкого кранобудування, "Одесагрунтмаш" та ін.). Водночас потребують посиленого розвитку соціально-спрямовані ринково-комерційні види промислової діяльності, пов'язані із приморською спеціалізацією агломерації та інноваційними технологіями [8].

В приморських поселеннях Одеської агломерації (Овідіополь, Іллічівськ, Южне) доцільно стимулювати розвиток ринково-спрямованих підприємств морепромислового комплексу, а також підприємств з виробництва продуктів харчування, виноградарства і виноробства, будівельних матеріалів, товарів легкої промисловості, які б обслуговували потреби населення Одеси та інших міст України. Активізації промислової діяльності потребує і Білгород-Дністровський. Для цього, перш за все, слід підвищити рівень комунікативності міста, посиливши рівень його транспортної зв'язаності із ядром, побудувавши пряму автомобільну мостову переправу через Дністровський лиман. Створення сприятливого інвестиційного режиму та надання податкових пільг для розміщення спеціалізованих високорентабельних підприємств на цих територіях також має розглядатись як невідкладне завдання оптимізації функціональної структури Одеської агломерації [8;9].

Віддалені від морського узбережжя агломеровані поселення характеризуються відповідно найнижчими показниками економічної ефективності промислового виробництва. Це Біляївка і Теплодар. В останньому випадку істотне значення відіграє також незначний вік утворення поселення (1981 р.), що зменшує його агломераційну адаптаційність через недостатній розвиток соціального середовища та промислових функцій. Основні напрямки ринкової оптимізації функціональної структури цих поселень були окреслені вище.

Гострою проблемою збалансованого розвитку Одеської агломерації є активізація діяльності Одеського технополісу [8]. На його територію (Овідіопольський, Комінтернівський райони) на пільгових засадах має бути залучений підприємницький капітал, створені відповідні ринково-комерційні та інженерно-інфраструктурні умови для ве-

дення науково-інноваційної діяльності в галузі пошуку новітніх технологій в машинобудуванні, хімії і нафтохімії, що забезпечить агломеровані підприємства солідною науковою базою.

**Висновки і перспективи подальших розвідок.** На основі проведених досліджень, можна зробити узагальнюючі висновки про істотні трансформації функціональної структури моноцентричних промислових агломерацій в умовах ринкової трансформації економіки України. Так, значно посилилась роль та економічна ефективність виробництва комерційно-орієнтованих галузей господарства, які представлені переважно недержавною формою власності (виробництво лісопромислової продукції, товарів легкої і харчової промисловості, будівельних матеріалів тощо). В ряді моноцентричних агломераційних утворень посилилась роль підприємств з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води (що обумовлено сприятливою політичною кон'юнктурою), а також підприємств з добування корисних копалин (крім паливно-енергетичних) та виробництва мінеральної продукції. Водночас, високоінноваційні галузі машинобудування і хімії отримали недостатньо високі темпи розвитку. Їх лідируюче значення спостерігається лише в межах Київської та Львівської агломерацій. Потребують додаткового стимулювання розвитку віддалені від ядра середньоагломеровані поселення моноцентричних агломерацій. На їх території доцільно запровадити додаткові державно регульовані заходи із залучення підприємницької ініціативи, розвитку та поширення новітніх технологій, створення нових робочих місць тощо. Пошук шляхів для реалізації вказаних завдань в кожному конкретному випадку моноцентричних агломерацій України є перспективним напрямком для подальших наукових розвідок з даної проблематики.

### Література

1. Бабаєв В. Місто як соціально-управлінська система (програма підвищення ефективності самоврядування м. Харкова) // *Управління сучасним містом*. – 2004. - № 1-3. – С. 154-158.
2. Близьук К., Лазор О. Я., Лазор О. Д. Стан та перспективи розвитку малих міст Львівщини // *Управління сучасним розвитком міст*. – 2001. - №7-9. – С. 132-135.
3. *Городские системы промышленного региона (теория и практика развития)* / В. Н. Амитан, А. А. Лукьянченко, Ю. Д. Денисов и др. – Донецк, Юго-Восток, 2004. – 348 с.

4. Дністрянська Н. І., Дністрянський М. С. Географія поселень Львівської області. – Львів, ВНТЛ, 2001. – 56 с.
5. Іщук С. І., Гладкий О. В. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2005. – 240 с.
6. Костюк І. Історико-географічний аспект демографічного і територіального розвитку Львівської міської агломерації // Історія української географії. Всеукраїнський наук. –теор. часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Вип. 15. – С. 112-116.
7. Майорченко В., Бабаєв В., Шатенко Л., Семенов В. Харків ювілейний: історія, сучасність, стратегія розвитку // Управління сучасним містом. – 2004. - № 7-9. – С. 10-29
8. Одесса: город- агломерация – портово-промышленный комплекс (под общ. ред. А. Г. Топчиева) – Одесса: АО Бахва, 1994. – 356 с.
9. Одесская область: территориальная организация и структура хозяйства. Концепция социально-экономического развития (авт. кол. А. Г. Топчиев и (рук.) – О.: Маяк, 1991. – 312 с.
10. Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: Зб. наук. праць / під заг. ред. В. Н. Амітана. – Макіївка, 2005. – 107 с.
11. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М. М. Паламарчук, И. А. Горленко, Л. Г. Руденко и др.; Отв. ред. И. А. Горленко; АН УССР. Отд-ние географии ин-та геофизики. – К.: Наук. дум., 1988. – 252 с
12. Социально-экономическое развития городов промышленного региона / В. Н. Амитан и др. – Донецк: ООО «Юго-Восток ЛТД», 2002. – 254 с.
13. Шумілкін Н. В. Місто Харків: вчора, сьогодні, завтра // Управління сучасним містом. – 2004. - № 7-9. – С. 3-9.
14. Экономико-географические аспекты развития производства и расселения в Киевском Приднепровье: Сб. науч. трудов. – К., КГПИ, 1985. – 154 с.
15. Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г. Киева) / Н. Д. Пистун, В. Н. Пересекин, Н. Я. Мижсига и др. – К.: Выща шк., 1989. – 136 с.

© Гладкий О., 2009

УДК 911.3

Людмила Немець, Катерина Сегіда,  
Максим Пересічанський, Володимир Редін

## СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті розглянуто особливості дослідження інвестиційної діяльності в межах сучасних галузевих та територіальних аспектах. Визначено сучасні тенденції інвестиційної діяльності області. Розраховано ранговий показник кожного району за обсягами прямих інвестицій. Проведено ранжування та групування районів, виявлено територіальні особливості інвестиційної діяльності та їх причини.

Ключові слова: інвестиційна діяльність, графік Парето, групування районів за показником інвестиційної діяльності

Людмила Немец, Екатерина Сегиди, Максим Пересечанский, Владимир Редин. **СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ.** В статье проанализирована отраслевая и территориальная структура инвестиционной деятельности Харьковской области. Определены современные тенденции инвестиционной деятельности области. Рассчитан ранговый показатель каждого района по объемам прямых инвестиций. Проведены ранжирование и группирование районов, выявлены территориальные особенности инвестиционной деятельности, их причины.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, график Парето, группирование районов по показателям инвестиционной деятельности

Ludmila Nemets, Katerina Segida, Maksim Peresichanskyi, Volodymyr Redin. **THE MODERN TENDENCIES AND REGIONAL FEATURES OF THE INVESTMENT ACTIVITY OF THE KHARKOV REGION.** In the article the industrial and territorial structure of investment activity of the Kharkov region is analyzed. Modern tendencies of investment activity of the region are given. The grade index of every administrative district by volumes of the direct investments is expected. The ranging and grouping of the districts are conducted, the territorial features of the investment activity and their reason are considered.

Keywords: the investment activity, the Pareto graph, the grouping of the districts on investment performance indicators

**Актуальність.** В сучасних умовах стрімкого розвитку новітніх технологій, інвестиції виступають найважливішим засобом забезпечення прогресивних структурних перетворень в економіці, покращення якісних показників діяльності підприємств. Чим більш масштабні обсяги інвестицій і вище їх ефективність, тим скоріше відбувається технологічний цикл виробничого процесу, здійснюються позитивні ринкові перетворення тощо. Інвестиційна діяльність розуміється як сукупна діяльність по вкладенню грошових коштів і інших цінностей в сучасні проекти, а також забезпечення віддачі вкладень - з одного боку і як важливий елемент розвитку економіки регіону - з іншого. Вдала інвестиційна політика сприяє ефективному розвитку господарства, збільшенню бюджету регіону, підвищенню прибутку підприємств, а також покращення добробуту населення тощо. Враховуючи територіальні особливості, дослідження інвестиційної діяльності регіону залишається актуальним завданням суспільної географії, дозволяє виявити особливості протікан-

ня цього процесу на регіональному рівні, а заходи з поліпшення соціально-економічної ситуації трансформувати на державний рівень.

**Мета дослідження.** Дослідження структури та динаміки інвестиційної діяльності області не дає достовірної інформації щодо особливостей, проблем та перспектив розвитку в територіальному розрізі, адже саме на рівні адміністративних районів найчастіше закладено передумови протікання сучасних економічних процесів. Тому, важливим завданням є дослідження територіальної диференціації показників інвестиційної діяльності регіону для пошуку причин територіальних диспропорцій та виявлення напрямів і шляхів поліпшення ситуації. В статті ставиться за головну мету виявлення деяких особливостей галузевої і територіальної структури інвестиційної діяльності Харківської області.

**Викладення змісту основного матеріалу дослідження.** Для крупного багатofункціонального високорозвиненого регіону яким є Харківщина, досить важливим

аспектом виступає оптимальна політика вдалої інвестиційної діяльності. За обсягами прямих іноземних інвестицій область посідає серед регіонів України сьоме місце (рис. 1) після м. Київ, Київської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Одеської областей [3].

На початку нового століття відмічається помітне поживлення інвестиційної діяльності в регіоні. Темпи зростання інвестицій в економіку регіону, починаючи з 2001 р. постійно підвищувалися (1 372 млн. грн. у 2000 році та 12 051 млн. грн. у 2007 році) [4]. Така динаміка відображає позитивні

риски розвитку господарства регіону зокрема, деяке підвищення рівня економічного розвитку тощо. Основним джерелом інвестицій є власні кошти підприємств і організацій, які протягом останніх років становлять 70-75 % від загального обсягу інвестицій; також кошти державного та місцевих бюджетів, зовнішні інвестиції, банківські інвестиції та ін. Питома вага інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності здебільшого відповідає структурі господарського комплексу регіону (рис. 1).

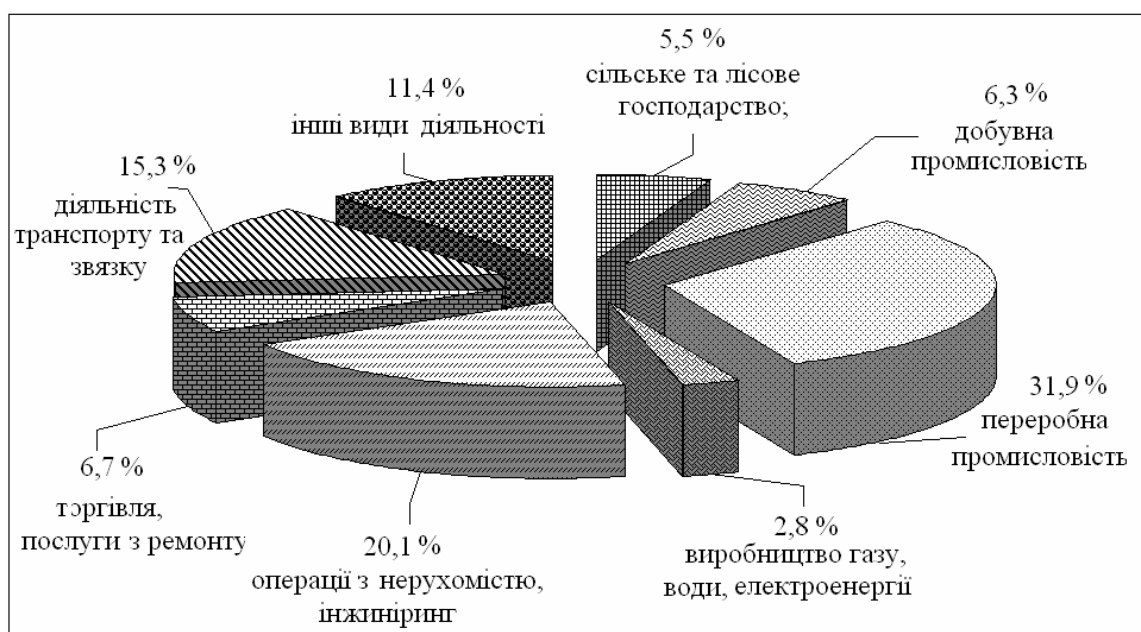


Рис.1. Структура інвестицій в основний капітал Харківської області у 2007 р. (побудовано авторами за даними [2])

Позитивну роль у збільшенні обсягів інвестування економіки регіону відіграли зокрема, створення в області ефективної системи стимулювання розвитку малого підприємництва, цілеспрямована діяльність обласних органів управління щодо реалізації можливостей, які надані Законом України "Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на території міста Харкова", скорочення немонетарних розрахунків і платежів у межах регіонального господарства [5]. Досить привабливими для інвесторів, включаючи іноземних, стали такі галузі, як видавнича справа, операції з нерухомістю зокрема, здавання під найм і послуги юридичним особам, переробна промисловість, дія-

льність транспорту, оптова і роздрібна торгівля та інші.

Проте, існують регіональні особливості інвестиційної діяльності в області, дослідження яких є важливим завданням суспільної географії для пошуку причин територіальних та галузевих диспропорцій та виявлення напрямів поліпшення ситуації, розробки оптимальних заходів для пропорційного розвитку всіх районів.

Для порівняння районів області за рівнем надходження інвестицій методом територіальної диференціації географічного дослідження обраний метод ранжування, де використаний показник – рейтинг, по якому визначається місце району у ранжованому ряду, тобто за показником інвестицій, що



надходять, кожний район підпорядковується окремому рейтингу, можна сказати має «своє місце» [1]. За сумою значень рейтингу (сумою місць) за певний період часу (в даному випадку 2000-2007 рр.) можна узагальнювати часову тенденцію «поведінки»

району у даній вибірковій сукупності. За місцем району по сумарному рейтингу за певний період побудовано графік Парето (рис. 2), форма якого свідчить про значну неоднорідність районів за даним показником.

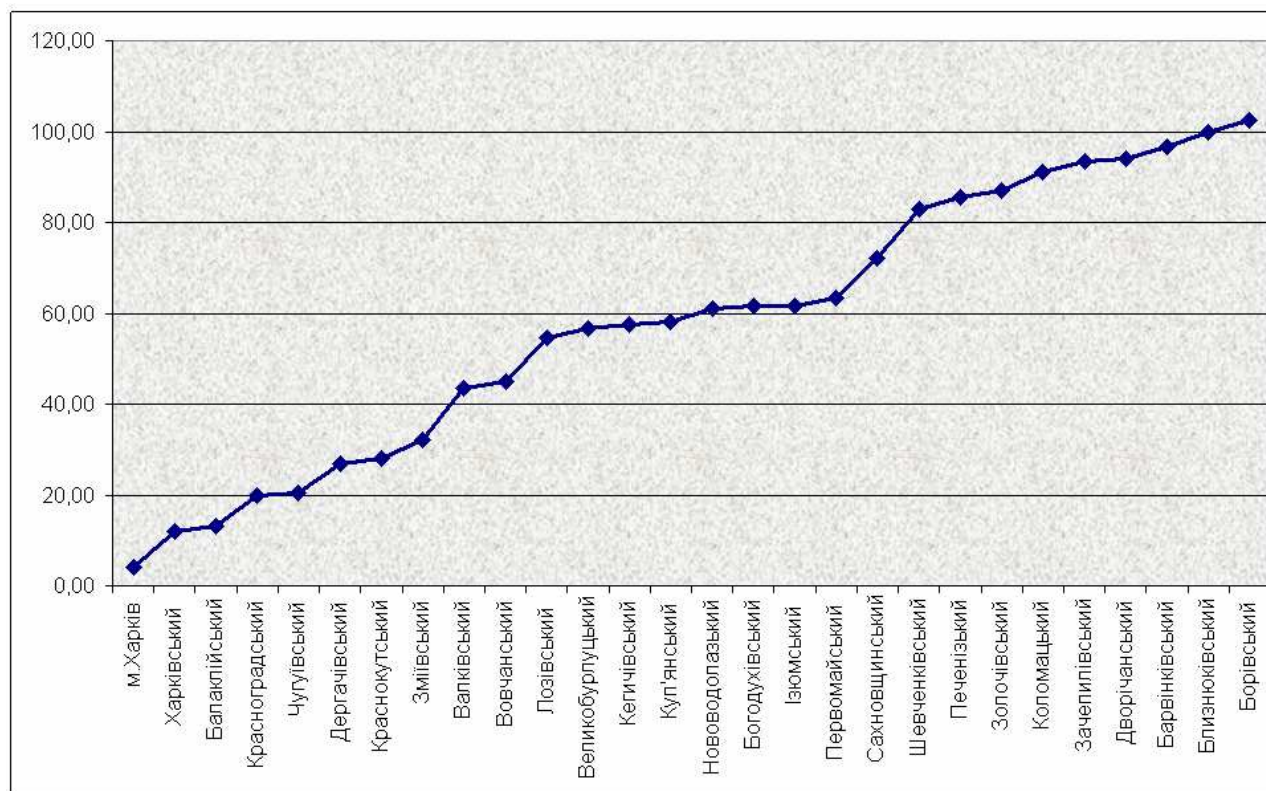


Рис. 2. Графік Парето для адміністративних районів Харківської області за показником інвестиційної діяльності (побудовано авторами за даними [2])

Для аналізу територіального розповсюдження, визначення можливих просторових зв'язків між районами та пояснення наявної ситуації за даними графіка Парето доцільно розглянути територіальне групування районів області (рис. 3).

Більше половини (54,6%) всіх інвестицій припадає на м. Харків [2], що є закономірним проявом високого статусу і розвитку міста. З одного боку це є позитивною рисою, адже свідчить про те, що м. Харків є інтелектуальним центром володіє найбільшим показником довіри інвесторів в області, а також отримує великі можливості для розвитку всіх галузей промисловості, економіки, покращення умов праці та життя людей, збільшення кількості робочих місць, вдосконалення виробничого процесу тощо. Як негативну рису можна віднести те, що інші райони отримали значно меншу кіль-

кість інвестицій що негативно впливає на налагодження та поліпшення всіх процесів економічного та соціального розвитку. Тобто, більше половини (54,6%) всіх інвестицій припадає на м. Харків, що є закономірним проявом високого розвитку міста. Існують певні особливості інвестиційної діяльності м. Харкова, проте в даній роботі ми детальніше розглянемо особливості розвитку саме районів області.

Група районів, з найвищими показниками інвестиційної діяльності, має дві характерні риси: є територіально близькими до Харкова: Чугуївський (13 %), Харківський; мають поклади природного газу, останнє можна вважати стратегічною сировиною; Балаклійський та Красноградський райони (по 6,5 % від сумарних інвестицій в області). Чугуївський район є лідером серед районів Харківщини за обсягом прямих іно-

земних інвестицій, що пояснюється вигідністю його географічного положення: безпосередня близькість до Харкова з одного боку, наявністю рекреаційних природних ресурсів та особливостями природо-кліматичних умов (р. Сіверський Донець, висока лісистість території, сприятлива екологічна ситуація тощо) – з іншого. Сукупність цих факторів робить його привабли-

вим для розвитку будівництва котеджних комплексів життя та відпочинку, бо в умовах сучасних тенденцій «розвантаження міста» зростають тенденції від'їзду на постійне місце проживання заможних верств населення до «ближнього передмістя» зі сприятливими природно-екологічними умовами та високою транспортною доступністю.

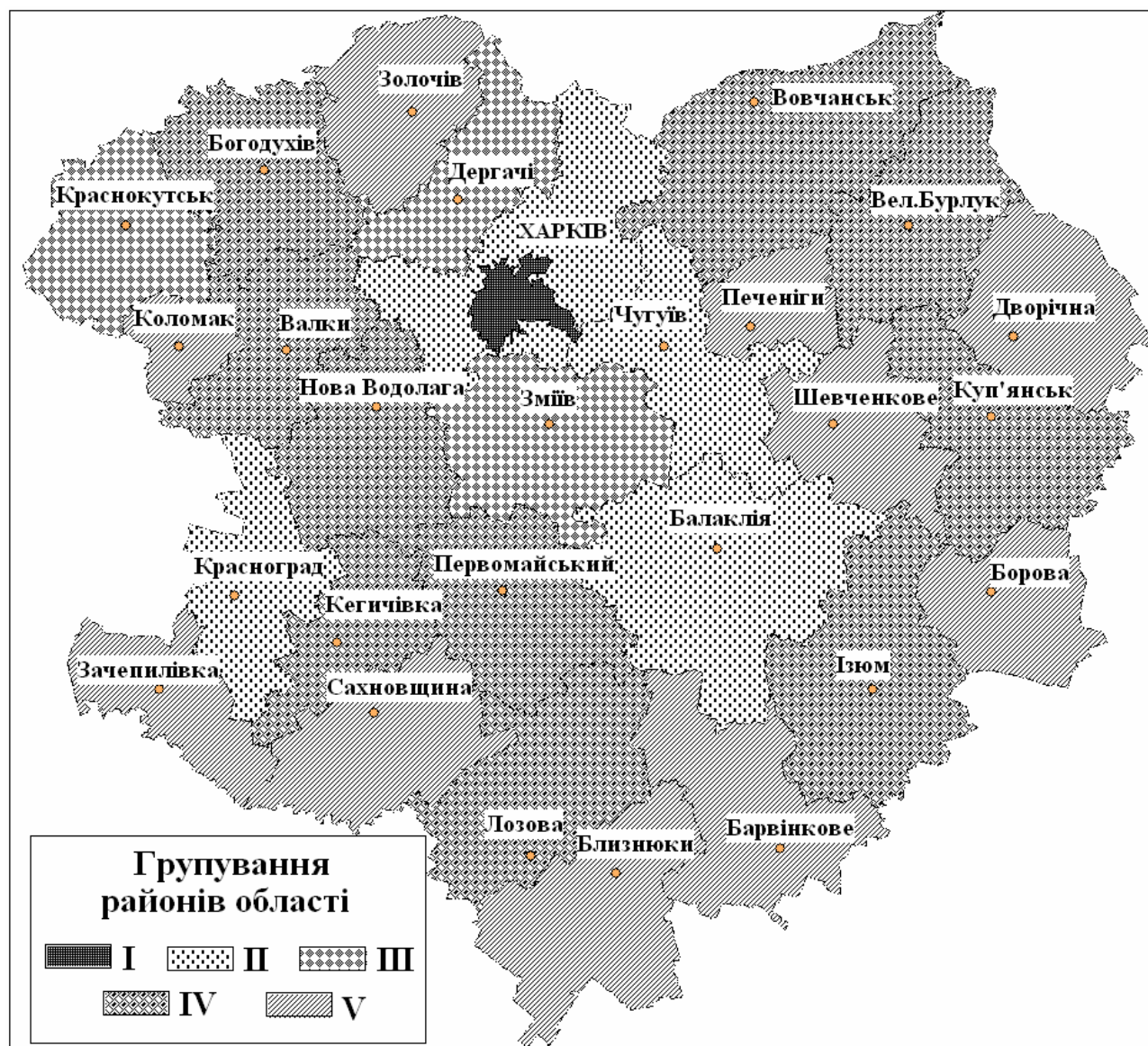


Рис. 3. Групування районів області за показником інвестиційної діяльності (побудовано авторами за даними [2])

Висока інвестиційна активність Балаклійського району пояснюється наявністю паливних природних ресурсів (природний газ), адже найбільше коштів інвестовано в основний капітал ГПУ "Шебелинкагазвидобування", Шебелинським відділенням по переробці газового конденсату та нафти,

ВАТ "Балцем" [5]. Інвестиції здебільшого спрямовуються на реконструкцію, технічне переоснащення і розширення діючих підприємств виробничого призначення та впровадження сучасного обладнання, нових технологій виробництва, розвитку інфраструктури тощо. Стосовно досить високих

показників інвестиційної діяльності Красноградського району маємо зазначити, що в районі видобувається близько 8 % українського природного газу. Завдяки наявності родовищ природного газу, район має стабільний економічний розвиток. На Кобзевському родовищі побудовано устаткування для комплексної переробки природного газу; відбувається інтенсивний розвиток нових газових свердловин, щороку збільшується обсяги видобутку газу, що є важливим аспектом розвитку в сучасних умовах енергетичної нестабільності. До того ж, з 2006 року на базі Крестищінського газового родовища відбувається будівництво заводу з виробництва пропан-бутану – палива для легкових автомобілів, що дозволить отримувати значний додатковий прибуток від видобутого газу [3, 5]. Саме на розвиток газової промисловості і спрямовані значні інвестиції району.

Третю групу районів, показники інвестиційної діяльності якої складають від 0,8 до 2,5 % від загальних інвестицій в область, представляють Дергачівський, Краснокутський та Зміївський райони. Маючи прикордонне розташування, Дергачівський район активно залучений у зовнішньоекономічну діяльність. У 2007 році в економіку району вкладено іноземних інвестицій в обсязі 243 млн. грн, що становить 2,02 % від загального обсягу іноземних інвестицій по області. Реалізуються інвестиційні проекти ТОВ "Кроно-Інвест Харків", ТОВ "Слобожанський миловар", ТОВ "Юніпласт" та інші [5]. Здебільшого, кошти направлені на розвиток інноваційної діяльності підприємств району, яка є резервом підвищення конкурентоспроможності промислової продукції. Промислова галузь району має значний резерв за рахунок малого та середнього бізнесу. Зміївський район відзначається проведенням активної діяльності щодо поліпшення інвестиційного клімату в цілому, тому він стабільно за показниками інвестиційних вкладень займає 6-7 місце в області. Зазначимо, що активно працюють серед 2 підприємства з іноземними інвестиціями: ЗАТ "Завод Елокс", ВАТ ЗЕМЗ "Зміївметалосервіс" [3]. Серед особливостей інвестиційної діяльності Зміївського району зазначимо активне впровадження нових

технологій в виробництво та втілення інноваційних видів продукції, тому продукція промислових підприємств району користується попитом не лише в Україні. Експортне значення мають обладнання для атомних станцій, заготовки з деревини, обладнання для чищення одягу та інше. Таким чином, залучення інвестицій здебільшого відбувається під впливом наявності територіальних можливостей для розвитку економіки, вкладаються інвестиції здебільшого в оновлення технологій та техніки, впровадження інноваційних засобів виробництва, продукції тощо.

Четверта група, яка є найчисленнішою, має в собі райони із невисокими показниками, господарство яких базується здебільшого на розвитку аграрної ланки та підприємствах харчової промисловості, для задоволення потреб населення, значно в меншій мірі на експорт (до м. Харкова зокрема). Виходячи із невисокого рівня розвитку господарства, ці райони є недосить привабливими для інвесторів, що потребує подальших досліджень для виявлення об'єктів можливих інвестицій.

П'яту групу районів складають прикордонні райони, окрім Печенізького та Шевченківському. Проблеми, притаманні прикордонним районам (значний відсоток міграції працездатного населення, більш низький рівень розвитку господарства, гірший розвиток транспортної системи тощо) через що 10 районів практично не мають іноземних інвестицій [2, 3].

Таким чином, серед районів області виділяються райони з високими показниками, що пояснюється рядом суспільно-географічних чинників, а також райони з несприятливою ситуацією, тому, для поліпшення ситуації, необхідно виявити основні проблеми та спланувати шляхи більш оптимального розвитку з урахуванням територіальних особливостей.

**Висновки.** Таким чином, Харківська область входить в групу лідерів серед областей України за показниками інвестиційної активності. Динаміка показників та сучасна структура інвестиційної діяльності відповідають рівню розвитку господарства, проте через ряд суспільно-географічних причин і особливостей, інвестиції, що надходять до



області, розподіляються по адміністративних районах досить нерівномірно. Диспропорції в рівні залучення районів до інвестиційної діяльності, з одного боку, виступають наслідком рівня розвитку сформованого господарства району, з іншого – його причиною; тому дослідження мають носити не лише теоретичний характер, а їх результати повинні впроваджуватися в реальну діяльність

для поліпшення соціально-економічної ситуації в області. В цілому, Харківська область має досить потужний соціально-економічний та інтелектуальний потенціал, що може забезпечити підвищення інвестиційної активності. Проте, питання поживлення інвестиційної діяльності в регіоні потребує проведення подальших суспільно-географічних досліджень.

### Література

1. Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.
2. Харківська область у 2007 році /статистичний щорічник/ Головне управління статистики у Харківській області/ за ред. М.Л. Чмихала. - Харків. - 2008. – 588 с.
3. <http://www.ukrstat.gov.ua>- офіційний сайт Державного комітету статистики України
4. <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net/ua> - офіційний сайт Головного управління статистики в Харківській області
5. <http://kharkivoda.gov.ua> - офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації.

© Немець Л., Сегіда К., Пересічанський М., Редін В., 2009

УДК 911.3: 331.

Юлія Заволока

## МОЛОДІЖНИЙ РИНОК ПРАЦІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

В статті проаналізовано суспільно-географічні особливості функціонування молодіжного ринку праці Харківської області, дано аналіз кількості молодіжних трудових ресурсів, економічно активної молоді, охарактеризовано рівень безробіття, зайнятості та працевлаштування. Виявлено основні фактори формування трудової ситуації на молодіжному ринку праці: демографічні, соціально-економічні, освітні. Запропоновані шляхи регулювання та оптимізації молодіжного сегменту ринку праці Харківської області.

Ключові слова: молодіжний ринок праці, сегмент національного ринку праці, трудовий потенціал, економічно активна молодь, рівень зайнятості, безробіття, працевлаштування молоді.

**Юлія Заволока. МОЛОДЁЖНЫЙ РЫНОК ТРУДА ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ (ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).** В статье проанализированы общественно-географические особенности функционирования молодежного рынка труда Харьковской области, сделан анализ количества молодежных трудовых ресурсов, экономической активности молодежи, охарактеризовано уровень безработицы, занятости и трудоустройства. Выявлены основные факторы формирования трудовой ситуации на молодежном рынке труда: демографические, социально-экономические, образовательные. Предложены пути регуляции и оптимизации молодежного сегмента рынка труда Харьковской области.

Ключевые слова: молодежный рынок труда, сегмент национального рынка труда, трудовой потенциал, экономически активная молодежь, уровень занятости, безработицы, трудоустройство молодежи.

**Yulia Zavoloka. YOUTH LABOUR-MARKET OF THE KHARKOV REGION (PUBLIC-GEOPHICAL ASPECT).** The public-geographical features of functioning of youth labour-market the of Kharkov region are analysed in the article. The analysis of amount of youths labours resources of economic activity of young people is given, unemployment, employment and employment rate are described. The basic factors of forming of labour situation are exposed at the youth market of labour: demographic, socio-economic, and educational. The ways of adjusting and optimization of youth segment of labour-market of the Kharkov region are offered.

Keywords: youth labour-market, segment of national labour-market, labour potential, economic active young people, level of employment, unemployments, employment of young people.

**Постановка проблеми.** Національний ринок праці зазнає серйозних проблем у зв'язку зі складною сучасною економічною ситуацією в державі. Особливо це стосується

важливого молодіжного сегменту ринку праці, який вимагає оптимізації основних його параметрів для покращення трудової ситуації серед молоді. В останній час відбу-

вається виникнення протиріч між попитом на робочу силу молоді та її пропозицією, ускладнюються процеси її залучення до сфери продуктивної зайнятості. Внаслідок чого виникає деформація регіональної, галузевої структури зайнятості молоді. Всі ці процеси також посилюються недосконалістю механізмів державного регулювання молодіжного ринку праці. Особливо гостро такі проблеми постають в регіональному аспекті. Тому актуальність їх вирішення обумовлюється потребою наукового обґрунтування нової методики дослідження структурно-динамічних зрушень у межах молодіжного сегменту національного ринку праці та визначення перспектив його розвитку.

**Аналіз попередніх досліджень.** До наукової розробки теоретичних та прикладних проблем розвитку національного ринку праці в умовах поглиблення його структурної неоднорідності значний внесок зробили: С.І. Бандур, Д.П. Богиня, М.І. Долішній, С.М. Злупко, Е.М. Лібанова, В.В. Онікієнко, І.Л. Петрова, С.І. Пирожков та інші.

**Мета та завдання даного дослідження.** Метою дослідження є аналіз суспільно-географічних особливостей молодіжного ринку праці Харківської області, виявлення основних закономірностей, факторів та умов його функціонування.

**Викладення основного матеріалу дослідження.** Визначення соціально-економічної сутності молодіжного ринку праці потребує з'ясування загального поняття «ринку». Ринок – це будь-який район, де економічні зв'язки покупців і продавців до такого рівня вільні, що ціни на однакові товари досить легко і швидко вирівнюються. Необхідно зупинитися на визначенні поняття «молодіжний ринок праці». Це система обміну індивідуальних здібностей молоді (15-35 років за методологією МОП) до праці на фонд життєвих цінностей, необхідних для відтворення робочої сили.

У регіональному розрізі основними показниками характеристики молодіжного ринку праці є структура молодіжних трудових ресурсів по видах зайнятості та галузям господарства, економічна активність молоді, попит та працевлаштування молоді, безробіття молоді, неповна зайнятість.

Харківська область має значний молодіжний ринок праці. Загальна чисельність молоді на 1 січня 2007 р. тут становила 91,4 тис. осіб, серед них 46,7 тис. осіб чоловічої статі, що становить 51% від загальної кількості молоді та 44,7 тис. особи жіночої статі, що становлять відповідно 49%. Питома вага молоді на зареєстрованому ринку праці складає у 2000 р. - 29,6%, у 2005 р. – 25,5%, у 2006 р. – 43%, а у 2007 р. – 42,5%. Формуванню такого молодіжного ринку праці сприяли кілька причин. Головною з них є історична, тобто сучасна молодь – це демографічні підвалини – діти від чисельної когорти післявоєнного демографічного вибуху. Навіть не зважаючи на те, що зараз в Україні спостерігається гостра демографічна криза, досить висока частка молоді продовжує поповнювати число працездатного населення. Не менш важливою причиною є високий соціально-економічний розвиток області.

Молодіжна економічна активність у вікових групах 25-29 років, 30-34 років становлять по 13% від загальної кількості економічно активного населення. Особливо не чисельною в обох статтях є вікова категорія 15-20 років. Загальна тенденція зменшення економічної активності молоді сформована в більшій мірі за рахунок демографічних процесів: активних міграційних процесів серед молоді, зниження народжуваності з 1990 по 1999 рр. на 16,7 тис. осіб, що зумовило зменшення контингенту молоді яка поповнює лави економічно активного населення. Майже три чверті економічно активної молоді складають мешканці міської місцевості, їх частка у 2007 р. становила 9%.

За віковим розподілом економічно неактивного населення найбільш чисельною є вікова група 15-24 роки – 268,9 тис. осіб, основними причинами їх незайнятості є навчання, військова служба. У віковій категорії 25-34 років (зареєстровано 75,6 тис. осіб) основною причиною економічної неактивності є зайнятість у домогосподарстві.

У Харківській області щороку збільшується число молоді, зайнятої за різними видами економічної діяльності. На кінець 2005 р. кількість найманих працівників у віці 15-28 років становила 123,4 тис. осіб, а вже на кінець 2006 р. було зареєстровано за

видами економічної діяльності 210,9 тис. осіб у віці 15-34 років.

Враховуючи структуру економіки області, можна сказати, що за видами економічної діяльності переважає промисловість, де на кінець 2007 р. було зайнято 56,5 тис. молодих людей, що становило 27,1% до облікової кількості штатних працівників. Питома вага жінок зазначеної вікової групи у обліковій кількості працюючих жінок складала 25,8%. У сфері освіти та оптової і роздрібної торгівлі транспортними засобами і послугах з ремонту було зайнято відповідно 27 та 26,7 тис. молодих осіб (це становить відповідно 24,8% та 51,7% до облікової кількості штатних працівників). Найбільша частка зайнятої молоді спостерігається в оптовій і роздрібній торгівлі побутовими товарами і складає 54,8%. Серед них питома вага жінок у віці 15-34 років у обліковій кількості працюючих жінок становила 52,0%. Звісно, нами розглянуті фіксовані дані, а це значить, що молодь, знаходиться в державній службі зайнятості не повністю, тобто існує значна кількість населення, яка працює на приватного підприємця чи має нефіксовані доходи.

Протягом 2008 р. послугами служби зайнятості скористались 56,3 тис. молодих громадян, тобто майже кожний другий клієнт служби зайнятості є молодою людиною. Станом на 1 січня 2008 р. - 46,9% безробітної молоді мешкало у сільській місцевості. Із загальної чисельності молоді, яка перебувала на обліку, 8,3% мають відношення до категорій осіб, які потребують соціального захисту.

За причинами незайнятості зареєстрована в службі зайнятості молодь розподіляється наступним чином: особи, незайняті більше 1 року – 26,0%; особи, звільнені із строкової військової служби – 2,1%; вивільнені з підприємств, організацій, установ – 2,5%; випускники вищих навчальних закладів – 2,3%; випускники профтехучилищ – 4,0%; випускники загальноосвітніх шкіл – 0,8%; незайняті з інших причин – 57,3%.

Чисельність випускників навчальних закладів, які звертаються до служби зайнятості, поступово зменшується і порівняно з 2000 р. скоротилася в 2 рази, з 2004 р. – на 13,3%, а з 2006 р. – на 22,1%.

Спостерігається також тенденція щодо зменшення чисельності неповнолітніх громадян на обліку у службі зайнятості: порівняно з 2006 р. питома вага їх у загальній чисельності молоді на зареєстрованому ринку праці скористалися з 0,8 до 0,5 %

Чисельність безробітної молоді віком до 35 років, яка перебувала на обліку в державній службі зайнятості станом на 1 січня 2008 р. характеризується певною нерівномірністю. Найбільша кількість безробітних серед молоді зареєстровано у Балаклівському (656 осіб), Великобурлуцькому (289), Борівському (391), Вовчанському (688), Лозівському (1045) районах. Найменша кількість безробітних спостерігається у Валківському (97), Печенізькому (57) районах. Досить значна частка безробітної молоді, що мешкає в сільській місцевості у Зміївському (120), Красноградському (208), Первомайському (308) районах. Звісно, така тенденція пояснюється відсутністю галузевої структури сільського господарства, занепадом соціальної інфраструктури тощо.

Слід сказати, що найбільш сприятливу ситуацію мають економічно розвинуті райони області, а саме Харківський, Дергачівський, Вовчанський, Куп'янський, Чугуївський, Ізюмський райони (0-35%). Найгірша ситуація в прикордонних, віддалених від обласного центра районах Харківської області, що мають переважно сільськогосподарську спеціалізацію: Зачепилівський, Дворічанський, Краснокутський райони, де рівень молодіжного безробіття більше 66% від загальної кількості безробітних.

До соціальних послуг на молодіжному ринку праці належать працевлаштування молоді, соціальний захист молоді, що не здатна на рівні конкурувати на молодіжному ринку праці, професійна орієнтація молоді, професійне навчання, підприємницька діяльність, професійне навчання.

Із загальної чисельності молоді, яка перебувала на обліку, працевлаштовані 28,3 тис. чол. Рівень працевлаштування порівняно з 2007 роком зріс на 5,1% і становив 50,2%. Найбільша кількість молоді, що працевлаштована зафіксована у віддалених від обласного центра районах. Це пов'язано з тим, що частина молоді все ж таки не переїжджає до м. Харкова, а працевлаштовують-

ся в районних центрах особливо відзначаються Куп'янський, Балаклійський, Ізюмський, Первомайський райони. Кількість працевлаштованих тут від 1100 до 1580 осіб.

**Висновки.** Молодь є значною та перспективною частиною економічно активного населення. Ця вікова група характеризується високим ступенем адаптації до умов життя, ініціативності, активності, опори на власні сили і складає наймобільнішу частку робочої сили, що володіє новітніми знаннями і здатна забезпечити складний процес прогресивного розвитку суспільства. Функціонування молодіжного ринку праці залежить від наступної групи факторів, серед яких особливо виділяються виробничі, демографічні, соціально-економічні, освітні, культурні та інші.

Причиною відсутності ефективного механізму залучення молоді до виробництва та закріплення її у сфері економічної діяльності є недостатність теоретичних розробок з проблем зайнятості молоді. Це у свою чергу призводить до зниження рівня соціальної захищеності молоді, спричиняє недостатнє використання її трудового та творчого потенціалу і становить серйозну перешкоду на шляху його підвищення тощо. На конкурентоспроможність молоді на ринку праці негативно впливають наступні чинники: недостатність практичної підготовки, відсутність практичного досвіду роботи, погіршення здоров'я, низький рівень доходів, більша схильність до соціально обумовлених хвороб та антисоціальної поведінки.

Проблемами молодіжного ринку праці є також збереження на високому рівні молодіжного безробіття, залучення молоді у тіньову сферу зайнятості, соціальна незахищеність тощо. Негативною для молодіж-

ного ринку праці є також внутрішньо-регіональна міграція "село – місто". Причинами цього явища виступають незадовільні соціально-культурні і побутові умови життя, низький рівень заробітної плати, погіршення освітнього рівня і, як наслідок, старіння села.

До шляхів регулювання соціально-економічних процесів у селі належать перш за все фінансове та інвестиційне забезпечення, поліпшення побутових умов життя, відтворення існуючих закладів соціальної сфери та створення нових, розробка і реалізація спеціальних програм для безробітних, регулювання впливу молоді із сільської місцевості.

Реалізація описаних вище заходів має покращити стан молодіжного ринку праці у сільській місцевості. Якщо ж терміново не вжити відповідних рішень, то стан молодіжного ринку праці у сільській місцевості суттєво загостриться. Вплив умов – ще одна серйозна проблема молодіжного ринку праці.

Причинами його можуть бути незатребуваність професійних знань, малопрестижність певних професій, недосконала політика стосовно заробітної платні, низький рівень життя, неможливість самореалізації і таке інше. Для подолання цього явища необхідна особистісна орієнтація освіти, розвиток системи безперервної освіти, забезпечення економічних та соціальних умов професійної самореалізації молодих науковців, національний моніторинг якості освіти, покращення комп'ютерного облаштування вищих навчальних закладів та наукових установ, інтеграція української освіти в міжнародний освітній простір.

### Література

1. Державна служба зайнятості – виконавча дирекція Фонду загальнообов'язкового державного страхування України на випадок безробіття: три роки на страхових засадах. – К., 2004. – 106 с.
2. Заволока Ю.Ю. Особливості відтворення та формування трудового потенціалу (на прикладі Харківської області) / Ю.Ю. Заволока // Часопис соціально-економічної географії. Випуск 2. – Харків, 2007. – С. 169-175.
3. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua>.
4. Ринок праці Харківської області в 2007 році. – Харківський обласний центр зайнятості. Аналітично-статистичний збірник. – Харків, 2006. – 185 с.

## ПРИНЦИПИ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

*Земля є унікальним товаром, стосовно вартості якого завжди існує суперечність: між власником землі та місцевими органами влади – коли йдеться про оподаткування; між покупцем та продавцем – коли здійснюються майнові операції; між місцевими органами влади та землекористувачем – коли визначається розмір компенсації тощо. У даній статті було проаналізовано ціноутворення земель сільськогосподарського призначення і зроблені розрахунки експертної грошової оцінки земельної ділянки (пая). За даними дослідження був виведений висновок про готовність держави до вільного ринку земель сільськогосподарського призначення.*

*Ключові слова:* землі сільськогосподарського призначення, оцінка земель, ціноутворення, землекористування, ринок земель.

**Юрій Кобченко, Дмитрій Загній. ПРИНЦИПЫ ОЦЕНКИ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ.** Земля является уникальным товаром, относительно стоимости которого всегда существуют противоречия: между собственником земли и местными органами власти – когда идет речь о налогообложении, между покупателем и продавцом – когда осуществляются имущественные операции, между местными органами власти и землепользователем – когда исчисляется размер компенсации и др. В данной статье было проанализировано ценообразование земель сельскохозяйственного назначения и проведен расчет экспертной денежной оценки земельного участка (пая). По результатам исследования был подведен итог про готовность государства к свободному рынку земель сельхозназначения.

*Ключевые слова:* земли сельскохозяйственного назначения, оценка земель, ценообразование, землепользование, рынок земли.

**Yurii Kobchenko, Dmytro Zagniy. THE PRINCIPLES OF ESTIMATE OF THE SOIL THE AGRICULTURAL PURPOSE.** The land is a unique staff, for cost of which always exist the contradictions: between owners of land and local organs of power - when speak about taxation, between buyers and sellers - when the property operations are realized, between local organs of power and landowners - when the size of compensation is counted and others. In the article was analyzed the pricing on land of agricultural purpose and the calculation of expert money estimation of land area (the shares) is organized. On the results of study there was the totalization about readiness of state to free market of land of agricultural purpose.

*Keywords:* land agricultural of purpose, estimation of land, price formatoin, land tenure, market of land.

**Вступ.** Майже всі земельні ділянки в населених пунктах знайшли своїх власників. Але на відміну від цих земель, землі сільськогосподарського призначення залишаються білою плямою: вони знаходяться у найбільш незахищеної верстви населення – селян, особливо селян-пенсіонерів, тому і викликають немалий інтерес у можновладців. Багато хто «поклав око» на них саме через незахищеність чи малу підтримку цих земель у правовому відношенні. Але не даний час де-юре існує заборона на продаж земель сільськогосподарського призначення, а де-факто – цей ринок функціонує. Саме через це, на даному етапі земельних відносин, необхідно більше уваги приділяти управлінню землями сільськогосподарського призначення, їх правовому та законодавчому забезпеченню.

**Вихідні передумови.** Думки експертів і науковців з приводу заборони на продаж земель сільськогосподарського призначення розходяться. Наприклад, О.Голуб [1] вважає, що продавати землю в жодному разі не

можна. Він каже: «Земля є останнім багатством, що залишилося в державі та громадян. Не виключено, що у разі скасування мораторію землі сільськогосподарського призначення будуть викуплені великими міжнародними фінансово-промисловими групами за цінами значно нижче ринкових». Протилежну думку висловлює Ю. Мірошниченко [1]: «Логіка дій нинішньої влади не спрямована у бік створення цивілізованого ринку земель. Багато політиків зацікавлені у тому, щоб питання регулювання продажу земель була каламутна водичка».

Експерти із земельних питань сходяться на одній думці про те, що продовження заборони на продаж орних земель є суцього політичним рішенням, оскільки мораторій не має реальних юридичних наслідків для тіньового ринку землі і схиляються до того, що для створення прозорого ринку земель не потрібно приймати додаткових законів. Необхідні для функціонування ринку земель правові норми існують в ЗКУ й Цивільному кодексі України. Тому для



створення ринку досить скасувати п.15 ЗКУ [1]. Існує і інша точка зору, зокрема А. Третьак [2] вважає, що ситуація у земельних відносинах складна і для її вирішення необхідно розв'язати питання із: 1) незавершеністю економічних та правових відносин власності; 2) недосконалістю державного управління земельними ресурсами, землекористуванням, земельного законодавства та інфраструктури ринку земель, особливо земель сільськогосподарського призначення; 3) відсутністю розвитку автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру. Але коли на прес-конференції в нього запитали про ставлення до мораторію, то отримали таку відповідь: «... затягувати з продовженням мораторію не можна, бо на тіньовому ринку все одно відбувається рух. А що з того, що він (мораторій) існує..., і держава від цього нічого не має. І селяни теж не мають, навпаки втрачають від цього» [3].

**Формулювання цілей статті, постановка завдання.** Виходячи із постановки проблеми і аналізу останніх досліджень, у даній статті буде проаналізовано ціноутворення земель сільськогосподарського призначення і зроблені розрахунки експертної грошової оцінки земельної ділянки (паю). За даними дослідження буде виведений висновок про готовність держави до вільного ринку земель сільськогосподарського призначення.

**Виклад основного матеріалу.** Оскільки управління – це державний захід, то саме держава у особі законодавчої і виконавчої влади має дбати про своє національне багатство. Але виходить навпаки: поки законодавці чубляться, приймаючи законопроект [4] про продовження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення (тільки для чого не зрозуміло, адже в ЗКУ чітко прописані умови відкриття ринку цих земель (п.14, 15 Перехідних положень)) власники земельних ділянок вже сьогодні обмінюють і передають земельні паї до статутного фонду підприємств, роблять їх предметом застави. У разі невиконання своїх зобов'язань по кредиту, кредитор може звернутися до суду із клопотанням визнати його новим власником земельної ділянки. При цьому земля переходить до

іншого власника, а мораторій не порушується.

Існують і інші шляхи отримання земель сільськогосподарського призначення – громадянин бере ці землі в оренду, а потім подає заяву, до органів за місцем розташування земельної ділянки, про зміну її цільового призначення.

При цьому держава втрачає значні площі найціннішого свого надбання.

На нашу думку, доцільно було б дозволити ринок земель сільськогосподарського призначення. Але існує декілька важливих позицій без яких не можна обійтися і які необхідно вирішити, перш ніж відкрити ринок земель сільгосппризначення. Найголовніше з них – ціноутворення. Як відомо – грошова оцінка проводиться визначається на рентній основі і поділяється на нормативну та експертну (ст.201 ЗКУ). Нормативна грошова оцінка проводиться відповідно для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель тощо. Експертна грошова оцінка використовується при здійсненні цивільно-правових угод [5].

Розрахунок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення відбувається згідно Порядку нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів [6].

Проведемо розрахунок нормативної грошової оцінки земельної частки (паю) розміром 6.5 га, територія якої розміщена на двох агрогрупах. Розрахунок нескладний, тому детально зупинятися не будемо. Результати розрахунку наведені в таблиці 1.

Відповідно до Закону України „Про плату за землю” [7] розмір земельного податку визначається виходячи із ставки земельного податку 0,1% від вартості грошової оцінки земельної частки (паю) і становить – 85,24 грн/рік.

Детальний розрахунок орендної плати та земельного податку наведений в таблиці 2.

Земля є унікальним товаром, стосовно вартості якого завжди існує суперечність: між власником землі та місцевими органами влади

- коли йдеться про оподаткування; між покупцем та продавцем – коли здійснюються майнові операції; між місцевими органами вла-

ди та землекористувачем - коли визначається розмір компенсації тощо.

Таблиця 1

Розрахунок вартості земельної частки (паю) станом на 01.01.2009 року

| Шифр агрогрупи | Меліоративний стан | Площа агрогрупи в межах паю, га | Вартість 1 га агрогрупи, грн | Вартість агрогрупи в межах паю, грн | Загальна вартість паю, грн |
|----------------|--------------------|---------------------------------|------------------------------|-------------------------------------|----------------------------|
| 59л            | богарна            | 5.26                            | 13162.72                     | 69499.16                            | 85238.03                   |
| 60л            | богарна            | 1.24                            | 12692.64                     | 15738.87                            |                            |
| Площа паю, га  |                    | 6.5                             |                              |                                     |                            |

Таблиця 2

Розрахунок земельного податку та орендної плати із земельної частки (паю) станом на 01.01.2009 року

| Площа паю, га | Вартість паю, грн | Ставка орендної плати, % | Розмір орендної плати, грн. | Ставка земельного податку, % | Розмір земельного податку, грн. |
|---------------|-------------------|--------------------------|-----------------------------|------------------------------|---------------------------------|
| 6.5           | 85238.03          | 2                        | 1980                        | 0,1                          | 85.24                           |

Саме тому чи не найголовніше місце в економічному регулюванні земельних відносин посідає земельнооціночна діяльність. Визначення реальної, справедливої ціни землі становить найбільшу складність. В багатьох країнах існують загально визначені принципи та методи оцінки, а з поширенням діяльності міжнародних фінансових інститутів та інтеграції національних ринків було створено єдині міжнародні стандарти оцінки.

Слід підкреслити, що земельнооціночна діяльність має важливе значення як для оподаткування міських земель, так і для здійснення майнових угод з землею та правом її оренди на вторинному ринку. До того ж, оцінка є обов'язковою складовою усіх інвестиційних процесів. Тому від стану земельнооціночної діяльності, рівня розвитку її теоретичної та методичної бази залежать темпи здійснення не тільки земельної, але й економічної реформи в цілому.

В умовах сьогодення все більшого значення набуває експертна грошова оцінка, в тому числі і сільськогосподарських угідь. Вона застосовується при укладанні таких цивільно-правових угод як страхування, інвестування, обмін і деякі інші [8]. При нотаріальному завіренні цих угод необхідно пред'явити звіт з експертної грошової оцінки земельної ділянки.

На сьогодні існує декілька підходів до визначення експертної грошової оцінки [9,10] і ґрунтуються вони на:

- зіставленні цін продажу подібних земельних ділянок;
- капіталізації чистого доходу;
- урахування витрат на спорудження об'єктів нерухомого майна на земельній ділянці.

Коротко їх проаналізуємо.

Відповідно до способу експертної оцінки земель, що ґрунтується на зіставленні цін продажу подібних земельних ділянок, оцінна вартість земельної ділянки визначається на рівні ціни продажу подібних ділянок за формулою:

$$U_{zn} = U_a + \sum_{\gamma=1}^m \Delta U_{a\gamma} \quad (1)$$

де  $U_{zn}$  – оцінна вартість земельної ділянки, визначена шляхом зіставлення ціни продажу подібної земельної ділянки, грн.;

$U_a$  – ціна продажу подібної земельної

ділянки, грн.;

$m$  – кількість факторів порівняння;

$\Delta U_{a\gamma}$  – різниця (поправка) в ціні (+,-)

продажу подібної земельної ділянки, що оцінюється за  $\gamma$ -им фактором порівняння.

За основу визначення оцінної вартості

за цим способом беруть ціни продажу тих земельних ділянок, які за факторами, що впливають на їх вартість, достатньою мірою збігаються з ділянкою, що оцінюється. Кінцева величина оцінної вартості визначається як середнє значення для ранжованого ряду варіантів значень (без урахування найбільшого і найменшого) або найбільш поширене значення серед отриманих результатів. Недоліком цього підходу є неможливість його використання за умов відсутності активного ринку земельних ділянок. Проте на сьогодні, коли ринок землі тільки зароджується і в багатьох випадках ціну ділянки що продається немає з чим порівнювати, його застосування є дуже обмеженим.

Інший методичний підхід експертної оцінки земель ґрунтується на врахуванні витрат на спорудження об'єктів нерухомого майна на земельній ділянці. За цим підходом оцінна вартість земельної ділянки визначається як залишок між очікуваною ціною продажу забудованої ділянки (або капіталізованим річним доходом від її використання) та всіма витратами на спорудження об'єктів нерухомого майна. За основу визначення оцінної вартості землі шляхом врахування витрат на спорудження об'єктів нерухомого майна, розташованих на земельній ділянці, беруться ціни продажу забудованих ділянок, які склалися на ринку, та витрати, пов'язані із спорудженням цих об'єктів. Зазначений спосіб є придатним тільки для визначення оцінної вартості земель несільськогосподарського призначення. При експертній оцінці земель сільськогосподарського призначення його не можна використати, що і є його основним недоліком, оскільки на них не проводиться спорудження об'єктів нерухомого майна, а разом з тим неможливо визначити втрати на їх спорудження.

Відомий також методичний підхід, який ґрунтується на капіталізації чистого доходу, що отримується при ефективному використанні земельної ділянки.

При прямій капіталізації чистого доходу оцінна вартість земельної ділянки визначається за формулою:

$$C_{\text{кп}} = \frac{D_o}{C_{\text{к}}}, \quad (2)$$

де  $C_{\text{кп}}$  – оцінна вартість земельної ділянки, визначена шляхом прямої капіталізації чистого доходу, грн.;

$D_o$  – річний чистий дохід (фактичний або очікуваний), грн.;

$C_{\text{к}}$  – ставка капіталізації (коефіцієнт).

При непрякій капіталізації чистого доходу оцінна вартість земельної ділянки визначається за формулою:

$$C_{\text{кп}} = \sum_{i=1}^t \frac{D_{oi}}{(1 + C_{\text{к}})^i}, \quad (3)$$

де  $C_{\text{кп}}$  – оцінна вартість земельної ділянки, визначена шляхом прямої капіталізації чистого доходу, грн.;

$D_{oi}$  – очікуваний чистий дохід за 1-й рік, грн.;

$t$  – період у роках, який враховується при непрякій капіталізації чистого доходу.

Далі розглянемо механізм розрахунку експертної грошової оцінки земельної частки (паю) на вище наведеному прикладі.

Оскільки сільськогосподарські угіддя вільні від забудови, то визначення експертної грошової оцінки проводимо методичним підходом що ґрунтується на капіталізації чистого доходу методом прямої капіталізації.

Метод прямої капіталізації застосовується у випадках, коли прогнозований річний чистий дохід є постійним і не має чітко вираженої тенденції до зміни, період його отримання не обмежено у часі.

Величина річного чистого доходу отримується як різниця між орендною платою (Оп), що її отримує власник земельного паю, та земельним податком (Зп), який він має сплатити за його використання (табл.2).

$D_o = \text{Оп} - \text{Зп} = 1980 - 85.24 = 1894.76$  грн./рік.

В розрахунку на 1 метр квадратний - 0,029 грн. Ставка капіталізації за рекомендаціями Держкомзему приймається на рівні від 3 до 7%.

В наших розрахунках приймаємо  $C_{\text{к}}$  - 3%.

Переходимо до розрахунку експертної грошової оцінки земельної частки (паю).

$$C_{\text{кп}} = 0,029 / 0,03 = 0,967 \text{ грн./м}^2$$

В перерахунку на земельну частку (пай) матимемо:

$$0,967 * 65000 = 62833.33 \text{ грн.}$$

Із розрахунку видно, що експертна грошова оцінка паю майже на 40% менша за нормативну грошову оцінку.

Проте застосування зазначеного способу має свої особливості.

**По-перше**, даний спосіб не можна використовувати за умови збиткового ведення виробництва на землях сільськогосподарського призначення, а з 1996 року на Україні переважна більшість сільськогосподарських підприємств є збитковими, і як наслідок, чистий дохід на землях, які є у їх розпорядженні, не формуються, що унеможливорює використання запропонованого способу при експертній оцінці землі.

**По-друге**, за даним способом вартість земельної ділянки визначається суто економічними чинниками: загальним рівнем цін, величиною затрат на вирощування тієї чи іншої сільськогосподарської культури, отриманим чистим доходом та відсотком його капіталізації. Стосовно земель сільськогосподарського призначення ці економічні показники насамперед залежать від головного засобу виробництва – землі і її властивостей. Саме від них, за умови найкращого та найефективнішого використання земельних ділянок, залежатимуть економічні показники – величина затрат і доходів. Тобто вартість земельної ділянки повинна визначатись за сукупністю її характеристик або властивостей, а не економічними факторами, які є похідними від цих характеристик і лежать в основі цього методичного підходу.

**По-третє**, при оцінці землі за методом капіталізації чистого доходу важливим чин-

ником (від чого безпосередньо залежить величина чистого доходу) є величина затрат на вирощування тієї чи іншої культури. Проте в силу об'єктивних причин (різного рівня технічного оснащення, використання різних технологій вирощування тощо) затрати на землях однакової якості є різними. І відповідно, різною є визначена за даним способом ціна землі, хоча повинна би бути однаковою.

**По-четверте**, запропонований метод враховує безпосередній стан земельної ділянки, а не той, якого можна досягти при впливові на неї різних заходів (агротехнічних, технологічних, агро меліоративних тощо), які б окупувались і сприяли збільшенню чистого доходу.

**Висновок.** Проведений аналіз методичних підходів свідчить, що вони є не зовсім придатними на сьогодні стосовно визначення достовірної ціни землі і спонукає до розробки таких методичних підходів, які б дозволяли усунути вказані недоліки і забезпечити достовірне визначення експертним способом реальної вартості земельних ділянок. Тільки за таких умов, коли будуть відомі просторові характеристики земельних ділянок (Закон «Про державний земельний кадастр»), буде існувати правова підстава діяльності ринку (Закон «Про ринок земель» та методична частина для розрахунку реальної (ринкової) вартості земельних ділянок, можна сміливо відкривати ринок земель сільськогосподарського призначення.

### Література

1. Земля спотикання // <http://www.business.ua>.
2. Третяк А. Стан та шляхи розвитку земельних відносин і системи землекористування в аграрному комплексі України // Землевпор. вісн. №6., 2008 р., с.4-13.
3. «Стратегії розвитку системи аграрного землекористування». Прес-конференція // Землевпор. вісн. №6., 2008 р., с.15.
4. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу» // [http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb\\_n/webproc4\\_1?id=&pf3511=33649](http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33649).
5. Земельний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2002, N 3-4, ст.27.
6. Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів від 27.01.2006 N 18/15/21/11, зареєстровано в Мініюсті - 5 квітня 2006 р. за N 388/12262 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0388-06>.
7. Про плату за землю. Закон України від 3 липня 1992 року N 2535-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 38, ст. 560.
8. Про оцінку земель. Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, N 15, ст.229.

9. Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. N 1531 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1531-2002-%EF>.
10. Порядок проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок затверджений Наказом Держкомзему України від 09.01.2003 N 2 та зареєстрований в Міністрі України від 23 травня 2003 р. за N 396/7717 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0396-03>.

© Кобченко Ю., Загній Д., 2009

УДК 332.77.24

Володимир Тишковець, Володимир Опара

## СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МОНІТОРИНГУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Визначені проблеми якості сучасного моніторингу земель в Україні і зроблено їх аналіз. Запропоновані шляхи оптимізації системи збору, аналізу і накопичення даних на основі вирішення проблеми комплексності спостережень при мінімізації їх параметрів і пріоритету інтегральних показників, узгодженого поєднання різнорівневих методів спостережень за станом і динамікою змін земельних ресурсів. Розроблені пропозиції щодо подолання міжвідомчої неузгодженості для визначення структурних складових і вдосконалення теоретико-методичних підходів екологічного нормування допустимих навантажень на земельні ресурси для його подальшого сталого розвитку.

Ключові слова: моніторинг земель, антропогенне навантаження, земельні ресурси, екологія ґрунтів, параметри спостережень.

**Владимир Тишковец, Владимир Опара. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОНИТОРИНГА ЗЕМЕЛЬ В УКРАИНЕ.** Определены проблемы качества современного мониторинга земель в Украине и выполненный их анализ. Предположены пути оптимизации системы сбора, анализа и накопления данных на основе решения проблемы комплексности наблюдений при минимизации их параметров и приоритету интегральных показателей, согласованного соединения разно-уровневых методов наблюдений за состоянием и динамикой измерений земельных ресурсов. Разработаны предложения по преодолению межведомственной несогласованности для определения структурных составных и усовершенствования теоретико-методических подходов экономического нормирования допустимых нагрузок на земельные ресурсы для его последующего постоянного развития.

Ключевые слова: мониторинг земель, антропогенные нагрузки, земельные ресурсы, экология почв, параметры наблюдений.

**Volodymyr Tyshkovets, Volodymyr Opара. THE MODERN PROBLEMS OF MONITORING OF LAND IN UKRAINE.** The problems of the quality of modern monitoring of land in Ukraine have been determined and its analysis has been done. The ways of data collection, analysis and storage optimization on the basis of the resolving problem of complex investigations under their minimization and priority of integral data and harmonic mixture of multilevel investigation methods for land resources and its changes have been proposed. The propositions for inter-institutional harmonization in structural elements and maintenance of theoretical-methodological approaches of ecologically acceptable normative pressing definitions for land resources for its sustainable development have been determined.

Keywords: monitoring of land, anthropogenetic pressure, land resources, ecology of soils, investigations parameters.

**Вступ.** В Україні, незважаючи на те, що є всі передумови для здійснення якісного моніторингу земель (наявність відповідних законів; існування виконавчих установ у вигляді Комітету по земельним ресурсам та відповідних управлінь; наявність законодавчої бази по аналізу звітності проведеного моніторингу), даний процес має певні труднощі, що в свою чергу відображається на якості зібраних даних.

**Вихідні передумови.** Проблемам якості проведення моніторингу земель та вирішення труднощів щодо його проведення присвячені роботи А.Я. Сохничка [1],

О.О.Созінова та Б.С.Прістера [2], В.В.Медведева [3], А.Г.Ніщинського [4], А.М. Третьяка [5], Ю.Г. Гуцуляка [6] та ін. Серед найбільш важливих організаційних проблем моніторингу земель виділяються проблеми комплексності спостережень, мінімізації параметрів спостережень, більш повного поєднання аерокосмічних і наземних методів спостережень за станом земельних ресурсів, досягнення необхідної узгодженості між різними відомствами, розробки теоретичних і методичних основ екологічного нормування допустимих навантажень на ґрунти. При цьому принциповим органі-

заційним моментом є визначення в моніторингу земель його складових.

**Формулювання цілей статті, постановка завдання.** В статті на основі аналізу сучасної практики проведення моніторингу земель в Україні визначаються шляхи оптимізації системи збору, аналізу і накопичення даних на основі вирішення проблеми комплексності спостережень при мінімізації їх параметрів і пріоритету інтегральних показників, комплексного поєднання різнорівневих методів спостережень за станом і динамікою змін земельних ресурсів, шляхів подолання міжвідомчої неузгодженості для визначення структурних складових і вдосконалення теоретико-методичних підходів екологічного нормування допустимих навантажень на ґрунти для його подальшого сталого розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** Головною функцією моніторингу земель в Україні є ведення систематичних спостережень за станом земельних угідь за допомогою різноманітних обстежень, зйомок та інших методів для забезпечення відповідних органів і служб інформацією, необхідною для контролю за земельними ресурсами країни. Нагальна необхідність об'єктивної оцінки екологічного стану земель, яка мусить проводитися органами системи державного комітету України по земельних ресурсах, потребує реалізацію комплексу обов'язкових заходів. Інформація, яка є передумовою цих заходів, акумулюється різними контролюючими організаціями на рівні області, що належать до відомств, перелічених у постанові Кабінету Міністрів України від 23 вересня 1993 р. № 785. Але, на нашу думку, роботу по моніторингу земель повинні координувати регіональні центри моніторингу земельних ресурсів і вносити поновлену інформацію у всеукраїнську централізовану комп'ютерну базу даних. При цьому, значно більшого значення повинен набути фоновий моніторинг земель, який проводиться на спеціалізованих екологічних станціях-стаціонарах і базується на спеціальних польових дослідженнях – балансових і лізіметричних – за всіма складовими екосистеми «Земля». Останнім часом лізіметричні дослідження проводяться з використанням аналітичних методів – ра-

діометричних, мінералогічних, спектроскопічних та ін. І хоча технічне забезпечення моніторингу земель здійснюється автоматизованою комп'ютерною системою даних про земельний фонд при використанні нормативного методу, методів моделювання і трендів, дані моніторингу земель не введені у загальнодержавний суспільно доступний реєстр даних, на базі якого різні галузі економіки могли б використовувати його для загальнодержавних потреб, а пересічні громадяни могли б мати доступ до інформації з екології земель та екологічної безпеки в цілому, формуючи громадську думку щодо подолання негативних і кризових явищ в довкіллі в цілому і впливаючи на органи влади різних рівнів для оперативного і ефективного подолання екологічних проблем, керуючись нормативами Організації Конвенції, яка була розроблена Європейською Економічною Комісією ООН і законодавчо обумовила права пересічних громадян на отримання інформації з екологічно важливих питань та доступ до правосуддя[7].

Державний моніторинг земель проводиться на локальному, регіональному, національному і глобальному рівнях. На кожному рівні доцільно визначати рівень антропогенного навантаження. При цьому, на основі вітчизняного досвіду, потрібно мати систему мінімально необхідної кількості різновидів інтегральних показників дії антропогенного навантаження всіх підвидів і використовувати індекси інтегральної оцінки. Застосування бальної системи при використанні статистичних матеріалів повинно стати основою оцінки еколого-господарського стану територій. За цими оцінками повинні визначатися категорії земель з різним антропогенним навантаженням і встановлюватися напруженість еколого-господарського стану території. Це дасть змогу правильно планувати території і розміщати на них природногосподарські об'єкти з урахуванням правил і норм охорони навколишнього природного середовища.

Класифікація видів антропогенного навантаження повинна чітко відображати не тільки видові відмінності, але і ступінь (рівень) навантаження, оскільки перед моніторингом земель стоїть мета встановити критерії допустимого рівня і визначити межу,

перевищення якої призводить до негативних наслідків у стані земель і ландшафтів. Наприклад, при розорюванні схилів крутістю понад 7 градусів інтенсивність змиву значно зростає, що веде до порушення ґрунтової структури і втрат гумусу.

На сьогодні найбільшу негативну дію на земельні ресурси країни здійснюють: водна ерозія; токсичні викиди промислових підприємств та автотранспорту; забруднення земель побутовими відходами, гірничими розробками; вирубкамі лісів та безсистемним випасом худоби на гірських схилах.

Для мінімізації параметрів спостережень при одночасному збереженні їх комплексності у моніторингу земель доцільно вибирати лише ті, які визначаються основним завданням зонального земельного моніторингу – кількісною і якісною оцінкою змін властивостей процесів і режимів. Виділяються чотири блок-компоненти моніторингу земель: структура та стан агроландшафту, ґрунти, рослинність, вода. Достатня розгалуженість структури земельного моніторингу за окремими показниками і режимами блок-компонентів землі як агроєкосистеми дозволяє визначити найсуттєвіші чинники і науково обґрунтувати режими раціонального використання та охорони земель. Але при цьому контроль багатьох показників, які характеризують короткострокові і довготривалі зміни стану кожного блок-компонента, можна проводити тільки в умовах високоорганізованих комплексних різномірних досліджень на сучасному технічному рівні при міжвідомчій узгодженості досліджень.

Блок-компонент «ґрунти» є одним із найважливіших обмежених і незамінних природних ресурсів, який зазнає великих антропогенних навантажень, викликаних різними видами ерозії, забрудненням хімікатами, важкими металами і радіонуклідами, а також втратою гумусу, заболоченням, засоленням, тощо. Проте з огляду на різноманітність природних умов, різноманітних чинників впливу на ґрунти, недостатню вивченість цієї проблеми, створення такої системи спостереження в умовах України супроводжується певними труднощами. Однак створювати її треба, і при цьому потрібно керуватись принциповими організацій-

ними підходами, з яких найважливішими є такі:

1. Комплексність спостережень. Це означає, що найкращий результат досліджень досягається за умов одночасного контролю за всіма параметрами в динаміці, які визначають найбільш суттєві ознаки ґрунтового об'єкта в конкретному регіоні.

2. Оптимальна мінімізація кількості параметрів спостережень, які в повному обсязі забезпечують репрезентативну інтегральну оцінку об'єкту.

3. Більш повне поєднання різномірних (аерокосмічних і наземних методів) спостережень за станом земель.

4. Досягнення міжвідомчої узгодженості та уникнення дублювання робіт, оскільки проблеми моніторингу земель різними відомствами розуміються і вирішуються по-різному.

5. Удосконалення задач щодо розробки теоретико-методологічних підходів екологічного нормування допустимих антропогенних навантажень на земельні ресурси.

При цьому принциповим організаційно-структурним методом є виділення в моніторингу земель його складових. Такими складовими моніторингу повинні бути: динаміка структури земельних угідь різного призначення; якість ґрунтового покриву; продуктивність земель; ґрунтово-ерозійний, меліоративно-іригаційний, агрофізичний, агрохімічний, агротоксикологічний, агрорадіаційний моніторинг, моніторинг ґрунтової біоти і санітарно гігієнічний. Разом вони повинні об'єднуватися поняттям регіонального моніторингу земель.

Локальний моніторинг повинен здійснюватись дискретно на ландшафтних стаціонарах-полігонах на територіях, які прилягають до місцевих джерел забруднення (гірничодобувні родовища, промислові підприємства, комунальне господарство, автошляхи, тваринницькі комплекси, тощо) і формувати регіональний моніторинг не в межах адміністративно-територіальних одиниць, а відповідно до сформованих сталих умов природно-антропогенних навантажень конкретних агроландшафтів та їх угруповань.

**Висновки.** Моніторинг земель в Україні повинен проводитися у чіткій міжвідомчій узгодженості при збереженні комплекс-



ності спостережень та мінімізації їх параметрів, повного поєднання різнорівневих спостережень відповідно до природних і антропогенних навантажень агроландшафтів та стану земельних ресурсів, розробки поновлених теоретичних і методичних основ екологічного нормування допустимих навантажень на земельні ресурси на основі інтегральної оцінки комплексних чинників екології

грунтів та перспектив розвитку територій. При цьому принципового значення набуває визначення нових складових сталого моніторингу земель на основі моніторингу ґрунтів, змін структури земельних угідь різного цільового призначення при ретельному контролі і оцінці ефективності державних екологостабілізуючих заходів з боку незалежних експертів та громадськості.

### Література

1. Сохнич А.Я. Моніторинг земель. Навчальний посібник. – Львів: ЛДАУ, 1997.-131с.;
2. Созінов О.О., Прістер Б.С. Методика суцільного ґрунтового-агрохімічного моніторингу сільськогосподарських угідь України. – К.: ТОВ ЦЗРУ, 2004.-101с.;
3. Медведєв В.В. Родючість ґрунтів. Моніторинг та управління. – К.: Урожай, 2002. -232с.;
4. Ніщинський А.Г. Моніторинг земель і прогнозування земельних ресурсів. – Рівне. - 1999.-105с.;
5. Третьак А.М. Землепорядне проектування: Теоретичні основи і територіальний землеустрій: Навчальний посібник. – К.: Вища освіта, 2006. – 528 с.
6. Гуцуляк Ю.Г. Управління земельними ресурсами в умовах ринкової економіки. – Чернівці: Прут, 2002. – 124с.
7. Кияшко Л.М. Лукська декларація. Ключові теми.// Природний камертон (Природа. Людина. Суспільство.) Вип.3. - 2003р.-43с.

© Тишковець В., Опара В., 2009

УДК 911.3

Володимир Редін, Іван Решетов, Ірина Ільчишина

## КУРОРТИ ЯК РИНОК ЛІКУВАННЯ ТА ВІДПОЧИНКУ

У статті розглянуто основні типи курортів як база лікування й відпочинку. Виділено бальнеотерапевтичні, грязьові та кліматичні курорти. Охарактеризовано природні умови та дано характеристику основних типів курортів.

Ключові слова: курорт, мінеральні води, грязі, клімат.

**Владимир Редин, Иван Решетов, Ирина Ильчишина. КУРОРТЫ КАК РЫНОК ЛЕЧЕНИЯ И ОТДЫХА.** В статье рассмотрены основные типы курортов как база лечения и отдыха. Выделены бальнеотерапевтические, грязевые и климатические курорты. Охарактеризованы природные условия и дана характеристика основных типов курортов.

Ключевые слова: курорт, минеральные воды, грязи, климат.

**Volodymyr Redin, Ivan Reshetov, Iryna Ilchishina. RESORTS IS MARKET OF MEDICAL TREATMENT AND REST.** In the article the basic types of resorts as a base of the medical treatment and rest are considered. Resorts of balneotherapeutic, mud and climatic are selected. Environmental conditions and the basic types of resorts are described.

Keywords: resort, mineral waters, dirt, climate.

Лікувально-оздоровчий туризм найтіснішим образом пов'язаний з курортологією й відповідно види турів залежать від типу курортів. Основою класифікації курортів служить її провідний природний лікувальний фактор. Відповідно до цього курорти ділять на бальнеотерапевтичні, грязьові й кліматичні. Якщо курорти розташовують декількома курортними факторами, вони вважаються клімато-

бальнеотерапевтичними, бальнеогрязьовими, клімато-грязьовими, клімато-бальнеогрязьовими й т.д. [1].

На бальнеологічному курорті в якості головного лікувального фактору використовуються природні мінеральні води. Вони рекомендуються для зовнішнього (ванни) й внутрішнього (питво, інгаляції та ін.) споживання. Мінеральні води допомагають вилікувати від численних недуг. Серед паці-



ентів, що приїжджають на бальнеологічні курорти, в основному люди із захворюваннями шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної й нервової систем, дихальних шляхів, опорно-рухового апарата. Проведені медичні дослідження підтверджують ефективність лікування ряду захворювань на бальнеологічних курортах. Воно дає результати, порівнянні із впливом звичайних лікарських препаратів, але при цьому виключаються побічні ефекти, неминучі при прийманні ліків, подовжується період ремісії, знижується ймовірність наступних загострень та їхня інтенсивність.

Грязьові курорти прив'язані до родовищ лікувальних грязей (пелоїдів). Грязелікування показане переважно при патології суглобів, нервової системи травматичного походження, а також при гінекологічних й деяких інших захворюваннях. Завдяки сучасним методам і передовим технологіям грязелікування дозволяє домогтися високих медичних результатів, що сприяє зростанню популярності грязьових курортів у туристів, що потребують лікарської допомоги.

Кліматичні курорти настільки ж різноманітні, як і сам клімат. У структурі кліматичних курортів світу лісові (рівнинні) становлять 11,3%, гірські – 24,2%, клімато-кумисо-лікувальні – 4,2%. Кожному з них властива унікальна комбінація клімато-погодних факторів (температура, атмосферний тиск, сонячне випромінювання й т.п.), які використовуються з лікувально-профілактичною метою. Від поєднання цих факторів залежить профіль курорту. Якщо лісові курорти з характерним для них континентальним кліматом приймають головним чином осіб, що страждають захворюваннями верхніх дихальних шляхів, астмою, розладами нервової системи, то перебування на гірських курортах рекомендується при початкових формах туберкульозу й недокрів'ї.

Найпоширеніший тип кліматичних курортів – приморські курорти. Вони складають 60,3% в структурі кліматичних курортів світу. Все більше число туристів відкривають для себе можливість сполучати відпочинок на морі з ефективним лікуванням. Морський клімат дозволяє впоратися з багатьма недугами. Він впливає на людей із

захворюваннями крові, кісткової тканини, лімфатичних залоз. Після закінчення курсу лікування самопочуття пацієнтів поліпшується, тривалий час вони можуть обходитися без медикаментів або скоротити дози прийнятих лікарських препаратів.

Ще один різновид кліматичних курортів – клімато-кумисо-лікувальні курорти. Вони розташовані в зоні степів й відомі своїм комбінованим методом лікування, що поєднує цілющі властивості посушливого степового клімату й кумису – кисломолочного напою з кобильного молока. Кумис підвищує засвоюваність білків й жирів, сприяє збільшенню ваги. Кількість клімато-кумисо-лікувальних курортів у світі невелика – близько 40. Найбільша їх частина (приблизно половина) знаходиться в Російській Федерації, а також у колишніх радянських республіках (Казахстан, Туркменія). Поряд із трьома основними типами курортів: бальнеологічними, грязьовими й кліматичними – виділяються перехідні типи, що займають проміжне положення. Вони використовують відразу кілька природних лікувальних факторів, наприклад, мінеральні води й грязі або клімат й мінеральні води, і не можуть бути віднесені до якогось одного з трьох основних типів. Перехідні курорти порівняно широко поширені в Європі й усе більше залучають туристів.

Поняття "лікувально-оздоровчий туризм" охоплює дві нерівні з погляду обсягу туристичного потоку області – бальнеологічні програми (тобто санаторно-курортний відпочинок) і сам туризм як такий. Санаторно-курортний відпочинок базується на природнокліматичних ресурсах конкретного регіону – це найбільш затребуваний туристичний продукт у секторі лікувально-оздоровчих турів, що сьогодні пропонує чи не кожна друга операторська й агентська компанія. У той же час, у рамках таких турів туристові крім лікувальних процедур пропонується велика екскурсійна програма.

Географія лікувальних поїздок тісно пов'язана із досягненнями в цій області тієї або іншої країни. За свідченням фахівців це насамперед Німеччина, Швейцарія, Ізраїль, США, а також Об'єднане Королівство та Італія.

Спектр пропозицій лікувально-оздоровчого відпочинку більш широкий: Чеська республіка, Ізраїль, Угорщина, Німеччина, Словаччина, Чорногорія, Італія, Франція, Швейцарія, Австрія. Як додаткова послуга лікувально-оздоровчі процедури нерідко замовляються також у Румунії, Греції, Туреччині, Тунісі, Йорданії.

Зачатки бальнеології з'явилися в V ст. до н.е., коли древньогрецький учений Геродот запропонував спосіб уживання й описав показання до призначення мінеральних вод. У творах Гіппократа (V-IV ст. до н.е.) згадується про лікувальні властивості річкової, солоної й морської води. Він першим зайнявся вивченням дії води на організм людини й у своїх працях описав особливості сприятливої дії теплої води в одних випадках і холодної в інших. Римському лікареві Архігену (I ст. н.е.) належить перша класифікація мінеральних вод. У XV ст. італійський чернець Дж. Савонарола випустив "Трактат про італійські мінеральні води", що містить вказівки про користування мінеральними ваннами. У XVI ст. були опубліковані лекції італійського лікаря Г. Фаллопія – "Сім книг про теплі води", у яких автор намагається з'ясувати хімічний склад мінеральних вод. Початок наукової бальнеології в XVII-XVIII ст. поклав німецький учений Ф. Гофман, що вперше встановив хімічний склад мінеральних вод і присутність у них солей вугільної кислоти, повареної солі, сірчанокислої магnezії та ін. Шведський хімік І.Я. Берцеліус у 1822 р. зробив точні хімічні аналізи мінеральних джерел у Карлових Варах (Карлсбад) і розробив наукові прийоми визначення складу мінеральних вод. З плином часу в зв'язку з розвитком природничих наук й медицини бальнеологія почала швидко розвиватися, і перетворилася у велику область теоретичної й практичної медицини [2].

За основні критерії оцінки лікувальної цінності мінеральних вод у курортології прийняті особливості їхнього хімічного складу й фізичних властивостей (показник загальної мінералізації, підвищений вміст газів, мікроелементів, величина кислотності й температура джерела), які водночас служать найважливішими показниками для їхньої класифікації [4].

З незапам'ятних часів води цілющих джерел повертали сили воїнам і мандрівникам, загоювали бойові рани. Зовнішнє застосування мінеральних вод, мабуть, найдавніший метод лікування природними факторами. Поринаючи в млість термальних вод, мандрівники зауважували, як швидко відновлюються їхні сили. Недарма маленьке, в передгір'ї мальовничих Арденн, бельгійське містечко Спа прославилося своїми лікувальними водами в середні віки. Хто заволодіє Спа, той здобуде перемогу, вважали генерали Франції й Бельгії, що раніше воювали одна з одною. Провівши всього кілька годин у мінеральних джерелах, виснажені солдати знову вставали до строю й були готові боротися до наступного занурення в природні чудодійні ванни. Гарячі цілющі води лікували рани, змивали втому.

Механізм дії ванн із мінеральної води визначається температурним, хімічними й механічними компонентами, але, насамперед, специфічним хімічним впливом розчинених у воді газів й солей. Останні, подразнюючи рецептори шкіри, створюють місцеву, а потім й загальну (на судини шкіри, потові та сальні залози) рефлекторну дію.

Внутрішній прийом мінеральних вод – один із старих методів лікування захворювань шлунково-кишкового тракту, печінки, порушень обміну речовин в організмі. Великого значення внутрішньому застосуванню мінеральних вод надавали видатні вітчизняні клініцисти – Г.А. Захар'їн, С.П. Боткін, М.І. Певзнер, В.А. Александров. На їх думку, при деяких захворюваннях мінеральні води по своїй лікувальній дії перевершують багато медикаментів. Сучасна бальнеологія розглядає внутрішнє застосування мінеральної води як спробу корекції порушень ендоекологічного середовища, як метод ендоекологічної терапії.

Грязелікування являється одним з найбільш древніх методів лікування з використанням природних факторів. З лікувальною метою грязі застосовували в Древньому Єгипті, Древньому Римі, Індії. Одним із самих древніх можна вважати застосування лікування грязями в Криму, про що свідчать записи Плінія Старшого. Про "єгипетський" спосіб лікування мулом Нілу писав Клавдій Гален у II столітті до н.е. В Італії, виявивши

швидко загосення ран на ногах коней, що проходили через грязі уздовж мінеральних струмків, стали застосовувати грязі вулканічного походження, протягом декількох місяців настояні на мінеральній воді для лікування бойових ран воїнів.

Лікувальні грязі або пологіди (термін запропонований Комітетом Міжнародного товариства гідрології) – це природні колоїдні органо-мінеральні утворення (мулові, торф'яні, сопкові), що мають високу пластичність, теплоємністю й повільну тепловіддачу, містять біологічно активні речовини (солі, гази, вітаміни, ферменти, гормони й ін.) та живі мікроорганізми. За своїм походженням, яке визначає особливості їх складу й лікувальні властивості, лікувальні грязі поділяються на шість типів: торф'яні грязі, сапропелі, сульфідні мулові грязі, глинисті мули, сопкові й гідротермальні грязі.

Про вплив клімату на стан здоров'я й особливості перебігу хвороби писав у своїх працях ще Гіппократ, а через два століття Гален відправляв хворих сухотою лікуватися до моря або в гори. Наукове вивчення впливу кліматичних факторів на здоров'я людини почалося тільки в XIX столітті. Велику увагу цій проблемі приділяли С.П. Боткін, В.А. Манассін та багато інших вітчизняних клініцистів. Один із основоположників вітчизняної терапії й курортології Г.А. Захар'їн у курсі факультетської терапії читав окрему лекцію про кліматотерапію, підкреслюючи її значення й у той же час указуючи на недостатнє знання лікарями її положень. Він говорив: "Мало є хвороб, де правильні кліматичні умови не мали б важливого значення. Не можна визнати, щоб більшість лікарів були б добре обізнаними з кліматолікуванням й правильно його призначали, навпаки, часто доводиться спостерігати, що від кліматичної терапії чекають того, чого вона не має сил дати, і не користуються тим, що вона дати в змозі" [4].

Клімат являється універсальним лікувальним фактором на курорті. Недарма за правилами курортографії кліматогеографічна характеристика курорту описується в першу чергу. Усі кліматичні фактори (атмосферний тиск, температура, вологість, вітер, сонячна радіація та ін.) обумовлені висотою

над рівнем моря, широтою й довготою місцевості, поряд з особливостями ландшафту створюють середовище, що діє на людину в сукупності, а ландшафтно-кліматичні характеристики створюють ті умови, при яких найбільш ефективно діють й інші лікувальні курортні фактори.

Клімат чинить потужний терапевтичний вплив, і повинен розглядатися як сильнотіючий фактор. Кожний переїзд у зону із зміненими кліматичними умовами, навіть сприятливими для здоров'я, завжди супроводжується короточасними пристосувальними фізіологічними порушеннями багатьох функціональних систем для забезпечення необхідного рівня життєдіяльності в нових умовах – реакцією адаптації. Реакції адаптації проявляються при зміні кліматичних умов, часових поясів й під час кліматичних процедур до періоду курортного лікування.

На курортах проводиться комплексна терапія, яка включає, крім природних лікувальних факторів, фізіотерапію, дієтотерапію, лікувальну фізкультуру, медикаментозний та інші види лікування. Пацієнти проживають у санаторіях або курортних готелях. На багатьох курортах проводиться й амбулаторно-курсове лікування.

За таким принципом й улаштовані сучасні курорти – унікальні природні лікувальні фактори й добре оснащені лікувальні відділення; фешенебельні готелі й невеликі затишні котеджі; теренкури й тіністі алеї парків для неспішних прогулянок або віндсерфінг й польоти на паропланах для аматорів екстрему; розкішні казино й ресторани для аматорів світських розваг або чарівні сільські пейзажі для тих, хто любить спокій й самоту. Сучасні курорти пропонують ефективне лікування й відпочинок на будь-який смак.

До сучасних курортів пред'являються наступні вимоги:

- наявність вивчених кліматичних, бальнеологічних, грязьових та інших лікувальних ресурсів, що забезпечують нормальне функціонування курорту та його подальший розвиток;

- наявність спеціальних гідрогеологічних, бальнеотехнічних та інших пристроїв, споруджень й закладів для раціонального

використання курортних факторів (каптажі, свердловини, питні галереї, бювети, ванні будинки, грязелікарні, пляжі, солярії, аерарії, плавальні басейни, кабінети фізіотерапії та ін.);

- наявність лікувально-профілактичних установ (санаторії, пансіонати, готелі, курортні поліклініки), які забезпечують медичне обслуговування хворих, а на кліматичних курортах – ще й оздоровчих установ, призначених для відпочинку й туризму (будинки відпочинку, пансіонати для відпочиваючих, літні містечка відпочинку, молодіжні табори, курортні готелі, туристичні бази, мотелі, кемпінги й т.д.);

- наявність спортивних споруджень й площадок, культурно-просвітніх й видовищних установ (курзали, кінотеатри, виставочні зали, бібліотеки й т.д.);

- наявність підприємств громадського харчування, торгівлі й побутового обслуговування (кафе, бари, ресторани, магазини, перукарні, майстерні й т.д.);

- наявність комунального устаткування й благоустрою, які відповідають гігієнічним вимогам (водопостачання, каналізація, енергопостачання, теплофікація, чистота повітря, достаток зелених насаджень, парків квітників й т.д.).

Перебування туристів на курортах, особливо кліматичних, як правило, відрізняється сезонністю. У міжсезоння на курортах для залучення туристів нерідко проводять різні фестивалі й інші заходи, як, наприклад, знаменитий кінофестиваль у Каннах. У програму перебування намагаються включати різні розважальні елементи (дискотеки, шоу, азартні ігри тощо).

Крім лікувальних курортів існують спортивно-оздоровчі. Так, приморські кліматичні курорти залучають значно більше людей для активного відпочинку ніж лікування. Лікувальну спрямованість мають переважно приморські курорти колишніх соціалістичних країн, в інших країнах світу приморські лікувальні курорти зустрічаються рідко. Ще більшу спортивну спрямованість мають гірськолижні курорти.

Для лікувально-оздоровчого туризму відносяться також поїздки в центри національної медицини. Найбільшою популярністю користуються центри східної, особливо

Тибетської, медицини (Китай, Індія), центри східного масажу (Китай, Таїланд), останнім часом модними стали поїздки на безкровні операції до філіппінських хілерів.

За оцінками ВТО три відсотки усіх туристичних поїздок відбувається з метою лікування й оздоровлення, однак цей ринок має високі потенційні можливості росту.

Для позначення місця з особливими лікувальними властивостями в Америці та країнах Західної Європи до географічної назви додають слово "СПА", а в Східній Європі й Україні найчастіше "курорт". Походження того чи іншого слова, як не дивно, пов'язане з маленьким бельгійським містечком Спа, що притулилося в передгір'ях мальовничих Арденн [5]. У середні століття містечко ЕСПА (лат. – фонтан) прославалося своїми лікувальними водами. Аббревіатура фрази СПА дала назву цілому оздоровчому напрямку. Сьогодні модним словом "СПА" називають курорти, нові медичні технології, оздоровчі й косметологічні центри – словом все, де на службу краси й здоров'я поставлені вода й інші природні фактори: світло- й теплолікування, ароматерапія й чарівні звуки природи.

На сучасному ринку діють спа-курорти, центри й клініки. СПА є наукомістким бізнесом, тому, крім устаткування й іншого, одна з основних вимог – високопрофесійний персонал з вищою методичною освітою. Головний споживчий мотив клієнтури цих закладів – бажання розслабитися й зняти стрес, але простежується тенденція звернення до тих СПА-установ, де передбачений цілісний підхід до здоров'я. Особливість полягає в тому, що пропонується не послуга, а її результат. Для цього створюються програми або пакети послуг, так як для досягнення конкретного результату використання тільки окремої або разової послуги дуже часто буває недостатньо.

Сьогодні прагнення більшості людей до здоров'я викликає той факт, що оздоровчі заходи пропонують туристичні центри, які не мають кліматичних й інших умов для розвитку даного виду туризму. СПА-світосприйняття вірніше всього визначити як цілісне поняття – поєднання краси зовнішньої й внутрішньої, досягнення миру із самим собою. Таким чином, основне за-

вдання СПА-центрів можна виразити формулою: "краса зовні – здоров'я зсередини". В основі філософії СПА лежить максимальне наближення до природи й використання природних факторів для відновлення й підтримки здоров'я людини.

Сьогодні на світовому СПА-ринку можна виділити кілька різних об'єктів. До них відносяться: СПА, розташовані поблизу водних джерел (мінеральні, термальні води, лікувальні грязі, морська вода); заміські СПА (СПА-курорт або санаторій, СПА-готель, СПА-центр без природних водних джерел); СПА( що перебувають у межах міста – дей-спа (клубні, медичні, входять до складу лазневого комплексу).

СПА-центри при готелях – окремий великий сегмент ринку, що має тенденцію

до стрімкого зростання – 76% існуючих СПА такого типу в Європі з'явилися за останні чотири роки.

Передумов для розвитку СПА-бізнесу досить багато. У першу чергу це прагнення населення до здорового способу життя, збільшення кількості людей з високим рівнем доходів й високих вимог до класу надаваних послуг, стрімке зростання популярності СПА в усьому світі, як способу глибокої релаксації й підтримки здоров'я. Відіграє роль також значне збільшення ділової активності, зростання кількості приїжджих іноземців-бізнесменів й туристів, а також у цілому позитивні зміни економічної ситуації в країні.

#### *Література*

1. Йожез Галамбот. *Исследование и оценка природно-территориального комплекса с целью рекреационных исследований*. – М., 1991. – 331 с.
2. *Курортні ресурси України*. – К.: Лтд, 2005. – Вип. IV, ч. I. – 155 с.
3. *Лечебно-минеральные воды* / Е.Э. Бабинец, В.М. Шестопалов, Н.П. Моисеева. – К.: Наукова думка, 2006. – 140 с.
4. Зорин И.В., Квартальков В.Л. *Энциклопедия туризма: Справочник*. – М.: ФИС, 2000. – 284 с.
5. *Українська радянська соціалістична республіка: Енциклопедичний довідник*. – К., 1986. – 432 с.

© Редін В., Решетов І., Ільчішина І., 2009

УДК 911.3

Людмила Немець, Костянтин Немець, Людмила Ключко

## ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

*В дослідженні пропонується методика ІФВ-моделювання, яка дозволяє відображати особливості просторового розміщення і просторової взаємодії соціальних об'єктів, зокрема об'єктів релігійної сфери. В статті розглядається просторовий аналіз релігійної сфери Харківської області, обґрунтовуються місця локалізації та концентрації релігійних організацій в цілому та поконфесійно.*

*Ключові слова:* релігійна сфера, релігійні організації, конфесії, просторовий аналіз релігійної сфери.

**Людмила Немец, Константин Немец, Людмила Ключко. ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЫ (НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ).** В исследовании предлагается методика ИФВ-моделирования, которая позволяет показать особенности пространственного размещения и пространственного взаимодействия социальных объектов, в частности объектов религиозной сферы. В статье рассматривается пространственный анализ религиозной сферы Харьковской области, обосновываются места локализации и концентрации религиозных организаций в целом и поконфессионально.

*Ключевые слова:* религиозная сфера, религиозные организации, конфессии, пространственный анализ религиозной сферы.

**Ludmila Nemets, Konstantin Nemets, Ludmila Klyuchko. SPATIAL ASPECTS OF THE ANALYSIS OF RELIGIOUS SPHERE (ON THE EXAMPLE OF THE KHARKOV REGION).** The method of the IFV-designs, which makes it possible to show the special feature of the three-dimensional arrangement and the three-dimensional interaction of social objects, in particular the objects of religious sphere, is proposed. In the article the three-dimensional analysis of the religious sphere of the Kharkov region is examined. The places for localization and for the concentration of religious organizations as a whole and separately on confessions are noted.

*Keywords:* religious sphere, religious organizations, confessions, the three-dimensional analysis of religious sphere.

**Актуальність теми дослідження.** Роки незалежності України ознаменувалися складними трансформаційними процесами, які відбувалися в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, зокрема, зміни у державних інституціях, політичному устрою, в питаннях власності тощо. Моральні принципи та пріоритети як суспільства в цілому, так і окремої людини суттєво стали відрізнятися від цінностей попереднього покоління. Відбулися корінні зміни і в релігійній сфері, як невід'ємній частині життєдіяльності будь якого суспільства, одного з вагомих соціальних інститутів українського суспільства. Змінилися певною мірою функції та суспільна значущість Церкви. Так, Здіорук С. визначає суспільну значущість Церкви «...не лише її духовним чи метакультурним впливом, а й активною політичною, соціальною та економічною діяльністю як у процесі етногенезу, так і створення та розвитку Держави» [1, с. 391]. Декларація релігійної толерантності, повної свободи віросповідання та релігійного самовияву знайшла своє відображення у законі «Про свободу совісті і релігійні організації», що був прийнятий на початку 90-х років ХХ століття. Це, в свою чергу, обумовило бурхливий

розвиток та ускладнення структури релігійної сфери, підвищення її ролі на території України. Відмічається збільшення кількісних показників та якісна диференціація релігійних організацій. З'явилися нові релігійні течії, що не є традиційними, історичними для певних регіонів України. Так, найбільш характерною для Сходу та Півдня України є Українська православна церква (УПЦ-Мп), для Заходу та частково Центру України - Римо- та Греко-католицька (РКЦ, ГКЦ), Автокефальна (УАПЦ) та Протестантська церкви, Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-Кп) знайшла свої прихильників в Центральному та Західному регіонах, що свідчить про поліконфесіональність громадян України. Слід зауважити вплив міграційних процесів на етнічний та національний склад населення держави, культурне середовище, що теж відображається на релігійних уподобаннях. Так, частіше з'являються громади іудеїв, буддистів, мусульман, товариства свідомості Крішні тощо.

**Метою статті** є дослідження особливостей просторового аналізу розміщення основних конфесій, що функціонують на

території Харківської області на основі нових методичних підходів.

**Викладення результатів дослідження.** За рівнем розвитку релігійної сфери Ха-

рківська область посідає останні місця у рейтингу регіонів України (рис. 1).

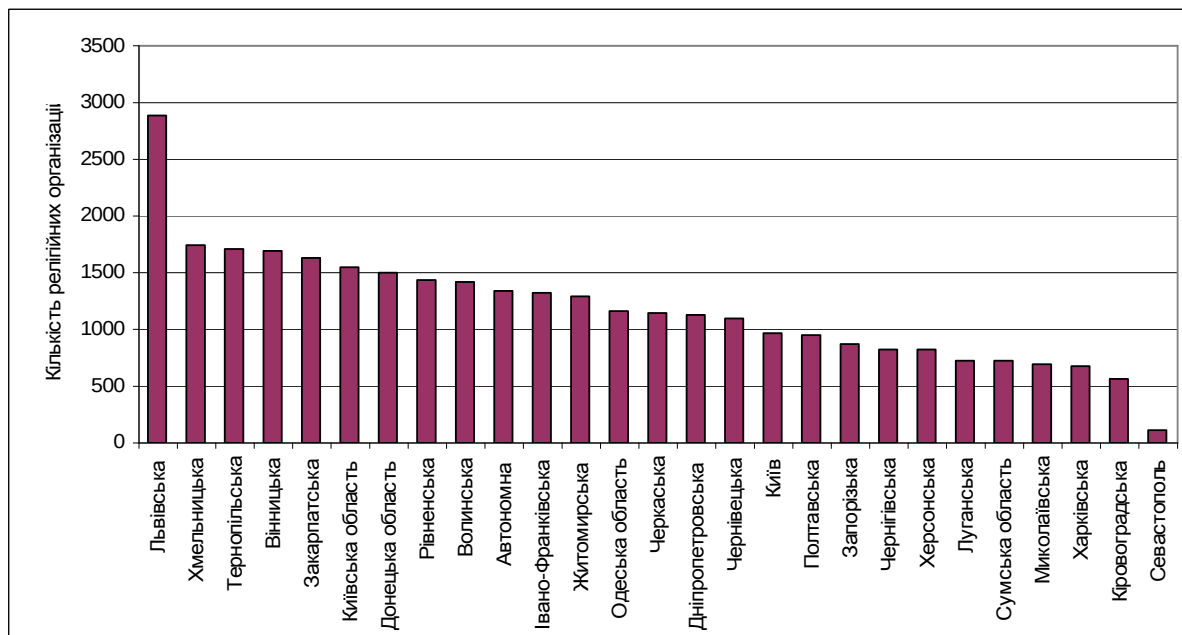


Рис. 1. Кількість релігійних організацій в регіонах України станом на 1.01.2008 р. (побудовано за даними [4])

Так, за даними [4] станом на 1.01.2008 р. на території Харківської області було зафіксовано 684 офіційно зареєстрованих релігійні організації, що складає всього 2,13 % від загальної кількості релігійних організацій в Україні.

Проте за кількістю священнослужителів Харківська область займає 10 місце, восьме – за числом духовних навчальних закладів. На 10 тис. населення припадає 2,3 релігійні громади.

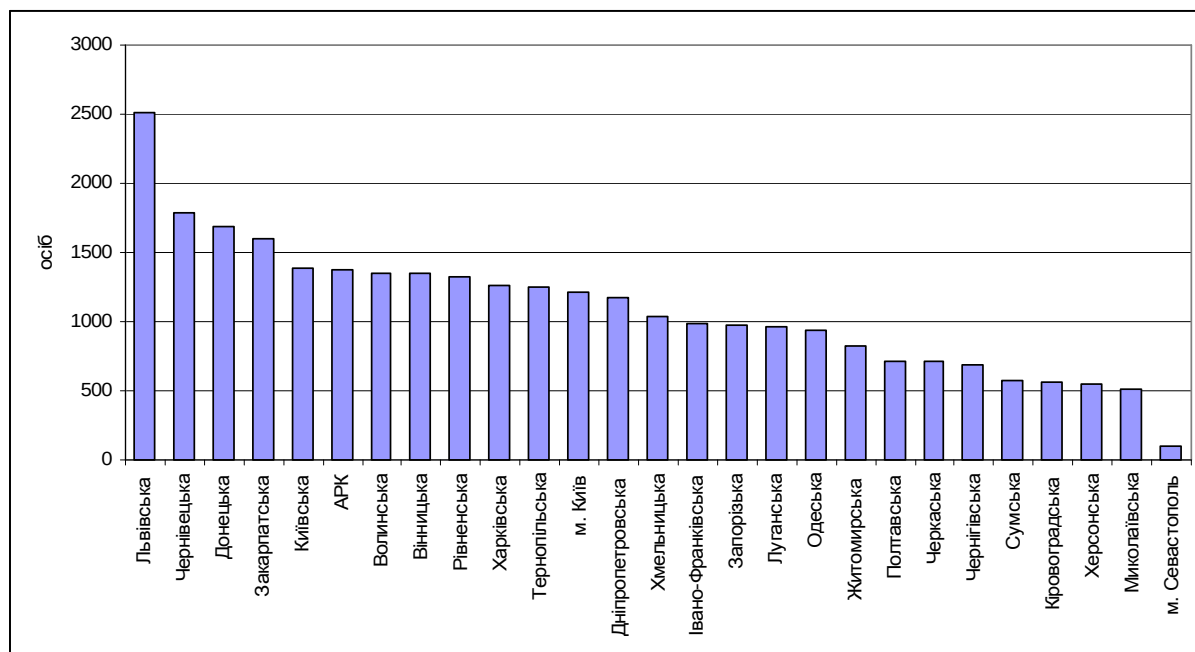


Рис. 2. Кількість священнослужителів в регіонах України станом на 1.01.2008 р. (побудовано за даними [4])

Релігійна сфера в Харківській області представлена 53 конфесіями, переважна більшість громад відноситься до Української православної церкви, також функціонують 9 духовних управлінь Української Православної Церкви (УПЦ), Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ-КП), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), християн віри євангельської (ХВЕ), об'єднання хасидів ХаБад Любавич іудейських релігійних громад та організацій Харківського регіону, Української Християнської Євангельської церкви, Римсько-Католицької церкви (РКЦ), Об'єднаної церкви християн віри євангель-

ської; 8 монастирів та 7 місій різних конфесій, Міжконфесійне Східне регіональне Біблійне товариство; 8 духовних навчальних закладів, 520 недільних шкіл.

Враховуючи те, що м. Харків є мегаполісом, з чисельністю населення майже півтора мільйони, то можна відмітити диспропорцію в територіальному розподілі релігійних громад, переважна більшість яких знаходиться саме в Харкові та Харківському районі (рис.3). Далі можна виділити м. Чугуїв, Зміїв та Нову Водолагу, які підпадають під зону впливу мегаполісу. Значними осередками концентрації релігійних громад є м. Лозова, Ізюм, Куп'янськ та Балаклія.

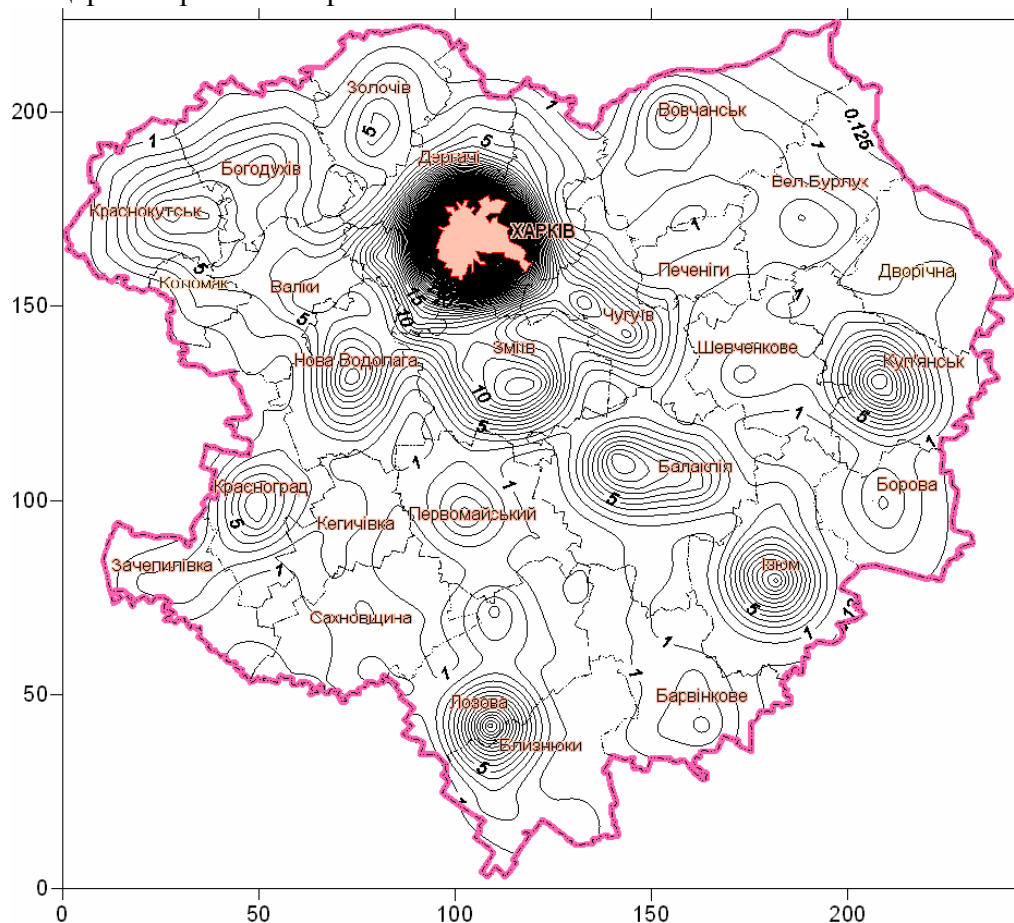


Рис. 3. Просторовий аналіз релігійних організацій з радіусом впливу 20 км на території Харківської області станом на 1.01.2008 р. (побудовано за даними [3])

Повністю покриває мережу сільських районів області Харківська єпархія УПЦ. Громади ЄХБ не представлені в 4 сільських районах та м. Чугуєві, Свідків Єгови – в 11, ХВЕ і Адвентистів сьомого дня – в 13.

Зростання чисельності релігійних організацій в області призводить до зміни

співвідношення між чисельністю громад основних релігійних конфесій - православними, протестантами, католиками, іудеями, мусульманами та громадами нетрадиційних напрямів. Станом на 1.01.2005 р. зареєстровані православні релігійні організації склали від загальної кількості 47,36%, протес-



тантські – 44,18%, інші – 8,59%. Відповідно, станом 1.01.2006 р. православні громади склали – 47,52%, протестантські організації – 42,72%, інші – 9,76%. Протягом наступних двох років тенденція до збільшення частки православних релігійних організацій збереглася і станом на 1.01.2008 р. складала 51,3%, протестантських – повільно зменшується і становить 42,22%, на інші припадає 6,48%. Але кількість громад не має прямого корелювання з чисельністю віруючих. За даними експертів, область залишається православною, віруючі православ'я становлять 90-93% [5].

Статистичні дані управління статистики та відділу у справах релігій Харківської обласної державної адміністрації, по релігійним громадам області містять інформацію про місцезнаходження і приналежність релігійних установ до певних конфесій, проте кількість прихожан або відвідувачів храмів не фіксується.

У даному випадку вихідні дані складають неповний вектор геопросторових даних, для аналізу яких традиційні методи непридатні. Тому для просторового аналізу поширення основних конфесій Харківської області була застосована методика ІФВ – моделювання. Вказана методика оснований на кількісній оцінці можливості будь – якої людини задовольнити свою соціальну потребу за допомогою певного об'єкта соціальної інфраструктури, до яких у даному випадку відносяться релігійні установи. Функція впливу залежить від відстані від об'єкту і є актуальною тільки в зоні його впливу. Якщо зони впливу соціальних об'єктів перекриваються, то відповідні значення їхніх функцій впливу сумуються, на основі чого визначається значення *інтегральної функції впливу*. Таким чином будується модель поверхні ІФВ, яка відображає особливості просторового розміщення і просторової взаємодії соціальних об'єктів. Із збільшенням радіусу впливу об'єктів зростає ступінь генералізації поверхні, тобто, посилюється її фонові складові і нівелюються локальні особливості – аномалії. Отже, ідея просторового аналізу поля об'єктів соціальної інфраструктури за ІФВ – методикою полягає у тому, що, змінюючи радіус зони впливу об'єктів, можна відображати

просторову структуру поля на різних рівнях узагальнення. Просторовий аналіз виконано для всіх груп конфесій Харківської області. Нижче наведено результати аналізу для найбільш поширених конфесій.

Найбільшою за чисельністю та впливовістю у Харківській області є Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ-Мп), яка представлена 293 громадами і об'єднує більшість віруючого населення області. ІФВ – модель цієї конфесії представлена на рис. 4.

Провівши аналіз, зауважимо, що громади УПЦ-Мп рівномірно розповсюджені по території області, але найбільші місця концентрації спостерігаються в адміністративному та районних центрах області, зокрема Харкові, як культурному, науковому, промисловому, освітньому центрі області, а також у Чугуєві, Балаклії, трохи менше у м. Змієві, Лозовій, Куп'янську, Богодухові, Вовчанську. Це можна пояснити історичними особливостями розвитку релігійної сфери Слобідської України, зокрема, Харківської області, приналежністю до традиційної Руської православної церкви (потім з неї відділилася УПЦ). Церкви і монастирі здавна були святинами, центрами духовності та оберегами українського народу. Тому вони виникали одночасно з поселеннями слобожан. Створюючи храми, люди знаходили для них найкращі місця на підвищеннях, надаючи велике значення їх архітектурі та внутрішньому оздобленню.

Другою за чисельністю та впливовістю на території Харківської області йде протестантська церква, яка включає в себе громади Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (96 громад), колишньої Ради церков євангельських християн-баптистів (2), незалежні релігійні громади євангельських християн-баптистів (8), релігійні об'єднання (асоціація) незалежних церков євангельських християн-баптистів (1), Братство незалежних церков і місій ЄХБ України (1), Релігійні громади євангельських християн (4), Євангельських вільних християн "Харківська Біблійна Церква" (2), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників (22), Союз вільних церков християн євангельської віри (3), Релігійні організації Союзу

Церкви Божої України (2), Незалежні релігійні громади християн віри євангельської (34), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (27), Релігійний

центр Свідків Єгови в Україні (30) та ін. Проте, вона є не традиційною для даного регіону, а її поява та розвиток починається з проголошення незалежності України.

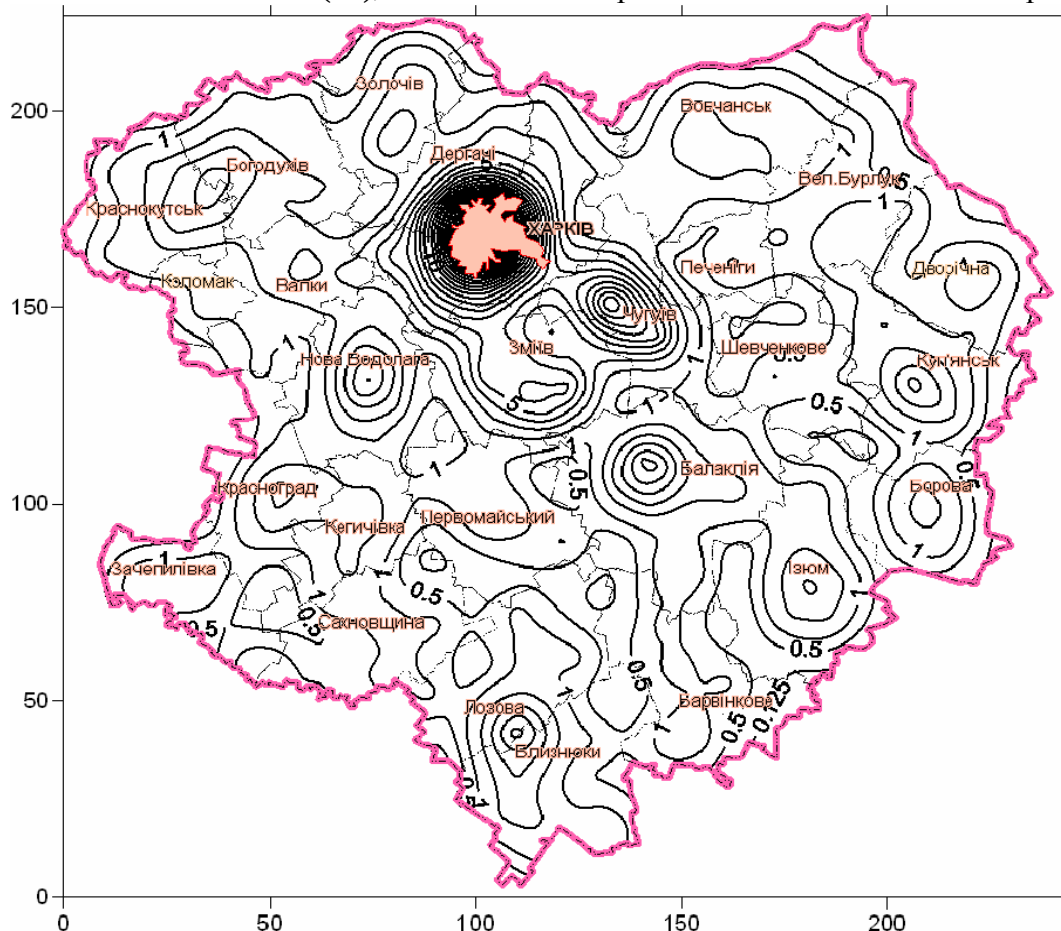


Рис. 4. Просторовий аналіз релігійних організацій з радіусом впливу 20 км УПЦ в Харківській області станом на 1.01.2008 р. (побудовано за даними [3])

Однією з характерних особливостей такого швидкого розвитку мережі протестантських релігійних закладів (збільшення кількості приходів, недільних шкіл, навчальних закладів тощо) за останні майже 20 років є ефективна система підготовки кадрів на всіх рівнях, наявність кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів, а першочерговою функцією більшості протестантських навчальних закладів виступає швидка підготовка необхідних кадрів для проповідницької роботи, що не відповідають традиційним формам духовної освіти, що склалися в Україні [2].

Стосовно просторового аналізу протестантських релігійних організацій, то тут чітко можна виділити осередки концентрації протестантських церков, зокрема це міс-

та Харків, Лозова, Ізюм, Куп'янськ, Балаклія, в інших населених пунктах їх знаходиться дещо менше. Таку ситуацію можна пояснити тим, що даний релігійний напрямок відносно новий для нашого регіону, пастери та віруючі займають більш активну громадську позицію, присутні іноземні проповідники.

УАПЦ, УПЦ – Кп мають по 11 та 17 релігійних організацій відповідно, релігійні організації східного обряду не є чисельними. Характерною особливістю є те, що вони сконцентровані переважно в Харкові та Харківському районі (як зоні впливу центру), прилеглих до центру районах, а також в Лозівському, Ізюмському та Куп'янському районах.



**Висновки.** Отже, особливістю просторового аналізу релігійної сфери Харківської області є те, що найбільша концентрація релігійних організацій різних конфесій припадає на обласний центр, який є поліетнічним і полікультурним містом, до зони його впливу тяжіють Харківський, Дергачівський, Чугуївський, Зміївський та Нововодолазький райони, в яких спостерігається найбільша щільність населення і значна частка мігрантів. Також значна концентрація релігійних організацій в Балаклійському,

Куп'янському, Ізюмському та Лозівському районах. Причому більша частка протестантських релігійних організацій припадає на ті райони області, де значно менший вплив та територіальну зосередженість має УПЦ-Мп (окрім м. Харкова). До таких районів можна віднести Сосніський, Ізюмський та Куп'янський. Застосована в дослідженні методика дозволяє значно ґрунтовніше провести аналіз територіальних особливостей релігійної сфери, визначити головні центри зосередження релігійних об'єктів тощо.

#### **Література**

1. Здіорук С. Національна специфіка суспільно-релігійних відносин України у стратегії Євроінтеграції/ України: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки Аналітичні оцінки – 2005/ За ред. О.С. Власика. – К.: Знання України, 2005. – с. 390 – 406.
2. Кислий А.О. Релігійна освіта в Україні як чинник формування суспільної моралі/ автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». - К. 2007. - 20 с.;
3. Матеріали Відділу у справах релігій Харківської обласної державної адміністрації;
4. <http://ua.proua.com>;
5. <http://www.kharkivoda.gov.ua>.

© Немець Л., Немець К., Ключко Л., 2009

# Дослідження молодих науковців

УДК330.341 : 332.1(477)

Валентина Олійник

## РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

В статті проведено дослідження на основі співвідношення валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу окремого регіону до аналогічного показника, розрахованого в цілому по країні. Проведені дослідження за період 2000-2006 р.р. демонструють поглиблення диференціації регіонів особливо в останні роки, що дає підстави говорити про дивергенцію регіонального розвитку в Україні.

**Ключові слова:** соціально-економічний розвиток, валовий регіональний продукт, регіон, диференціація, показники, депресивні регіони, дивергенція регіонального розвитку.

**Валентина Олейник РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ** В статье проведено исследование на основе соотношения валового регионального продукта на душу населения отдельного региона к аналогичному показателю, рассчитанному в целом по стране. Проведенные исследования за период 2000-2006 г.г. показывают углубление дифференциации регионов особенно в последние годы, что дает основания говорить о дивергенции регионального развития в Украине.

**Ключевые слова:** социально-экономическое развитие, валовый региональный продукт, регион, дифференциация, показатели, депрессивные регионы, дивергенция регионального развития.

**Valentina Oleynik. REGIONAL FEATURES OF DIFFERENTIATION ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE** In the article research is conducted on the basis of correlation of gross regional product in a calculation on one person of separate region to the similar index, to expected on the whole on a country. Researches are conducted after to current period of 2000-2006 д.д. demonstrate deepening of differentiation of regions especially in the last years, that grounds to talk about divergence of regional development in Ukraine.

**Keywords:** socio-economic development, large regional product, region, differentiation, indexes, oppressed regions, disagreement of regional development.

**Постановка проблеми у загальному вигляді.** Багатоманітність та складність соціально-економічного розвитку, багатогранність горизонтальних та вертикальних зв'язків на даному етапі є ключовою характеристикою регіону. Тому типізація регіонів, дослідження рівня їх соціально-економічного розвитку за конкретними показниками має вагоме значення. Особливу увагу учених та широке обговорення в науковій літературі привертають до себе показники визначення депресивних територій.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Проблемам регіонального розвитку присвячені роботи М. Дацишина, Б. Данилишина, М. Долішнього, С. Дорогунцова, А. Доценка, В. Коломийчука, М. Карліна, Л. Немець, Я. Олійника, О. Топчієва, М. Паламарчука, Я. Шевчука, О. Шаблія та інших. Аналіз показників визначення депресивних територій представлено в роботах М. Барановського, який працює над дослідженням депресивних сільських територій з використанням різних методичних підходів та різних груп показників [2]. Ф. Заставний для визначення

депресивних територій пропонує використовувати наступні показники: грошові доходи населення; рівень зайнятості населення; кількість безробітного населення; інвестиції в основний капітал [3]. Загальновідомі роботи з даного напрямлення І. Прокопи, О. Попова, Л. Шепотько [4, 6], які працюють над проблемами аграрних районів, сільських територій.

**Метою статті** є обґрунтування доцільності використання показника валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу в регіональних дослідженнях.

### Виклад основного матеріалу.

Для дослідження депресивних регіонів важливо знати, що кожний депресивний регіон має свої певні особливості, стан депресивності викликано різними причинами: природними, географічними, економічними, політичними. Загальною рисою всіх депресивних регіонів є значне їх відставання в розвитку від інших. Постає питання про вибір показника, основної ознаки, яка б дала змогу визначити соціально-економічний стан регіону.

Слід зазначити, що більшість науковців вважають, що максимальна кількість показників найбільш повно характеризує рівень розвитку регіону. Але при цьому необхідно пам'ятати про цілеспрямованість та мету вибору дослідження, яке може мати обмежену кількість показників.

Система показників має бути репрезентативною. Багатовимірною системою показників дає можливість всебічної та повної характеристики досліджуваного явища депресивності, але при цьому, добираючи показники депресивності, є можливість включення в дану систему показників, що не відображають сутності самого явища. Надлишок має можливість з'явитися в результаті взаємозв'язку деяких ознак. Оцінювання більшою кількістю показників деяких аспектів певного явища може вплинути на його об'єктивність, тому важливо і не перевантаження (стискання) системи показників для вилучення другорядних.

Відповідно статті 9 Закону України № 2850-IV 8 вересня 2005 року «Про стимулювання розвитку регіонів» депресивними визнаються: «регіони, у яких протягом останніх п'яти років найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу» [1].

Отже даний Закон визначає лише один показник для виділення депресивного регіону. Дозволимо собі зупинитись на даному показнику, який, на нашу думку, визначає не лише економічний бік розвитку регіону, а й соціальний. Однією з головних характеристик країни є рівень її економічного розвитку, виражений, як правило, величиною валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення. Від його значення залежить рівень, якість, тривалість життя населення, стан здоров'я. Не безпосередньо, але даний показник відображає й соціальний аспект розвитку країни. Показник валового регіонального продукту (ВРП) на одну особу аналогічний показнику валовому внутрішньому продукту на одну особу, але взятий не для всієї країни в цілому, а для окремого регіону. Загальновідомо, що чим більший ВРП на одну особу, тим більший соціально-економічний рівень розвитку даного регіону. Тому визначення в Законі України аналогічного показника для виявлення регі-

ональної депресивності вважаємо не безпідставним.

Але, слід виділити й деякі недоліки даного показника. На нашу думку, регіональний показник має, в першу чергу, дати принципову характеристику економіки регіону в залежності від основної його галузі (промисловість, сільське господарство, сфера послуг). Крім того Закон не вказує на яку долю (%) відхилення від середньодержавного показника дає можливість розглядати регіон як депресивний. Проблемою є і запізнення розрахунків даного показника.

Проведемо дослідження на основі порівняння регіонального показника ВРП у розрахунку на одну особу, до відповідного показника розрахованого в середньому для України. Стосовно загальнодержавного показника ВРП розрахованого на душу населення, який приймаємо за 100%, виділимо 6 груп регіонів:

- 1 група - регіони, у яких відношення ВРП у розрахунку на одну особу до аналогічного показника розрахованого в середньому для країни становить 50%;

- 2 група – 51-75%;

- 3 група – 76-100%;

- 4 група – 101-125%;

- 5 група – 126- 150%;

- 6 група – більше 151%.

Крім того, в своїх дослідженнях, вважаємо доцільним показати частку ВРП кожної групи регіонів до сумарного об'єму ВРП та їх відсоток до загальної кількості регіонів в країні. За 100% приймаємо сумарний об'єм ВРП України (у фактичних цінах 544153 млн.грн.) та загальну кількість регіонів (27).

Слід зазначити, що регіон ми розуміємо ідентично його визначення в Законі України, тобто території областей, АРК, м. Київ та м. Севастополь.

На основі даного дослідження нами складено таблицю 1.

Фактологічною основою для проведення дослідження стали матеріали статистичного щорічника України, а також розраховані відповідні показники для проведення порівняльного аналізу та співставлення рівня розвитку регіонів за співвідношенням регіональних об'ємів ВРП у розрахунку на одну особу до середньоукраїнських [6].

Таблиця 1

Співвідношення регіональних об'ємів ВРП у розрахунку на одну особу  
до середньоукраїнських за період 2000-2006 р.р.

| <i>Групи регіонів</i>                                 | <i>2000</i> | <i>2001</i> | <i>2002</i> | <i>2003</i> | <i>2004</i> | <i>2005</i> | <i>2006</i> |
|-------------------------------------------------------|-------------|-------------|-------------|-------------|-------------|-------------|-------------|
| <b>1 група (до 50%)</b>                               | -           | -           | -           | -           | 2           | 2           | 2           |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | -           | -           | -           | -           | 2           | 2           | 2           |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | -           | -           | -           | -           | 7           | 7           | 7           |
| <b>2 група (51-75%)</b>                               | <b>11</b>   | <b>15</b>   | <b>13</b>   | <b>14</b>   | <b>14</b>   | <b>14</b>   | <b>14</b>   |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | 19          | 30          | 24          | 25          | 28          | 28          | 27          |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | 41          | 55          | 48          | 51          | 51          | 51          | 51          |
| <b>3 група (76-100%)</b>                              | <b>9</b>    | <b>6</b>    | <b>8</b>    | <b>7</b>    | <b>6</b>    | <b>6</b>    | <b>6</b>    |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | 28          | 18          | 25          | 23          | 22          | 21          | 21          |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | 33          | 22          | 30          | 26          | 22          | 22          | 22          |
| <b>4 група (101-125%)</b>                             | <b>3</b>    | <b>5</b>    | <b>5</b>    | <b>5</b>    | <b>3</b>    | <b>2</b>    | <b>2</b>    |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | 14          | 35          | 35          | 34          | 17          | 9           | 9           |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | 11          | 18          | 19          | 18          | 11          | 7           | 7           |
| <b>5 група (126-150%)</b>                             | <b>3</b>    | -           |             | -           | <b>1</b>    | <b>2</b>    | <b>2</b>    |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | 28          | -           |             | -           | 13          | 22          | 23          |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | 11          | -           |             | -           | 4           | 7           | 7           |
| <b>6 група (понад 151%)</b>                           | <b>1</b>    | <b>1</b>    | <b>1</b>    | <b>1</b>    | <b>1</b>    | <b>1</b>    | <b>1</b>    |
| Регіони                                               | м. Київ     | м. Київ     | м. Київ     | м.Київ      | м.Київ      | м.Київ      | м.Київ      |
| Частка регіонів в сумарному об'ємі ВРП (%)            | 11          | 17          | 17          | 18          | 18          | 17          | 18          |
| Частка регіонів в групі до їх загальної кількості (%) | 4           | 4           | 4           | 4           | 4           | 4           | 4           |

Проаналізуємо більш детально дані таблиці 1. В 2000 році відсутня група регіонів з часткою душевого об'єму ВРП менше 50 % до середньоукраїнських. Другу групу займає кількісно найбільша група регіонів – 11, що становить 41% від всієї кількості регіонів з долею 19% до загального об'єму ВРП. Це такі регіони: Автономна Республіка Крим (АРК), Вінницький, Волинський, Житомирський, Закарпатський, Кіровоградський, Тернопільський, Херсонський, Хмельницький, Чернівецький та м. Севастополь. Третя група – 9 регіонів (33% до загальної кількості регіонів) з долею 28% до загального об'єму ВРП. Це області Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська. З регіони (11% до загальної їх кількості) Київський, Одеський, Полтавський входять до 4 групи і наповнюють державні обсяги ВРП на 14%. 28% дають Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області, які складають п'яту групу. Це становить від загальної кількості регіонів 11%. В шосту групу входить м. Київ це 4% від загальної кількості регіонів з долею ВРП – 11%. *Більша частина областей 74% від їх загальної кількості не в змозі досягти середньодержавних значень ВРП на душу населення і їх частка в загальному обсязі ВРП становить 41%. На цьому фоні виділяється м. Київ та три області (Донецька, Дніпропетровська та Запорізька), які в сумарному об'ємі ВРП дають 11% та 28% відповідно.*

2001 рік характеризується як і минулий відсутністю першої групи, але збільшилась до 15 регіонів кількість другої групи, що складає більше половини від загальної кількості регіонів та в сумарному об'ємі ВРП дає 29% (АРК, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) за рахунок зменшення третьої групи, до складу якої увійшли 6 областей Київська, Луганська, Миколаївська, Сумська, Харківська, м. Севастополь. До складу

четвертої групи входять 5 областей (18% до загальної кількості) Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Полтавська (35% сумарного ВРП). П'ята група відсутня. 17% в ВРП України надає шоста група (м. Київ). *Отже 2001 рік характеризується збільшенням чисельності другої групи, до 78% областей, рівень яких за обсягами ВРП в розрахунку на 1 особу сягає лише 75% до середньодержавного рівня даного показника і становить 48% в сумарному ВРП. Більше половини сумарного ВРП дають м. Київ та 4 група регіонів, що становить 22% до їх загальної кількості.*

Порівнюючи дані таблиці за 2001 та 2002 роки, слід зазначити, що істотних змін в 2002 р. не відбулося. Івано-Франківська та Львівська області дещо покращили свої результати і увійшли до складу третьої групи.

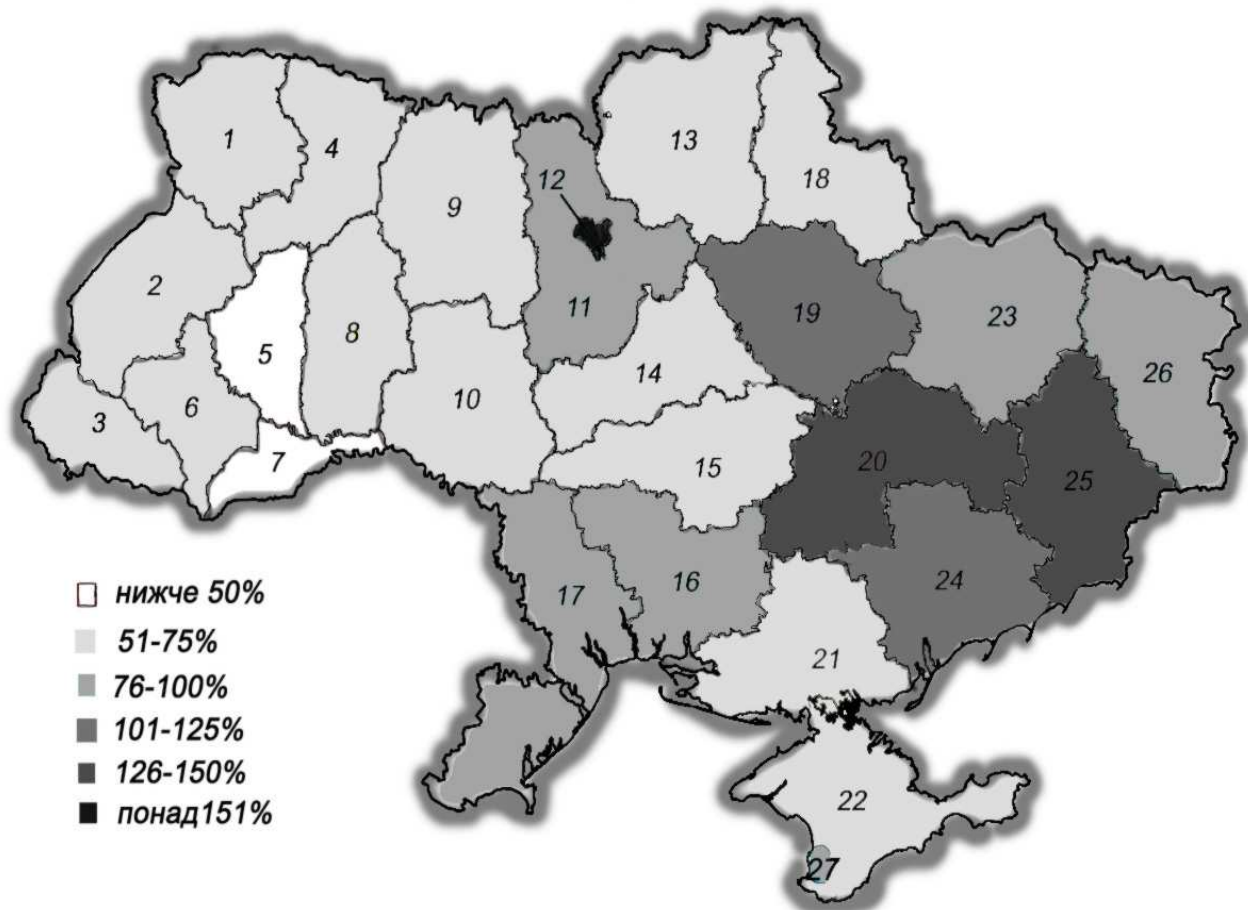
Майже не відбулося змін і в 2003 році порівнюючи його з 2001 та 2002 роками. Сумська область увійшла до складу другої групи. *Отже в 2002 та в 2003 роках значна кількість областей (78% до їх загальної кількості) знаходиться в межах співвідношення від 50 до 100% розрахунку душевого ВРП до державного. П'ять областей: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Полтавська як і в минулі роки складають приблизно 1/3 сумарного ВРП та перебувають в четвертій групі. Значний відрив (співвідношення сягає більше 325%) демонструє м. Київ його частка в сумарному ВРП становить 18%.*

За даними таблиці, схожістю результатів дозволимо собі провести аналіз за 2004, 2005 та 2006 роки. Перш за все, для цих років зафіксовано першу групу регіонів до складу якої увійшли Тернопільська та Чернівецька області, в яких показник ВРП у розрахунку на 1 особу майже в два рази менший від аналогічного загальнодержавного показника. Другу групу, без змін, на протязі 2004-2006 років складають 14 областей: АРК, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, що становить більше



половини всіх регіонів України (52%), які разом на 1/3 наповнюють загальний об'єм ВРП країни. Сталою є і третя група, до складу якої входять 6 областей Київська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська та м. Севастополь. Зменшується четверта група і знову з'являються області п'ятої групи Донецька (2004 р.), та

Донецька і Дніпропетровська (2005-2006 р.р.). До складу шостої групи як завжди входить м. Київ. На протязі 2004-2006 років п'ять областей країни складають майже половину сумарного об'єму ВРП. Поява першої групи свідчить про посилення розриву за показником ВРП в розрахунку на 1 особу між регіонами країни.



|                      |                    |                      |
|----------------------|--------------------|----------------------|
| 1- Волинська         | 10- Вінницька      | 19- Полтавська       |
| 2- Львівська         | 11- Київська       | 20- Дніпропетровська |
| 3- Закарпатська      | 12- м. Київ        | 21- Херсонська       |
| 4- Рівненська        | 13- Чернігівська   | 22- АРК              |
| 5- Тернопільська     | 14- Черкаська      | 23- Харківська       |
| 6- Івано-Франківська | 15- Кіровоградська | 24- Запорізька       |
| 7- Чернівецька       | 16- Миколаївська   | 25- Донецька         |
| 8- Хмельницька       | 17- Одеська        | 26- Луганська        |
| 9- Житомирська       | 18- Сумська        | 27- м. Севастополь   |

Рис.1. Відхилення регіонального показника ВРП на душу населення від середнього по Україні

Аналізуючи дані таблиці, видно, що ситуація змінювалась з року в рік, але при цьому слід виділити і деякі загальні риси розвитку регіонів. На протязі всіх років значна кількість областей (60-80%) входять

до складу груп, в яких рівень ВРП в розрахунку на душу населення не сягає загальнодержавного рівня. Поява в 2004-2006 роках першої групи регіонів свідчить про посилення регіональної диференціації.

В кожній групі областей, як з кращими так і з гіршими показниками спостерігається, в основному, сталі одиниці дослідження (одні й ті ж самі області), що свідчить про сформовану тенденцію регіонального розвитку. Відхилення регіонального показника ВРП на душу населення від середнього по Україні за 2006 рік показано на рис.1.

Незмінним лідером є м. Київ, у якого показник ВРП у розрахунку на одну особу по відношенню до аналогічного показника, розрахованого для країни, в деякі роки сягає 327%, що дозволяє порушити питання про доцільність дослідження міста Києва в регіональному аналізі, як такого що значно змінює загальні результати та фон дослідження. Крім того важливо відзначити формування стійких двох головних ареалів – західного та східного.

**Висновки** Депресивними регіонами в даному дослідженні можна вважати регіони 1 групи тобто Тернопільський та

Чернівецький. Опираючись на підхід Європейського Союзу (ЄС), в якому проблемними вважаються території, у яких величина ВРП на душу населення є меншою 75% від середнього по ЄС, депресивними можна визнати й 2 групу регіонів, яка є кількісно найбільшою. Для подолання даної ситуації перш за все необхідна відповідна регіональна політика держави, спрямована на створення сприятливих умов для реалізації місцевих інтересів силами самих регіонів за рахунок внутрішніх факторів та фінансової допомоги держави.

Дослідження за період 2000-2006 рр. свідчить про тенденцію зростання диференціації регіонів за показником ВРП у розрахунку на душу населення, що дає підстави говорити про дивергенцію регіонального розвитку в Україні. Зазначена проблема потребує більш детального вивчення та надає основу для подальшого наукового дослідження.

#### *Література*

1. Електронний ресурс // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України : Законодавство України. □ Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2850-15>.
2. Барановський М. Депресивні аграрні території України: методичні підходи до ідентифікації, практичні результати // Економіка України. - 2006. - №11. - С.70-76.
3. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз оцінка, проблеми // Регіональна економіка. - 2005. - №1. - С.76-90.
4. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір. - // Економіка України. - 2003. - №7. - С. 59-66
5. Прокопа І., Попов О. Депресивні сільські території: методичні засади визначення Економіка України - 2007. - №8 С. 61-71.
6. Статистичний щорічник України 2007 рік. Державний комітет статистики України, 2008. За редакцією О.Г. Осауленка. с. 571.

© Олійник В.. 2009

УДК 911.3

Андрій Козловець, Катерина Сегіда, Юрій Кандиба

## ПОРІВНЯННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Стаття присвячена порівнянню територіальних відмінностей вікової структури населення Харківської та Херсонської областей. В ході дослідження було проведено типізацію та районування адміністративно-територіальних одиниць кожної області за показниками вікової структури населення за п'ятирічний період. Проведено аналіз отриманих результатів та виявлено закономірності в територіальних відмінностях вікової структури населення, виявлено спільні та відмінні риси для обох областей. На основі результатів дослідження зроблена спроба прогнозування розвитку вікової структури населення та його вплив на загальну демографічну ситуацію в даних регіонах.

Ключові слова: вроцлавська таксономія, вікова структура населення, демографічне навантаження, районування, типологія.

**Андрей Козловец, Екатерина Сегиды, Юрий Кандыба. СРАВНЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ОСОБЕННОСТЕЙ ВОЗРАСТНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ И ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ.** Статья посвящена сравнению территориальных особенностей возрастной структуры населения Харьковской и Херсонской областей. В ходе исследования было проведено типизацию и районирование административно-территориальных единиц каждой области по показателям возрастной структуры населения за пятилетний период. Проведен анализ полученных результатов и выявлены закономерности в территориальных особенностях возрастной структуры населения, выявлены общие и отличные черты для двух областей. На основе результатов исследования сделана попытка прогнозирования развития возрастной структуры населения и его влияния на общую демографическую ситуацию в исследуемых регионах.

Ключевые слова: вроцлавская таксономия, возрастная структура населения, демографическая нагрузка, районирование, типология.

**Andrej Kozlovets, Katerina Segida, Yuriy Kandyba. THE COMPARISON OF TERRITORIAL DIFFERENTIATION OF FEATURES OF AGE STRUCTURE OF POPULATION OF THE KHARKOV AND KHERSON REGIONS.** In the article the territorial features of age structure of population of the Kharkov and Kherson regions are explored. Typology and districts of administrative units of every region on the indexes of the age structure of population for five-year period are conducted. The analysis of the results of the research is conducted. Conformities to the law in the territorial features of the age structure of population are elucidated. General and excellent lines for both regions are given. The attempt of prognostication of development of the age structure of population and its influence on a general demographic situation in the given regions is done.

Keywords: the vroclav taxoning, the age structure of population, dependency ratio, districts, typology.

**Актуальність.** Дослідження вікової структури населення є однією з найважливіших ланок при вивченні питань виходу з демографічної кризи та подолання її наслідків. Вікова структура населення – це розподіл людей, що утворюють населення, за віком, характеризує співвідношення вікових груп. Дані про вікову структуру населення широко використовуються в плануванні та управлінні економікою і соціальною сферою, а також для складання балансів трудових ресурсів та визначення демографічного навантаження, для прогнозування виробництва й споживання різноманітних товарів та послуг, розміщення дитячих садків, шкіл та інших закладів середньої освіти, закладів охорони здоров'я, закладів культури тощо. Виходячи із особливостей вікової структури населення регіону, можна робити достатньо обґрунтовані припущення про майбутні те-

нденції народжуваності й смертності, інших демографічних процесів, відтворювання населення в цілому [4].

**Мета та завдання дослідження.** Мета нашої роботи полягає у виявленні територіальних особливостей вікової структури населення Харківської і Херсонської областей за показниками вікової структури окремих адміністративно-територіальних одиниць.

В процесі дослідження вирішувалися наступні завдання:

- 1) проведення типології адміністративно-територіальних одиниць Харківської та Херсонської областей методом вроцлавської таксономії;
- 2) проведення суспільно-географічного районування областей;
- 3) аналіз результатів проведеного дослідження та виявлення територіальних

особливостей у віковій структурі населення регіонів;

4) порівняння виявлених особливостей у двох досліджуваних регіонах.

Виконуючи дослідження статевікової структури Херсонщини, ми користувалися математичним (методом вроцлавської таксономії), статистичним, порівняльним та картографічним методами.

Вроцлавська таксономія полягає у тому, що за матрицею таксономічних відстаней будується граф-дерево, вершинами якого є об'єкти групування. Довжина ребер пропорційна найкоротшим відстаням між об'єктами. Сукупність вершин графа, відстані між якими менші від певної заданої величини, утворюють класифікаційну групу відповідних об'єктів [1, 5]. Такими об'єктами в нашому дослідженні були адміністративно-територіальні одиниці Харківщини та Херсонщини.

Використання методу вроцлавської таксономії дозволило провести типологію адміністративно-територіальних одиниць

Харківщини та Херсонщини за показниками вікової структури населення та виділити окремі їх типи і підтипи. Дослідження проводилося на основі даних Головних управлінь статистики в Харківській та Херсонській областях [2, 3] за такими показниками, як співвідношення часток населення молодше працездатного (до 16 років), працездатного (від 16 до 59 років для чоловіків та від 16 до 54 років для жінок) та старше працездатного (від 59 років для чоловіків та від 54 років для жінок) віку у 2004-2008 роках включно. Дослідження п'ятирічного періоду дозволило прослідкувати динаміку змін вікової структури населення.

Провівши розрахунки за вихідними даними, ми отримали відповідно для кожної області матриці таксономічних відстаней між адміністративно-територіальними одиницями за всіма обраними показниками, на основі яких було побудовано графи вроцлавські дендрити, представлені на рисунках 1 та 2.

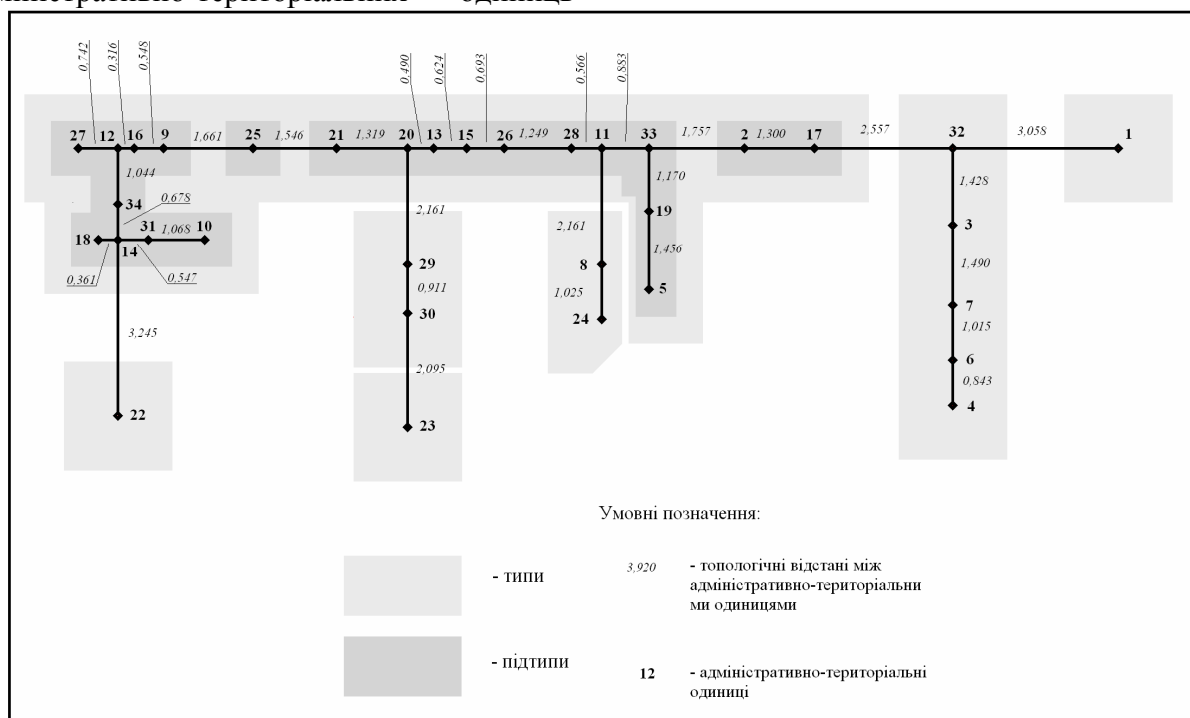


Рис. 1. Вроцлавський дендрит адміністративно-територіальних одиниць Харківської області за ознаками вікової структури населення

Цифрами позначено: Міста: 1. Харків, 2. Ізюм; Міськради: 3. Куп'янська, 4. Лозівська, 5. Люботинська, 6. Первомайська, 7. Чугуївська; Райони: 8. Балаклійський, 9. Барвінківський, 10. Близнюківський, 11. Богодухівський, 12. Борівський, 13. Валківський, 14. Великобурлуцький, 15. Вовчанський, 16. Дворічанський, 17. Дергачівський, 18. Зачепилівський, 19. Зміївський, 20. Золочівський, 21. Ізюмський, 22. Кегичівський, 23. Коломацький, 24. Красноградський, 25. Краснокутський, 26. Куп'янський, 27. Лозівський, 28. Нововодолазький, 29. Первомайський, 30. Печенізький, 31. Сахновщинський, 32. Харківський, 33. Чугуївський, 34. Шевченківський

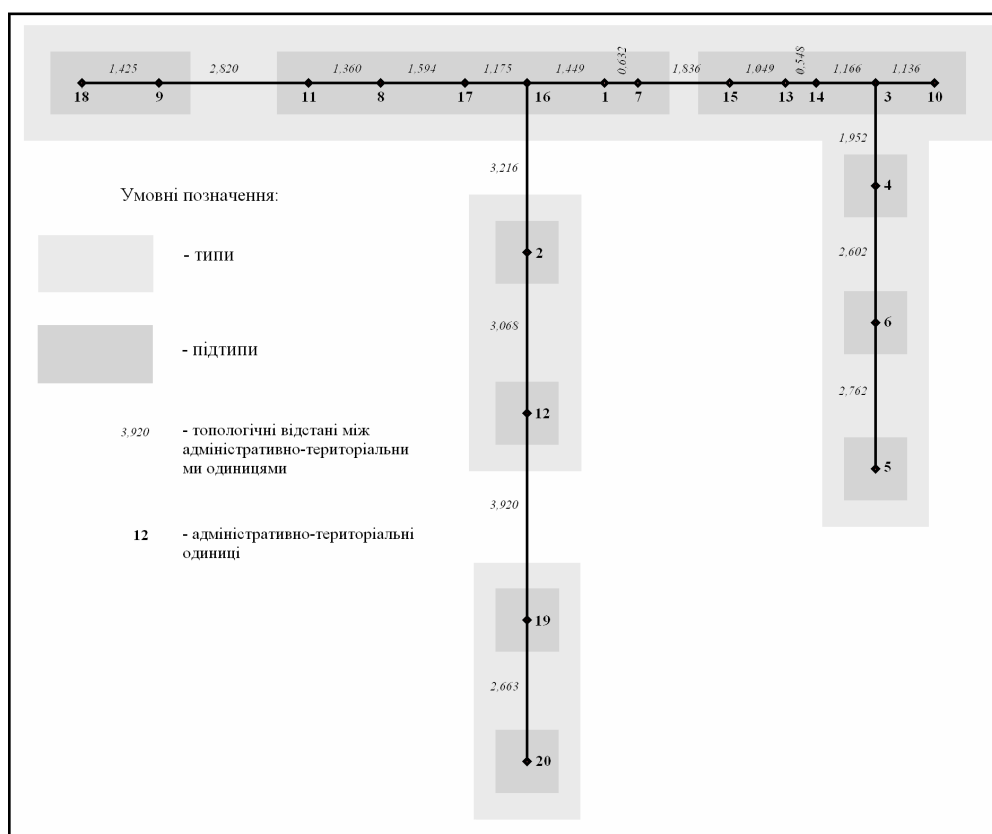


Рис. 2. Вроцлавський дендрит адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області за ознаками вікової структури населення

Цифрами позначено: Райони: 1. Бериславський, 2. Білозерський, 3. В. Лепетиський, 4. В. Олександрійський, 5. Верхньорогачицький, 6. Високопільський, 7. Генічеський, 8. Голопристанський, 9. Горностаївський, 10. Іванівський, 11. Каланчацький, 12. Каховський, 13. Нижньосірогозький, 14. Нововоронцовський, 15. Новотроїцький, 16. Скадовський, 17. Цюрупинський, 18. Чаплинський; Міські райони: 19. Нова Каховка, 20. Херсон

На ребра вроцлавських дендритів було нанесено таксономічні відстані між адміністративно-територіальними одиницями, що дозволило здійснити поділ останніх на типи і підтипи. За результатами типізації проведено районування, результати якого нанесено на картосхеми, представлені на рисунках 3 та 4.

Аналізуючи отриману картосхему для Харківської області, можна виділити центральні ядра, утворені більшістю міст обласного підпорядкування і Харківським районом, та концентричні кільця навколо них, утворені третім, четвертим, п'ятим типами. Шостий і сьомий типи мають деякі відмінні особливості від загальної тенденції територіальних змін вікової структури.

Місто Харків, що входить до першого виділеного нами типу в Харківській області, є центром основного ядра, тут відзначаються найнижчі в області показники молодшої вікової групи, найвищі показники працездат-

ної групи населення; чисельність населення старшої вікової групи досить невисока. Даний тип має найменше демографічне навантаження. Така ситуація в місті склалась в результаті дії ряду соціально-економічних чинників: оскільки місто є найбільш розвиненим в області та одним з найбільш розвинутих в Україні, то спостерігається велика частка іммігрантів працездатного віку, що підсилює і так численну середню вікову групу. Чисельність молодшої вікової групи пояснюється низькими показниками народжуваності, що характерно для більшості міст (в силу переорієнтації основних життєвих цінностей, прагнення до кар'єрного росту та добробуту, підвищення віку формування сімей тощо), до того ж, чисельність молодшої групи щороку зменшується. Нечисленна старша вікова група здебільшого сформувалась через механічний відтік (виїзд) осіб пенсійного віку у райони області.



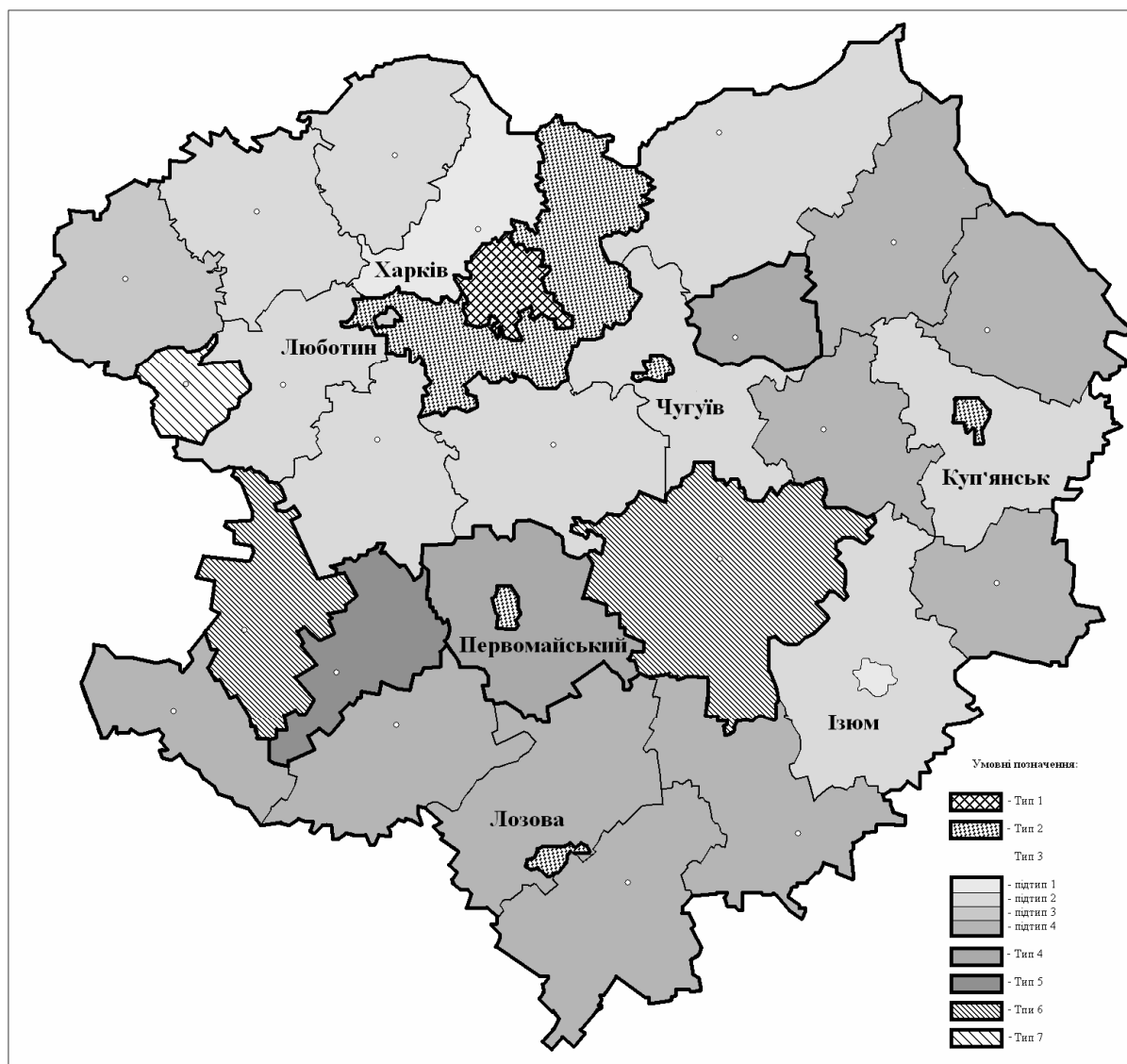


Рис 3. Районування Харківської області за віковою структурою населення у 2004-2008 рр.

Другий тип представлений Харківським районом, а також Чугуївською, Куп'янською, Первомайською та Лозівською міськрадами. Він утворює кілька невеликих ядер на території області, а також частину основного ядра. Для них характерні також малочисельна молодша вікова група, проте її частка більша, ніж у м. Харків, чисельна група осіб працездатного віку, і частка старшої вікової групи приблизно нарівні з м. Харків. Оскільки цей тип сформований розвинутими міськрадами, то для них значною мірою притаманні тенденції м. Харкова. Зазначимо, що чисельна середня вікова група населення в Харківському районі сформувалась переважно під дією м. Харкова: безпосередня близькість до останнього дозволяє щодня їздити на роботу та повертатись додому. Також в районі

розташовано багато міст та смт, характерний високий рівень рурбанізації.

Третій тип географічно кільцеподібно оточує ядро, він займає основну частину області. Перший підтип третього типу представлений Дергачівським районом та м. Ізюм. Як і для попередніх типів, для них характерна досить нечисленна частка осіб молодшого віку, чисельна середня, але показники старшої вікової групи є значно вищими. Тобто, цьому підтипу притаманне більше демографічне навантаження. Це вже перехідна територія між центральним ядром та периферією. Другий підтип представлений районами, що межують з адміністративними одиницями першого та другого типів. Люботинська міська рада, Золочівський, Богодухівський, Валківський, Нововодолазький, Зміївський, Чугуївський, Вовчансь-

кий, Куп'янський та Ізюмський райони. Цей підтип оточує попередні території. Для нього характерні значно вищі показники молодшої вікової групи у порівнянні із попередніми типами, значно менша частка осіб працездатного віку та висока частка старшої вікової групи; тобто цьому підтипу притаманні значно менші диспропорції вікової структури. До третього підтипу відноситься Краснокутський район, в якому досить висока частка населення молодшої та старшої вікової груп; проте в обох випадках відзначаємо тенденції до поступового їх зменшення з роками; нечисленна частка осіб середньої вікової групи. До четвертого підтипу належать Зачепилівський, Сахновщанський, Лозівський, Близнюківський, Барвінківський, Борівський, Дворічанський, Великобурлуцький, Шевченківський райони; цей підтип утворює наступне кільце. Тут одна з найвищих часток населення молодшої вікової групи, яка щороку зменшується; середнє значення часток працездатної і старшої вікових груп, перша з яких має тенденцію до зростання за рахунок молодшої вікової групи та позитивного коефіцієнту заміщення населення; тобто для цих районів характерні тенденції порівняно високої народжуваності.

Четвертий тип представлений Печенізьким та Первомайським районами, що утворюють наступне кільце за показниками вікової структури. Але розташоване воно в центрі області, а не на окраїні, тобто територіально загальна тенденція дещо порушується. Для них характерні середні показники молодшої вікової групи, одна з найменших часток працездатної та одна з найвищих часток старшої вікових груп.

П'ятий тип представлений Кегичівським районом, в якому можна відзначити найбільш несприятливу ситуацію, адже тут поряд із незначною часткою осіб молодшої вікової групи найменша частка осіб середньої вікової групи (вона ледь перевищує 50 %) та найбільша – старшої, що формує дуже високе демографічне навантаження і ускладнює «виправлення ситуації». В певній мірі це пояснюється «вакуумним» положенням району: низькими показниками розвитку господарства, несприятливим транспортним положенням.

Шостий тип представлений Красноградським та Балаклійським районами. Для них характерні: висока частка осіб працездатного віку, середні показники молодшої вікової групи та низькі – старшої; тобто в цих районах одна з найсприятливіших демографічних ситуацій; в певній мірі це можна пояснити дією економічних чинників: обидва райони мають родовища природного газу, на основі яких відбувається активна інвестиційна діяльність в районах та розвиваються ряд галузей господарського комплексу, що забезпечує відносну економічну стабільність, сприятливу ситуацію на ринку праці тощо.

Сьомий тип представлений Коломацьким районом, для населення якого характерні найвища частка молодшої вікової групи, вагома (одна з найвищих) частка осіб працездатного віку та низька частка осіб похилого віку; тобто район характеризується сприятливою демографічною ситуацією. Шостий та сьомий типи відхиляються від загальної тенденції.

В цілому, можна говорити про формування в Харківській області центральних ядер та периферії, закономірне кільцеподібне розташування яких є логічним продовженням відповідних соціально-економічних процесів в їх територіальному поширенні. Виключенням можна назвати три райони, не всі показники вікової структури населення яких підпорядковані дії виявленого розповсюдження.

Аналізуючи отриману картосхему для Херсонської області, можна виділити два центральних ядра, утворені містами обласного підпорядкування, та концентричні кільця навколо них, утворені підтипами другого та третього типів (рис. 4).

Перший тип формують міста Херсон та Нова Каховка. Вони мають найнижчі в області частки населення молодше працездатного віку та найбільші – працездатного віку, чим значно відрізняються від усіх районів. Але обласний центр за даними показниками відрізняється сильніше, тому тип розділений на два підтипи. Даний тип має найменше демографічне навантаження.

Білозерський та Каховський райони прилягають до центральних ядер та утворюють перше кільце навколо нього. Ці ра-

йони відрізняються досить високими частками населення працездатного віку та найнижчими в області частками найстаршої

когорти населення. Близьке розташування районів та їх центрів до центрального ядра і визначає таку вікову структуру.

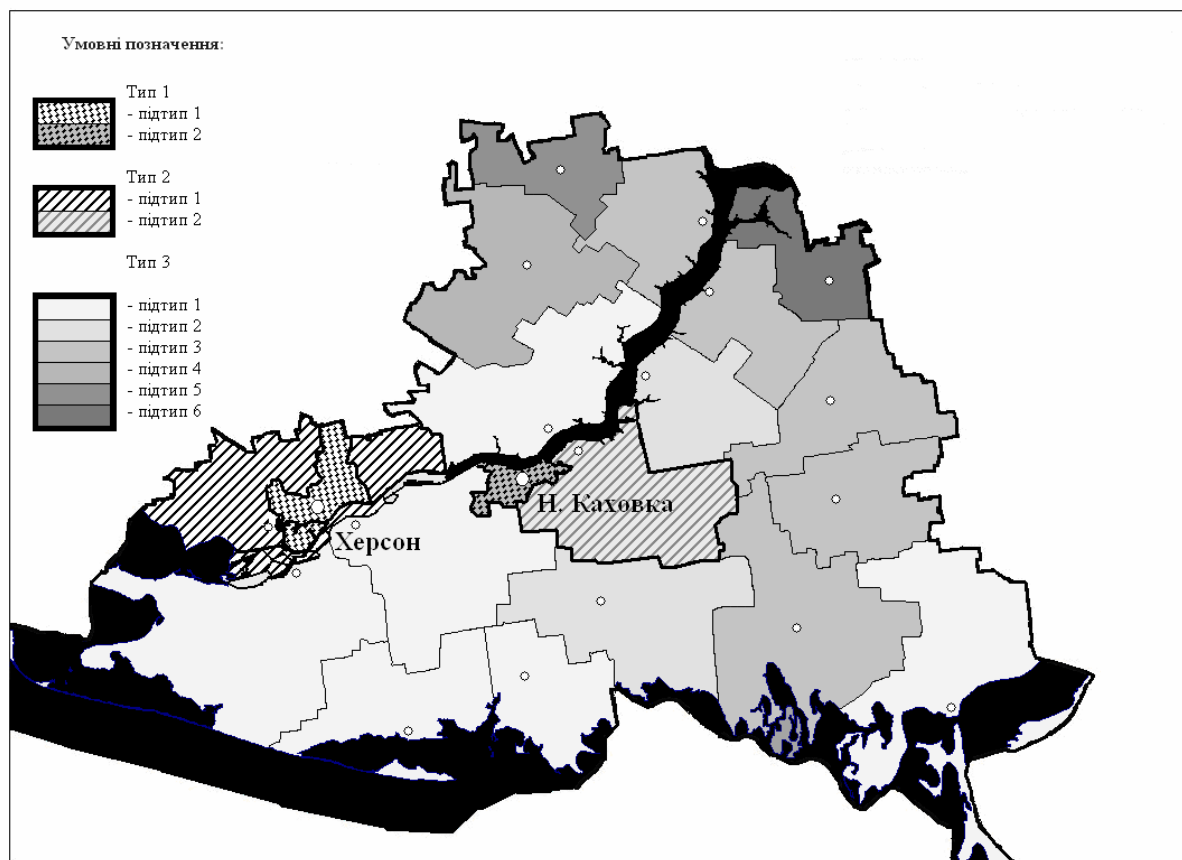


Рис. 4. Районування Херсонської області за віковою структурою населення у 2004-2008 рр.

Перший підтип третього типу утворює наступне кільце. Він має найнижчі, після першого типу, частки молодшої, найвищі у типі частки середньої та середні у типі частки старшої вікової когорти. За виключенням Каланчацького району, у всіх інших районів підтипу центрами є міста, що безумовно позначилося на віковій структурі населення даної території. Наступне кільце представлене Чаплинський та Горностаївським районами. Даний підтип характеризується найбільшою молодшою віковою групою, причому кожного року вона в обох районах зменшується на кілька десятків відсотка, але в усі роки населення даних районів за цим показником відрізняються всього на 0,1-0,3%. Також тут порівняно мала частка середньої та старшої вікової когорти. Наступне кільце представлене Чаплинським, Іванівським, Нижньосірогозьким, Великолепетиським та Нововоронцовським районами, які дугою оточують попередні кільця. Райони характеризуються середньою для типу

величиною частки молодшої вікової групи, низькою – середньої та високою – старшої. Наступні підтипи розташовані на периферії, характеризуються найбільшим демографічним навантаженням внаслідок найнижчої чисельності середньої вікової групи та найвищої – старшої. Ці райони характеризуються тривалим значним механічним відтоком населення.

Загалом проведена типізація дає уявлення про те, як змінюється демографічне навантаження в Харківській та Херсонській областях від центру до периферії, що говорить про значний вплив міст на протікання демографічних процесів та формування вікової структури населення. Так, міста притягують до себе населення працездатного віку, що створює деформацію вікової структури в ядрах – на користь зменшення демографічного навантаження, а на периферії – навпаки. Якщо порівняти виділені ядра обох областей, то ядра Херсонської області за показниками близькі до другого типу в Ха-



рківській області, тобто процеси, притаманні для ядер, характерні для Харкова найбільшою мірою. Слід відзначити схожість процесів, що відбувалися в ядрах за досліджуваний період – в обох областях на цих територіях продовжує зменшуватись частка населення молодше працездатного віку, припинилося зростання частки населення працездатного віку і в останні роки вона почала знижуватися, незначно, але стабільно зростає частка населення старше працездатного віку. Такі ж процеси характерні певною мірою і для районів, що безпосередньо прилягають до обласних центрів, але в них частка населення працездатного віку продовжує зростати.

Порівнюючи треті типи обох областей, що займають більшість території, слід відзначити, що на більшості території Херсонської області склалася значно краща демографічна ситуація. Якщо порівняти четвертий, п'ятий та шостий (найвіддаленіші від ядра) підтипи третього типу Херсонщини та четвертий підтип третього типу Харківщини, то показники та їх динаміка середньої і старшої вікових груп у них є схожими – перша незначно зростає, друга поступово збільшується. Але зменшення частки населення молодше працездатного віку в обох випадках відбувається за умови, що в підтипах Херсонщини вона є майже на 5 % вищою. Але даний підтип на Харківщині займає значно більшу територію, і проживає на ній значно більше населення.

Четвертий та п'ятий типи Харківщини мають ще більш виражені процеси зростання демографічного навантаження, за своїми показниками вони знаходяться ще більш периферійно, ніж найвіддаленіші райони Херсонщини, хоча географічно вони знаходяться не на окраїні Харківщини.

В Харківській області наявні три райони, яким не характерна загальна тенденція зміни показників вікової структури, чого не виявлено на Херсонщині. Наявна ситуація пояснюється рядом суспільно-географічних процесів (територіальними особливостями розвитку районів в силу нерівномірного розміщення природно-ресурсного, рекреаційного, економічного потенціалу тощо).

**Висновки.** У процесі дослідження було здійснено типологію адміністративно-територіальних одиниць за показниками вікової структури населення Харківської та Херсонської областей, за результатами якого було здійснено районування за цими показниками. В результаті цього в обох областях виявлено одну закономірність – поступову зміну вікової структури населення від ядра (центру) до периферії, що проявляється у збільшенні демографічного навантаження. Виявлено і схожість процесів, що відбуваються в ядрах, напівпериферії та периферії областей. Так, в ядрах обох областей частка населення працездатного віку досягла свого піку і почала зменшуватись, а на всіх інших територіях продовжується її зростання. Частка населення старше працездатного віку найбільше зростає саме в ядрах. Ці дві тенденції впливають із вікової структури населення – великі когорти населення працездатного віку наблизились до пенсійного віку і поступово переходять у нього, й тому на територіях з найбільшою часткою населення працездатного віку цей процес відбувається найяскравіше. Тобто почався процес старіння міського населення. Загалом для Харківської області характерна більша різниця між центром і периферією, ніж для Херсонської області. Це ознака того, що демографічна криза на Харківщині є більш глибокою. Враховуючи початок процесу старіння міського населення, що відбувається в найбільших містах областей, а також виснаження периферії, звідки вже виїхала значна частка населення працездатного віку саме до міст, а також надзвичайно низьку частку населення молодше працездатного віку саме в містах, яка продовжує знижуватись по всіх територіях, можна говорити про те, що Херсон і Харків, а також інші міста обласного підпорядкування в найближчому майбутньому матимуть загострення соціальних проблем, пов'язане зі зростанням абсолютного і відносного числа пенсіонерів. Це навантаження насамперед ляже на лікарні, громадський транспорт, загострюватимуться питання виплати пенсій та забезпечення різноманітними пільгами й соціальними послугами тощо. Харків відчує це на собі значно болючіше, ніж Херсон. Загалом такі тенденції проявлятимуться на бі-

льшій території України, тому вивчення даних процесів вимагає подальших досліджень. Також на території Харківщини виявлено райони, що не вписуються в загальну тенденцію територіальних змін вікової

структури, тому виявлення й вивчення факторів, що спричинили таку ситуацію, сприятиме пошуку шляхів виходу з демографічної кризи.

### Література

1. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. *Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник.* – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112с.
2. *Статистичний щорічник головного управління статистики в Херсонській області, 2004-2008 роки.*
3. *Статистичний щорічник головного управління статистики в Харківській області, 2004-2008 роки.*
4. Топчієв О.Г. *Основи суспільної географії: підручник для студ. географ. Спеціальностей вищих навч. закладів.* – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
5. Шаблій О. І. *Математичні методи в економічній географії.* - Львів: Вища школа, 1984. – 135 с.

© Козловець А., Сегіда К., Кандиба Ю., 2009

УДК 911.3:37 (477.54)

Павло Вірченко

## СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ОСВІТНЮ СФЕРУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються зміни, які відбулися у структурі національної системи освіти в період з 1991 по 2007 роки. Аналізується їх безпосередній вплив на систему освіти Харківського регіону. Подано ключові кількісні характеристики основних освітніх підсистем Харківщини. Розглянуто вплив ринкових механізмів на розвиток системи освіти.

Ключові слова: система освіти, модель системи освіти, ринок освітніх послуг.

**Павел Вирченко. СОВРЕМЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ СФЕРУ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ.** В статье рассматриваются изменения, которые произошли в структуре национальной системы образования в период с 1991 по 2007 годы. Анализируется их непосредственное влияние на систему образования Харьковского региона. Поданы ключевые количественные характеристики основных образовательных подсистем Харьковщины. Рассмотрено влияние рыночных механизмов на развитие системы образования.

Ключевые слова: система образования, модель системы образования, рынок образовательных услуг.

**Pavlo Virchenko. MODERN TRANSFORMATIONS OF THE NATIONAL SYSTEM OF EDUCATION AND THEIR INFLUENCE ON THE EDUCATIONAL SPHERE OF THE KHARKOV REGION.** In this article the modifications which happened in the structure of the national system of education for the period from 1991 till 2007 are examined. Their direct influence on the system of education of the Kharkov region is analysed. Key quantitative characteristics of basic educational subsystems of the Kharkov area are given. The influence of some market mechanisms on the development of the system of education is examined.

Keywords: educational system, model of the educational system, market of educational service.

**Актуальність теми дослідження.** В умовах швидкого накопичення нових знань та перетворення їх на новітню інформацію високорозвинені країни світу розбудовують інформаційне суспільство, яке безпосередньо тримається на передових технологіях. Їх отримання практично неможливе без інноваційної системи освіти та науки. Саме тому постіндустріальні суспільства приділяють вагоме значення розвитку цих соціально важливих підсистем. Не залишається осто-

ронь цих глобальних трансформацій і Україна, яка намагається побудувати свою національно-орієнтовану систему освіти.

**Метою даної статті** є аналіз впливу сучасних трансформацій національної системи освіти на освітню сферу регіонів, зокрема на систему освіти Харківської області.

**Аналіз попередніх досліджень** свідчить про те, що існує певний брак суспільно-географічних аналітичних матеріалів із за-

значеної вище проблематики. Тож спробуємо компенсувати цю прогалину.

**Викладення основного змісту дослідження.** Тривалий час розвиток системи освіти Харківщини був налаштований на задоволення потреб тогочасного індустріального суспільства, а її функціонування будувалось за принципами централізовано-керованої економіки. Головним завданням системи освіти радянського періоду було

забезпечення народного господарства та військово-промислового комплексу країни фахівцями певних професій, система підготовки яких повністю контролювалась державою і мала жорстку централізацію.

На момент розпаду Радянського Союзу система освіти Харківщини, як і України в цілому, складалась з двох великих секторів: формальної та неформальної освіти (рис. 1.).

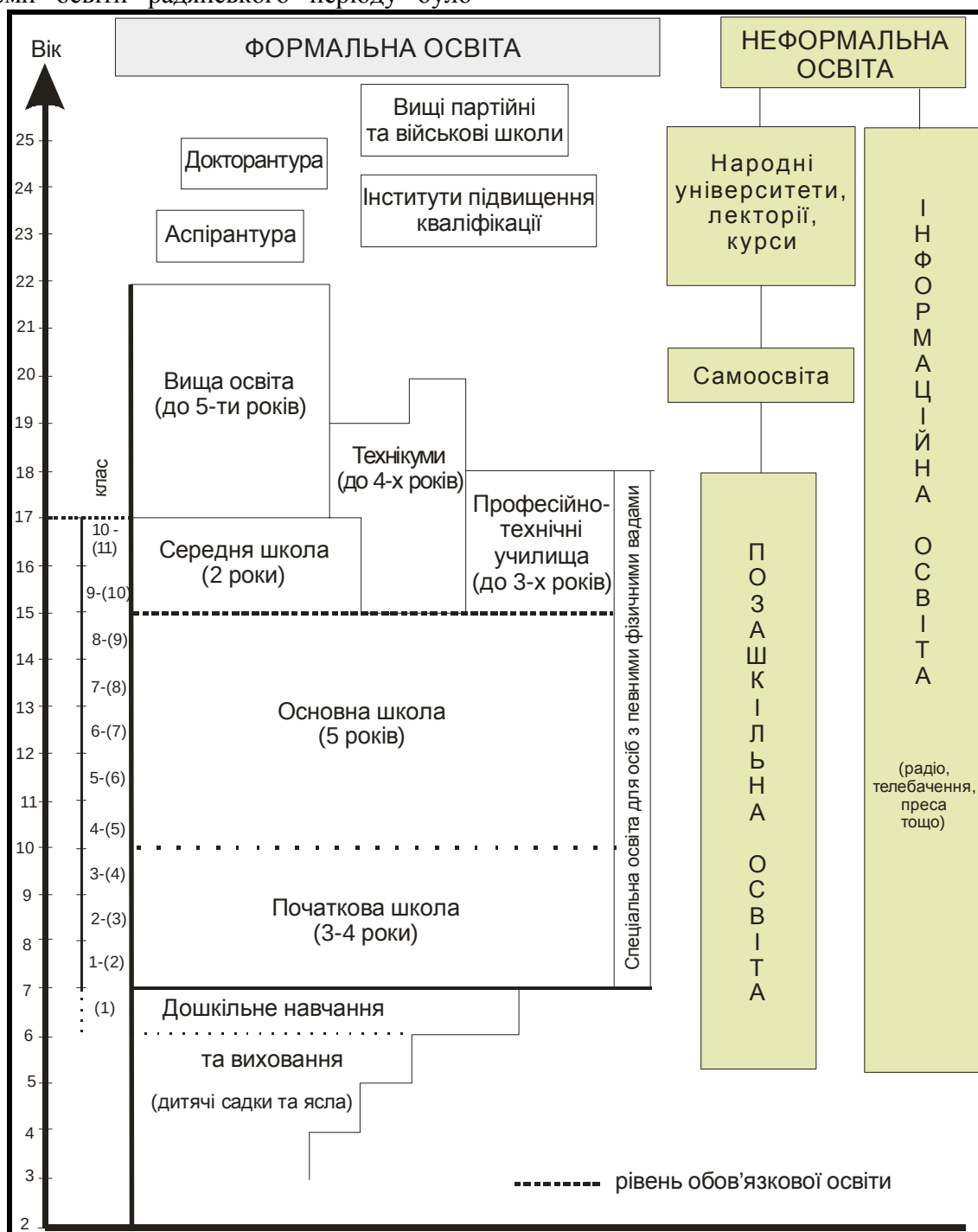


Рис. 1. Графічна модель структури формального та неформального секторів системи безперервної освіти на момент отримання Україною незалежності (побудовано на основі джерела [4])

Формальний сектор системи безперервної освіти враховував потреби України та її регіонів і складався з підсистем дошкільної, шкільної, професійно-технічної та вищої освіти. Функціонували також освітні та наукові заклади, при яких діяли нечисленні аспірантури, докторанти та вищі партійні і вій-

ськові школи. Перелічені підсистеми були добре узгоджені між собою і надавали досить якісну освіту.

Основні кількісні показники формального сектору системи освіти Харківської області на момент проголошення незалежності України наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники формального сектору системи безперервної освіти Харківської області станом на 1990/1991 навчальний рік (побудовано за даними [2, с. 175, 180, 188-189] )

| Сектор системи безперервної формальної освіти | Кількість закладів (одиниць) | Кількість осіб, що в них навчалися (тис. осіб) |
|-----------------------------------------------|------------------------------|------------------------------------------------|
| Дошкільна освіта                              | 1349                         | 150,9                                          |
| Загальноосвітні школи                         | 1007                         | 408                                            |
| Заклади професійно-технічної освіти           | 49                           | 55,6                                           |
| Вищі навчальні заклади                        | 22                           | 128,7                                          |
| Аспірантура                                   | 46                           | 2,1                                            |
| Докторантура                                  | 12                           | 0,063                                          |

Неформальний сектор системи освіти поєднував дві складові – позашкільну освіту для дітей та підлітків та освіту дорослих, для яких суттєву роль відігравали народні університети, курси, різноманітні гуртки, центри навчання й творчості та самоосвіта [4, с. 7].

В цілому система освіти радянської доби вважалась однією з найкращих у світі за ефективністю діяльності і якістю шкільних атестатів і дипломів ВНЗ [4, с. 5]. Таким чином, незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу достатньо розвинуту систему освіти, пристосовану переважно до потреб тоталітарної імперії, але, здебільше не враховувала освітніх потреб окремої особистості.

З отриманням у 1991 році незалежності в Україні розпочалися процеси демократизації суспільства, які вплинули і на подальший розвиток системи освіти, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Замість двох розрізнених інституцій, які керували закладами освіти у Радянському Союзі (Міністерство народної освіти і Міністерство вищої освіти), було створене об'єднане Міністерство освіти і науки України (1991-1992 рр.), яке швидкими темпами розпочало в країні освітні реформи. На обласному рівні керівними органами освітньої сфери стали обласні Управління освіти і науки. Освітні реформи полягали у деідеологі-

зації навчання, відродженні національних освітніх, культурних та духовних цінностей, притаманних демократичному суспільству, регенерації кращих педагогічних традицій українського народу, відродженні державної мови тощо. Суттєво змінилися навчальні програми, зміст та методики навчально-виховного процесу. Істотного поширення стали набувати інноваційні методи навчання. Виникли нові типи навчальних закладів, з'явилися заклади освіти з приватною формою власності. Було розроблено та затверджено державні стандарти освіти.

У вищій школі була запроваджена чотириступенева освіта (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр). Почалося наближення національних освітніх стандартів до міжнародних.

Важливим аспектом нової освітньої політики України стало створення цивілізованих і демократичних умов для задоволення освітніх потреб численних національних меншин. Була сформована належна законодавча база. Здійснювався поступовий перехід системи освіти від жорсткої централізації, яка обмежувала свободу вибору людини, до особистісно-орієнтованого навчання, яке надає кожній особистості можливість повної життєвої самореалізації. Всі ці, та деякі інші перетворення безпосередньо торкнулися і регіональних систем освіти.

Графічна модель сучасної системи освіти нашої держави, що зображена на рисунку 2, демонструє трансформації, які відбулися в

освітній сфері за роки незалежності, які характерні і для Харківщини.

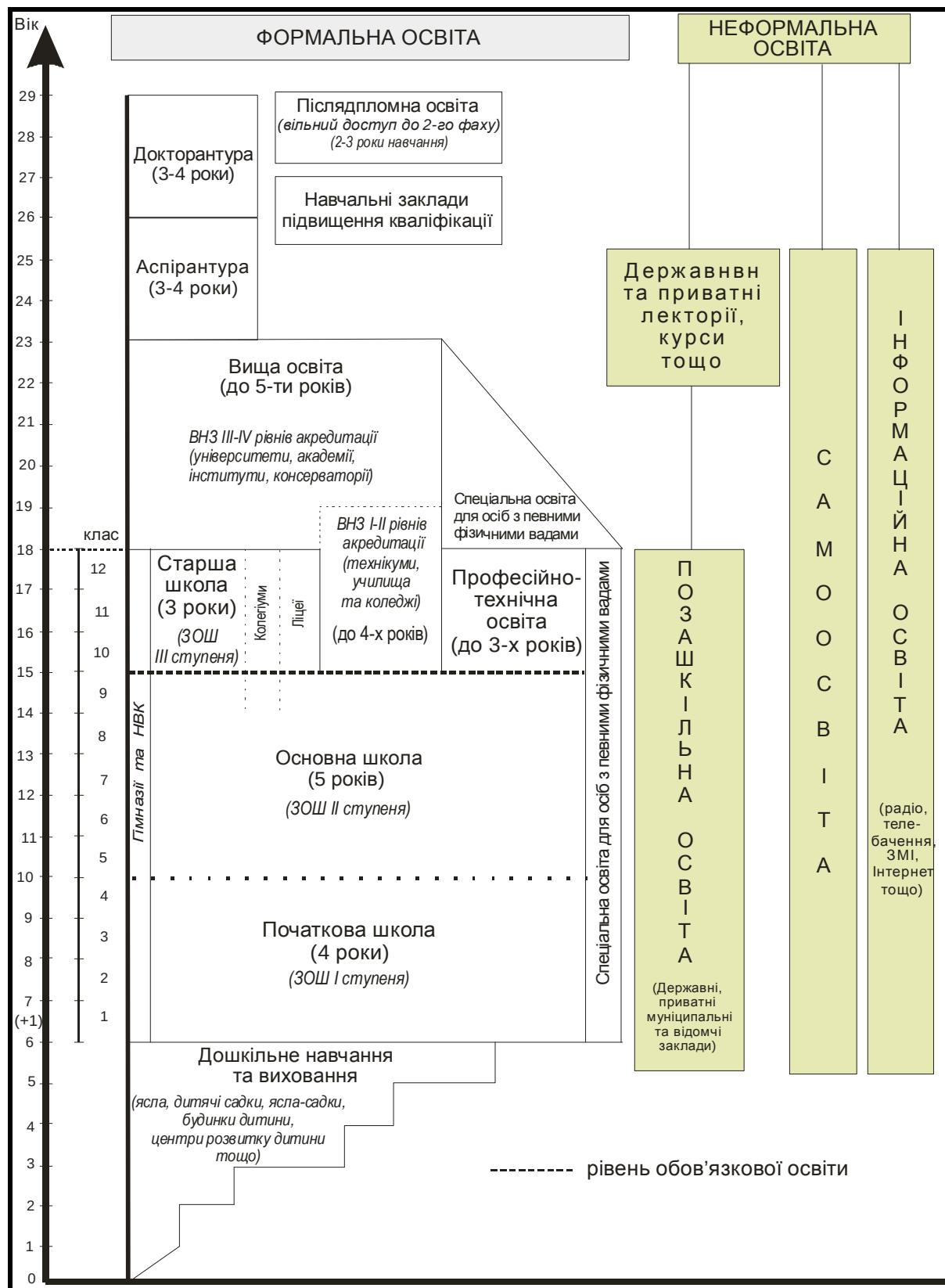


Рис. 2. Графічна модель структури формального та неформального секторів системи безперервної освіти станом на 01.01.2009 р. (побудовано автором на основі Законодавства України «Про освіту»)

Закон України «Про дошкільну освіту», прийнятий у 2001 році, закріпив обов'язковість дошкільної освіти для громадян нашої країни. У попередньому законі така правова норма була відсутня. Трирічна початкова освіта була замінена чотирирічною. Тривалість навчання у старшій школі збільшилась на один рік (до трьох років). Загальноосвітні навчальні заклади отримали ступені: ЗОШ I ступеню – початкова школа, ЗОШ II ступеню – основна школа, ЗОШ III ступеню – старша школа. Школи кожного з трьох ступенів можуть функціонувати разом або самостійно. Навчання у середній загальноосвітній школі, відповідно до Закону України «Про освіту» починається з шести- або семирічного віку [3, с. 21]. Модель зображена на малюнку 2 побудована з урахуванням того, що суб'єкт розпочав навчання у початковій школі з шестирічного віку. Якщо дитина пішла до школи з семи років, то до кожного значення на вертикальній вісі, яка вказує вік суб'єкта навчання, починаючи з цифри 6, необхідно додавати один рік. Вікові параметри моделі не враховують перерви у навчанні, які можуть виникати за певних обставин або бажанням людини. Спрогнозувати їх часові інтервали практично неможливо через те, що кожний суб'єкт самостійно вирішує, на якій освітній сходинці він завершить навчання. Згідно з національним законодавством, обов'язковим рівнем освіти в нашій країні є повна загальна середня освіта.

Черговою переминою в освітній сфері стало запровадження чотирьох освітньо-кваліфікаційних рівнів у системі безперервної освіти, що дозволило чіткіше розмежувати освітні відмінності та особливості між професійно-технічною і вищою освітою.

Заклади професійно-технічної освіти переважно готують робітничі кадри за освітньо-кваліфікаційним рівнем «кваліфікований робітник». І тільки акредитовані вищі професійні училища та центри професійно-технічної освіти відповідного рівня акредитації можуть присвоювати освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст» [3, с. 25].

Законом України «Про освіту» для вищих навчальних закладів було встановлено чотири рівня акредитації:

- перший рівень – технікум, училище, інші прирівняні до них вищі навчальні заклади;
- другий рівень – коледж, інші прирівняні до нього вищі навчальні заклади;
- третій і четвертий рівні (залежно від наслідків акредитації) – інститут, консерваторія, академія, університет [3, с. 26].

Вищі навчальні заклади мають право здійснювати підготовку фахівців за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями:

- молодший спеціаліст – забезпечують технікуми, училища, інші вищі навчальні заклади першого рівня акредитації;
- бакалавр – забезпечують коледжі, інші вищі навчальні заклади другого рівня акредитації;
- спеціаліст, магістр – забезпечують вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації [3, с. 26-27].

Більш доступним, особливо для обдарованих людей, став доступ до аспірантури та докторантури. У населення також з'явилась можливість отримати додаткову освіту і здобути дві і більше спеціальностей. Поряд з державними навчальними закладами на сучасному етапі розвитку системи освіти виникли і успішно функціонують приватні та комунальні. До традиційних форм навчання додалось дистанційне навчання тощо.

Ці та деякі інші якісні зміни, що відбулися у системі освіти України та її регіонів за період незалежності безпосередньо вплинули і на її кількісні показники.

Дані таблиці 2 демонструють основні кількісні показники формального сектору системи освіти Харківської області станом на початок 2007/2008 навчального року.

Порівняння таблиць 1 та 2 дають змогу здійснити загальний аналіз змін, які відбулися у системі освіти Харківської області за період з 1990/1991 по 2007/2008 навчальні роки. Зведені результати цього аналізу подано у таблиці 3.

Перетворення у системі освіти Харківщини, які відбулися за роки незалежності, торкнулися практично всіх її сегментів. Зокрема, за досліджуваний період кількість дошкільних закладів зазнала суттєвого скорочення.

Таблиця 2

Кількісні показники формального сектору системи безперервної освіти Харківської області станом на 2007/2008 навчальний рік (побудовано за даними [5, с. 466, 469, 478, 483] )

| Сектор системи безперервної формальної освіти          | Кількість закладів (одиниць) | Кількість осіб, що в них навчалися (тис. осіб) |
|--------------------------------------------------------|------------------------------|------------------------------------------------|
| Дошкільні заклади                                      | 624                          | 60,9                                           |
| Загальноосвітні навчальні заклади                      | 966                          | 253,8                                          |
| Професійно-технічні навчальні заклади                  | 58                           | 18,6                                           |
| Вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації         | 37                           | 28,8                                           |
| Вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації       | 37                           | 262,8                                          |
| Вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації (разом) | 74                           | 291,6                                          |
| Кількість організацій, що мали аспірантуру             | 65                           | 3,9                                            |
| Кількість організацій, що мали докторантуру            | 31                           | 0,181                                          |

Таблиця 3

Порівняльні показники формального сектору системи безперервної освіти Харківської області за період з 1990/1991 по 2007/2008 навчальні роки (розрахунки здійснені автором )

| Сектор системи безперервної формальної освіти  | Кількість закладів на початок 1990/1991 н.р. (одиниць) | Кількість закладів на початок 2007/2008 н.р. (одиниць) | Зменшення/збільшення до показників 1990/1991н.р. (одиниць / %) | Кількість осіб, що в них навчалися у 1990/1991н.р. (тис. осіб) | Кількість осіб, що в них навчалися у 2007/2008н.р. (тис. осіб) | Зменшення/збільшення до показників 1990/1991н.р. (тис. осіб / %) |
|------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|
| Дошкільні заклади                              | 1349                                                   | 624                                                    | - 725 од. /<br>- 53,74%                                        | 150,9                                                          | 60,9                                                           | - 90 тис. осіб /<br>- 59,64%                                     |
| Загальноосвітні навчальні заклади              | 1007                                                   | 966                                                    | - 41од. /<br>- 4,07 %                                          | 408                                                            | 253,8                                                          | - 154,2 тис. осіб /<br>- 37,79 %                                 |
| Професійно-технічні навчальні заклади          | 49                                                     | 58                                                     | + 9 од. /<br>+ 18,36 %                                         | 55,6                                                           | 18,6                                                           | -37 тис. осіб /<br>- 66,54 %                                     |
| Вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації | 22                                                     | 74                                                     | + 52 од. /<br>+ 236,36 %                                       | 128,7                                                          | 291,6                                                          | + 162,9 тис. осіб /<br>+ 126,57 %                                |
| Кількість організацій, що мали аспірантуру     | 46                                                     | 65                                                     | + 19 од. /<br>+ 41,3 %                                         | 2,1                                                            | 3,9                                                            | +1,8 тис. осіб /<br>+ 85,71 %                                    |
| Кількість організацій, що мали докторантуру    | 12                                                     | 31                                                     | + 19 од. /<br>+ 158,33 %                                       | 0,063                                                          | 0,181                                                          | + 0,118 тис. осіб /<br>+ 187,3 %                                 |

Якщо у 1991 році в області діяло 1349 закладів дошкільної освіти, то до 2008 року їх кількість скоротилась у 2,16 рази до 624

одиниць. Кількість осіб, які відвідували дошкільні навчально-виховні заклади також зазнала істотного зменшення – з 150,9 тис.

осіб контингент дошкільників скоротився у 2,47 рази і на кінець 2007 року складав 60,9 тис. осіб. Майже не зазнала змін мережа загальноосвітніх закладів області. Проте контингент учнів у них скоротився доволі суттєво – в 1,6 рази. За період з 1990/1991 по 2007/2008 навчальні роки на Харківщині трохи збільшилась кількість професійно-технічних закладів освіти (ПТНЗ) з 49 (у 1990/1991 н. р.) до 58 (у 2007/2008 н. р.). Однак, контингент учнів у ПТНЗ зменшився з 55,6 тис. осіб до 18,6 тис. осіб (у 2,98 рази).

В той же час відбулося суттєве збільшення кількості вищих навчальних закладів та студентів у них. Станом на початок 2007/2008 навчального року в Харківській області функціонувало 74 вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації, що у 3,36 рази більше у порівнянні з 1990/1991 навчальним роком. Істотно збільшився і контингент студентів у ВНЗ Харківщини, який зріс у 2,26 рази, з 128,7 тис. осіб (у 1990/1991 н. р.) до 291,6 тис. осіб (у 2007/2008 н. р.). Суттєво зросла кількість організацій, які мають аспірантуру. На кінець 2007 року їх налічувалось 65 (це на 19 одиниць більше ніж у 1991 році). Збільшилась і кількість установ, які займались підготовкою докторантів. На кінець 2007 року їх нараховувалось 31 (це на 19 одиниць у порівнянні з 1991 роком). У порівнянні з першим роком державної незалежності кількість аспірантів зросла у 1,85 рази, а докторантів – у 2,87 рази.

Широкий доступ населення до освіти, велика різноманітність навчально-виховних закладів, можливість вільного доступу до здобуття кількох професій, варіативність навчальних програм, розгалужена система допоміжних установ та закладів додаткової освіти, долучення до глобального освітнього простору, перехід до особистісно-орієнтованої освітньої моделі навчання та інші позитивні зміни, які відбулися у системі освіти за роки незалежності, і у подальшому сприятимуть творчому розвитку особистості, розкриттю її індивідуальних здібностей і талантів. А це, в свою чергу, впливатиме на загальний інтелектуальний рівень суспільства, його здатність до виробництва і

застосовування інновацій, загальний соціальний прогрес.

На сучасні трансформаційні процеси системи освіти, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях вплинув і той аспект, що вже на початку своєї незалежності Україною був узятий курс на роздержавлення та приватизацію об'єктів господарського комплексу, побудову суспільства з ринковими механізмами господарювання. Саме розвиток ринкових механізмів в українському суспільстві, особливо в останні десятиліття, зумовив формування ринку освітніх послуг. Його формування, на нашу думку, зумовлено кількома причинами. Перш за все, недостатнє фінансування системи освіти у період економічної кризи (у 90-х роках ХХ ст.) спонукало навчальні заклади шукати додаткові джерела надходжень. Одним з таких джерел стало надання певних освітніх послуг на комерційній основі. Це сприяло не тільки розширенню їх спектру і підвищенню їх якості, а й виникненню конкуренції між навчальними закладами. Матеріальні проблеми системи освіти в той період створювали умови до виникнення приватних навчальних закладів, які фінансувалися не тільки з державної скарбниці, а й за рахунок надходжень спонсорів, меценатів та батьків дітей, які навчалися у цих закладах. Ринкова конкуренція між навчальними закладами, особливо вищими, підштовхувала до розвитку програм додаткової освіти.

Таким чином, система освіти однією з перших оперативно відреагувала на розвиток ринкових механізмів. Спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано на ринку освітніх послуг стали застосовуватися різні маркетингові підходи, які, в першу чергу, стимулювали виникнення приватних, недержавних навчально-виховних закладів. На сучасному етапі розвитку системи освіти склалась і достатньо широко використовується цілісна концепція маркетингу освітніх послуг. У якості їх постачальників виступають навчальні заклади різних типів та форм власності (дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі тощо), а у якості їх споживачів – окремі особистості, організації, органи управління різних рівнів тощо. Але склад ринку освітніх послуг представлений не тільки їх виробниками та спожи-



вачами, а й певною інфраструктурою. До неї відносяться різного роду споруди та установи, які необхідні для здійснення освітньої та наукової діяльності, накопичені фонди наукової інформації, засоби її передачі тощо. На ринку освітніх послуг також діють певні контролюючі організації (з акредитації та ліцензування закладів освіти), постачальники, які забезпечують процес виробництва освітніх послуг необхідними для цього ресурсами, а також суспільні інститути, що сприяють просуванню освітніх послуг на ринку тощо. Всі разом вони виступають суб'єктами ринку освітніх послуг, формування якого триває на основі існуючої системи безперервної освіти. Проте, за соціально-економічною природою освіта не може розглядатись на суто комерційних початках, так як вона разом з наукою виступає не просто суспільним пріоритетом і національним багатством, а єдиним гарантом стійкого розвитку країни, підвищення безпеки та якості життя кожного її громадянина [1, с. 129].

**Висновки.** За досліджуваний період система освіти Харківської області зазнала суттєвих змін, як за кількісними, так і за якісними показниками. Проведений аналіз ключових показників формального сектору системи безперервної освіти Харківщини за період з 1990/1991 по 2007/2008 навчальні роки дозволяє зробити наступні висновки, зокрема, серед якісних змін до найбільш важливих нами виділені наступні:

- трирічна початкова освіта була замінена чотирирічною;
- тривалість навчання у старшій школі збільшилась на один рік (до трьох років);
- загальноосвітні навчальні заклади отримали ступені;
- у вищій школі була запроваджена чотириступенева освіта тощо.

Непроста демографічна ситуація та різні соціально-економічні негаразди, які періодично виникають в українському суспільстві суттєво вплинули на кількісні показники системи освіти Харківської області, а саме:

- суттєвого скорочення зазнала мережа дошкільної освіти на Харківщині та контингент осіб, що навчаються у загальноосвітніх, дошкільних та професійно-технічних навчально-виховних закладах;
- проте, збільшилась мережа вищих навчальних закладів, аспірантур і докторантур та кількість студентів, аспірантів і докторантів, що свідчить про зростання попиту серед населення на вищу освіту.

В Україні продовжується формування ринку освітніх послуг. Ринкові трансформації суттєво впливають як на загальні вимоги до освіти як процесу, так і на її просторову та функціональну структуру. Тому необхідно продовжувати подальші ґрунтовні дослідження суспільно-географічних аспектів функціонування регіональних систем освіти, чим і займається автор.

#### Література

1. Куклін О. В. Економічні аспекти вищої освіти / О. В. Куклін. – К. : Знання України, 2008. – 331 с.;
2. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. Щорічник / Міністерство статистики УРСР / [від. За випуск В. В. Самченко]. – К. : Техніка, 1991. – 496 с.;
3. Освіта України. Збірник законів : довідкове видання / за редакцією Борисенка С. О. – Х. : вид-во «Бурун книга», 2008. – 304 с.;
4. Проблеми якості вищої освіти: Монографія / Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми» / [К. Корсак, Г. Козлакова, А. Похресник та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 231 с.;
5. Харківська область у 2007 році: статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2008. – 588 с.

© Вірченко П., 2009

## ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ОБЛАСНОГО РЕГІОНУ ТА ЇХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПОЄДНАНЬ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

*Проаналізовано функціонування елементів сфери охорони здоров'я та їх територіальних поєднань у Львівській області. Цей аналіз здійснений на основі концепції геопросторової організації сфери охорони здоров'я. Автор проаналізувала функції закладів сфери охорони здоров'я. Виділені функціональні типи закладів сфери охорони здоров'я Львівської області.*

*Ключові слова:* сфера охорони здоров'я, геопросторова організація, функціонування елементів, функціональні типи закладів, територіальні поєднання.

**Кристина Подвірна. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ СФЕРЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ОБЛАСТИ И ИХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СОЧЕТАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ).** Проанализировано функционирование элементов сферы здравоохранения и их территориальных сочетаний во Львовской области. Этот анализ осуществлен на основе концепции геопространственной организации сферы здравоохранения. Автор проанализировала функции заведений сферы здравоохранения. Выделены функциональные типы заведений сферы здравоохранения Львовской области.

*Ключевые слова:* сфера здравоохранения, геопространственная организация, функционирование элементов, функциональные типы заведений, территориальные сочетания.

**Khrystyna Podvirna. THE FUNCTIONING OF MEDICAL SPHERE ELEMENTS REGION AND THEIR TERRITORIAL COMBINATIONS (ON AN EXAMPLE OF THE LVIV REGION).** The functioning of medical sphere elements and their territorial combinations in the Lviv region is analysed. This analysis is carried out on the basis of the conception of geo-spatial organization in medical sphere. Author analyzed the functions of medical sphere establishments. The functional types of medical sphere establishments are selected in Lviv region.

*Keywords:* medical sphere, geo-spatial organization, functioning of elements, functional types of establishments, territorial combinations.

**Вступ.** Вивчення функціонування елементів сфери охорони здоров'я регіонів займають вагомe місце у наукових розробках різних авторів. Великої уваги заслуговує праця Шевченка В.О. «Медико-географічне картографування території України», у якій обґрунтовано об'єкт і головні методичні положення медико-географічного картографування, висвітлено залежність стану здоров'я населення від стану навколишнього середовища [5, ст.157].

У монографії Шевчук Л.Т. «Основи медичної географії» висвітлені сучасні теоретичні і практичні проблеми медичної географії, досліджена забезпеченість населення України закладами охорони здоров'я. Виконаний територіальний аналіз забезпеченості населення лікарнями та амбулаторно-поліклінічними установами. Виявлені диспропорції у розміщенні лікувальних установ за областями, населеними пунктами, сільській та міській місцевостях та ін. [6, ст.146].

Функціонування елементів медичної системи Харківської області досліджено у праці [1, с.14]. Автором вивчено та проаналізовано особливості та умови функціону-

вання об'єктів медичної системи цієї області в розрізі адміністративних районів.

У роботі [3, с.81] проаналізовано функціонування елементів медичного комплексу Вінницької області, внаслідок чого виділені центри, вузли та райони медичного обслуговування цієї області.

**Метою** цього дослідження є вивчення та аналіз функціонування елементів сфери охорони здоров'я та їх територіальних поєднань у Львівській області.

**Результати дослідження.** Одним із аспектів геопросторової організації сфери охорони здоров'я Львівщини є функціонування елементів сфери охорони здоров'я та їх територіальних поєднань [4, с.16-18].

Характерною особливістю такого функціонування є підпорядкування функцій нижчих центрів медичного обслуговування вищим. Усі медичні пункти тяжіють до великих міст, тісно пов'язані між собою функціональними зв'язками, взаємодоповнюють один одного, формують системи медичних закладів вищих рівнів.

В результаті аналізу функцій закладів шести рівнів [2, с. 159-162] геопросторової організації СОЗ Львівщини можемо відзна-

чити, що включно до четвертого рівня спостерігається розширення спектру, делегування, успадкування та поглиблення спеціалізації функцій закладів зон між сусідніми рівнями.

**1-й рівень.** Заклади зон рівня територій сільських рад або їх частин, де є об'єкти первинної МСД (ПМСД) (ФАПи та СЛА) без об'єктів вторинної (ВМСД) та спеціалізованої МСД. На території Львівщини нараховується 156 таких зон.

**2-й рівень.** Заклади зон субрайонного рівня, де є об'єкти ВМСД без установ спеціалізованої МСД. В області є 53 зони, що охоплюють ці заклади (рис.1). На їхніх території розташовані районні лікарні (РЛ), міські лікарні (МЛ) та дільничні лікарні (ДЛ), якими надається початкова спеціалізована допомога.

**3-й рівень.** Заклади зон районного рівня (ЦРЛ). Зони названих закладів присутні у кожному районному центрі області, котрих на Львівщині нараховується 20.

**4-й рівень.** Заклади, що розташовані у зонах міжрайонного рівня, де, крім об'єктів ПМСД та ВМСД є самостійні спеціалізовані об'єкти СОЗ. В області нараховується 8 зон, утворених цими закладами (рис.1). Для них характерне поєднання закладів, які надають початкову і більш кваліфіковану та вузькоспеціалізовану допомогу. На територіях Бродівського, Городоцького, Дрогобицького, Жидачівського, Золочівського, Самбірського, Стрийського та Старосамбірського районів є заклади, котрі є центрами цих зон.

**5-й рівень.** Заклади зон субобласного рівня, де, крім об'єктів ВМСД та спеціалізованої МСД є самостійні дитячі установи СОЗ. На території Львівщини є 3 зони, котрі охоплюють ці заклади, ядра котрих представлені містами Дрогобич, Самбір, Стрий.

**6-й рівень.** Заклади зони обласного рівня, де є обласні виконавчі органи СОЗ та об'єкти третинної медико-санітарної допомоги (ТМСД). В області є 1 зона, утворена названими закладами, ядром котрої є Львів, де присутні численні об'єкти ТМСД (рис.1).

Окрім цього, нами виділені функціональні типи закладів СОЗ. Ними є: ЛПЗ (розташовані у всіх населених пунктах області, де є заклади СОЗ); амбулаторно-

поліклінічні (розміщені у селищах міського типу та містах області); стаціонарна, швидка та невідкладна МСД (є у районних та обласному центрах); спеціалізовані (Бродівський, Городоцький, Дрогобицький, Жидачівський, Золочівський, Самбірський, Стрийський, Старосамбірський р-ни); охорона матері і дитини (присутні у районних та обласному центрах); санітарно-епідеміологічні (є у районних та обласному центрах); санаторно-курортні (Городоцький, Дрогобицький, Жидачівський, Миколаївський, Сколівський, Стрийський, Турківський, Яворівський р-ни); аптечні та хіміко-фармацевтичні; навчальні та наукові (Львів, Борислав, Самбір) (рис.1).

Заклади шести рівнів геопросторової організації СОЗ Львівщини мають специфічні та спільні функції, котрі наведені у табл. 1. З неї видно що, специфічні функції рівнів ускладнюються від нижчого рівня до вищого. Це ускладнення відбувається через здійснення вузькоспеціалізованих та кваліфікованих лікувально-профілактичних і лікувально-оздоровчих заходів, підвищення кваліфікації медичних кадрів, вищий рівень організаційно-методичного керівництва роботою закладів СОЗ. Водночас, спільні функції сусідніх рівнів поступово передаються з рівня на рівень, делегуються та успадковуються, ускладнюючись.

Внаслідок укладеного вище переліку функцій різних закладів СОЗ можемо визначити функції територіальних поєднань СОЗ:

Сільська лікарська дільниця охоплює ФАП та СЛА. На Львівщині нараховується 165 таких дільниць. Вони в зоні свого впливу здійснюють такі функції: надання ПМСД, охорону матері і дитини, цільове направлення хворих до ДЛ, МЛ, РЛ, ЦМЛ та ЦРЛ, здійснення поточного санітарного нагляду за територією.

Медичний центр (МЦ) залежно від статусу поселення може бути різного значення. МЦ обласного значення Львівщини є Обласна клінічна лікарня (м. Львів). МЦ районного значення розташовані у районних центрах, ними є ЦРЛ (20). РЛ, МЛ, ДЛ є МЦ субрайонного значення, котрих на території області є 89. МЦ місцевого значення на Львівщині нараховується є 1 203. МЦ

може виконувати: надання ПМСД і (або) ВМСД та (або) ТМСД; організація та надання екстренної та консультативної меди-

чної допомоги на території, проведення організаційно-методичної роботи.



Рис. 1 Поширення функціональних типів закладів сфери охорони здоров'я Львівської області в 2007 р.

Центром медичного обслуговування (ЦМО) міжнародного та національного значення Львівщини є Міжнародна клініка відновного лікування (Трускавець). ЦМО міжобласного значення в області є курорти

та санаторії, котрі обслуговують населення інших областей (Трускавець, Східниця, Моршин та ін.).

Таблиця 1

Специфічні та спільні функції закладів рівнів геопросторової організації СОЗ Львівщини

| Рівні<br>ГО<br>СОЗ | Специфічні функції рівнів                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                | Спільні функції<br>сусідніх рівнів                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|--------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1-й<br>рівень      | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ надання ПМСД;</li> <li>❖ здійснення комплексу найпростіших лікувально-профілактичних, оздоровчих, протиепідемічних заходів;</li> <li>❖ здійснення поточного санітарного нагляду за територією, об'єктами господарської діяльності, освітніми та виховними закладами</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 2-й<br>рівень      | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ надання ВМСД,</li> <li>❖ здійснення лікувально-профілактичних і загальнооздоровчих заходів охорони матері і дитини;</li> <li>❖ забезпечення населення амбулаторною та стаціонарною лікарською допомогою;</li> <li>❖ підвищення кваліфікації та стажування медичних кадрів;</li> <li>❖ запровадження сучасних методів профілактики, діагностики та лікування;</li> <li>❖ організаційно-методичне керівництво та контроль за діяльністю СЛА та ФАПів.</li> </ul>                                                                  | <ul style="list-style-type: none"> <li>• безперервне спостереження за пацієнтами, долікування після одержання інших видів МСД;</li> <li>• охорона матері і дитини;</li> <li>• цільове направлення хворих (за потребою) до ЦРЛ та ЦМЛ.</li> </ul>                                                                                                                                                             |
| 3-й<br>рівень      | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ безпосереднє надання первинної амбулаторно-поліклінічної допомоги населенню райцентру та приписної дільниці;</li> <li>❖ надання та забезпечення спеціалізованої амбулаторно-поліклінічної, стаціонарної та швидкої і невідкладної допомоги всьому населенню району;</li> <li>❖ цільове направлення хворих (за потребою) до самостійних спеціалізованих об'єктів СОЗ;</li> <li>❖ організаційно-методичне керівництво роботою всіх лікувально-профілактичних закладів (ЛПЗ) району, а також контроль за їх діяльністю.</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• активне виявлення хворих, динамічне спостереження та патронаж за ними;</li> <li>• обстеження та уточнення діагнозу</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                       |
| 4-й<br>рівень      | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ здійснення вузькоспеціалізованих та кваліфікованих лікувально-профілактичних і лікувально-оздоровчих заходів.</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | <ul style="list-style-type: none"> <li>• надання ВМСД;</li> <li>• активне виявлення хворих, динамічне спостереження та патронаж за ними; обстеження та уточнення діагнозу;</li> <li>• розробка і реалізація запобіжних заходів щодо припинення патології;</li> <li>• проведення організаційно-методичної роботи;</li> <li>• цільове направлення хворих дітей до самостійних дитячих закладів СОЗ.</li> </ul> |
| 5-й<br>рівень      | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ здійснення спеціалізованих лікувально-профілактичних і лікувально-оздоровчих заходів з охорони матері і дитини;</li> <li>❖ надання вузькоспеціалізованої та кваліфікованої МСД дитячому населенню;</li> <li>❖ активне виявлення хворих дітей, динамічне спостереження та патронаж за ними.</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                           | <ul style="list-style-type: none"> <li>• надання ВМСД;</li> <li>• цільове направлення хворих дітей до самостійних дитячих закладів СОЗ;</li> <li>• контроль повноти обліку та своєчасності повідомлення при виявленні хворого.</li> </ul>                                                                                                                                                                    |

|            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                       |
|------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                       |
| 6-й рівень | <ul style="list-style-type: none"> <li>❖ забезпечення населення області в повному обсязі ПМСД, ВМСД та ТМСД й високоспеціалізованою допомогою;</li> <li>❖ організація та надання екстренної та консультативної медичної допомоги на території області;</li> <li>❖ надання вузькоспеціалізованої та висококваліфікованої МСД дитячому населенню області;</li> <li>❖ впровадження в практику роботи сучасних методів і засобів діагностики, лікування, досвіду роботи кращих ЛПЗ;</li> <li>❖ підвищення кваліфікації лікарів і СМП ЛПЗ області;</li> <li>❖ організація контролю за статистичним обліком і звітністю, складання зведених звітів, аналіз показників діяльності ЛПЗ області;</li> <li>❖ розробка заходів, спрямованих на підвищення якості медичного забезпечення та на покращення здоров'я населення області.</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• цільове направлення хворих дітей до об'єктів ТМСД</li> </ul> |

ЦМО обласного значення є Обласна клінічна лікарня, усі медичні заклади обласного підпорядкування (Львів, Моршин). ЦМО районного значення на території області є ЦРЛ, ЦМЛ, стоматологічні поліклініки, пологові будинки, інфекційні лікарні, що є у районних центрах та МОП, котрі обслуговують населення всього району, а також у деяких випадках – населення сусідніх районів. ЦМО місцевого значення області є ЦРЛ, ЦМЛ, РЛ, МЛ, ДЛ, бо останні надають медичні послуги населенню даного поселення, а також сусідніх населених пунктів. ЦМО може виконувати функції: забезпечення населення в повному обсязі високоспеціалізованою стаціонарною та консультативною поліклінічною допомогою; безпосереднє надання первинної амбулаторно-поліклінічної допомоги населенню ЦМО та приписної дільниці.

Окрім цього, в області виділено вузли медичного обслуговування, що утворені

ЦРЛ, РЛ, МЛ, ДЛ. Ці вузли існують на території кожного району. Вони виконують: цільове направлення хворих (за потребою) до МЦ вищих рангів; організація та проведення заходів щодо профілактики та зниження захворюваності та травматизму.

**Висновки.** Особливістю функціонування елементів та їх територіальних поєднань є підпорядкування функцій нижчих центрів медичного обслуговування вищим, ускладнення та розширення (вверх по вертикалі) спектру медичних послуг. Виділено функції закладів зон шести рівнів геопросторової організації, котрі є специфічні тільки для даного рівня а також такі, які делегуються з попереднього у наступний рівні. В результаті аналізу функцій різних закладів СОЗ укладено перелік функцій таких територіальних поєднань: *сільської лікарської дільниці, медичного центру, центру, вузла медичного обслуговування.*

### Література

1. Баркова Г.А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдосконалення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук : спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія». – К., 2007.- 18 с.
2. Грицевич В.С., Подвірна Х.Є. Структурні закономірності територіальної організації сфери охорони здоров'я обласного регіону (на прикладі Львівської області) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Геологія – Географія – Екологія. № 804. – Харків, 2008.- С. 159-162.
3. Мартусенко І.В. Проблеми територіальної організації медичного комплексу адміністративної області // Матеріали всеукр. наук. конф. «Географічні проблеми розвитку продуктивних сил України».- К. 2007. - С.79-81.

4. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444с.
5. Шевченко В.А. Медико-географическое картографирование территории Украины : [моно-граф.]. – К.: Наукова думка. – 1994. – 158 с.
6. Шевчук Л.Т. Основи медичної географії : [текст лекцій]. – Львів, 1997. – 168 с.

© Подвірна Х., 2009

УДК 911.3

Сергій Ярмоменко

## ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ В ГАЗОТРАНСПОРТНІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПИ

В статті проаналізовано проблеми диверсифікації поставок природного газу до країн Європи, місце України як головного транзитера природного газу. Даний короткий аналіз проектних та діючих газопроводів та їх характеристика. Зазначено проблеми розвитку газової промисловості у ЄС.

Ключові слова: диверсифікація енергоресурсів, енергобаланс, газотранспортна система, гео економічне позиціонування, газопроводи.

**Сергей. Ярменко. ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЗИЦИОНИРОВАНИЕ УКРАИНЫ В ГАЗОТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЕ ЕВРОПЫ.** В статье проанализированы проблемы диверсификации поставок природного газа в страны Европы, место Украины как главного транзитера природного газа. Приведен короткий анализ проектируемых и действующих газопроводов и их характеристика. Обозначены проблемы развития газовой промышленности ЕС.

Ключевые слова: диверсификация энергоресурсов, энергобаланс, газотранспортная система, геоэкономическое позиционирование, газопроводы.

**Sergey Yaromenko. GEO-ECONOMICAL POSITIONING OF UKRAINE IN GAS TRANSPORTATION SYSTEM OF EUROPE.** The article analyzed the problem of diversifying natural gas supplies to Europe, the place of Ukraine as the principal transit of natural gas. A brief analysis of existing and planned pipelines and their characteristics are given. It was identifies the problem of the gas industry of the EU.

Keywords: diversification of energy resources, energy balance, gas transportation system, geo-economical positioning, gas pipelines.

**Анотація.** Геопросторове розташування України зумовило розвиток її транспортно-транзитних функцій. Особливо великого значення набуло транспортування енергоресурсів через територію України. Це питання досить актуальне з огляду значної залежності України від фактично одного поставника природного газу та нафти. На відміну від нафти, природний газ технологічно вигідніше транспортувати по газопроводам. Україна транспортує природний газ до Європи від того ж поставника, від якого отримує газ для власного споживання – Росії. Гео економічні проблеми диверсифікації енергоресурсів, модернізація промисловості та житлово-комунального господарства у бік зменшення енергозатрат накладаються з геополітичними проблемами. Це викликає певні труднощі у об'єктивному дослідженні проблеми та логічної побудови висновків і прогнозування перспектив розвитку газової галузі в цілому. У роботі автор визначає

основні позиції, що визначають сучасні тенденції у транспортуванні природного газу через Україну до Європи.

**Виклад основного матеріалу.** Перспективи розвитку газової промисловості та питань щодо транзиту енергоносіїв від виробника – Росії – до кінцевого споживача – країн ЄС – визначаються тенденціями розвитку газової промисловості в цілому у світі, проте у Європейському просторі т. зв. “газове питання” набуло геополітичного характеру. Важливим чинником у цьому питанні є інтереси країн-транзитерів, серед яких головним транзитером природного газу до країн ЄС є Україна.

На світовому енергетичному ринку газова промисловість має найвищі показники приросту. У 2000 році приріст у споживанні природного газу склав 4,3 % від загального споживання енергоносіїв, натомість нафти – на 1 %, вугілля – на 1,2 %. [2].

Зростання ролі природного газу у енергоспоживанні викликане його екологічністю, значними показниками теплотворності і калорійності. Крім того, головні постачальники газу (Росія, Алжир, Норвегія) є досить стабільними партнерами ЄС на газовому ринку.

У енергобалансі світу природний газ складав у 2000 році 24,7 %. Проте за про-

гнозами має цей показник зрости до 27,1 % до 2020 р. [2].

Споживання природного газу у ЄС має тенденції до зростання. З приєднанням країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) ризики зростання залежності від імпортного газу зростають. У 1991 р. об'єми імпортованого газу склали 428,8 млрд. м<sup>3</sup>, а в 2007 році – 501,4 млрд. м<sup>3</sup> (рис. 1) [3].

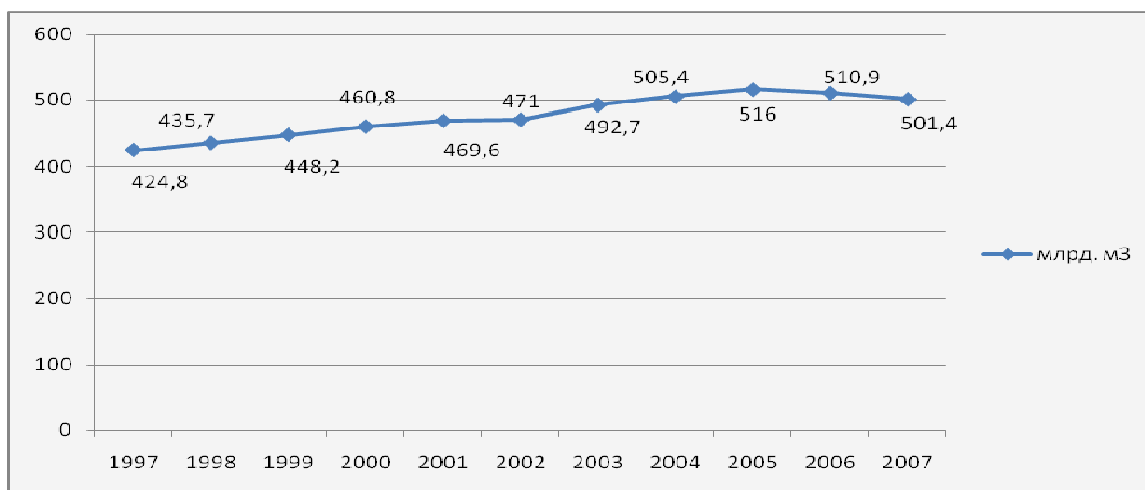


Рис. 1. Споживання природного газу у країнах ЄС [3]

У енергобалансі країн ЄС природний газ склав 24 % і в наступні 10-15 років буде повільно зростати [3].

Серед країн ЄС найбільшими споживачами природного газу на 2007 р. є Німеччина, Велика Британія, Італія, Франція (табл. 1), проте Велика Британія добуває у

Північному морі 72,4 млрд. м<sup>3</sup> власного природного газу, Італія та Німеччина частково добувають (0,09 та 0,14 млрд. м<sup>3</sup> відповідно). Італія, Іспанія та Франція отримують природний газ з Алжиру. Найбільш залежною від російських поставок природного газу є Німеччина та країни ЦСЄ.

Таблиця 1

Споживання, запаси та видобуток природного газу у країнах ЄС (вибірково) на 2007 рік [3]

| Країни          | Споживання,<br>млрд. м <sup>3</sup> | Запаси,<br>трлн. м <sup>3</sup> | Видобуток,<br>млрд. м <sup>3</sup> |
|-----------------|-------------------------------------|---------------------------------|------------------------------------|
| Велика Британія | 91,4                                | 0,41                            | 72,4                               |
| Німеччина       | 82,7                                | 0,14                            | 14,3                               |
| Італія          | 77,8                                | 0,09                            | 8,9                                |
| Франція         | 41,9                                | -                               | -                                  |
| Нідерланди      | 37,2                                | 1,25                            | 64,5                               |
| Іспанія         | 35,1                                | -                               | -                                  |
| Румунія         | 16,4                                | 0,36                            | 11,6                               |
| Польща          | 13,7                                | 0,11                            | 4,3                                |
| Угорщина        | 11,8                                | -                               | -                                  |
| Болгарія        | 3,1                                 | -                               | -                                  |
| Литва           | 3,8                                 | -                               | -                                  |
| ЄС в цілому     | 501,4                               | 2,84                            | 191,9                              |



Залежність від імпорту природного газу найбільша у Німеччини – 61,4%, Франції – 50 %, Австрії – 64,4 % (Україна – 60,7) [4].

Більшість великих родовищ природного газу зосереджені в Росії та на Близькому Сході. Заявлені також великі родовища і в Каспійському регіоні. Проте у Росії та країнах Каспію більшість з них не розроблені або на стадії розробки. Проблемою є фінансування як розвідки, так і створення відповідної інфраструктури для добування та транспортування природного газу. В Росії нові родовища розміщені в арктичних морях Північного Льодовитого океану, а Каспій має проблеми з питанням диверсифікації поставок свого газу до споживача (ЄС чи Китай). Іран намагається вийти на ринки Європи. Проте тут багато геополітичних проблем. Газ Ірану Європа розглядає як можливість до ширшої диверсифікації джерел газопостачання.

Прогнозоване зростання споживання природного газу у країнах ЄС пов'язане з проблемою зниження об'ємів добування газу на шельфі Північного моря, запаси якого зменшуються. На сьогодні найбільші запаси серед країн, що виходять до Північного моря, мають Велика Британія, Нідерланди, Норвегія.

Прогнозується, що у 2020 р. ЄС буде споживати близько 590 млрд. м<sup>3</sup>, причому власний видобуток скоротиться з 191 млрд. м<sup>3</sup> до 170 млрд. м<sup>3</sup> [3]. Тому вважається, що частка імпорту природного газу до країн ЄС зросте з 60 % у 2007 р. до 80 % у 2030 р. (700 проти 501,4 млрд. м<sup>3</sup>) [3].

За прогнозами експертів, підписані «Газпромом» довгострокові контракти з енергогенеруючими компаніями у Європи на довгострокову перспективу, викликані побоюванням європейських споживачів дефіцитом природного газу у самій Росії. Це впливає з того, що за останні роки не почалась розробка великих газових родовищ. Великі сподівання Росія покладає на природний газ на Ямалі (Південно-Руське – 825,2 млрд. куб.м.) та подальша розробка родовища Штокманівського (3,8 млрд. куб. м) у Баренцевому морі [5].

Стратегія газового монополіста направлена на диверсифікацію поставок природного газу та зменшення залежності від тран-

зитних країн. Україна перекачує близько 75-80 %, Білорусь – 15-20 % [2].

Серед найбільших газопроводів через Україну проходять «Союз», Уренгой-Помари – Ужгород, газогін на Балкани (через Орловку), через Білорусь і Польщу проходить Ямал-Європа, по дну Чорного моря до Туреччини – «Блакитний потік». Проектними є Північноєвропейський та «Південний потік» (рис. 2).

Основні характеристики проектних та діючих газопроводів поміщені у табл. 2. За розрахунками експертів Центру Разумкова, Україна, через введення усіх запланованих газопроводів та їх вихід на повну потужність, може втрачати біля 60 млрд. куб. м. природного газу щорічно [2]. Небезпеку становить те, що прогнозований дефіцит газу може призвести до скорочення поставок через Україну. З іншого боку, через значні фінансові затрати ЄС не поспішає підтримувати обхідні газопроводи та сподівається на будівництво газопроводу Набукко. Україна запропонувала свій маршрут поставок – «Білий потік», який мав би пролягати через південні регіони до Румунії.

Щодо проекту «Білий потік», то тут більше запитань, проте нема конкретики. Тому автор не включив його до загального списку найбільш важливих проектів. Цей проект є конкурентом Набукко, проте має переваги менших затрат на будівництво, оскільки включає лише коротку підводну частину. Проект Набукко є дорогим за собівартістю, а затримка з його будівництвом призведе до введення в дію російського проекту «Південний потік».

Україна у проектних газогонах оминається і російською, і європейською стороною. Причиною є те, що ЄС намагається диверсифікувати поставки енергоресурсів. Україна поставляє переважно російський природний газ. Ще досить вагомим аргументом є геополітична ситуація на Європейському континенті. Постійні газові конфлікти Росії з найближчими сусідами-транзитерами пов'язані з намаганням «Газпрому» мати контроль над газотранспортними системами країн Центрально-Східної Європи. Найбільш потужною у світі є українська ГТС. Її технічні можливості при постійній модернізації ще не вичерпані.

При рецесії світової економіки у ЄС немає можливості кредитування російських проектів газопроводів. Останній конфлікт у кінці 2008 – на початку 2009 року переорієнтував ЄС до підтримки газопроводу Набукко, що отримуватиме природний газ з Прикаспійського регіону. Азербайджан має наповнювати газопровід за проектом з родовища Шах-Деніз (400 млрд. м<sup>3</sup> газу, 200 млн т газового конденсату, 100 млн т нафти) [1].

Азербайджан має обмежені можливості його наповнення, оскільки значна частина експортного газу йде до Джейхану (Туреччина), . Туркменістан має щорічно поставляти природний газ до Росії у розмірі 60 млрд. куб. м. Ашгабат підписав домовленості про експорт газу до Китаю (близько 30 млрд. куб. м). Хоча видобуток газу складає лише близько 74 млрд. куб. м [1].

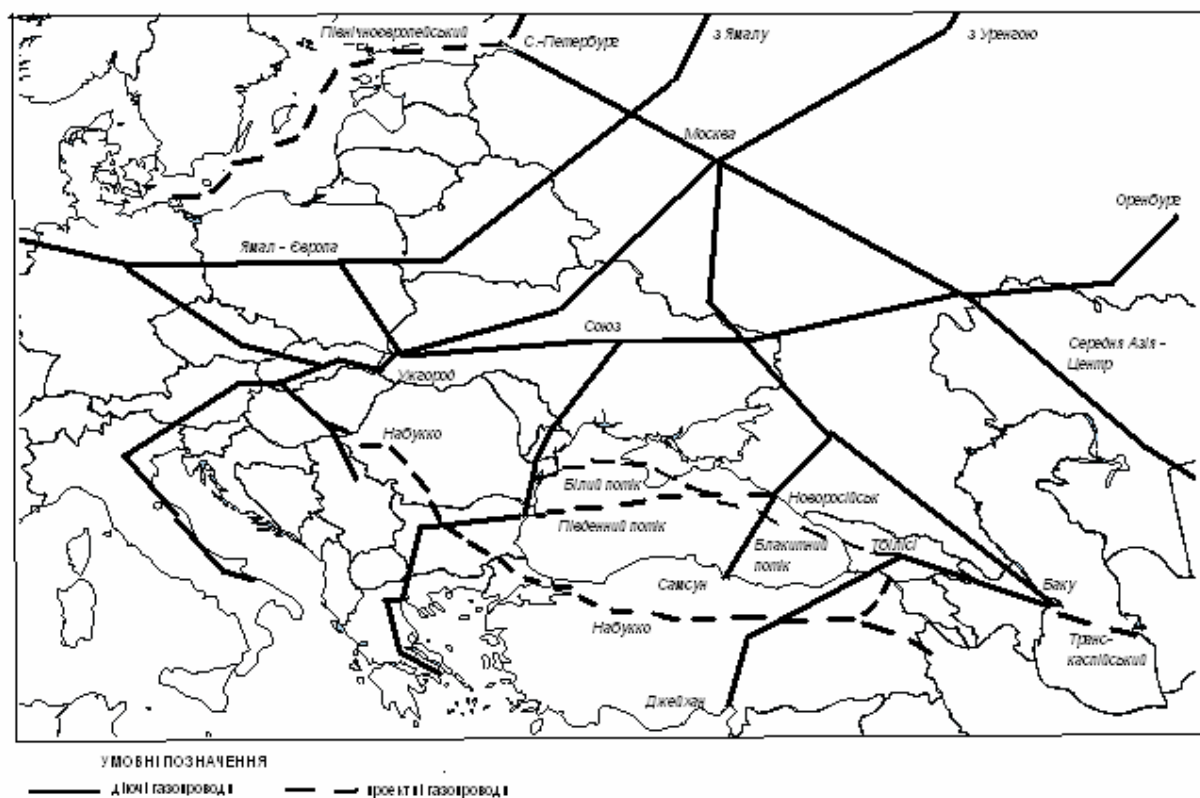


Рис. 2. Картохема газопроводів, направлених до Європи

Таблиця 2

Базові характеристики проектних та діючих газопроводів

| Газопровід            | Довжина, км | Пропускна зданість, млрд. куб. м | Вартість проекту, млрд. дол.        | Термін введення, рік |
|-----------------------|-------------|----------------------------------|-------------------------------------|----------------------|
| Південний потік       | 3700        | 30                               | 20                                  | 2013                 |
| Північно-європейський | 3266        | До 30 (2011), 55 (2012)          | 30 (з освоєнням родовищ - 50)       | Після 2010           |
| Ямал - Європа         | 5100        | 60                               | Понад 36 (з освоєнням родовищ - 70) | 2005                 |
| Блакитний потік       | 1213        | 16                               | 3 – 3,3                             | 2002                 |
| Набукко               | 3400        | 8(2013) і 31 (2018)              | 9,8                                 | Початок 2010         |

\* За даними «Національна безпека та оборона», № 3, 2002

**Висновки.** Питання диверсифікації енергоресурсів у ЦСЄ набуло геополітичного

характеру. Тому тут створюються гео економічні та геополітичні утворення, які мають на

меті об'єднати спільні інтереси країн-транзитерів. Найбільш чітко інтеграційні процеси простежуються у регіоні Балто-Чорномор'я, Закавказзя. Україна є одним з найбільших споживачів природного газу у Європі, проте її залежність від одного постачальника має негативні гео економічні та геополітичні наслідки. Подальший розвиток України має ґрунтуватись на таких позиціях:

розвиток альтернативних енергоресурсів при державній підтримці, скорочення енергозатрат у промисловості та ЖКГ, розвиток власної газової промисловості, розробка нових родовищ, виведення конфліктів у газовій сфері з геополітичного у гео економічне русло переговорів країн-транзитерів, споживачів та виробників.

#### Література

1. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. – М., 2003. – 496 с.
2. "Газовий трикутник" ЄС-Україна-Росія (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона: Укр. Центр екон. і політ. Досліджень ім. О. Разумкова, №3 (27), 2002. – 56 с.
3. Газові ринки ЄС і України: проблеми розвитку та інтеграції (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона: Укр. Центр екон. і політ. Досліджень ім. О. Разумкова, № 8 (102), 2008. – 44 с.
4. Енергетична стратегія України на період до 2030 року. Кабінет Міністрів України. Розпорядження КМУ від 15 березня 2006 р., № 145-р. -129 с.
5. Проекты. [www.gazprom.ru](http://www.gazprom.ru)

© Ярмоменко С., 2009

УДК 911.3

Аршавір Саркісов

## ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РІЗНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АПК ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються проблеми розвитку основних форм господарювання в АПК Херсонської області. Показана динаміка виробництва сільськогосподарської продукції основними формами господарювання. Поданий аналіз структурних зрушень сільськогосподарської продукції різними господарствами регіону.

Ключові слова: регіональний АПК, форми господарювання, розвиток, динаміка, структурні зрушення.

**Аршавір Саркісов. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РАЗНЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В АПК ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ.** В статье рассматриваются проблемы развития основных форм хозяйствования в АПК Херсонской области. Показана динамика производства сельскохозяйственной продукции основными формами хозяйствования. Дан анализ структурных сдвигов сельскохозяйственной продукции разными хозяйствами региона.

Ключевые слова: региональный АПК, формы хозяйствования, развитие, динамика, структурные сдвиги.

**Arshavir Sarkisov. FEATURES OF DEVELOPMENT OF DIFFERENT FORMS OF MANAGEMENT IN AIC OF KHERSON REGION.** This article discusses the problems of development of the main forms of management in the agricultural of Kherson region. Shows the evolution of agricultural production the main forms of management. The analysis of structural changes in agricultural production farm region.

Keywords: regional AIC, forms of management, development, growth, structural changes.

**Актуальність.** Ринкові зміни в економіці нашої держави та сукупність процесів реорганізації власності зумовили зміни в господарській системі національного і регіональних АПК. Аналіз динаміки змін та територіальні особливості розвитку форм господарювання є важливою умовою для повноцінного дослідження трансформації господарських відносин в складових націо-

нального АПК – регіональних агропромислових комплексах.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемам дослідження сучасних форм господарювання в регіональному АПК присвячені праці та публікації Л.М. Богадьорової [2], В.І. Копитка [3], Л.О. Мармуль [4], В.П. Ситника [5] та ін. Однак, регіональні особливості трансфор-

маційних процесів форм господарювання в АПК Херсонської області в сучасних ринкових умовах залишаються недостатньо дослідженими.

**Виклад основного матеріалу.** Реформування у агропромисловому комплексі України відбувалося в контексті трьох реформ – господарської, земельної і аграрної. В результаті здійснюваних реформ було створено умови для переходу АПК від планового управління до ринкових умов розвитку і існування. Основні напрями господарської реформи в АПК зводяться до наступних:

1. зміна і реорганізація структури АПК;
2. створення на базі великих державних господарств (колгоспів, радгоспів) низки крупних, середніх і дрібних підприємств різної форми власності і управлінської структури;
3. роздержавлення системи агросервісу.

Розукрупнення великих державних і колективних підприємств почалося невдовзі після розпаду СРСР. Цей процес особливо посилювався після виходу Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (від 3 грудня 1999р.), а також з прийняттям законів про реформування великих державних і колективних господарств. Сприяння цьому процесу було затвердженням Закону України «Про фермерські господарства» і ряд інших нормативно-правових актів. В цілому, ці об'єктивні процеси реформування всієї аграрної сфери сприяли організації в нашій державі багатотрудного сільськогосподарського виробництва.

Концептуальна суть господарської реформи в регіональному АПК полягала «у переході від колективної власності й організації сільськогосподарським виробництвом до його організації на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості, персонального менеджменту, зацікавленості» [1, с. 147].

Сучасні українські вчені [1, с. 147] виділяють таку періодизацію господарських змін. *Перший етап* (1988-1991) – зародження фермерського руху, лібералізація розвитку особистих селянських господарств. *Другий* (1991-1993) – формування законодавчої

базис для здійснення широкомасштабної реформи – відносин власності і господарювання. *Третій* (1994-1996) – активізація земельної реформи, паювання земель, передавання у колективну власність КСП, і закладення новими земельними відносинами нових господарських відносин. *Четвертий* (1997-1999) – запровадження оренди земельних ділянок і паїв, закладення основ нової приватно-орендної форми господарювання на селі, активна приватизація радгоспів. *П'ятий* (після 2000 р.) – інтенсивні процеси реорганізації КСП в господарські структури ринкового типу. Сукупність цих процесів сформувала сучасні господарські відносини, які існують в сучасному українському селі. Сучасний розвиток агропромислового комплексу Херсонської області характеризується наявністю великої кількості різних організаційно-правових форм господарювання (таблиця 1), а також особистих господарств населення. Протягом останніх двадцяти років відбувався поступовий перехід від колективних і державних структур до приватних, в результаті якого сформувалося багатотрудне сільськогосподарське виробництво.

Сільськогосподарські підприємства (окрім фермерських господарств) являють собою різноманітні за формою власності суб'єкти господарювання. Загальною рисою сучасного господарювання є зростання частки приватних підприємств у виробництві та реалізації сільськогосподарської продукції. Серед підприємств найбільша частка належить господарським товариствам. До господарських товариств відносять підприємства, установи, організації, «створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку» [6, с. 76]. Частка цих підприємств протягом 2003-2007 років зросла з 6,8% до 10,7%. Частка приватних підприємств протягом досліджуваного періоду зростала з 3,1% у 2003 р. до 6,7% у 2007 р. Державних підприємств нараховується всього 56, що складає 2% до загальної кількості. В порівнянні з 2006 р. (19; 0,7%) частка цих підприємств зросла на 1,3%. У 2003 р. частка цих підприємств була трохи більшою і становила 2,1%. «Сільськогосподар-

ський кооператив – добровільне об'єднання фізичних і юридичних осіб в іншу юридичну особу на засадах членства, об'єднання пайових внесків, участі у спільній сільськогосподарській виробничій діяльності та об-

слуговуванні переважно членів кооперативу» [7, с. 138]. На відміну від інших видів діяльності кооперативів, навпаки, зменшилась (на 0,5%) з 1,2% у 2003 р. до 0,7% у 2007 р.

Таблиця 1

Кількість різних видів сільськогосподарських підприємств Херсонської області\*

|                                        | 2003   |                          | 2006   |                          | 2007   |                          |
|----------------------------------------|--------|--------------------------|--------|--------------------------|--------|--------------------------|
|                                        | Всього | % до загальної кількості | Всього | % до загальної кількості | Всього | % до загальної кількості |
| Всього підприємств                     | 3458   | 100,0                    | 2776   | 100                      | 2760   | 100                      |
| Господарські товариства                | 234    | 6,8                      | 211    | 7,6                      | 294    | 10,7                     |
| Приватні підприємства                  | 106    | 3,1                      | 128    | 4,6                      | 183    | 6,7                      |
| Виробничі кооперативи                  | 42     | 1,2                      | 22     | 0,8                      | 19     | 0,7                      |
| Фермерські господарства                | 2831   | 81,9                     | 2334   | 84,1                     | 2182   | 79                       |
| Державні підприємства                  | 74     | 2,1                      | 19     | 0,7                      | 56     | 2                        |
| Підприємства інших форм господарювання | 171    | 4,9                      | 62     | 2,2                      | 26     | 0,9                      |

\* складено автором за даними Херсонського обласного управління статистики

У кінці 80-рр. в регіональному агропромисловому комплексі з'являються перші селянські (фермерські) господарства. Стаття 2 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. № 2009-ХІІ дає таке визначення цьому виду господарств: «Селянське (фермерське) господарство є формою підприємництва громадян України, як виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займаються її переробкою та реалізацією» [6, с. 102]. Кількість фермерських господарств зростала в період 1995-2002 рр. з 2783 у 1995 до 3100 в 2002 р. Як видно з таблиці 1, на сьогоднішній день серед підприємств регіону найбільша частка належить фермерським господарствам. Таких суб'єктів господарювання нараховувалося в 2007 р. 2182, що складало 79% до загальної кількості підприємств. В порівнянні з минулим роками чисельність фермерських господарств скоротилася, так в 2006 р. їх було 2334 (84,1%), а в 2003 р. – 2873 (81,9%). Починаючи з 2003 р. кількість господарств почала потрохи зменшуватись, що можна вважати як якісний показник. Тенденція зменшення господарств, на нашу думку пов'язана із конкуренцією між господарствами. В результаті конкуренції виживають найбільш пристосовані господарства, ті, які

володіють значно більшими ресурсами для ведення сільськогосподарського виробництва. Потрібно відмітити, що разом зі зменшенням загальної кількості фермерських господарств, зростає земельна площа у володінні цих підприємств, зокрема площа сільськогосподарських угідь з 91,2 тис. у 1995 р. до 230,6 тис. га у 2007 р. В середньому на одне фермерське господарство припадає 74,97 га. Однак частка продукції фермерських господарств у валовій продукції сільського господарства регіону залишається дуже низькою.

Аналіз виробництва сільськогосподарської продукції чітко вказує на переорієнтацію аграрного сектора регіону з тваринницько-рослинницького до рослинницько-тваринницького напрямку (таблиця 2).

Сільськогосподарські підприємства, розвиток яких дозволяє судити про товарну спрямованість сільського господарства, значно знизили показники за досліджуваний період. Особливо різким є зниження обсягів виробництва продукції тваринництва. Серед основних причин падіння сільськогосподарського виробництва в громадському секторі на нашу думку, є порушення цінового паритету між основними ланками АПК – промисловістю та сільським господарством, – яка призвела до непропорційного зростання цін

на промислову продукцію та послуги для потреб сільського господарства. Небажання вирощувати худобу у господарствах регіону (переважна більшість якої сконцентрована в

господарствах населення) пояснюється низькими закупівельними цінами на тваринницьку продукцію.

Таблиця 2

Частка різних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції регіону\* (%)

| Господарства всіх категорій       | 1990  | 1995  | 2000  | 2001  | 2002  | 2003  | 2004  | 2005  | 2006  | 2007  |
|-----------------------------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Сільськогосподарські підприємства | 76,82 | 60,39 | 41,06 | 40,82 | 33,27 | 22,87 | 31,98 | 31,46 | 33,95 | 32,37 |
| Господарства населення            | 23,18 | 38,29 | 55,09 | 54,33 | 62,32 | 73,79 | 63,21 | 63,15 | 58,4  | 61,21 |
| Фермерські господарства           |       | 1,32  | 3,85  | 4,85  | 4,41  | 3,34  | 4,81  | 5,39  | 7,65  | 6,42  |

\*розраховано автором за даними Херсонського обласного управління статистики

В 1990 р. сільськогосподарські підприємства виробили тваринницької продукції на 2065,2 млн. грн., а в 2007 – вже 180,9 млн. грн. По рослинницькій галузі, хоч і відбулось зниження виробництва, але в порівнянні з тваринництвом не таке істотне – з 2011,4 млн. грн. до 905,1 млн. грн. На фоні спаду виробництва продукції протягом 1990-2007 років у сільськогосподарських підприємствах, господарства населення збільшили свої позиції (незважаючи на незначне зниження показника по тваринницькій підгалузі), у рослинництві збільшення цього показника майже в 3 рази, – у 1990 році продукція рослинництва в ОГН складала всього 329,8 млн. грн., а вже у 2006 році – 894,1 млн. грн. Аналіз динаміки змін, які відбуваються в регіональному агропромисловому комплексі, свідчить про істотне збільшення частки господарств населення в структурі продукції сільського господарства «Особисті господарства населення (ОГН) – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи-підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства» [7, с. 105].

Ріст господарств населення розпочався після розпаду СРСР. До 1991 року виробництво сільськогосподарської продукції було зосереджено головним чином на державних підприємствах, представлених колгоспами та радгоспами. В 1990 році частка виробле-

ної продукції на сільськогосподарських підприємствах складала 76,82% проти 23,18% в особистому секторі. Кардинально ситуація змінилась після розпаду СРСР. Стрімкий ріст продукції в ОГН одночасно супроводжувався спадом виробництва в суспільному секторі. Згідно сучасного трактування, сільськогосподарські підприємства – самостійний статутний об'єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання відповідного прибутку (доходу).

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції господарств регіону наведена на рисунку 1. Графік дозволяє визначити, що ріст продукції в господарствах населення протягом 1990-2007 рр. – обернений росту продукції на сільськогосподарських підприємствах. Фактично, та ніша у сільськогосподарському виробництві, яку раніше займали сільськогосподарські підприємства зараз належить господарствам населення.

Ріст виробленої сільськогосподарської продукції в ОГН продовжувався протягом 1990-2003 рр., коли був досягнутий своєрідний максимум виробництва в ОГН. В 2003 р. ОГН виробили 73,79% від загальної сільськогосподарської продукції регіону. Слід відзначити, що показника сільськогосподарських підприємств 1990 р. (76,82%) господарствами населення так і не було досягнуто. З 2004 р. спостерігається деякий спад виробництва в ОГН і активізація процесів збільшення виробництва на сільсько-

господарських підприємствах і у фермерських господарствах. Як справедливо зазначає В.П. Ситник [6, с. 120], ріст продукції в ОГН є в основному результатом не власних

змін, які відбуваються в ОГН, а, в першу чергу, зменшенням об'ємів виробництва у громадському секторі.

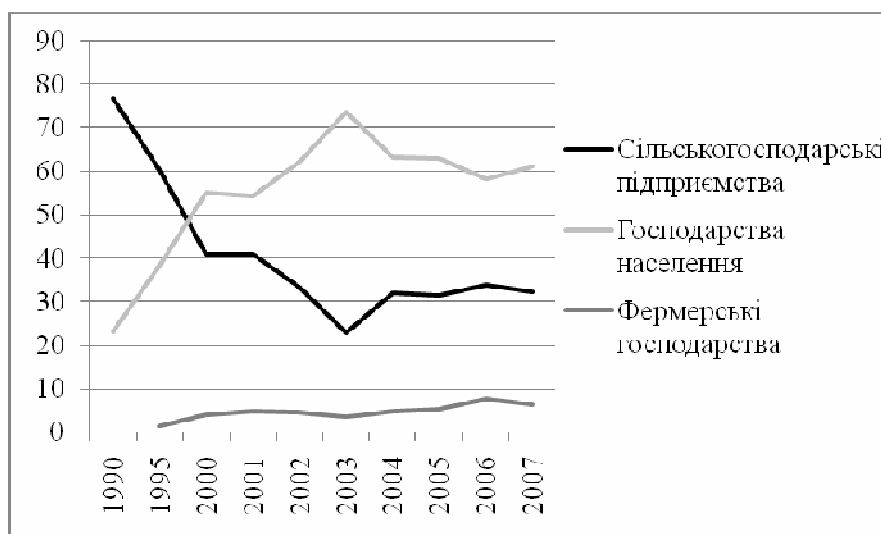


Рис. 1. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції різних видів господарств

ОГН спеціалізується на виробництві рентабельної продукції. Із-за диспаритету цін переважний напрям в особистому секторі отримала рослинницька галузь. Для ОГН властива перевага ручної праці над машинним виробництвом, що впливає на продуктивність праці в цьому секторі господарств.

**Висновки.** Проведений аналіз свідчить про існування значної кількості різних форм господарювання різних форм власності. Динаміка змін свідчить про значне скорочення виробництва в громадському секторі та збільшення частки виробництва сільськогосподарської продукції в ОГН. Необхідно відзначити, що найбільш виправданим в сучасних умовах є існування багатокладного сільського господарства з інтенсивними інтеграційно-кооперативними

процесами, спрямовані на укрупнення господарств (зокрема, фермерських) і створення нових виробничих формувань. Для господарств, які володіють незначними земельними ділянками, доцільним є кооперування між собою. Враховуючи той факт, що більшість фермерських господарств володіють незначними за площею сільськогосподарськими угіддями, вважаємо за доцільним розвиток кооперативних об'єднань, існування яких дозволить спільно використовувати наявні в них матеріальні ресурси. Особливо це стосується використання вкорочених сівозмін та чергування вирощування сільськогосподарських культур (для запобігання значного виснаження ґрунтового покриву) між господарствами (фермерами).

#### Література

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Луценко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. — К.: ННЦ, 2005. — 424 с.
2. Богадьорова Л.М. Особливості та фактори розвитку особистих господарств Херсонської області // Географія і сучасність. Зб. наук. праць. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2005. — Вип. 14. — С. 147-154
3. Копитко В.І. Реформування та регулювання економіки регіонального АПК: Монографія. — Львів, 2005. — 550 с.
4. Мармуть Л.О. та ін. Проблеми становлення фермерських господарств Херсонської області / Л.О. Мармуть, С.В. Скрипник, М.А. Негров // Таврійський науковий вісник: Зб. наукових праць. — Херсон: Айлант, 2000. — Вип. 16. — С. 137-142
5. Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкових умовах. — К.: ІАЕ, 2002. — 518 с.

6. Сільськогосподарські підприємства: реорганізація та створення: Зб. нормативних актів / Упорядник О.В. Бойко, А.І. Дмитрієв, П.І. Матвієнко. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 480 с.
7. Статистичний щорічник Херсонської області за 2007 рік. – Херсон: Головне управління статистики у Херсонській області, 2008. – 509 с.

© Саркісов А., 2009

УДК 911.3

Ірина Скрыль

## ФУНКЦІЇ ТУРИЗМУ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті розглядаються питання туризму з точки зору його багатоаспектності і поліфункціональності. Як ефективна галузь господарства, туризм виконує економічні функції. Але в умовах глобальної кризи, духовної спустошеності на перший план виходять соціальні функції туризму.

*Ключові слова:* туризм, функції туризму, дитячо-юнацький туризм.

**Ірина Скрыль. ФУНКЦИИ ТУРИЗМА: СОЦИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ.** В статье рассматриваются вопросы туризма с точки зрения его многоаспектности и полифункциональности. Как эффективная отрасль хозяйства, туризм выполняет экономические функции. Но в условиях глобального кризиса, духовной опустошенности на первый план выходят социальные функции туризма.

*Ключевые слова:* туризм, функции туризма, детско-юношеский туризм.

**Irina Skryl. FUNCTIONS OF TOURISM: SOCIAL MEASURING.** In article are examined questions of tourism from the point of view of a plenty of its aspects and functions. As the effective branch of economy, tourism carries out economic functions. But in conditions of global crisis, a spiritual devastation, social functions of tourism come on the foreground.

*Keywords:* tourism, functions of tourism, child-youth tourism.

**Актуальність теми дослідження.** В сучасних умовах зростає місце і роль туризму в житті суспільства, держава проголошує його одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки. Туризм одночасно виступає як динамічна і розгалужена індустрія, система організації подорожей, спосіб задоволення потреб тощо. В умовах глобалізаційних процесів актуальним стає аналіз соціальної, освітньої, комунікативної, екологічної функції туризму. В цьому контексті туризм здатен вирішувати низку соціальних, екологічних проблем, гармонізувати взаємодію людини і суспільства, суспільства і природи. Крім того, аналіз цих функцій є важливим з точки зору потреб дитячо-юнацького туризму.

**Метою статті** є аналіз функцій туризму як соціального явища, розкриття ролі цих функцій у вирішенні ряду соціальних, екологічних, освітньо-виховних проблем суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Значну увагу на питаннях поліфункціональності туризму зосереджували у своїх працях вітчизняні вчені О.О.Любіцева, О.Г.Топчієв, Л.Т.Шевчук. Як важливий чинник міжіндивідуальної та кроскультурної

комунікації туризм розглядають І.Ф.Курас, Г.І.Горак, М.М.Кисельов, В.С.Пазенок та ін.

**Виклад основного матеріалу.** Туризм є поліфункціональним видом людської діяльності. Поліфункціональність туризму, за О.Любіцевою, відображається комплексним характером мотивації, що спонукає людину до подорожі, і комплексністю в організації подорожей та обслуговуванні туристів [1,с.10].

Серед основних функцій туризму виділяють рекреаційну, соціальну, культурну, екологічну, економічну, просвітницьку, виховну та ін.

Як зазначає О.Бейдик, рекреація як біологічна функція та соціальне надбання сама є поняттям широким і поліаспектним.

Ряд вчених розглядають туризм як мобільну складову рекреації. Рекреаційну функцію туризму можна трактувати як фізіологічну (з точки зору відновлення фізичних сил, оздоровлення, відпочинку) та психологічну зміну місця оточення, набуття нових вражень та відчуттів, релаксацію.

Підвищення рівня освіти та загальної культури шляхом знайомства з культурою, побутом, природою інших народів, окремих



регіонів складає сутність культурної функції туризму [1,с.9].

Туризм як форма організації дозвілля доступна лише певній частині населення, яка має вільний час та матеріальні можливості для подорожей. Тобто, подорожування виступає ознакою певного способу життя, фіксатором соціального статусу[1,с.9]. Доступність туристичних послуг для масового споживача, залучення нових категорій населення до туризму посилює його соціальну функцію.

Все більшого значення набуває екологічна функція туризму. З одного боку, туризм споживає природно-рекреаційні блага і напряду зацікавлений в їх збереженні. З іншого боку, зростання попиту призводить до збільшення антропогенного тиску на територіальні рекреаційні системи[1,с.9]. Саме тому захист довкілля є невід'ємною складовою розвитку туризму, однією з ключових засад його сталого розвитку.

Істотною є економічна функція туризму. Індустрія туризму – це міжгалузевий комплекс, спрямований на задоволення туристичних потреб населення, це ефективна галузь господарства, що відіграє дедалі більшу роль як в національних економіках, так і в світовій торгівлі послугами [1,с.10]. Щоправда, зараз все більше говорять про переосмислення ролі туризму в житті людини, переорієнтацію від його розуміння як економічного явища з отриманням великих прибутків та задоволення потреб платоспроможних споживачів до трактування туризму як соціокультурного явища, яке є складовою суспільних глобалізаційних процесів.

Зростає помітний вплив туризму на суспільне життя і культуру багатьох країн. Л.Шевчук наголошує на таких функціях туризму: інтегративна (об'єднання людей за інтересами у процесі відпочинку); комунікативна (можливість спілкування людей під час відпочинку); регулятивна (забезпечує поведінку людини за наперед визначеною схемою у період відпочинку); світоглядна (дає змогу уявити картину світу завдяки новим враженням, здобутим під час відпочинку) [4,с.289].

Сьогодні все більшого розповсюдження набуває філософський, суспільний під-

хід до визначення функцій туризму, основними з яких називають антропологічну, комунікативну, культурологічну, екологічну, соціальну.

Туризм належить до такого типу діяльності, суб'єктом якої завжди є людина, що прагне реалізувати власні наміри і цілі у процесі подорожі. Туризм, наповнений людиноцентрованим змістом, справляє розвиваючий і збагачуючий вплив на особистість, тим самим виявляючи своє антропологічне значення[3,с.22].

Туризм – це спілкування між людьми, це прояв таких якостей, як взаємодія, взаємоповага, коректність, і, як наслідок, формування комунікативної культури особистості. Саме туристські комунікації дозволяють встановлювати стосунки невимушеного, добровільного спілкування, заснованого на довірі, щирості, добродійності[3,с.24]. В цьому сенсі туризм має багато можливостей для розв'язування цілої низки проблем суспільства.

Сучасна особистість має вчитися культурі цивілізованих подорожей. Ознайомлення з культурою, звичаями, здобутками інших народів збагачує духовність особистості, з'являється розуміння іншого соціокультурного середовища[3,с.143].

Як окрему наукову категорію ряд вчених розглядає культурологію в туризмі – культурні трансформації особистості в контексті її перебування в інших соціокультурних середовищах [3,с.271].

Філософський підхід тлумачить екологічну функцію туризму таким чином, що лише екологічно компетентна людина здатна оцінити достоїнства культурного чи природного ландшафту, де вона подорожує, і всі інші функції туризму мають безпосереднє відношення до проблем екології.

Генеральний секретар Всесвітньої туристської організації Франческо Франжіаллі особливо наголошує на соціальних аспектах розвитку туризму. Туризм може багато в чому сприяти зростанню добробуту, подоланню бідності та забезпеченню сталого розвитку [3,с.282].

Враховуючи багаторічний досвід роботи у галузі дитячо-юнацького туризму, дослідження діяльності центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді України,

вважаємо за доцільне виокремити функції дитячо-юнацького туризму, що пов'язано з віковими, психологічними, соціальними особливостями цієї категорії населення.

### 1. Доступність та соціальна функція.

У 2007 році у позашкільних закладах Харківщини працювали 857 бюджетних гуртків (87 на облСЮТур) в них займалися 14 341 учнів (1560 на облСЮТур). Важливо, що дитина має вибір з 23 найрізноманітніших профілів туристсько-краєзнавчих гуртків. Гуртківці на заняттях отримують основні навички з техніки пішохідного туризму, лижного туризму, велотуризму тощо. Заняття краєзнавством дають можливість отримати знання з історії, культури, географії, гео-

логії рідного краю, підготуватись до здійснення туристсько-краєзнавчої подорожі. В доступності проявляється соціальна функція туризму, до занять в гуртках залучаються вихованці з різними соціальними можливостями, найчастіше з малозабезпечених сімей.

**2. Пізнавальна функція.** У 2007 році 1886 юних туристів-краєзнавців Харківщини брали участь у ступеневих, категорійних походах, 2150 учнів подорожували по путівках облСЮТур до інших міст України. Останніми роками активізувалася екскурсійна робота з учнівською молоддю, про це свідчать дані таблиці.

Таблиця 1

Кількість автобусних екскурсій здійснених через обласну станцію юних туристів

|                                | 2005 рік | 2006 рік | 2007 рік |
|--------------------------------|----------|----------|----------|
| Кількість автобусних екскурсій | 150      | 284      | 254      |
| Кількість учнів в них          | 6 000    | 11 580   | 10 036   |

Загалом у 2008 році активними формами туристсько-краєзнавчої роботи охоплено 35 295 учнів Харківщини, що складає 14% від загальної кількості учнівської молоді, що значно вище середнього показника по Україні (7%).

Під час туристсько-краєзнавчої подорожі зливаються в єдине ціле історія, культура, географія того регіону, яким подорожують юні туристи. Така подорож передбачає відвідування найбільш привабливих природних територій, історичних місць, музеїв, культових споруд.

**3. Комунікативна функція.** Туристсько-краєзнавчий гурток – це колектив, в якому дитина вчиться спілкуватися, а під час подорожі разом з товаришами спільно вирішувати різноманітні питання. Це загартовує молодь для подальшого дорослого життя, відбувається процес виховання у колективі. Крім того, під час подорожі гуртківці спілкуються з місцевими жителями, зав'язують нові контакти, знаходять друзів.

**4. Екологічна функція.** Гуртківці позашкільних закладів разом з керівниками організують екологічні тропи, беруть участь у екологічних акціях „Першоцвіті Харківщини”, „Замість ялинки - букет”, „Обережно - яр”. Екологічному вихованню сприяють

екологічні екскурсії до НПП „Гомільшанські ліси”, до заповідних куточків Харківщини: с. Коробові Хутори, с. Гайдари (Зміївський район), гора Кременець (Ізюмський район) тощо.

Колективне перебування в організованих туристських групах сприяє формуванню дбайливого ставлення до природи, оскільки діє принцип взаємовідповідальності кожного за вчинене в природному середовищі. Крім того, для гуртківця важливо, що про нього та його вчинки будуть думати товариші, і це також стимулюючий фактор для бережливого ставлення до природи.

**5. Виховна функція.** Могутнім фактором виховання є сам дитячий туристський колектив, в якому гуртківець може перебувати не один рік. Але найбільше ця функція проявляється під час туристсько-краєзнавчої подорожі. Дитина потрапляє в незвичні для себе умови, їй потрібно проявити самостійність, зібраність, взаємодопомогу, доброзичливість, а часто і силу волі для подолання труднощів.

В поході гуртківець включається в процес самообслуговування, велику роль відіграє і трудове виховання.

«Якщо у тебе немає вчителя, ним може стати подорож» - так каже давнє прислів'я.

**6. Оздоровча функція.** Вихованці туристсько-краєзнавчих гуртків отримують системну фізичну підготовку протягом всього року в спортивних залах, під час практичних занять і одноденних походів, у профільних туристських таборах та багатоденних туристсько-краєзнавчих експедиціях.

**Висновки.** Отже, можна зробити висновок, що в умовах прогресуючої духовної

спустошеності, відсутності моральних орієнтирів, зростаючої соціально-політичної нестабільності дитячо-юнацький туризм та краєзнавство стають головними чинниками формування всебічно розвинутої особистості з активною життєвою позицією, національною самосвідомістю, загартованою фізично і духовно.

Таким чином, на сьогоднішній день серед функцій туризму повинно зростати значення соціальної, ширше – говорити про окремий напрямок – соціальний туризм.

#### Література

1. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти)-К.: «Альтерпрес», 2002. – 436 с.
2. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544с.
3. Філософські нариси туризму: Науково-навчальне видання /За редакцією докт.філос.наук, професора, члена-кореспондента НАН України Пазенка В.С. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 328 с.
4. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник. – К.: знання, 2007. - 349с.

© Скриль І., 2009

УДК 911.3+556.38

Варвара Жемерова

## СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано проблеми використання водних ресурсів у Харківській області. Виявлено соціально-господарські аспекти цих проблем. Зазначено, що проблеми водопостачання у регіоні можна вирішити, якщо збільшити використання підземних вод. До переліку соціальних питань, які необхідно дослідити, входять: зв'язок між якістю води та захворюваністю, розповсюдження лікувальних вод по території області і створення нових санаторіїв на їх основі, просвітницька робота серед населення.

**Ключові слова:** водно-ресурсний потенціал, водні ресурси, водозабезпеченість, підземні води, лікувальні води.

**Варвара Жемерова. СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ.** Проанализированы проблемы использования водных ресурсов в Харьковской области. Выявлены социально-хозяйственные аспекты этих проблем. Отмечено, что проблемы водоснабжения в регионе можно решить, если увеличить использование подземных вод. В число социальных вопросов, которые необходимо исследовать, входят: связь между качеством воды и заболеваемостью, распространение лечебных вод по территории области и создание новых санаториев на их основе, просветительская работа среди населения.

**Ключевые слова:** водно-ресурсный потенциал, водные ресурсы, водообеспеченность, подземные воды, лечебные воды.

**Varvara Zhemerova. SOCIAL-GEOGRAPHICAL PROBLEMS OF THE USE OF WATER RESOURCES OF KHARKOV REGION.** The problems of the use of water resources in the Kharkov region are analyzed. The social-economic aspects of these problems are exposed. It is marked that problems of water-supply it is possible to decide in a region, if to increase the use of underwater. Among the number of social items which must be explored, are following: connection between quality of water and morbidity, distribution of medical waters for territories of region and creation of new sanatoriums on their basis, outreach activities in the midst of a population.

**Keywords:** water-resource potential, water resources, water probability, underwater, medical waters.

**Актуальність проблеми.** Вода має велике значення в економічному житті суспі-

льства. У наш час людина залучає у процес матеріального виробництва все більші обся-

ги природних ресурсів, які надають можливість виробництва необхідних для життя благ. Одним із головних природних ресурсів є вода. Тому на державному рівні ведеться постійний контроль і облік водних ресурсів [1, 6]. Проте на регіональному рівні ця проблема ще недостатньо вивчена, а тому потребує ряд додаткових досліджень, оцінних робіт та експертиз. Актуальним залишається питання стосовно підрахунку величини водно-ресурсного потенціалу як в цілому для Харківської області, та і для її адміністративних районів. Також дуже гострою проблемою стає нестача питної чистої води. Через усе більше та глобальне забруднення поверхневих вод підземні води глибоких горизонтів, які добре захищені від забруднення, є бажаними для водоспоживання. Проте використання підземних вод у нашому регіоні залишається відносно обмеженим через недостатню вивченість цього ресурсу.

Виходячи з цього, розробка теоретико-методологічних і методичних основ географії водно-ресурсного потенціалу як складової фізичної, економічної та соціальної географії, їх практична реалізація в умовах великого регіону є актуальним напрямом наукових досліджень, який вимагає швидкого та першочергового вирішення. Це відповідає потребі комплексного вивчення і точного обліку водно-ресурсного потенціалу області, визначення тісноти залежності багатьох соціально-економічних проблем від наявності, якості та використання водних ресурсів.

**Мета статті** – проаналізувати проблеми водопостачання у Харківському регіоні, виявити соціально-господарські аспекти цих проблем.

**Вихідні передумови.** Біля джерел становлення географічного ресурсознавства та дослідження водних ресурсів стояли М.М. Баранський і М.М. Колосовський. Положення про більшу або меншу корисність чи некорисність тих чи інших умов для того чи іншого промислового підприємства залишається лише загальною фразою, поки не буде проведена оцінка, вважає М.М. Баранський. Великий внесок у дослідження водних ресурсів у колишньому СРСР зробив О.О. Мінц, яким було висунуті новаторські ідеї і

концепції в галузі економічної оцінки і раціонального використання природних ресурсів, їх територіальних поєднань. Результати основних економіко-географічних досліджень і оцінювання природних ресурсів, їх потенціалу закладені в працях М.М. Паламарчука, І.Б. Горленко, Л.Г. Руденка, А.П. Голікова. Важливим напрямом економіко-географічного аналізу природних ресурсів є дослідження Г.О. Приваловської, які присвячені з'ясуванню механізму взаємозв'язку природних ресурсів з виробничо-територіальною структурою промисловості. Вагомий внесок у дослідження водних ресурсів був зроблений А.В. Яциком, яким були розраховані водозабезпеченість і водоспоживання окремих груп споживачів водних ресурсів.

**Виклад основного матеріалу.** У наш час поняття «водно-ресурсний потенціал» не має однозначного тлумачення.

Потенціал (від лат. *potencia* - сила) у широкому значенні – «наявні засоби, запаси, джерела, які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певної мети, здійснення плану, вирішення якого-небудь завдання; можливість окремої особи, суспільства, держави в певній області – економічний потенціал»; «сукупність усіх наявних можливостей, засобів в певній галузі, сфері».

Ресурси (від фр. *ressource* – допоміжний засіб), кошти, цінності, запаси, можливості. Як видно з наведених кореневих слів, поняття «потенціал» і «ресурси» дуже близькі за змістом або й співпадають [5].

Водні ресурси широко використовуються у нашій країні, проте досі існує багато думок стосовно того, що включає в себе це поняття. У сучасній науці і практиці існує декілька визначень поняття «водні ресурси». В самому широкому значенні під водними ресурсами розуміють усі води нашої планети, що перебувають у вільному стані тобто води поверхневого та підземного стоку, вологу в ґрунті, води гірських і польярних льодовиків, штучно створених водних об'єктів, океанічні, морські та атмосферні води. Але особливий інтерес для добре освоєних регіонів являють підземні води.

Найбільше водних ресурсів на одного жителя споживають у Харківській області

такі райони: Чугуївський (0,344 тис. м<sup>3</sup>/рік), Зміївський (0,325 тис. м<sup>3</sup>/рік), Первомайський (0,219 тис. м<sup>3</sup>/рік), Барвінківський (0,164 тис. м<sup>3</sup>/рік), Печенізький (0,160 тис. м<sup>3</sup>/рік) та Шевченківський (0,131 тис. м<sup>3</sup>/рік). Найменше – Зачепилівський (0,012 тис. м<sup>3</sup>/рік), Сахновщинський (0,015 тис. м<sup>3</sup>/рік), Нововодолазький (0,018 тис. м<sup>3</sup>/рік), Валківський (0,019 тис. м<sup>3</sup>/рік). Середній показник для Харківської області – 0,102 тис. м<sup>3</sup>/рік. На даний час водоспоживання районів області не перевищує їх природну забезпеченість. Але єдиним районом, для якого споживання водних ресурсів більше, ніж його водозабезпеченість власними ресурсами, є Харківський район. Тут щорічно споживається на одну особу 0,101 тис. м<sup>3</sup> води, а водозабезпеченість поверхневими водами на одного мешканця складає лише 0,08 тис. м<sup>3</sup> [3]. Проблема Харківського району можна вирішити, якщо збільшити використання підземних вод. І для районів, де природна забезпеченість поверхневими водами не є значною, використання підземних вод для водоспоживання надасть великий плюс.

Споживання підземних вод глибоких горизонтів (як правило, вони чистіші за поверхневі води) є більш корисним для людини та її здоров'я і довголіття, тому що питна вода в організмі людини виконує такі важливі функції: зберігає структуру і функції ДНК, здійснює доставку кисню у клітини, важлива для виробництва протеїнів, захищає кістки та суглоби, регулює температуру тіла, постачає воду у клітини, підтримує імунну систему та багато ін. Вода, яку ми споживаємо, обов'язково повинна бути чистою. Звісно, чим чистіша вода, тим людина здоровіше. Захворювання, які передаються через забруднену воду, викликають погіршення здоров'я, інвалідність та загибель багатьох людей, особисто дітей. В результаті забруднення поверхневих вод насамперед передаються людині такі хвороби, як черевний тиф, дизентерія, холера, анкілостомоз. Через воду може передаватися інфекційна жовтуха, туляремія, водна лихоманка, поліомієліт. Іноді через воду існує ризик зараження лямбліями, які поражають тонкий кишечник та печінку. Ми вважаємо, що висока захворюваність у багатьох районах

Харківської області [4] пов'язана із неякісною питною водою.

Все це вимагає пошуку нових джерел питної води. Звичайно, для нашого регіону такими водами є підземні води. На даний момент ресурси підземних вод оцінюються такими величинами (табл.1).

Найбільші прогнозні ресурси підземних вод у Балаклійському, Харківському та Валківському районах. Найменші – у Коломацькому, Шевченківському та Печенізькому районах, що, можливо, пов'язано із недостатньою розвідкою підземних вод.

У цілому, Харківська область має достатні ресурси підземних вод. Це зумовлено тим, що її територія знаходиться у межах Дніпровсько-Донецької тектонічної западини, яка утворює основну частину великого Дніпровсько-Донецького артезіанського басейну. Їх прогнозні запаси складають 1431,6 млн. м<sup>3</sup>/рік, із них затверджені – 385,5 млн. м<sup>3</sup>/рік. Забір прісних підземних вод здійснюється у кількості 0,168 км<sup>3</sup> на рік. За сумарними запасами підземних вод Харківська область займає п'яте місце в Україні. Особисто багато артезіанських вод споживає Харків. Водонасні горизонти, чергуючись із водотривкими шарами, мають значні ресурси високоякісних вод, які є придатними для різних видів господарського використання. Але найбільша їх цінність – для господарсько-питного водопостачання.

Основні комплекси водонасних горизонтів, придатних для споживання, на більшій частині території області, приурочені до відкладів крейдової, палеогенової та неогенової систем. На півдні області придатними для водопостачання є водонасні горизонти, що розташовані також у тріасових та юрських відкладах.

У межах Харківської області, як і всього артезіанського басейну Дніпровсько-Донецької западини, за якістю підземних вод у вертикальному розрізі виділяють дві зони: зону прісних вод, які широко використовуються для питних і господарчих цілей (її глибина досягає 1000 м), та зону солоних вод і розсолів, яка залягає глибше (ці води представляють інтерес як промислова сировина, а також використовуються для лікарських цілей). Прісні питні води верхньої зони, які використовуються для водопоста-

чання, представлені такими водоносними горизонтами: новопетрівським, бучацько-канівським, межигірським, крейдово-

мергельним та сеноман-нижньокрейдовим [2].

Таблиця 1

## Підземні води Харківської області

| Адміністративні райони | Прогнозні ресурси, млн.м <sup>3</sup> | Забезпеченість прогнозними ресурсами одного жителя, тис.м <sup>3</sup> на рік | Затверджені експлуатаційні запаси, млн.м <sup>3</sup> /рік |
|------------------------|---------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|
| Балаклійський          | 242,2                                 | 2,69                                                                          | 125,0                                                      |
| Барвінківський         | 18,1                                  | 0,59                                                                          | 2,50                                                       |
| Близнюківський         | 29,4                                  | 1,20                                                                          | _*                                                         |
| Богодухівський         | 46,4                                  | 1,02                                                                          | 5,5                                                        |
| Борівський             | 14,5                                  | 0,71                                                                          | 2,4                                                        |
| Валківський            | 127,6                                 | 3,62                                                                          | -                                                          |
| Великобурлуцький       | 13,8                                  | 0,51                                                                          | -                                                          |
| Вовчанський            | 67,6                                  | 1,27                                                                          | 7,1                                                        |
| Дворічанський          | 62,1                                  | 2,91                                                                          | -                                                          |
| Дергачівський          | 44,4                                  | 0,45                                                                          | 25,3                                                       |
| Зачепилівський         | 20,9                                  | 1,15                                                                          | -                                                          |
| Зміївський             | 59,9                                  | 0,75                                                                          | 16,1                                                       |
| Золочівський           | 58,4                                  | 1,8                                                                           | -                                                          |
| Ізюмський              | 62,7                                  | 0,81                                                                          | 24,4                                                       |
| Кегичівський           | 20,9                                  | 0,90                                                                          | -                                                          |
| Коломацький            | 8,4                                   | 0,96                                                                          | -                                                          |
| Красноградський        | 26,1                                  | 0,53                                                                          | 11,3                                                       |
| Краснокутський         | 47,0                                  | 1,47                                                                          | -                                                          |
| Куп'янський            | 45,9                                  | 0,51                                                                          | 22,4                                                       |
| Лозівський             | 33,6                                  | 0,31                                                                          | 12,2                                                       |
| Нововодолазький        | 54,4                                  | 1,39                                                                          | -                                                          |
| Первомайський          | 37,2                                  | 0,72                                                                          | 5,6                                                        |
| Печенізький            | 11,5                                  | 1,01                                                                          | -                                                          |
| Сахновщинський         | 23,4                                  | 0,92                                                                          | -                                                          |
| Харківський            | 205,0                                 | 0,12                                                                          | 107,4                                                      |
| Чугуївський            | 51,6                                  | 0,60                                                                          | 18,3                                                       |
| Шевченківський         | 9,6                                   | 0,42                                                                          | -                                                          |
| Разом:                 | 1440,6                                | 0,49                                                                          | 385,5                                                      |

\_\* - дані відсутні

Підземні води розвідані в області на 17 родовищах із 30 водозаборами, з яких на 21 водозаборі ведеться видобуток води, що використовується для господарсько-питного, виробничо-технічного водопостачання і для забезпечення водою населених пунктів. Усього в області нараховується 3161 свердловина.

Широке розповсюдження на території Харківської області мають мінеральні води. При цьому мінеральні (лікувальні) води зу-

стрічаються як серед прісних, так і високо мінералізованих вод. У Харківській області існують санаторії, головним багатством яких є мінеральні води. Наприклад, санаторій «Бермінводи» - один із найстаріших в Україні. Славу курорту приносить потужне джерело мінеральної води «Березівська» з унікальним хімічним складом. У санаторії лікують хвороби сечостатевої системи, захворювання периферичної нервової системи, захворювання органів травлення, пору-

шення ендокринної системи та ін. Таким чином, підземні води регіону можуть використовуватися не тільки як питний, але й лікувальний ресурс.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Для того, щоб вирішувати ряд господарських задач, пов'язаних із водопостачанням у Харківській області, необхідно не тільки досліджувати ступінь забру-

днення води, але й вирішувати низку соціальних питань. Серед них – зв'язок між якістю води та захворюваністю, розповсюдження лікувальних вод по території області, рекомендації щодо створення нових санаторіїв на базі місцевих лікувальних вод, просвіта населення тощо. Над цими питаннями будуть зосереджені наші подальші дослідження.

#### *Література*

1. Водний фонд України / За ред. В.М.Хорєва. – К.: Ніка-центр, 2001. – 392 с.
2. Водообмен в гидрогеологических структурах Украины / Под ред. В.М. Шестопалова. – К.: Наукова думка, 1989. – 288 с.
3. Клименко В.Г. Територіальні особливості водно-ресурсного потенціалу Харківської області // Вісник Харків. нац. ун-ту. № 824. Вип..29. Геологія – географія – екологія. Харків, 2008. – С.127-130.
4. Нємець Л.М., Баркова Г.А., Нємець К.А. Медична галузь Харківської області: територіальні особливості, проблеми та шляхи вдосконалення (суспільно-географічні аспекти): монографія. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 224 с.
5. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал території: Автореф. дис. ... канд.. геогр.. наук. – К., 1981. – 17 с.
6. Руденко В.П., Вацеба В.Я., Соловей Т.В. Природно-ресурсний потенціал природних областей України .- Чернівці: Рута, 2001. – 268 с.

© Жемерова В., 2009

## СТРУКТУРНИЙ КАРКАС ФЛЮВІАЛЬНОГО РЕЛЬЄФУ ЯК ПРОСТОРОВА ОСНОВА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ

Важливим засобом підтримки геосистемного балансу та екологічної безпеки є раціональна організація території у формі екологічної мережі. Структуроформуюче значення для земель екологічної мережі відіграє реальний природний ландшафтний каркас території. Внаслідок збереження його у відносно незмінному стані, на більшій частині території України екологічна мережа прив'язана до флювіальної, що визначає її конфігурацію та шляхи просторової оптимізації.

Ключові слова: флювіальний рельєф, структурна мережа флювіального рельєфу, територіальний менеджмент, екомережа.

**Віталій. Бережний. СТРУКТУРНИЙ КАРКАС ФЛЮВІАЛЬНОГО РЕЛЬЄФА КАК ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ОСНОВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СЕТИ.** Важным средством поддержки геосистемного баланса и экологической безопасности является рациональная организация территории в форме экологической сети. Структуроформирующее значение для земель экологической сети играет реальный природный ландшафтный каркас территории. В результате сохранения его в относительно неизменном состоянии, на большей части территории Украины экологическая сеть обусловлена флювиальной, что определяет ее конфигурацию и пути пространственной оптимизации.

Ключевые слова: флювиальный рельеф, структурная сеть флювиального рельефа, территориальный менеджмент, экологическая сеть.

**Vitaliy Berezhnyi. THE STRUCTURAL FRAMEWORK OF FLUVIAL TOPOGRAPHY AS A SPATIAL BASIS OF TERRITORIAL MANAGEMENT OF ECOLOGICAL NETWORK. SUMMARY.** Rational organization of territory as an ecological network is the important tool of support of geosystem balance and ecological safety. The real natural landscape framework of territory have the structure-formative significance for ecological network. As a result of saving of it in the least unchanging condition, on greater part of the territory of Ukraine an ecological network is conditioned by fluvial network. It determines configuration and means of spatial optimization of ecological network.

Keywords: fluvial topography, structural network of fluvial topography, territorial management, econetwork.

**Вступ.** Донедавна проблеми екологічної безпеки намагались розв'язувати дедалі більш докладним моніторингом джерел і ареалів техногенних навантажень на довкілля, їх регламентацією і нормуванням. Додатково використовували показник частки природно-заповідного фонду (ПЗФ). Вважалося, що регіони, які ведуть якісний моніторинг всіляких забруднень і регламентують їх, а також мають ПЗФ на рівні близько 5% території, ведуть правильну екологічну політику і достатньою мірою формують свою екологічну безпеку.

Натепер у розумінні цієї проблеми з'явився новий чинник – краща чи гірша планувальна організація території, зокрема наявність чи відсутність природного каркасу екологічної безпеки території у формі екологічної мережі. Добре відомі загальноєвропейська та національна стратегії створення такої мережі [6,14]. Найважчим є регіональний її блок, а особливо – ієрархічно найнижчий місцевий, саме на якому загальнодержавні стратегії набувають конк-

ретного „проектного наповнення”. Він є предметом землевпорядкування, або за сучасною термінологією – територіального менеджменту [3].

Все кращому пізнанню природно-антропогенного довкілля та можливостей його оптимізації сприяє дослідження рельєфу. Рельєф усе більше розглядається як об'єкт геоекологічний, разом з людиною, бо формує умови її життя. Підходи до оцінювання рельєфу як визначального чинника середовища буття людини розглядаються екологічною геоморфологією [8,10,11].

**Метою** даної роботи є дослідження властивостей та рис екологічної мережі залежно від структурного каркасу рельєфу території.

**Виклад основного матеріалу.** Екологічна мережа є територіальною системою, що утворюється сукупністю місцепроживань, пов'язаних просторово та функціонально за допомогою потоків речовин (перш за все біогенів), вологи, тепла, міграцією рослин і тварин у просторі природних комплексів, що мають особливу цінність для



збереження як біологічного так і в цілому ландшафтного різноманіття, підтримки геосистемного балансу, у тому числі середовища життя людини. Такий, більш широкий варіант розуміння екологічної мережі [3], на відміну від суто біоцентричного її сприйняття, найбільш прийнятний для нас. З нього ми помічаємо басейнову приуроченість екологічної мережі, бо ж процеси вологообміну, міграції речовин у формі так званих літодинамічного та хемодинамічного потоків, як форма енергомасообміну взагалі, визначені водозбірною організацією рельєфу.

Отже, водозбірний басейн і його каркас — флювіальна мережа (тальвег як осередок флювіального процесу і вододіл як зона його затухання, що водночас може змінюватись, еволюціонувати) все більше набуває, за висловлюванням М.Д. Гродзинського, ландшафтознавчого значення[4], а так як ландшафтний каркас є основою екологічної мережі, що переконливо доводиться у роботі [1], то і екомережного. Басейнова конфігурація ландшафтного каркасу екологічної мережі, таким чином, визначається рядом стабільних водотоків у ньому.

Які елементи утворюють екологічну мережу. За сучасними уявленнями, наприклад [5], це природні регіони (ядра), коридори, буферні зони.

*Природні регіони* - це „ядра” екологічної мережі, заповідні та інші природоохоронні території з малозміненими господарською діяльністю природними комплексами та екосистемами. Найбільше значення у формуванні природних ядер можуть мати місця злиття долин (у флювіальній мережі їм топологічно відповідають «трійники», утворені трьома структурними ланками рельєфу). Для таких місць характерне суттєве розширення результуючої долини, а також насичення енерго-, масо- та інформаційними потоками з двох долин нижче рангом, що можуть «дренувати» зовсім різні зональні ландшафтні утворення.

*Природні коридори* - ділянки лінійної форми, що певною мірою зберігають свій природний стан і які з'єднують ядра екологічної мережі між собою, забезпечують необхідні природно-біологічні комунікації та взаємодії між ними. Саме їм належить

ключова роль у цілісності екологічної мережі. Елементами коридорів і виступають лінійно витягнуті елементи яружно-балкової мережі.

Функції екологічних коридорів найбільш виразно проявляються у лінійно витягнутих заплавах та схилових ландшафтах[1]. Окрім цього схили відрізняються різкою контрастністю умов та є екзогенно динамічними, що посприяло меншій їх розораності і, відповідно, збереженню у природному стані.

Водночас, заплави, відрізняються крихкістю у екосистемному відношенні, поряд з місцями сильним техногенним навантаженням (розораність та ураженість славнозвісним долиним способом розселення, що повсюдно домінує в Україні).

*Буферні зони* захищають природні регіони (ядра) та природні коридори від інтенсивних господарських навантажень. У багатьох роботах, наприклад[2,3], йдеться про оптимальність розмірів буферної зони, залежно від розмірів та форми ядра, які природньо можуть бути визначені розмірами «балочно-долинного» коридору.

Залежно від цього можливі два ідеалізовані варіанти розміщення об'єктів ПЗФ (рис.1):

1. Варіант за існуючою буферною зоною ядра: об'єкт природно-заповідного фонду має характерний розмір, форму (чим ближче до круга, тим мінімальніше переміщення через об'єкт і спільні межі з довколишніми ландшафтами) і розміщення, що визначаються існуючими розмірами коридору чи ландшафтів оточення.

2. Варіант за внутрішніми відмінностями у коридорі, більш близький до реальних умов: потенційними об'єктами ПЗФ є найбільш репрезентативні, середовищетоформуючі у біологічному чи ландшафтному відношенні території, що можуть бути розташовані залежно від ситуації в будь-якій точці коридору так, що перехідна зона між об'єктом ПЗФ та територіями значного антропогенного навантаження на відповідає вимогам оптимальної буферної зони. Через це першочерговою умовою її забезпечення є відчуження частини інтенсивно експлуатованих земель- земель консервації чи реставрації.

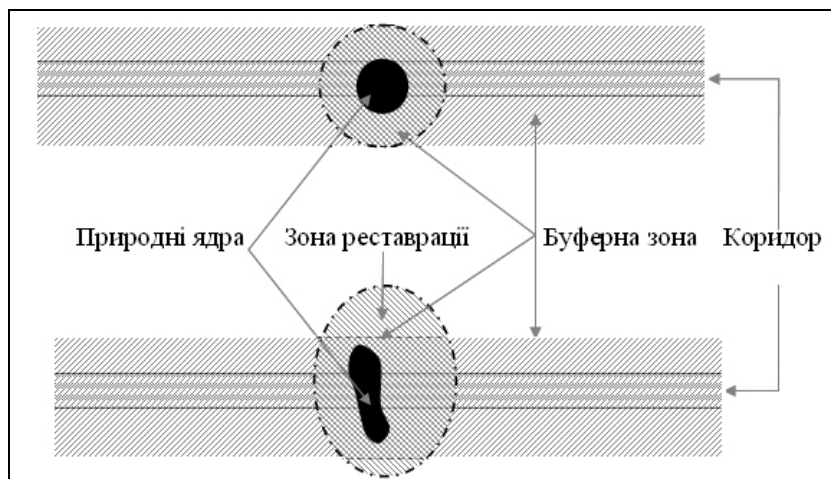


Рис1. Структурні елементи екологічної мережі у випадках різної форми і розміщення біоцентру

Враховуючи значну перетвореність довкілля на території України, обов'язковою умовою проектування екологічної мережі є оптимізація її ландшафтного каркасу, доповнення його штучними елементами, що є задачами територіального менеджменту екологічної мережі та об'єктів природно-заповідного фонду[7, 12].

Для територіального менеджменту характерні наступні риси:

- він виходить не з абстрактно-модельних уявлень, відірваних від реальної місцевості, а враховує найдрібніші особливості (рівня підурочищ та урочищ ландшафтної структури території);

- враховує ту прикру обставину, що більшість земель вже розпайовані та передані у приватну власність, отже, проектування повинно враховувати реальний розподіл угідь за формами власності та землекористувачами, як це передбачено Земельним кодексом України.

З огляду на другу з названих причин, не розпайованими землями залишились лише такі, що вкриті лісом, заплавні та суходільні (на крутих схилах) луки й виснажені оброблювані землі, що потребують консервації. Такі землі припасовані до флювіальної мережі, котра від природи є деревоподібною (утворює дендрит). Екологічна мережа, в даному випадку є *білатеральною*, ефективно заповнює територію відгалуженнями різного ієрархічного порядку, подібно до білатеральної симетрії флювіа-

льних форм [13]. Її легко виділити на місцевості, немає потреби вилучати з регулярно користування, що створює зручності для адміністративних органів.

Складовими структурними елементами екологічної мережі, які обґрунтовані концептуальними положеннями формування національної та регіональної [9] екологічної мережі є:

- об'єкти природно-заповідного фонду;
- водні об'єкти (озера, водосховища, річки), водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, прибережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів і зони санітарної охорони, що утворюють відповідні басейнові системи;
- ліси першої категорії.
- території відпочинку та оздоровлення;
- ареали поширення рідкісних чи зникаючих видів;
- частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання;
- інші природні території (ділянки степової рослинності, луки, пасовища, кам'яні розсипи, піски, солончаки тощо).

З зазначеного переліку можна помітити басейнову приуроченість екологічної мережі, утворенні її цілою групою земель пов'язаних з водними об'єктами та прибережними територіями.

Але деревоподібна мережа не є реальною для, наприклад, міграції видів організмів. Вони все одно мусять долати оброблювані землі за найкоротшим шляхом. Це створює *конфліктність природокористування*, бо землероби, звісно, вважають природну рослинність та ссавців шкідниками й знищують усіма доступними засобами.

Щоб уникнути такої конфліктності, що завжди закінчується на користь землероба, треба знайти рішення, котре б оптимізувало місцеву природоохоронно-екологічну мережу (саме ту, де реально ростуть дерева, чагарники й трави, де бігають дикі тварини й т. ін., тобто функціонують реальні біогеоценози). Спостереження показали, що завдяки *приуроченості екологічної мережі до структурного каркасу флювіального рельєфу*, майже завжди поміж поміж її елементами, наче між гілками звичайного дерева, є такі місця, де відстань поміж ними найкоротша. Принаймні, тварини саме так прокладають стежки, і саме там на них чекає пильний землероб (у цьому випадку – браконьєр). Якщо такі найкоротші відстані

закріпити на місцевості, це не завдасть шкоди угіддям у великому розмірі, водночас позбавить необхідності знищувати тварин, тобто шкодити екосистемі. У кінцевому підсумку, це буде оптимальна мережа.

**Висновки.** Проектування екологічної мережі, як обов'язкова складова територіального менеджменту, є важливим засобом вирішення задач розвитку складної системи природа-соціум-господарство на місцевому рівні. Зв'язок екологічної та флювіальної мереж, що розглянуто у роботі, що має базейсову конфігурацію, підпорядкований морфології флювіального рельєфу території.

При проектування екологічної мережі може знадобитись доповнення її реального природного каркасу штучними елементами, відчуження частини інтенсивно експлуатованих земель. При цьому важлива роль має бути відведена ділянкам плакорних місцевостей поміж найближче розташованими коридорами екологічної мережі. Таким чином деревоподібна (на зразок флювіальної) вона може бути перетворена на гратчасту, яка має ряд суттєвих переваг.

### Література

1. Байдіков І.А., Пащенко В.М. Ландшафтний каркас як просторова й структурна основа екомережі// *Український географічний журнал*. – 2004, №4 – С. 11-18.
2. Бобра Т.В., Лычак А.И. Ландшафтные основы территориального планирования. Учебное пособие.- Симферополь: Таврия- Плюс, 2003.- 172с
3. Боков В.А., Тимченко И.Е. и др. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1. Учебное пособие.- Симферополь: 2005.- 184с.: ил.
4. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У2-х т.— К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т2. -503с.
5. Дьяконов К.Н., Дончева А.В. Экологическое проектирование и экспертиза: Учебник для вузов.— М.: Аспект Пресс, 2005.— 384 с.
6. Закон України Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки // *Відомості Верховної Ради*. N 47– К., 2000. – С. 405.
7. Ігнат'єв.С.С., Бережний В.А. Топологічні відношення складових ландшафтного каркасу в процесі територіального менеджменту регіональної екологічної мережі// *Регіон-2008.— Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців „Регіон-2008: суспільно-географічні аспекти”.*—Харків, 2008.—С 118-122.
8. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997.- 438 с.
9. Програма формування національної екологічної мережі в Харківській області на 2002-2015 роки. – Харків, 2002. - 58 с.
10. Рельеф среды жизни человека (экологическая геоморфология)/Отв.ред. Лихачева Э.А., Тимофеев Д.А.— В 2-т. —М.: Медиа- ПРЕСС, 2002. – 640с
11. Стецюк В., Ткаченко Т. Екологічна геоморфологія України. — К. : КНУ, 2004.- 222с.
12. Черваньов І.Г., Ігнат'єв С.Є. Менеджмент об'єктів природно-заповідного фонду у формуванні екологічної мережі// *Вчені записки ТНУ. Серія: Географія*, 2007.— с.48-58.
13. Черваньов І.Г., Костріков С.В., Воробйов Б.Н. Флювіальні геоморфосистеми: дослідження й розробки Харківської геоморфологічної школи/ Харків: Вид-во ХНУ, 2006.— 322 с.

14. The Pan European Biological and Landscape Diversity Strategy, a vision for Europe's natural heritage. - Strasbourg/Tilburg: Council of Europe, TINEP & European Centre for Nature Conservation, 1996. - 50 p.

© Бережний В., 2009

УДК 911.3

Ганна Кулешова

## АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОРЕГІОНІВ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ

В роботі проведено аналіз досліджень українських науковців у сферах транскордонного співробітництва і діяльності єврорегіонів. Встановлено, що найбільша частка досліджень здійснена вченими-економістами і стосується переважно західних регіонів України. Значна увага у наукових працях приділяється розробці теоретико-методологічних та методичних засад вивчення транскордонного співробітництва. Виявлено, що у більшості випадків розкриваються економічні та екологічні аспекти функціонування єврорегіонів.

*Ключові слова:* наукові дослідження, єврорегіон, транскордонне співробітництво.

**Анна Кулешова. АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОБЛЕМ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕВРОРЕГИОНОВ В РАБОТАХ УКРАИНСКИХ УЧЕНЫХ.** В работе дается анализ исследований трансграничного сотрудничества и деятельности еврорегионов украинскими учеными. Установлено, что большая часть исследований произведена экономистами и касается преимущественно западных регионов Украины. Особое внимание в научных трудах уделяется разработке теоретико-методологических и методических основ изучения трансграничного сотрудничества. Выявлено, что в большинстве случаев раскрываются экономические и экологические аспекты функционирования еврорегионов.

*Ключевые слова:* научные исследования, еврорегион, трансграничное сотрудничество.

**Ganna Kuleshova. THE ANALYSIS OF RESEARCHES OF PROBLEMS OF TRANSBOUNDARY COOPERATION AND ACTIVITY OF EUROREGIONS IN WORKS OF UKRAINIAN SCIENTISTS.** The analysis of researches of transboundary cooperation and activity of euroregions by the Ukrainian scientists is given. It is established that the most part of researches is made by economists and concerns mainly western regions of Ukraine. In researches the special attention is given to the creation of the theoretical, methodological and methodical bases of studying of transboundary cooperation. It is revealed that the economic and ecological aspects of functioning of euroregions are shown in most cases.

*Keywords:* scientific researches, euroregion, transboundary cooperation.

**Актуальність дослідження.** Транскордонне співробітництво як окремий напрямок взаємодії прикордонних територій отримало значний розвиток в Україні наприкінці ХХ століття. Формування єврорегіонів на західному, а потім і на східному кордоні України привернуло увагу багатьох науковців у галузях економіки, демографії, соціології, екології, географії до процесів, що протікають у прикордонних регіонах України. Транскордонна тематика дуже широко представлена у сучасних наукових дослідженнях, зокрема науковцями розглядаються політичні, економічні, суспільно-географічні, екологічні та інші аспекти функціонування єврорегіонів як однієї з форм транскордонного співробітництва. Дана тематика має міждисциплінарний характер, що особливо є важливим та актуальним в

сучасних умовах розвитку вітчизняної науки.

Вивчення будь-якого процесу або явища неможливе без попереднього аналізу досліджень різних вчених з даного питання. Узагальнення отриманого досвіду науковців та аналіз вивченості наукової проблеми дає можливість систематизувати існуючі теоретичні розробки та розглянути практичне застосування результатів досліджень з метою виявлення окремих сторін об'єкту дослідження, потребуючих подальшого вивчення.

**Метою** даного дослідження є аналіз наукових робіт з проблем транскордонного співробітництва та діяльності єврорегіонів, виявлення особливостей сучасних напрямків досліджень з даної тематики.

**Виклад основного матеріалу.** Важливим напрямком вивчення транскордонно-

го співробітництва та євро регіонів є розвиток теоретико-методологічних та методичних засад даної проблематики, вдосконалення понятійно-термінологічного апарату дослідження. Одними з перших робіт у цьому напрямі були праці Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, Н.П. Луцишин, С.В. Федонюка. Дослідження даних вчених присвячені обґрунтуванню теоретичних основ транскордонного співробітництва [5, 11], виробленню концепції соціально-економічного розвитку транскордонного регіону на прикладі євро регіону «Буг» [11], аналізу територіальної організації зовнішньоекономічної діяльності Волинської області [24]. Значна кількість публікацій цих науковців спрямована на аналіз особливостей соціально-економічного розвитку Волинської області, Люблінського воєводства Польщі та Брестської області Республіки Білорусь як складових євро регіону «Буг».

Окремі теоретико-методологічні та методичні питання транскордонного співробітництва та діяльності євро регіонів розробляли такі вчені, як Г.В. Балабанов, П.Ю. Беленький, Б.М. Данилишин, В.О. Дергачов, М.І. Долішній, В.П. Нагірна, О.Г. Топчієв, Л. Хомич, О.І. Шаблій та ін.

Дослідженням інтеграційних процесів у транскордонних регіонах України займалася З.О. Петренко [19], яка вважає прикордонне співробітництво одним з перспективних засобів інтеграції України до європейського господарського простору. Розвиток прикордонних відносин, на думку З.О. Петренко, полягає у сполученні торговельного та інвестиційно-коопераційного співробітництва між прикордонними територіями сусідніх держав.

Дисертаційне дослідження Р.М. Дацків [4] присвячене вивченню транскордонних економічних зв'язків Карпатського євро регіону, зокрема аналізу особливостей зовнішньоекономічної діяльності прикордонної Львівської області.

Організаційно-економічний механізм функціонування транскордонного співробітництва регіонів досліджено Н.І. Колінько [12]. Науковцем в рамках дисертаційної роботи проведено регіональний аналіз надходження іноземних інвестицій в Україну та встановлено, що важливим напрямом

транскордонного співробітництва для держави є розвиток виробничої кооперації на основі залучення іноземних інвестицій в прикордонні регіони та організація різних типів спеціальних економічних зон, що сприятиме соціально-економічному розвитку окремих регіонів України.

У дисертації Філеп Дюли [25] досліджено еколого-економічні особливості розвитку прикордонних регіонів України (Закарпатська область) та Угорщини (Саболч-Сатмар-Берег область), запропоновано форми і методи активізації їхнього співробітництва у сферах екологічної безпеки та освоєння рекреаційного потенціалу територій.

Особливості взаємодії прикордонних регіонів України та Польщі в рамках розширення транскордонного співробітництва та характеристика стратегічних факторів активізації такої співпраці висвітлені у дисертаційній роботі Р. Федана [23].

У роботі О.А. Урбан [22] уточнено понятійно-термінологічний апарат дослідження транскордонного співробітництва, дано тлумачення понять «транскордонний» та «прикордонний» регіони і «транскордонне», «прикордонне», «міжрегіональне» і «міжтериторіальне» співробітництво. Науковцем проаналізовано вплив транскордонного співробітництва на соціально-економічний розвиток Волинської області в рамках євро регіону «Буг», дана оцінка функціонуванню Карпатського євро регіону та обґрунтована доцільність створення євро регіону «Сян».

Н. Мікулою [17] запропонована теорія транскордонного співробітництва, предметом якої є транскордонний регіон та процеси транскордонного співробітництва. Транскордонний регіон пропонується розглядати у якості територіальної системи, що включає основні системні аспекти регіону, його підсистеми, а також процеси та стадії його формування і розвитку. У роботі [17] розглядається методика дослідження ефективності транскордонного співробітництва та діяльності євро регіонів на основі використання непрямих методів аналізу та врахування особливостей якості життя мешканців прикордонних регіонів. Н. Мікулою обґрунтовані методичні засади формування транскордонної статистичної інформації з метою її подальшого використання при ана-

лізі транскордонного співробітництва регіонів.

Важливим доробком у дослідженні проблем транскордонного співробітництва є розробка Т.В. Терещенко [21] методики оцінки результатів та ступеня впливу транскордонного співробітництва на мікро-, мезо- та макrorівні, в основі якої є аналіз дев'яти груп показників (розвиток підприємництва, інвестиційна та інноваційна діяльність, фінансово-бюджетні розрахунки, соціально-демографічна ситуація, природні ресурси та охорона довкілля, культура, освіта, туризм, розвиток інфраструктури). При формуванні концепції розвитку транскордонного співробітництва за участю прикордонних регіонів України, на думку Т.В. Терещенко, доцільно дотримуватися принципів здійснення транскордонного співробітництва, які науковцем виділяються у дві групи: організаційно-правові та організаційно-економічні. Крім цього, Т.В. Терещенко запропонувала класифікацію транскордонних проектів, основою якої є їх систематизація за сферою діяльності, рівнем реалізації, характером суб'єктності, джерелами і масштабами фінансування, стадією та строком реалізації.

Дослідження А.В. Балян [1] присвячено розробці та вдосконаленню теоретико-методологічних, концептуальних підходів щодо активізації єврорегіонального транскордонного співробітництва регіонів. Особлива увага приділена вивченню закономірностей розвитку українсько-угорського транскордонного регіону, обґрунтована можливість створення кластерної моделі в структурі його агропромислового комплексу. Науковцем визначено роль та функції українсько-угорського кордону в контексті транскордонного співробітництва України та Угорщини в умовах розширення Європейського Союзу.

Особливості розвитку українсько-польського транскордонного регіону дослідила у дисертаційній роботі Куцаб-Бонк Катажина [14], яка запропонувала класифікувати інституційне забезпечення розвитку транскордонного регіону за ознаками масштабності, територіальності, рівнями компетенції прийняття рішень і джерелами фінансування, а також галузевою спрямованістю.

Крім цього, науковцем доводиться, що створення інституційного забезпечення транскордонного регіону сприятиме формуванню кластерів з використанням ресурсного, науково-виробничого та інфраструктурного потенціалу по обидві сторони від кордону.

Дослідженням сфери рекреаційних послуг в умовах транскордонного співробітництва на прикладі єврорегіону «Верхній Прут» займався О.В. Кифяк [9]. Він запропонував здійснити диференціацію територій рекреаційного призначення Чернівецької області шляхом проведення їх розподілу на групи масового використання, обмеженого використання та елітної рекреації, що, на думку дослідника, сприятиме посиленню рекреаційної конкурентоспроможності транскордонного регіону.

А. Вавринюк провів суспільно-географічний аналіз діяльності польської частини єврорегіону «Буг», охарактеризував його функціонально-компонентну та територіальну структуру, виявив територіальні особливості реалізації програм та проектів транскордонного співробітництва у даній частині єврорегіону [2].

Питанням державного регулювання транскордонного співробітництва та особливостям його розвитку в системі забезпечення економічної безпеки України присвячені дисертаційні роботи О.М. Кушніренка [15], С.Я. Кулини [13] та С.В. Науменка [18].

Численні публікації щодо проблем транскордонного співробітництва, аналізу його нормативно-правової бази, тлумачення понять «прикордонний» та «транскордонний» регіон має І. Студенніков. Ним детально розроблені теоретичні питання діяльності єврорегіонів, визначені особливості їх функціонування, встановлені головні риси (географічні, політичні, адміністративні, функціональні), що характеризують феномен єврорегіону [20]. Науковцем дана детальна характеристика функціонування єврорегіону «Нижній Дунай», розглянута роль Одеської області у діяльності даного єврорегіону.

Значну увагу до міжрегіонального транскордонного економічного співробітництва приділили Ю.В. Макогон та В.І. Ля-

шенко [16], які представляють Донецький регіон у цьому питанні.

Окремо слід відмітити харківських науковців, що займаються дослідженням транскордонного співробітництва між Україною та Російською Федерацією.

Вперше, ще у 1997 році, ідея про євро-регіон «Слобожанищина» як форму транскордонного співробітництва суміжних областей України та Росії була висловлена А.П. Голиковим та П.О. Черномазом [3]. Сьогодні продовжується робота цих вчених з приводу подальшого вивчення євро-регіону «Слобожанщина», зокрема ними проведений SWOT-аналіз даного євро-регіону, виявлені сильні та слабкі сторони, можливості та загрози розвитку євро-регіону «Слобожанщина».

Вагомий внесок в обґрунтування створення євро-регіону «Слобожанщина», розробку теоретичних та практичних аспектів діяльності даного євро-регіону та просування його іміджу в європейських структурах, які координують розвиток транскордонного співробітництва на європейському континенті (Асоціація європейських прикордонних регіонів) зроблено О.М. Кірюхіним [6, 7, 8, 10].

Науковцем запропонована територіальна структура євро-регіону «Слобожанщина», в якій він виділяє три види територій: урборегіон (ядро), що охоплює найбільш густонаселену територію євро-регіону з високорозвиненою інфраструктурою, екорегіон, що розміщується навколо урборегіону та «зону паритетного квотування», яка розташована всередині урборегіону та представлена Шебекинським районом Белгородської області та Вовчанським районом Харківської області [6].

О.М. Кірюхіним розроблена інноваційна модель розвитку євро-регіону «Слобожанщина», основним інфраструктурним елементом якої є Прикордонний виставковий комплекс, проєктований поблизу міжнародного автомобільного пункту пропуску «Гоптівка-Нехотєєвка» [7, 8].

Науковцем введено в практику діяльності євро-регіону «Слобожанщина» програмно-проектний принцип, згідно з яким відпрацьовується модель локального співробітництва між прикордонними районами

Харківської та Белгородської областей (Дєргачівським та Белгородським). Також, в якості інтегрованих інструментів прикордонного та міжтериторіального співробітництва запропоновано створення міжвідомчих робочих груп з питань транскордонного співробітництва [10], які вже активно працюють у прикордонних районах Харківщини.

О.М. Кірюхін є одним із співавторів транскордонних проєктів «Розробка комплексного плану оздоровлення басейну ріки Лопань», «Транскордонний екологічний туристичний маршрут “Природна та культурна спадщина Слобожанщини”», «Розвиток бізнес-інфраструктури євро-регіону “Слобожанщина”», «Транскордонний регіональний ландшафтний парк “Верхнє Придонець’я”», які є основою функціонування євро-регіону «Слобожанщина».

Дослідженню євро-регіону «Слобожанщина», зокрема суспільно-географічним аспектам його сталого розвитку присвячена дисертаційна робота О.В. Яковчука [26], в якій автором використано рейтингово-оптимізаційну методику оцінки рівня сталого розвитку територіальних соціально-економічних систем на транскордонному рівні та створено різноаспектну систему концептуальних структурно-логічних й аналогових (математичних, статистичних, картографічних) моделей сталого розвитку євро-регіону «Слобожанщина».

Отже, виходячи з проведеного аналізу наукових робіт, можна зробити висновок, що останнім часом значно посилилася увага науковців до проблем транскордонного співробітництва та діяльності євро-регіонів, що підкреслює значимість даного виду співпраці між прикордонними територіями України та інших держав як на західному, так і на східному кордоні країни. Реалізація практичних рекомендацій науковців сприятиме вирішенню проблем економічного, соціокультурного й природоохоронного змісту та покращенню соціально-економічного становища в прикордонні.

Більшість розглянутих досліджень проводяться вченими-економістами, які значну увагу приділяють саме організаційно-інституційним засадам розвитку транскордонного співробітництва та економічним

аспектам співпраці прикордонних територій, при чому найбільша частка робіт стосується західних прикордонних регіонів України. Дослідження суспільно-географічних аспектів діяльності єврорегіонів поки що не отримало суттєвого розвитку, про що свідчить захист лише двох кандидатських дисертацій [2, 26] за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Тому

вивчення транскордонного співробітництва саме з позиції суспільної географії потребує подальшого розвитку.

Дослідження єврорегіону «Слобожанщина» представлено у працях харківських науковців, але питання суспільно-географічного характеру взаємодії Харківської та Белгородської областей потребує подальших розробок.

### Література

1. Баян А. В. Міжрегіональне транскордонне співробітництво України та Угорщини в умовах розширення Європейського Союзу (питання методологія, методів і практики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / А. В. Баян. – Львів, 2006. – 29 с.
2. Вавринюк А. А. Сучасний суспільно-географічний аналіз діяльності польської частини єврорегіону «Буг»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / А. А. Вавринюк. – Львів, 2007. – 21 с.
3. Голиков А. П. Еврорегион «Слобожанщина» как форма трансграничного сотрудничества сопредельных областей Украины и России / А. П. Голиков, П. А. Черномаз // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – № 4. – С. 52 – 54.
4. Дацкив Р. М. Трансграничные связи Карпатского еврорегиона и их эффективность: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Р. М. Дацкив. – К., 1999. – 19 с.
5. Єврорегіон «Буг»: зовнішньоекономічна діяльність Волинського суспільно-територіального комплексу / за ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина. – Луцьк: Вежа, 1998. – 206 с.
6. Кирюхин А. М. Территориальная структура еврорегиона «Слобожанщина» / А. М. Кирюхин // Бизнес-информ. - 2000. - №6. - С. 48 – 50.
7. Кирюхин А. М. Импульсы для развития деловой активности: горизонты приграничного сотрудничества / А. М. Кирюхин // Европа-Центр. - № 1 (7). – 2005. – С. 34 – 36.
8. Кирюхин А. М. Преобразование Слобожанщины: шаги в новое измерение сотрудничества / А. М. Кирюхин // Европа-Центр. - №3(14). – 2006. – С.120 – 123.
9. Кифяк О. В. Розвиток сфери рекреаційних послуг регіону в умовах транскордонного співробітництва (на прикладі єврорегіону «Верхній Прут»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / О. В. Кифяк. – Львів, 2007. – 27 с.
10. Кірюхін О. М. Транскордонне співробітництво у російсько-українських відносинах / О. М. Кірюхін // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія. – К.: НІСД, 2006. – С. 432 – 438.
11. Клімчук Б. П. Єврорегіон «Буг»: концепція та стратегія розвитку: Монографія / Б. П. Клімчук, Н. П. Луцишин, П. В. Луцишин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 416 с.
12. Колінько Н. І. Організаційно-економічне забезпечення розвитку транскордонного співробітництва в регіоні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Н. І. Колінько. – Львів, 1999. – 17 с.
13. Кулина С. Я. Державне регулювання транскордонного економічного співробітництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / С. Я. Кулина. – Львів, 2008. – 21 с.
14. Куцаб-Бонк К. Механізми інституційного забезпечення розвитку українсько-польського транскордонного регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / К. Куцаб-Бонк. – Львів, 2006. – 19 с.
15. Кушніренко О. М. Державна підтримка розвитку транскордонного співробітництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного упр-ня : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. М. Кушніренко. – К., 2007. – 18 с.



16. Макогон Ю. В. *Формы и направления межрегионального трансграничного экономического сотрудничества*: 2. изд. испр. и доп. / Ю. В. Макогон, В. И. Ляшенко. – Донецк: Юго-Восток, 2003. – 510 с.
17. Мікула Н. *Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: Монографія* / Надія Мікула. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
18. Науменко С. В. *Розвиток транскордонного співробітництва в системі забезпечення економічної безпеки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 21.04.01 «Економічна безпека держави»* / С. В. Науменко. – К., 2007. – 20 с.
19. Петренко З. О. *Прикордонне співробітництво в контексті євроінтеграційного курсу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини»* / З. О. Петренко. – К., 2001. – 16 с.
20. Студенніков І. *Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку* / Ігор Студенніков // *Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України* / Київ. центр Ін-ту Схід-Захід; за ред. С.Максименка. – К.: Логос, 2000. – 171 с., – С.138 – 167.
21. Терещенко Т. В. *Науково-методичні основи забезпечення розвитку транскордонного співробітництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка»* / Т. В. Терещенко. – К., 2005. – 20 с.
22. Урбан О. А. *Транскордонне співробітництво України як форма розвитку європейської економічної інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка»* / О. А. Урбан. – Львів, 2004. – 20 с.
23. Федан Р. *Стратегічні фактори активізації транскордонного співробітництва регіонів Польщі та України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка»* / Р. Федан. – Львів, 2003. – 38 с.
24. Федонюк С. В. *Територіальна організація зовнішньоекономічної діяльності адміністративної області (на прикладі Волинської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія»* / С. В. Федонюк. – Львів, 1997. – 17с.
25. Філеп Дюла. *Еколого-економічні засади розвитку прикордонних регіонів України та Угорщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка»* / Філеп Дюла. – Львів, 2003. – 18 с.
26. Яковчук О. В. *Суспільно-географічний аналіз та моделювання сталого розвитку транскордонних територій (на прикладі євро регіону Слобожанщина): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія»* / О. В. Яковчук. – Сімферополь, 2006. – 22 с.

© Кулешова Г., 2009

# Постаті

УДК 911.3

Степан Іщук, Олексій Федюк

## ОЛЕКСІЙ ДІБРОВА – ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ

Стаття присвячена висвітленню творчого доробку і науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого економіко-географа, професора, завідувача кафедри економічної географії Київського університету імені Тараса Шевченка Олексія Тимофійовича Діброва (1904 – 1973).

Ключові слова: економічна географія, економічне районування, методика викладання географії.

Степан Іщук, Алексей Федюк. **ОЛЕКСИЙ ДИБРОВА – УЧЁНЫЙ И ПЕДАГОГ.** Стаття посвящена освещению творческого вклада и научно-педагогической деятельности известного украинского учёного экономико-географа, профессора, заведующего кафедрой экономической географии Киевского университета имени Тараса Шевченко Алексея Тимофеевича Дибровы (1904 – 1973).

Ключевые слова: экономическая география, экономическое районирование, методика преподавания географии.

Stepan Ischuk, Oleksiy Fedyuk. **OLEKSIY DIBROVA – THE SCIENTIST AND TEACHER.** This article is held in interpretation of creative contribution, scientific and pedagogical work of the famous Ukrainian economy-geographer, professor, chief of chair of Economy Geography of the Kiev National Taras Shevchenko University – Oleksiya Dibrov (1904 – 1973).

Keywords: economy geography, economic districts, method of teaching of geography.

12 лютого 2009 року виповнюється 105 років від дня народження видатного діяча української економіко-географічної науки, доктора географічних наук, професора Олексія Тимофійовича Діброва.

**Олексій Тимофійович Діброва** (1904 – 1973) – відомий український економіко-географ ХХ століття, талановитий педагог та організатор географічної освіти, методист та громадський діяч. Народився 12 лютого 1904 року в селі Тупичеві Городнянського району Чернігівської області у родині службовців. Навчався у середній школі в місті Городня, закінчив спеціально-економічну профшколу в 1922 році. У лютому 1923 року вступив до Київського кооперативного інституту ім. В.Я.Чубаря на торговельний відділ факультету споживчої кооперації, який з відзнакою закінчив в червні 1927 року, отримавши кваліфікацію економіста-кооператора. Під час навчання в інституті проявив зацікавленість до науки і був рекомендований до аспірантури. У 1928 – 1929 роках працював в Київському технікумі кооперативної промисловості на посаді викладача суспільних наук і економічної географії. У 1929 році вступив до аспірантури при Українському науково-дослідному Інституті географії і картографії у Харкові, яку успішно закінчив в 1932 році за спеціальністю

“економічна географія”. В квітні 1936 року захистив кандидатську дисертацію, присвячену комплексному вивченню Бессарабії. Одночасно з 1930 по 1933 рік працював викладачем економічної географії у Харківському фінансовому інституті та Харківському інституті торгівлі. В 1933 – 1934 роках працював у вузах Ленінграда на посаді доцента (Ленінградський університет, педагогічний інститут імені Герцена і Військово-політична академія).

У 1934 році Олексій Діброва переїхав до Києва, де працював доцентом кафедри економічної географії Київського університету і завідувачем відділом економічної географії НДІ географії при Київському університеті. Одночасно за сумісництвом завідував кафедрою економічної географії Київського педінституту.

Під час війни вчений працював в евакуації. У 1941 – 1942 роках в місті Волгоград (тодішній Сталінград) був завідувачем кафедри економічної географії Волгоградського педінституту, а в 1942 – 1943 роках – завідувачем кафедри економічної географії педінституту і доцентом Одеського університету в Байрам-Алі (Туркменістан), куди ці навчальні заклади були евакуйовані. В 1942 – 1943 роках перебував у штаті Одеського університету, але був відкликаний до Моск-

ви, де працював редактором підручників з географії у видавництві “Радянська школа” при Міністерстві освіти України. У 1944 році Олексій Діброва повернувся до Києва і продовжив роботу в педінституті на посаді доцента та завідувача кафедри економічної географії, а після об’єднання в 1956 році географічних факультетів університету і педінституту переведений на посаду доцента кафедри економічної географії географічного факультету Київського університету. Одночасно був директором НДІ географії (1944 – 1947 роки) при Київському університеті. В 1948 – 1956 роках завідував відділом методики географії НДІ педагогіки Міністерства освіти України.

У травні 1959 року захистив докторську дисертацію на тему “Географія Української РСР”, з лютого 1960 року – професор кафедри економічної географії Київського університету. З липня 1959 року до січня 1973 року – завідувач кафедри економічної географії.

Помер Олексій Тимофійович 21 січня 1973 року в Києві.

Олексій Тимофійович Діброва проводив значну навчально-педагогічну діяльність. Читав курси “Економічна географія УРСР”, “Економічне районування СРСР”, “Методологічні питання економічної географії”, “Географія населення СРСР”. Читав лекції з економічної географії не лише на географічному, але й на економічному факультеті та факультеті журналістики Київського університету. Викладав у вузах Росії, Білорусі та Казахстану. Під його науковим керівництвом кафедра розробляла комплексну тему: “Економіко-географічна характеристика Київського економічного району” (комплексне економіко-географічне вивчення Київської, Черкаської, Житомирської та Чернігівської областей). Члени кафедри працювали над методичними питаннями.

Олексій Тимофійович був автором понад 70 науково-методичних праць. Основні інтереси його наукової діяльності склалися в довоєнні роки: географія і економічна географія СРСР, України, Молдови. Серед наукових напрямків вченого можна виділити наступні:

1. *Дослідження географії господарства України та її регіонів.* Ще у 1932 році

вийшла перша брошура вченого “Економіко-географічний нарис УРСР і Криму”. В ній розглянуто особливості географічного положення, природних умов і ресурсів, населення і розселення, розвитку господарства нашої країни. Економіко-географічний характеристиці України присвячені також науково-популярні праці “Україна” (1963), “Радянська Україна” (1962), “Украинская Советская Социалистическая Республика” (1954), “Українська РСР” (1954). Детально вивчені природні багатства України у праці “Природні багатства УРСР” (1948). Ряд робіт присвячено окремим регіонам України: “Соціалістичний Донбас” (1952), “Західні області УРСР” (1953), “Закарпатська область УРСР” (1946), “Закарпатська область (географічний нарис)” (1967).

2. *Підготовка навчально-методичної літератури для вищої школи.* У доробку талановитого педагога-методиста – фундаментальний підручник “Географія Української РСР” (посібник для студентів університетів і педагогічних інститутів) (1954, 1958 і 1982), “Географія УРСР. Підручник для вузів” (1972). Підготував “Програму з економічної географії СРСР” (1966).
3. *Економічне районування території України.* У 1965 році виходить робота “УРСР – економічне районування”. Вченим розроблена оригінальна сітка економіко-географічних районів, яка, завдячуючи комплексному підходу автора на основі історико-природних факторів відрізнялася більшою обґрунтованістю та глибиною порівняно з іншими схемами економічного районування республіки, які існували на той час.
4. *Вивчення Молдови* – “Автономна Молдавська РСР” (1931), “Автономна Молдавська РСР (економіко-географічний нарис)” (1932).
5. *Підготовка підручників і навчальних посібників з географії України для середніх шкіл.* Олексієм Дібровою підготовлено: “Географія, II рік навчання” (1929, 1930), “Географія, IV рік навчання” (1930), а також стабільний підручник “Географія Української РСР” для серед-

ньої школи, що витримав 11 видань протягом 1960 – 1971 років і виданий українською, російською, польською, угорською та румунською мовами.

Олексій Діброва був ініціатором ряду видань та їх редактором, автором багатьох статей, які опубліковані в різних збірниках. Так, серед географів України користується популярністю чотиритомник “Видатні вітчизняні географи, мандрівники і мореплавці” (1951 – 1957), географічні щорічники за редакцією Олексія Діброва “Географія в школі” (1948 – 1956), “Краєзнавство в школі” (1950 – 1956), збірник “Педагогічні читання з географії” (1950 – 1957), які надали вчителям географії велику методичну допомогу. У них вміщувалися статті й методичні поради з актуальних питань методики географії, організації та проведення краєзнавчої роботи в школах республіки.

Значним є внесок ученого й у розвиток картографії. Він був одним із редакторів “Атласу Української РСР і Молдавської РСР” (1961), “Атласу географії Київської області” (1962), навчальних настільних карт УРСР та окремих її областей.

Олексій Тимофійович був також науковим консультантом “Фізичної карти УРСР” (стінна) (1955), “Політико-адміністративної карти УРСР і МРСР” (1950, 1952), “Фізичної карти півдня Європейської частини СРСР” (1952); автором 40 карт “Географічного атласу УРСР” (1948), редактором стінної “Фізичної карти УРСР” (1955), Географічного атласу світу “Всесвіт”. В 1953 – 1964 роках за його редакцією вийшло декілька збірників Географічного товариства України з економіко-географічної проблематики. Протягом 1966 – 1972 років очолював редакційну колегію міжвідомчого наукового збірника “Економічна географія”, започаткованого у 1966 році (вийшло 15 випусків). Науковий збірник продовжує виходити та у наш час. У 2008 році видано 58 випуск.

Олексій Діброва брав активну участь у створенні Української Радянської Енциклопедії, Білоруської Радянської Енциклопедії, Дитячої Енциклопедії, виступаючи науковим консультантом, рецензентом і автором багатьох статей.

Велику роботу проводив він по підготовці спеціалістів вищої кваліфікації з економічної географії та методики викладання географії. Підготував понад 10 кандидатів та трьох докторів географічних наук.

Олексій Тимофійович проводив велику громадсько-політичну та науково-методичну роботу. Впродовж десяти років працював деканом географічного факультету Київського народного університету наукових і педагогічних знань для вчителів м. Києва (на громадських засадах). Був також головою науково-методичної ради Секції географії Міністерства освіти України, членом експертної комісії геолого-географічних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України, членом Президії Вченої ради Географічного товариства України, дійсним членом Географічного товариства СРСР, товариства “Знання”. Здійснював велику організаційну, лекторську роботу, часто виступав по республіканському радіо і телебаченню з цікавими лекціями.

За видатні заслуги в галузі географічної науки, а також за успіхи у підготовці кадрів, Президія Верховної Ради СРСР нагородила Олексія Тимофійовича Діброва орденом Трудового Червоного Прапора.

Книга Олексія Діброва “Географія Української РСР” (посібник для географічних факультетів університетів і педагогічних інститутів) протягом багатьох років слугувала фундаментальним підручником для студентів вищих навчальних закладів. У ній викладена фізико-географічна характеристика України та географія її населення, висвітлюється історичний розвиток народного господарства республіки і географія його найважливіших галузей. Розглядаються економічні райони.

Робота О.Т.Діброва “Географія Української РСР” (підручник для восьмого класу середньої школи) витримав одинадцять видань п’ятьма мовами і виступав на той час оригінальним навчальним виданням для потреб учнівської молоді.

До краєзнавчих творів Олексія Тимофійовича Діброва слід віднести такі праці, як “Соціалістичний Донбас (Економіко-географічний нарис)” (К., 1952), “Закарпат-

ська область (Географічний нарис)” (К., 1957, 1967), “Західні області УРСР” (1953).

У вказаних працях оцінюється географічне положення областей, їхні території й границі, подається інформація про рельєф, різноманітні корисні копалини, кліматичні характеристики та їхнє значення для розвитку сільського господарства, річки, типи ґрунтів, рослинність і тваринний світ. За цими даними слідує короткий нарис історії регіонів. Відзначається поділ закарпатських українців на верховинців і долинян. Автор також вказується на існування на Закарпатті трьох етнографічних груп українського народу: гуцулів, бойків та лемків. З-поміж них Олексій Тимофійович коротко описує зовнішній вигляд, традиційне вбрання та основні господарські заняття гуцулів.

Значна частина краєзнавчих робіт вченого присвячується галузевій структурі народного господарства. Зокрема, він висвітлює енергетичне господарство, гірничодобувну, лісову і лісохімічну промисловість, легку і харчову галузі, металообробку й будівельних матеріалів індустрію та місцеву кооперативну промисловість (у тому числі художні вироби гуцулів). Всебічно розкриває галузеву спеціалізацію сільського господарства, а також стан та перспективи розвитку транспортної мережі.

За цими описами слідує господарсько-культурна характеристика економічних підрайонів, висвітлення їхніх внутрішніх відмінностей та ознайомлення з найвизначнішими населеними пунктами ряду областей. Зазначаються також існуючі на Закарпатті туристичні маршрути та зміни в географічних назвах населених пунктів області.

У ряді праць О.Т.Діброви детально проаналізовані природні багатства України,

населення та його господарська діяльність. У них автор знайомить читачів з особливостями географічного положення України, зупиняється на детальній характеристиці рельєфу республіки, розкриває перед читачем її природу, клімат та його значення для сільськогосподарської діяльності. Автор висвітлює географію внутрішніх вод (річок, озер, боліт, ґрунтових вод й мінеральних джерел), Чорного і Азовського морів, оцінює їх господарську роль, знайомить читачів з особливостями природи Поліської, Лісостепової, Степової зон, Карпат та Криму. Природні умови Української РСР визначаються автором як сприятливі для всебічного розвитку народного господарства.

Цікаві дані вміщені про густоту і розміщення населення України, його національний склад. Висвітлюється питання освітнього рівня населення республіки, культури українського народу, зокрема розвитку літератури, театрального, образотворчого і кіномистецтва.

Далі читач знайомиться з особливостями розвитку і розміщення галузей промисловості, сільського господарства та транспорту. Частина матеріалу присвячується питанням удосконалення адміністративно-територіального поділу й подальшим перспективам розвитку галузей індустрії та виробництва сільськогосподарської продукції. Автор запропонував увазі читачів власну сітку економічних районів України: Донбас, Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний і Причорномор'я.

Навчально-методичні праці професора О.Т.Діброви відіграли важливу роль у вихованні молодого покоління в середній школі та у вищих навчальних закладах України.

### **Основні наукові та навчально-методичні праці О.Т. Діброви:**

1. Автономна Молдавська РСР. – Харків: ДВОУ, 1931 (у співавторстві з М.Баташовим).
2. Автономна Молдавська РСР (економіко-географічний нарис). – Харків: ДВОУ, 1932. (у співавторстві з М.Баташовим).
3. Видатні вітчизняні географи, мандрівники і мореплавці /Відпов. ред. – К.: Рад. школа, 1950. – Вип. I.
4. Видатні вітчизняні географи, мандрівники і мореплавці /Відпов. ред. – К.: Рад. школа, 1952. – Вип. II.
5. Видатні вітчизняні географи, мандрівники і мореплавці /Відпов. ред. – К.: Рад. школа, 1954. – Вип. III.

6. Географічний збірник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
7. Географія Української РСР: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Радянська школа, 1958.
8. Географія Української РСР: Підручник для середніх шкіл: 3 вид. – К.: Радянська школа, 1960, 1961, 1962, 1963.
9. Географія Української РСР: Посібник для університетів і педагогічних інститутів. – К.: Радянська школа, 1954.
10. Економіко-географічний нарис УРСР і Криму. – Х.: ДВОУ, 1932. (у співавторстві з М.Баташовим).
11. Закарпатська область (географічний нарис). – К.: Радянська школа, 1957.
12. Закарпатська область (географічний нарис). – Вид. 2-е, перероб. і доп. – К.: Радянська школа, 1967.
13. Закарпатська область УРСР. – К.: Радянська школа, 1946.
14. Західні області УРСР. – К.: Міністерство освіти УРСР, 1953.
15. Природа і господарство Української РСР. – К., 1958.
16. Природні багатства УРСР. – К.: Радянська школа, 1948.
17. Програма з економічної географії СРСР. – К.: Радянська школа, 1966. (ред).
18. Радянська Україна (економіко-географічний нарис). – К.: Знання, 1962.
19. Соціалістичний Донбас (економіко-географічний нарис). – К.: Вид. АН УРСР, 1952.
20. Украинская Советская Социалистическая Республика (економіко-географічний нарис). – К.: Географ. ГИЗ, 1954.
21. Україна. – К.: Детская энциклопедия, 1963. – 8 др. арк.
22. Українська Радянська Соціалістична Республіка. – К., 1954.
23. УРСР. Економічне районування /За ред. Г.О. Кривченка. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – с. 3 – 5 (співавтор).

#### Література

1. Діброва Олексій Тимофійович //Географи Київського університету. Довідник /Олійник Я.Б., Бортник С.Ю., Гродзинський М.Д., Гуцал В.О. та ін. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2003. – с. 36.
2. Діброва Олексій Тимофійович //Суспільно-географічна підготовка фахівців у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка /За ред. Я.Б. Олійника. – К.: Ніка-Центр, 2007. – с. 44 – 45.
3. Економіко-географи вузів УРСР //Економічна географія, 1971. – Вип. 10. – с. 140.
4. Олійник Я.Б. Олексій Тимофійович Діброва: внесок в українську економічну географію //Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6. – с. 38 – 40.
5. Олійник Я.Б., Ішук С.І., Пістун М.Д. До 100-річчя від дня народження О.Т.Діброви //Український географічний журнал. – К., 2004. – №1. – с. 68 – 69.
6. Питюренок Е.И., Шипович Е.И. Алексей Тимофеевич Диброва (1904 – 1973) //Экономическая и социальная география в СССР: История и современное развитие: Кн. для учителя. //Сост. Т.Е. Губанова. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1987. – с. 374 – 376.
7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
8. Професор Олексій Діброва //Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – с. 775 – 780.
9. Шипович Є. Й. Діброва Олексій Тимофійович //Географічна енциклопедія України. – К.: “Українська Радянська Енциклопедія” імені М.П.Бажана, 1989. – Т.1. – с. 323.

© Ішук С., Федюк О., 2009

## Наші автори

- **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Бережний Віталій Анатолійович** – аспірант кафедри географічного моніторингу та охорони природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вірченко Павло Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Даценко Людмила Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Жемерова Варвара Олександрівна** – старший викладач кафедри гідрогеології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Заволока Юлія Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Загній Дмитро Миколайович** – викладач кафедри управління земельними ресурсами та кадастру Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва
- **Іщук Степан Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кобченко Юрій Федорович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Козловець Андрій Вікторович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кононенко Олена Юріївна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Корнус Олеся Григорівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кулешова Ганна Олександрівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Логвин Михайло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент Полтавського університету споживчої кооперації України
- **Мальчикова Дар'я Сергіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Мельничук Анатолій Леонідович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- **Моштаківа Наталія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Валентина Дем'янівна** – асистент кафедри регіональної економіки і екології Одеського державного економічного університету, аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Опара Володимир Миколайович** – кандидат технічних наук, професор кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Пересічанський Максим Костянтинович** – студент 4 курсу кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Пилипенко Ігор Олегович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Подвірна Христина Євгенівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Полякова Тетяна Анатоліївна** – аспірант кафедри природокористування і земельного кадастру Белгородського державного університету
- **Редін Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Решетов Іван Костянтинович** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор кафедри гідрогеології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Саркісов Аршавір Юрійович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Сегіда Катерина Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Скриль Ірина Анатоліївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Смирнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства і туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу проблем національної безпеки Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Тишковець Володимир Володимирович** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри управління земельними ресурсами та кадастру Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва
- **Федюк Олексій Миколайович** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- **Чугунова Надія Василівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри природокористування і земельного кадастру Белгородського державного університету
- **Ярьоменко Сергій Григорович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова



## ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО «ЧАСОПISY СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ»

«Часопис соціально-економічної географії» приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики «Горизонти науки», до 10 сторінок до рубрики «Наукові повідомлення», до 5 сторінок до рубрики «Рецензії», до 3 сторінок до рубрики «Постаті», до 1 сторінки до рубрик «Хроніка» та «Ювілеї». Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 14 через 1,5 інтервал, абзац 1 см.

Для статей необхідно вказати УДК (ліворуч), а праворуч – ім'я та прізвище автора. Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті. Під заголовком з абзацу подається анотація статті та ключові слова українською мовою (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті, анотація та ключові слова російською й англійською мовами (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди.

**Адреса редакційної колегії:** Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії «Часопису соціально-економічної географії», кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,

пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;

тел.: +38 (057) 707-52-74;

e-mail: ggfekonom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. «Часопис» засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

# **ЧАСОПИС соціально-економічної географії**

*Збірник наукових праць*

**Випуск 6 (1)**

Комп'ютерна верстка – *Юрій Кандиба*

---

Підписано до друку 01.06.2009 р. Формат 60х84/8. Папір офсетний.  
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 22,0 . Обл.-вид. арк. 25,6.  
Наклад 100 прим. Ціна договірна.

---

61077, Харків, пл. Свободи, 4  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано: ФОП «Петрова І.В.»  
61144, Харків-144, вул. Гвардійців Широнінців, 79<sup>В</sup>, к. 137.  
тел. 362-01-52  
Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 948011 від 03.01.03.